

В. В. НІМЧУК

СТАРО-
УКРАЇНСЬКА
ЛЕКСИКО-
ГРАФІЯ

В ЇЇ ЗВ'ЯЗКАХ
З РОСІЙСЬКОЮ
ТА БІЛОРУСЬКОЮ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОФІСНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА ІНСТИТУТ
МОВознавства ім. О. О. ПОТЕБНІ

В. В. НІМЧУК

СТАРО-
УКРАЇНСЬКА
ЛЕКСИКО-
ГРАФІЯ
В ЇЇ ЗВ'ЯЗКАХ
З РОСІЙСЬКОЮ
ТА БІЛОРУСЬКОЮ

Монографія посвящена історії староукраїнської лексикографії со времени ее возникновения в XV в. до конца XVII в. В ней детально анализируются українські словари XVI—XVII вв., в том числі сочинення видаючихся філологів Л. Зизанія, П. Беринди, Е. Славинецького, показується творческое взаимодействие русской, украинской и белорусской лексикографий. Изучаются лексикографические и литературные источники памятников, исследуется их словник и переводная (толковая) часть, рассматривается их значение в развитии украинской, восточно-славянской и зарубежной лексикографии. Много внимания уделяется глоссам XV—XVI в., подготовившим почву для первых украинских словарей.

Для філологів-исследователей, историков науки и просвещения, преподавателей, аспирантов, студентов и учителей школ.

Монографія присвячена історії староукраїнської лексикографії з часів її виникнення в XV ст. до кінця XVII ст. В ній докладно аналізуються українські словники XVI—XVII ст., в тому числі твори видатних філологів Л. Зизанія, П. Беринди, Е. Славинецького, показується творча взаємодія російської, української і білоруської лексикографій. Вивчаються лексикографічні і літературні джерела пам'яток, досліджується реєстр і перекладна (тлумачна) частина, розглядається їх значення в розвитку української, східнослов'янської і зарубіжної лексикографії. Багато уваги приділено глосам XV—XVI ст., які підготували ґрунт для перших українських словників.

Для філологів-дослідників, істориків науки й освіти, викладачів, аспірантів, студентів і вчителів шкіл.

Відповідальний редактор *І. П. Ченіга*

Рецензенти *А. М. Залеський, В. І. Кречотень*

Редакція мовознавства

Н 70101-360
М221(04)-80 491-80 4602000000

© Видавництво «Наукова думка», 1980

Останнім часом у нашій країні [напр., 86, 9—11, 6, 153, 94, 26, 112, 90, 158] й за кордоном [напр., 192, 212, 190, 181, 191, 211, 218, 219] помітно зросла зацікавленість проблемами історії науки, в тому числі й історії лінгвістики та окремих її галузей, поживавився інтерес до творчості видатних мовознавців, до визначних мовознавчих праць, адже з ґрунтовним вивченням історії дослідження її пізнання об'єкта поглиблюється розуміння його суті на сучасному етапі розвитку науки, бо «теоретичне мислення кожної епохи, а значить і нашої епохи,— це історичний продукт...» [1, 344].

В. І. Ленін історії науки надавав великого значення: «Продовження справи Гегеля і Маркса має полягати в *діалектичній* обробці історії людської думки, науки і техніки» [2, 123].

Історія науки — невід'ємна частина історії культури, розвиток якої тісно пов'язаний із суспільно-історичними умовами життя й духовними запитами народу. Важливим знаряддям культури є мова. Засвоювана з дитинства, вона дана в усій своїй повноті для спостереження кожному її носієві [6, 8], і структура її загалом сприймається як сама собою зрозуміла, тому людський розум спервовіку цікавили насамперед питання походження мови, відношення між словом і позначуваним ним предметом, первісне значення етимологічно непрозорих слів та фразеологізмів. Над питаннями, пов'язаними з мовою, людина задумувалась ще далеко до виникнення писемності. Але власне лінгвістика виникає тоді, коли мова тривалий час фіксується за допомогою письма й старовинні тексти потребують пояснення, а сучасна літературна мова — встановлення норм. Саме зазначені чинники стимулювали появу й удосконалення перших граматики та словників у давній Індії, в елліністичній Греції та в арабському халіфаті [152, 9, 22; 86, 6, 20, 26; 6, 21, 28]. Отже, прогрес у лінгвістиці певним чином пов'язаний із розвитком самого її предмета — мови, особливо писемної, залежить від спостережень над змінами в ній. Він стимулюється вивченням іноземних мов та запозичених елементів у власній літературній мові. Дослідники відзначають, що з погляду історії лінгвістика формулює свій об'єкт і буде теорію ніби в два етапи, перший з яких називають етапом граматичного мистецтва (*ars grammatica*), що в різних модифікаціях і з різними теоретичними наро-

шеннями представлений в античних та середньовічних ученнях, другий — етап лінгвістичної (граматичної) науки (*scientia grammatica*), який починається з універсальної граматики [6, 22—23]. Однак у загальних історіях мовознавства звичайно розглядається тільки «граматичне мистецтво» античного світу, бо вважається, ніби основний теоретичний зміст шкільних граматики викладений уже в давню епоху [6, 27], а історія лексикології й лексикографії оминається зовсім або викладається побіжно. Опубліковані недавно спеціальні дослідження старовинної граматичної думки й лексикографії, здійснені радянськими [напр., 6, 32—256; 5, 68, 69] й зарубіжними мовознавцями [напр., 211], спростовують такий погляд на історію лінгвістики.

Мовознавча думка більшості народів до етапу «граматичної теорії» виявляється насамперед у вдосконаленні свого «граматичного мистецтва» й словникарства, тому ці ділянки лінгвістичної творчості мають бути предметом уваги історика науки. Як і в галузі інших знань, в лінгвістиці нове виростало на ґрунті найкращих досягнень старого, відбувався обмін і взаємозбагачення надбаннями різних народів у пізнанні механізму мови. Спадковість і контакти в духовній культурі (в тому числі й лінгвістичній) не може оминати ні загальна історія мовознавства, ні історія лінгвістики окремого народу. А загальна історія лінгвістики повинна базуватися на історії цієї науки окремих народів.

У контексті історії східнослов'янського мовознавства староукраїнській лексикографії найбільше уваги приділив у дореволюційний період К. Ширський, що коротко описав «Лексис» Л. Зизанія й порівняно детально розглянув «Лексикон» П. Беринди [172]. Дуже стислі відомості про лексикографічні праці Л. Зизанія, П. Беринди та Є. Славинецького наводить О. Чудінов [165]. Лексикографічну спадщину Є. Славинецького у кінці XIX — на початку XX ст. досліджували С. Брайловський [19, 20] та В. Погорелов [126, 127]. Скупі відомості про староукраїнські словники подає С. Булич у своїй об'ємній книзі з історії вітчизняного мовознавства [22, 164—166].

У зв'язку із вивченням всієї творчості Л. Зизанія значну увагу його «Лексисові» приділив М. Возняк [30]. Стислі дані про староукраїнські словники виклав Б. Грінченко [42, Гр., I, XI—X]. Без спеціального аналізу пам'яток про словники Л. Зизанія, П. Беринди та Є. Славинецького писав В. Ягич у своїй капітальній праці з історії славістики [176].

Однак у дореволюційний період не було створено більш-менш повної історії староукраїнської лексикографії. Всі названі праці мають одну методологічну хибу — вони розглядають історію мовознавства у відриві від історії народу та його літературної мови. На нових методологічних засадах ця галузь історії лінгвістики вивчається в радянську епоху.

До перших радянських праць із досліджуваної проблеми належать дві студії З. Веселовської над «Лексиконом» П. Беринди, при-

урочені до 300-літнього ювілею пам'ятки [24, 25]. У них авторка вивчала працю П. Беринди головним чином із точки зору історії української мови, а не лінгвістики. Для свого часу досить детальне дослідження життя і творчості П. Беринди й його «Лексикона» зробив Г. І. Коляда [74]. Зв'язки «Лексикона» П. Беринди з тлумаченням імен Максима Грека вивчав Ф. Я. Шолом [174].

Належне місце розглядові старих словників відведено у відомих працях із історії української лексикографії А. А. Москаленка [96] та П. Й. Горещького [38, 39, 40; 41]. Староукраїнська лексикографія у А. А. Москаленка викладена дуже стисло. Автор дає основні відомості і з давньоруської лексикографії, здобутки якої пізніше були використані українськими вченими. П. Й. Горещький порівняно детальніше вивчає кожен староукраїнський словник, його джерела, склад, але починає своє дослідження прямо з лексиконів XVI ст. Однак дослідження обох авторів — неповні. В них зовсім не показано праці лексикографічного характеру, що виявилась у глосах, яка на початковому етапі (XV — перша половина XVI ст.) підготувала ґрунт для словників. А. А. Москаленко та П. Й. Горещький навіть не згадали видатного лексикографа XVII ст. Є. Славицького та його словників, не зробили аналізу української частини семимовного словника XVII ст.

Про староукраїнські лексикони писав М. В. Павлюк у монографії «Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду» [112] та в брошурі «Історія українського мовознавства XIV—XVIII ст.» [111]. У його твердженнях про староукраїнські словники багато дискусійного. Заголовок брошури обіцяє ознайомити читача з українською лінгвістикою починаючи від XIV ст., та про цю галузь науки в XIV—XV ст. не сказано жодного слова.

Староукраїнське словникарство, особливо «Лексикон» П. Беринди, привертало й привертає увагу зарубіжних славістів, передусім польських — Я. Янова [193—196], В. Вітковського [221—228], М. Дідіакін (Лімінг) [185, 186, 202].

Отже, стара українська лексикографія вже понад сто років є предметом наукових досліджень, але чимала кількість публікацій з цієї галузі не дає цілісної й повної історії її виникнення й розвитку як складової частини староукраїнського мовознавства. Вивчення (1959—1972 рр.) текстів основних староукраїнських словників у зв'язку з підготовкою їх до видань і перевидань (Зис., Бер., Син., Сл. Лекс. I, Сл. Лекс. II) переконало нас у тому, що староукраїнська лексикографія являє собою систему, елементи якої тісно пов'язані.

Стара українська лексикографія починалася не прямо з створення словників, а з пояснень окремих слів і виразів у текстах — глос. Глоси як вид лексикографічної роботи не втратили актуальності й у часи розвиненої лексикографії. Оскільки глоси нерідко засвідчуються вже текстами XV ст., історію старої української лексикографії розпочинаємо з цього часу, а не з XVI ст., як це робили попередні дослідники. Глоси були будівельним матеріалом для перших східнослов'янських словників.

Звичай пояснювати незрозумілі лексичні елементи за допомогою глос українські філологи, як і російські та білоруські, успадкували від давньоруських книжників. Матеріалом для новостворюваних українських словників XVI—XVII ст. служили також успадковані всіми східнослов'янськими народностями давньоруські словники. У зв'язку з цим ми не могли не зробити короткого дослідження мовознавчої думки часів Київської Русі, особливо пояснень лексем за допомогою глос, та характеристики найголовніших давньоруських словників.

Історія староукраїнського словникарства досліджується в нерозривному зв'язку із суспільно-історичними умовами, в яких воно розвивалося, й культурно-освітніми потребами, особливо з мовною ситуацією на Україні в XIV—XVII ст.

Створюючи свої оригінальні праці, українські вчені XVI—XVII ст. творчо використовували лексикографічні надбання інших народів, особливо російського та білоруського, а російські та білоруські — українського. Українсько-російські й українсько-білоруські взаємозв'язки в галузі філологічної науки, в тому числі й лексикографії, були дуже важливою складовою частиною культурних зв'язків між братніми народами, виявом їх духовного єднання.

У монографії детально аналізуються всі відомі староукраїнські словники. Дослідження кожної пам'ятки охоплює з'ясування лексикографічних і літературно-текстових джерел, аналіз реєстрової та перекладної (тлумачної) частини як з погляду лексикографічної обробки матеріалу, так і з погляду історії української мови взагалі й літературної зокрема, вивчення значення її в розвитку вітчизняної та зарубіжної лексикографії. Окрема увага звертається на наукову вартість найвидатніших старих словників, створених П. Бериндою та Є. Славинецьким, для доказу того, що перед нами справжня лексикологічна й лексикографічна наука, яка була на рівні часу, а не так зване донаукове мовознавство, яким дуже часто несправедливо (за молодограматичними традиціями) називають усю лінгвістику до появи порівняльно-історичного методу. На жаль, досягнення старої української та інших слов'янських лексикографій ігноруються західноєвропейськими істориками мовознавства. Старе українське мовознавство, в тому числі й лексикографія, відіграли помітну роль в історії славістики на першому етапі її розвитку. Чимало уваги приділено вивченню життя і діяльності найвидатніших представників давнього українського словникарства, бо факти біографії дозволяють глибше вникнути в лексикографічну творчість ученого, з'ясувати її характерні особливості.

При вивченні історії науки важливе значення має її періодизація, що робиться не для зручності викладу дослідження, а для показу основних етапів її розвитку. Перша спроба періодизації старої української лексикографії належить А. А. Москаленкові [96]. Виклад історії українського словникарства він починає з розділу «Перші тлумачні словники старослов'янської мови», де розглядаються лексикографічні спроби й найдавніші східнослов'янські

словники. Після цього розділу він подає «Перші тлумачні словники старослов'янської мови на Україні», в якому йдеться про «Лексис... просто» й «Лексис» Зизанія, «Лексикон» П. Беринди та розділ «Словники української мови II половини XVII — I половини XIX ст.», що охоплює матеріал від «Синонімів словенороських» до «Словаря малоросійського нар'ччя» А. Метлинського. Запропонована автором класифікація явно не досконала, бо старого періоду в ній не відділено від нового.

Струнку періодизацію лексикографії відповідно до поширеної періодизації історії української літературної мови запропонував П. Й. Горецький [40]. Старі українські словники в його монографії вивчаються в першому розділі «Українська лексикографія кінця XVI — другої половини XVIII ст.», який поділено на дві частини: «Лексикографія кінця XVI — середини XVII ст. («Лексис... просто», «Лексис...» Л. Зизанія, «Лексикон» П. Беринди, «Синоніми словенороські») й «Лексикографія другої половини XVII—XVIII ст.» (згадується семимовний словник Бодлеанської бібліотеки, досліджується словничок Ф. Туманського).

Близьку до цієї періодизацію висунув М. В. Павлюк [112], який українське мовознавство XIV—XVIII ст. поділяє на два періоди: перший охоплює історію його від XIV ст. до возз'єднання України з Росією, другий — від возз'єднання до кінця XVIII ст. Однак і таку періодизацію не можна вважати вдалою. Історія лінгвістики тісно пов'язана з історією літературної мови, однак етапи їх розвитку не збігаються повністю, бо розвиток науки зумовлюється не тільки суспільними факторами, але певною мірою й творчістю окремих учених.

Стара українська лексикографія пройшла три етапи в своєму розвитку — 1) підготовчий (глоси); 2) становлення; 3) розквіт. Виникла вона на давньоруському ґрунті. Відповідно до цього дослідження її в монографії ведеться в розділах: I. «Мовознавча думка Київської Русі», II. «Зародження української лексикографії в XV ст.», III. «Українська лексикографія XVI ст.», IV. «Українська лексикографія XVII ст.». Українська лексикографія XVIII ст., особливо кінця його, якісно відрізняється від лексикографії минулих епох, тому її дослідження виходить за рамки нашої монографії.

МОВОЗНАВЧА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Давньоруська лінгвістика, що знайшла своє органічне продовження в науці східнослов'янських народностей, вивчена недостатньо. Історики східнослов'янського мовознавства звичайно починають його від словників-госаріїв, що збереглися від XIII ст. Проте лінгвістична наука наших давньоруських предків яскраво викреслюється давнішою, багатшою, різноплановішою. Певне уявлення про інтерес до питань походження людської мови взагалі і власної, давньоруської, дає визначна оригінальна пам'ятка цієї доби «Повість временних літ». У ній, щоправда, не відбито давньоруських народних уявлень про походження людської мови, а лише викладено біблійну легенду про те, що «наре(ч). Адамъ скотомъ и птицамъ имана. звѣремъ и гадомъ. и самѣма англъ повѣда имана» (ЛЛ, 88), що спочатку «бы(с)гть|языкъ единъ», проте як кару за намір єдиного роду людей побудувати вежу заввишки до неба й місто Вавилон «сѣмъси Бъ|языкы. и раздѣли на. о. и в|языка и расѣсѣя по всеи земли» (ЛЛ, 5). Ця версія про походження людської мови й різноманіття мов була панівною протягом усього середньовіччя. Руські книжники вважали, що однією з цих 72 мов, отже прадавньою, «бы(с)гть|языкъ Словѣнескъ. ѿ(т) племени Афет(о)ва» (ЛЛ, 5).

На Русі добре усвідомлювали спорідненість слов'янських народів і їх мов: «Во мнозѣхъ же времанѣ(х). сѣли суть Словѣни по Дунаеви. гдѣ есть ныне Оугорьска земля. и Болгарьска. [и] ѿ(т) тѣхъ Словѣнъ разидошася по землѣ. и прозвашася имени св(о)ими. гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ» (ЛЛ, 6).

Вказівка літописця на творення слов'янських племінних етнонімів — за ознакою місця проживання їх носіїв — ґрунтується без сумніву, на лінгвістичних спостереженнях: «пришедше сѣдоша. на рѣцѣ иманемъ Морава. и прозвашася Морава... такоже и ти Словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру. и нарекошася Полане. а друзии Древляне зане сѣдоша в лѣсѣ(х)... [инии... нарекоша(с) Полочане] рѣчки ради... има:емъ Полота. ѿ(т) сѣя прозвашася Полочане» (ЛЛ, 6), «Бужане зане сѣдоша по Бугу» (ЛЛ, 11), «Полами же прозвани быши. зане в поли седаху» (ЛЛ, 28—29). Літописець підкреслює мовно-етнічну єдність руських племен: «се бо токмо

Словѣнескъ ѡзыкъ в Руси. Полане. Деревлане. Ноугородьци. Полочане. Дреговици. Съверъ Бужане» (ЛЛ; 11).

Імовірно, лінгвістичні спостереження призвели до записаної Нестором легенди про походження двох давньоруських племен: «Радимичи бо и Ватичи ѡ(т) Лаховъ. баста бо .в. брата в Ласъ(х). Радимъ. а. другому Ва(тко) и пришедьше. съдоста Радимъ на Съю. [и] прозв[а]шася Радимичи. а Ватько съде съ родомъ своимъ по Щцъ. ѡ(т) негоже прозвашася Ватичъ» (ЛЛ, 12). Археологи та антропологи обгрунтовано заперечують західнослов'янське (лехітське) походження цих давньоруських племен [154, 245; пор. 77, 99]. Літописна версія твердить про родоначальників Радима та Вятка на основі того, що в племінних етніміах виділяється продуктивний у давньоруській мові патронімічний формант *-ичь*. А здогад про польське походження, мабуть, виник унаслідок помічених діалектних особливостей мови радимичів та вятичів, які чимось нагадували властивості польської мови. Можливо, це була більш м'яка вимова приголосних перед *e*, *и*, ніж у мові деревлян або полян, дуже палаталізована вимова м'яких приголосних *д*, *т*, поплутання *ж* та *з*, *ш* та *с*, *ч* та *ц* (так зване мазуріння) — риси, що розвинулись в окремих давньоруських діалектах незалежно від польської мови. О. О. Шахматов [167, 37—39; 168, 28] деякими зазначеними рисами в білоруській мові та російських говірках прагнув підтвердити літописну легенду.

Немає підстав ототожнювати мовну ситуацію в добу Київської Русі й донаціональну епоху в Росії, на Україні й Білорусії зі становищем у Західній Європі, де різко протиставлялися два аспекти розвитку мови — функціональний і структурний [143, 159], адже церковнослов'янська мова тут ніколи не була абсолютно панівною, як латинь в романських, германських і деяких західнослов'янських народів. Та й сама система церковнослов'янської мови не так різко протиставлялася давньоруській і пізнішим окремим східнослов'янським мовним структурам, як латинська романським і, поготів, германським та західнослов'янським. Вживання церковнослов'янської мови на східнослов'янських землях було зумовлене не функціональною невідповідністю місцевих давньоруських і пізніших східнослов'янських говірок і мов [143, 159], а культурно-релігійними традиціями.

Як відомо, в давньоруському письменстві паралельно функціонували дві літературні мови — старослов'янська й руська, що постійно взаємодіяли. Фонетична й граматична системи їх на перших порах були дуже близькі. В міру розвитку звукової, морфологічної й синтаксичної структури давньоруської мови до кінця XIII ст. ці дві літературні мови дедалі більше розходилися. В лексиці літературних мов із самого початку були помітні відмінності. Проте читання старослов'янських текстів згідно з артикуляційними особливостями звукової системи живої мови, близькість граматичної будови, багато однакових елементів у лексичній системі сприяли виробленню в освічених людей погляду на старослов'янську мову

як на свою (власне як стилевий різновид рідної мови). У зв'язку з цим літописець прагне довести, що писемність була створена для всіх слов'ян і Русь як частина Слов'янщини є спадкоємницею культурних надбань попередньої доби. Він твердив: «Словенську мову оучитель є(с)[ть] Павелъ. ѿ(т) негоже мови и мы есмо Роу(с)... а Словенський мови и Роу(с)кыи: ѿдно є(с)[ть]... аще и Полане звахуа но Словенська рѣ(ч) бѣ» (ЛЛ, 28).

Погляд на старослов'янську (пізніше — церковнослов'янську) мову як на різновид власної мови тримався дуже довго, навіть тоді, коли церковнослов'янська мова стала напівмертвою й малозрозумілою, а на основі давньоруської розвинулися три окремі східнослов'янські мови. Виступаючи проти поширеної в середньовічній Європі думки про виключність трьох «святих» мов — єврейської, грецької, латинської — літописець при викладі (за житієм св. Кирила) історії виникнення слов'янської писемності наголошував: «[и всташа нѣци на на ропщюще и] глше. яко не достоить некоторому же мови имѣти буквѣ своихъ. развѣ Еврѣи. и Грекѣ. [и] Латинѣ по Пилат[о]у писанью. еже на кр(ст)ѣ Г(с)ни напи(с). се же слышавѣ папѣж Римський. похули тѣ(х). иже ропщутъ на книги Словенскиа. река да са исполнить книжное слово. яко възхвал(а)ть Ба вси мови [!] другое же вси възглють мови величья Бжыа... да аще хто хулить Словѣнскую гр(а)моту да будеть ѿ(т)лучень ѿ(т) цркве. донде са испр(а)вять...» (ЛЛ, 27). Можна припускати, що в Давній Русі відомий був трактат чорноризця Храбра (X ст.) «О письменехъ», де автор переконливо захищає від нападок слов'янську писемність. Думки про рівноцінність мов підтримувалися подібними твердженнями окремих візантійських письменників, зокрема Георгія Амартола, хроніка якого була перекладена в XI ст.: «яко тоу же [сѣвѣсть] има(т) всакъ мови, єдино бо всѣ(х) члвкъ єстьство, искоушениа дидаскаль. єсть бо ѿбрѣсти в варварѣхъ хытрости и козни и въ бранехъ храборьствина... нѣци же в нихъ многажды и ѿбрѣтають хытростю паче Юлиньскыа премдр(с)ти и словеса лоучышаа и ланяна превседьствинаа. соуть же иже Юлиньское наказание и многогланяа малословиємъ ѿдалающе. сего же вѣдѣти и Персане свѣдѣтельствоую(т)...» (ХА, 73).

Інтерес до слова ще в дописемний період відбивається в легендах, що виникли навколо топонімів, походження яких уже тоді було темне або не зовсім зрозуміле. Деякі такі легенди залучено до «Повісті временних літ»: «сѣдаше Ки на горѣ гдѣже ныне оувозъ Боричевъ. а Щекъ сѣдаше на горѣ. гдѣже ныне зоветса Щековица. а Хоривъ на третей горѣ. ѿ(т) негоже прозваса Хоревица. и створиша градъ во има брата своего старѣишаго. и нарекоша има ему Киевъ» (ЛЛ, 9), [після перемоги, що її здобув руський юнак над печеніжином] «Володимеръ же радъ бѣвъ. заложи городъ... и нарече и Переяславль. зане перена славу ѿтроко тѣ» (ЛЛ, 124), пор. ще:

«по семь скажемъ о Галичинѣ могилѣ и о начатци Галича» (ЛІ, 722). Літописець використовує топоніми для підтвердження своєї оповіді про події, сучасником яких він не був: [Олега поховано на Щековиці і] «е(с) могила е(г) до се(г)дни. словето могыла Ольгава» (ЛЛ, 39), «Идоша Угри мимо Києвъ горою. еже сѧ зоветь ннѣ Оугорское» [25], [за порогами вітер Перуна викинув із Дніпра на ринь «и ω(г)толѣ прослу Перуна на Рънь» [117]. Топонімічну аргументацію він використовує при викладі своїх поглядів. Спростовуючи твердження деяких своїх сучасників, що, мовляв, Кий був перевізником на Дніпрі й у сиву давнину казали «на перевозъ на Києвъ», Нестор пише, що Кий насправді був князем, який, повертаючись із походу на Царгород, облюбував собі місце біля Дунаю, заклав невеликий городок і хотів там залишитись із родом своїм, але «не даша ему ту блѣзь живущин. еже и доннѣ наречють Дунаици городище Киевецъ» (ЛЛ, 9—10).

Як додатковий матеріал для підтвердження викладених фактів літописець залучає народні приказки: «єсть притча в Руси. и до сего дне погибоша аки Обръ» (ЛЛ, 12), «тѣмъ и Русь коратсѧ Радимичемъ глюче. Пищаницы вольчын хвоста бѣгають» [84], «єсть притча и до сего дне. бѣда аки в Роднѣ» [77]. Все це свідчить про те, що літописець усвідомлював важливість лінгвістичної аргументації, тієї інформації, яку дають топоніми та фразеологізми.

У давньоруських літописах зустрічаються також пояснення етимологічно прозорих назв. Літописці пояснюють читачеві причину саме такої номінації об'єкта, напр.: «зроуби горω(д)... и наре(ч) има ему Каменецъ, зане бы(с) камена земля» (ЛІ, 925, пор. і 876), «башеть Ворота прошли. се же бѣшетъ мѣсто твердо. зане немощно бы(с) обиити его никоуда же. тѣм же нарѣчухутьсѧ Ворота тѣсною своєю» [866], пор. ще: «Стополкъ же повелѣ рубити городъ на Вытечевѣ холму в свое има. нарекъ Стополчь городъ» (ЛЛ, 229), «И се да скажемъ что ради прозваса Печерьскыи монастырь» (155) [далі викладається початкова історія Київських печер].

Незабаром після офіційного прийняття християнства в Києві (988 р.) на Русі розпочалося інтенсивне поширення писемності. Передумовою цього була освіта. Великий князь Володимир «нача поимати оу нарочитое чади. дѣти и данти нача на оученьє книжное» (ЛЛ, 118—119). Як бачимо, освіту діставали насамперед представники панівного феодального класу. Але численні графіті, зокрема на стінах Софії Київської [32, 138—139] і Софії Новгородської [92, 199; 93, 3], берестяні новгородські грамоти (НГБ) свідчать про те, що письменність була досить розповсюджена й серед інших верств населення [151, 21—32; 76, 9—14].

Система освіти в Київській Русі, мабуть, була дуже подібною до освіти в Візантії, де граматиці відводилось значне місце [61,

50—51, 57]. Про навчання граматики прямо говориться в житті Феодосія Печерського (пом. 1074 р.), в якому Нестор йсав, що той «изволи... дати са на оучениа бжствныхъ книгъ єдиномоу от оучитель накоже и створи. и въскорѣ извыче вса граматикина» (Усп. зб., 75). Але що це була за граMATика, можна тільки здогадуватися. Крім слов'янського письма в добу Київської Русі вивчали, напевне, перекладені візантійські посібники з грецької граматики, студіювали науку про вісім частин мови. Адже в середньовіччю епоху категорії граMATичного мистецтва пов'язувалися не стільки з мовною формою, скільки зі змістом [6, 120].

Особливого розквіту освіта набула за великого князя Ярослава Мудрого, що «собра писцѣ многы. и прекладаше ω(т), Грекъ н(а) Словѣньское писмо. и списаша книги многи» (ЛЛ, 152). Немає сумніву, що перекладацьку роботу здійснювали самі русини. Знання грецької мови вони здобували в освітніх осередках на Русі й у Візантії (в одному з візантійських джерел XII ст. говориться, що в притулку для сиріт поруч із греками та латинянами вчилися й скіфи; під якими можна розуміти східних слов'ян — 61, 57). Князь Володимир Мономах згадує, що його батько Всеволод Святославич «дома сѣда. изумѣнаше. є. назыкѣ. в томь бо ч(с)ть есть ω(т) инѣхъ земля» (ЛЛ, 246). Існують різні припущення, про які мови тут ідеться. Б. О. Рибаків вважає, що Всеволод Святославич володів грецькою, словенською, латинською й англійською мовами [133, 123]. Знання іноземних мов вимагали широкі культурні, торговельні й династично-політичні зв'язки Київської Русі. Варто відзначити, що дружина великого князя Володимира Святославича чешка назвала одного з своїх синів іменем *Вышеславъ*, яке тільки раз фіксується в давньоруських літописах (Ук. Л., 198—199), а болгарка — іменем *Борисъ*. Ці антропоніми були популярні на батьківщині княгинь. Княгині-іноземки, мабуть, навчали своїх дітей і своїм рідним мовам. Іноземними мовами володіли не тільки представники панівного класу й духовництва, але, можливо, й окремі прості люди. Про одного юнака, що «бѣ бо оумѣн Печенѣжьски. и мнахуть и своего» (ЛЛ, 66) згадує «Повість временних літ».

Використовувалися на Русі досягнення грековізантійської філології. Наприклад, в Ізборнику 1073 р. вміщено цілу статтю Георгія Хіровоска про тропи й фігури (Ізб. 1073, 237 зв.— 240 зв.). Високий рівень філологічної освіти спостерігається в оригінальних творах давньоруського письменства — літописах, повчанні князя Володимира Мономаха, творах митрополита Іларіона, Кирила Туровського, Данила Паломника, Данила Заточеника, в «Слові о полку Ігоревім» та ін.

До письменства на Русі ставилися з величезною повагою. Справжньою одою книзі й освіті, що поширюється через неї, звучать слова літопису: «велика бо бываєтъ полза ω(т) оученья книжного. книгами бо кажем и оучими ксмы... се бо суть рѣкы напамюще вселеную. се суть исходища м[удр]ости. книгамъ бо есть неищетнаа

глибина.. аще бо поищеші въ книгахъ мдр(с)ти прилѣжно. то
обращеші велику ползу дши своєю» (ЛЛ, 152).

Як уже зазначалося, лексика старослов'янських книг значно відрізнялася від давньоруської. Малозрозумілі чи незрозумілі для ширшого читача слова (вирази) старослов'янських текстів пояснювалися давньоруськими відповідниками — глосами. А це — вияв власне мовознавчої роботи, зародження лексикографії. За зовнішніми ознаками — місцем розташування — глоси поділяються на внутрішньорядкові (рядкові), міжрядкові (інтерлінійні) й покрайні (маргінальні). За кількісним складом наявних у них лексичних елементів глоси можна поділити на однослівні й неоднослівні (багатослівні). Неоднослівні глоси можуть бути перекладом кількох слів основного тексту або багатослівним тлумаченням однієї його лексеми. Зміст глос дозволяє поділити їх на перекладні, пояснювальні (тлумачні), етимологічні, що розкривають значення слова через з'ясування його етимології, та порівняльно-зіставні, або текстологічні, в яких подаються лексичні відповідники різних мов до одного й того ж місця перекладу¹. Останній тип глос не притаманний давньоруським пам'яткам (він з'являється тільки в староукраїнських текстах). Найпоширенішими в давньоруських книгах були внутрішньорядкові глоси, які вводилися словами *рекомыи* (-а, -ою), *рекѣше*, *еже єсть*, *еже єсть съказаємъ* (-а, -о) та ін. Зрідка зустрічаються в пам'ятках цієї епохи покрайні (маргінальні) глоси. Міжрядкові (інтерлінійні) глоси в давньоруських книгах були винятками.

Внутрішньорядкові глоси були вже в грецьких текстах святого письма, де окремі іншомовні слова залишено без перекладу й пояснено грецькою мовою. Такі глоси перекладались старослов'янською мовою як звичайний канонічний текст. Показовим щодо цього є такий приклад із Євангелія від Марка: *и приведоша и на мѣсто голгова еже єсть съказаемо краишево мѣсто*² (ЄО, 188, пор. ще СК, 11, ЄД, 84).

У старослов'янських перекладах із грецької мови (та в їх давньоруських копіях) іноді також залишалися іншомовні слова, що пояснювалися за допомогою внутрішньорядкових глос, напр.: *енваръ рекомы просинець* (SJStSl, I, 574), *априль рекомы брѣвень* (47), *маи рекомы трѣвень* (176), *июнь. рекомы изокъ* (757), *июль. рекомы чрѣвены* (845), *октеврѣ. рекомы листопадъ* (123), *ножврѣ. рекомъ гроуденъ* (438), М(с)ца еноуара. *просиньца рекомааго* (ЄО, 256), *априль рекомыи брѣвень* (Ср., I, 186), *маи рекомыи травнь* (III, 985), *м(с)ца июнина изока* (I, 1075), *июль, ре(к)мыи червень* (III, 1555), *сьмтабрь, рекомыи рюенъ* (III, 228), *октабрь, рекомыи листопадъ* (II, 23), *коньчаша литоур'гина, рекѣше слоужьбою*

¹ А. Й. Журавський [49, 216] умовно виділяє чотири типи глос: тлумачні, текстологічні, етимологічні й відсиляннєві. Але помітки на полях, що вказують на якій сторінці вже пояснено те чи інше слово або вираз, не є власне глосами.

² Тут і далі в монографії глоси виділяються курсивом.

(СП, 213), съвршивъ же слоужьбъ рекъше литоур'гинъ (361), чѣтыри кератина. рекъше златицю (294), въ келинахъ, рекъше въ клѣтьхъ (369), ѡ жени са коупетрою своєю. рекъше патрѣвю (Усп. зб., 196), номоканонъ рекше закону правило (197) та ін.

Іноді в текстах, перекладених на слов'янському півдні, зустрічаються глоси, що пояснюють, уточнюють старослов'янські ж слова, напр.: ни запрѣти никоумоу же жестокостю. рекъше лотостию (Усп. зб., 475), ивана прозвутера... потроужениѣ. рекъше изложение жития и градства (269) та ін., пор. ще: врѣма рекъше чась днь и мѣсяць и лѣто, глѣни. рекъше гнѣвъное (Ізб. 1073, 232). Нерідко в перекладених із грецької мови старослов'янських текстах (і їх давньоруських копіях) зустрічаються символічні, переносні значення слів тексту, напр.: и не весели са о снѣхъ ненаказанныхъ. рекъше нечѣстивыхъ (Ізб. 1076, 357), пиеть чашъ. рекъше кръвь гнѣ (501), рѣкы отъ чрѣва его потекоуть воды живы. сирѣчь дарове животворящаго дха (Усп. зб., 200), на горѣ живоуть рекъше на нбси (431) та ін. Необхідно відзначити, що внутрішньорядкові глоси засвідчуються і в оригінальних південнослов'янських текстах, переписаних на Русі, напр.: съ стою мѣшею рекъше съ слоужьбою (Усп. зб., 194), да не поють мѣша рекъше слоужьбы (195), акы снѣ члвчъ въсхода. рекъше градыи (432) та ін.

Прикладом покрайніх глос є пояснення на берегах визначної пам'ятки Ізборника Святослава з 1073 р. Переписувач Ізборника дяк Іоанн (людина, без сумніву, освічена) власною рукою подав пояснення окремих слів. Отже, покрайні глоси зроблені вже в одній із найдавніших східнослов'янських книжок, причому в збірнику енциклопедичного характеру, в неканонічному тексті. Кількість глос невелика — 13, пояснено 12 слів (одна лексема тлумачиться двічі, див. нижче), але вони є свідченням високої філологічної культури Київської Русі. Лише чотири неслов'янські слова пояснено давньоруськими — до слів *и мамонѣ* подається глоса *и несѣтьствоу* (30), мамоноу наричить — *несѣтьство* (30 зв.), чоужеепископъ — *сѣблюстель* (66 зв.; пояснення стосується власне другої частини цього слова, гр. ἐπισκοπος мало значення «наглядач, інспектор»), въ номосѣ — *въ законѣ* (95 зв.), на [сарии]и³ продається — *на пѣнази* (108 зв.). Окремі старослов'янські слова пояснено вже, мабуть, узвичаєними відповідниками грецького походження: по б(л)говѣштениѣ — *еуаггелиѣ* (46 зв.), лихновѣца — *сотони* (110).

Подано глоси й до п'яти старослов'янських слів: штуд(ь) — *исполинѣ. гигасѣ* (68), сѣ растьмъ — *сѣ лихвоѣ* (77), растоимѣца — *прирѣзоимѣца* (82 зв.), терѣсхомъ — *ременьмъ. дягѣмъ* (56), въ сасыѣ — *въ гѣрньци* (64 зв.) (останні два пояснені слова не мають певної етимології — Фас., IV, 45; *сасыѣ*, можливо, є староболгарським тюркізмом, пор. тур. *sası* «що має гнилісний запах, гнилий, смердю-

³ Так відновлюється слово, стерте в рукописі пам'ятки (пор. Ср., II, 1785).

ЖЫНЕТЪ БЛЮСЪ ЛН
 ЖЕКЪ АХЪ ДЪ БЛАДЪ
 ЖАНЕ ТЪ ЖИЗНА ВЪ КЪ
 НОУСЪ НЪ ЛАКЪ НЪ ПЪ
 ЛЫШТА НЪ ТЪ СЪ А НЪ БЛА
 ДЪ НННННННННННННННН
 СЛОУЖАШЪ ТННННННННН
 БОДЕНННННННННННННН
 НЫННННННННННННННН
 ЛОЖЪ ННННННННННННН
 АНННННННННННННННН
 НННННННННННННННН
 КЛЕКЕТЪ НННННННННН
 ГРАКНТЪ СЪ А НЪ ПРЪ ТКА
 ВЪ ЖИАНЕ ПРЪ НУ СЪ ТА
 ТЪ КЪ А НЪ ПЪ А КЪ МЪ БЪ Ф
 ДЪ БЪ О Н А МЪ
 МЪ ВЪ ТЪ Н С А П О Д О В А БЪ
 ТЪ ПРЪ ДЪ К О У ДЪ Н И ШЕ
 ЛЪ ХРЪ С Т О С О ВЪ А ЛЪ Д А
 ПРЪ ННННННННННННННН
 ПРЪ ННННННННННННННН
 ТЪ ФА ДЪ ЛЪ П Р О ТЪ Н Б О У
 СЪ БЪ К О Р Е Н Н Е МЪ ЛЪ ЛЮ
 Б О Д О В О ДЪ К О ЗЪ Л А О Н
 П А КЪ МЪ К О Г О ЖЪ Д О Д Е
 Д О М К Л Е Н О В Е Ж Д Е ТЪ
 Д Ы Н Б О О К А Н У Н ТЪ
 М А Ж К О ВЪ О Г Н Н О ТЪ
 К Р Ы К А Н ТЪ СЪ А Н И К О

98

97

96

Г О Ж Ъ О Д Ж А Р М И К О Ж Е И
 С Т Ъ О Р Е Н И Е И С К О У С И Р К
 М С А Н И Н О
 П Р Е С Р И Б А У А В Р И Н И
 МЪ ДЪ РЪ ХЪ СЪ О В А А КЪ
 ОУЖЪ ДЪ ДЪ А Т О Д А ЛЪ Н
 А КЪ Н А РЪ Л А НЪ Ш И МЪ
 ТЪ РЪ ТЪ Х О Д А БЪ С О Н Ц А ВЪ
 Ж А К О Н И Т А С К О В А
 Н Е Р Е В И Н Н О
 А Н О Б Е Б Е ЗЪ ОУ А Л Н Н Е Ж
 Г ТЪ С А Н Е С ТЪ А Л Ы С А Л Н Н
 Х Ы Т Р И С КЪ ГЪ ЗЪ Л СЪ
 ТЪ Б О Р И ТЪ А С Ж Е Д О
 Б Р СЪ Б Т В О Р И ТЪ Н Е Р А
 З ОУ А Д Е Ш А Н А Н Т Е
 П РЪ С А ГЪ Н И ТЪ Л А У Н
 НЪ К О Ж ОУ С Е КЪ Н Р Ы
 С Ы П Ъ С Т Р О Т Н Ы С К О М
 Т О Н Ы Б Ы Л О У Ч И Н А У
 Н Е Т Е Д О В О ЧЪ Б О Р И ТЪ
 Н А Б Ы СЪ Ш Е ЗЪ К Л А Т А
 С Т А ЛЪ С К А С И А Н И О ТЪ
 П Ъ В А Л Г О У А Д А Л О С А
 У О А Н Т Е Б Ы ОУ Б О Д О С Т О Н
 И Н Ы Н О И Е И Ж Е Н Ы П Р И
 К О С Н ОУ Т Н С А ЗЪ ЛЪ
 БЪ Т О Р О И Ж Е Л ОУ Т И
 И Д Ы Н И О П О Н С К О У С Е

РЕКА
 МЛАД
 ДАТЪ
 КЛЕ

Рис. 1. Берегова глоса в Изборнику 1073 р.

чий», «гниль, сморід»). Привертають увагу й інші пояснення на берегах рукопису: до ушидь пояснення (виправлення?) — *вуходивъ* (67 зв.); мнѣ — *виноу* (98 зв.), въздржисѣ отъ афродисид — *ω(т) многыхъ брашенъ* (251), иеремиас — *времии* (257).

Уже в цих найранніших давньоруських глосах спостерігається прагнення пояснити слово синонімами (*исполинъ, гиздъ; ременьмь, дягъмь*).

На Русі велася значна перекладацька робота. Серед перекладних пам'яток важливе місце посідають візантійські хроніки — тексти світського змісту. Давньоруські перекладачі творів цього типу з різних причин інколи залишали іншомовні (в першу чергу грецькі) слова неперекладеними. Переважна більшість таких лексем була вже засвоєна тодішньою літературною мовою (особливо лексика, вживана в конфесійній літературі) [55, 198—199]. Проте в перекладах нерідко зустрічаються незасвоєні іншомовні апелятиви (здебільшого грецькі) з наступним перекладом чи поясненням давньоруською мовою. Деколи перекладач уважав за потрібне поряд із грецькою власною назвою (особливо прізвиськами і прізвищами), яка певним чином характеризує носія або об'єкт, дати давньоруський її переклад. Нерідко для більшої ясності давньоруські слова (питомі й запозичені), якими перекладено грецький апелятив, уточнюються давньоруськими ж словами. Все це — своєрідні внутрішньорядкові глоси. Особливо характерні глоси для здійсненого в Києві (40-і рр. XI ст.) [55, 268—309; детальніше — 150, 10—11] перекладу хроніки Георгія Амартола.

Найчисленнішими тут виступають глоси, що пояснюють неперекладені грецькі слова — їх налічується коло 60 (не враховуючи пояснень, що повторюються), напр.: диалектікиа, *рекше съвопросы* (ХА, 5), лимѣнь, *рекше пристанище* (17), фис(и)ологина, *рекше родословья* (27), гигантъ, *рекъмиши полникъ* (33), на љелюра, *рекше въ коуноу* (71), тихиу, *рекше оулоученьє* (74), имарменю же *ноужноюу силоу рекше...* (74), деоутерономию, *рекше второзаконъницю* (97), [ка]тапетазмоу же створивъ, *рекше завѣсоу* (140), историа, *рекше. ѡбразница* (165), архисоунагога, *рекше старѣишинъ сбору* (219), въ днь панतिकостьныи, *рекше въ днь њ.ныи* (219), иконъника. *рекше образника* (223), въ љу(г)льи, *рекше въ блговѣствованьи* (258), в митрополью, *рекше мтри градомъ* (263), *ω(т)...* дьаконъ, *рекше слоугъ* (307), имѣполи, *рекше оулици* (339), проѣлепсиръ, *рекше предъвхоженъє* (383), људокинею., *рекше блговоленьємь* (402), ипопантиня, *рекше оустрѣтеньє* (411), воуна, *рекше мозоль* (420), сирины нарицаютсѣ, *рекше волы* (428) олѣя, *рекше масличнаго масла* (454), кафоликино., *рекше съборноюу* (461), стратигы *рекше воеводы* (464), фиали, *рекше лоханю мороморяноу* (465), в кистерніи., *рекше водоточници* (471), скимоу, *рекше ѡбразъ* (481), на катихоу, *рекше въ оглашеницѣ(х)* (513), меглавиами, *рекше воцагами* (516), иеракита камени., *рекше истрабникъ* (516), икономъ, *рекше смотреникъ*

(523), араматы, *рекше вонями* (527), в митраторіи, *сирѣчь въ обителницю* (536), прохонъ, *рекше сребряною цатоу* (571) та ін. У кількох випадках спочатку подається переклад, а потім — грецький відповідник оригіналу, напр.: *клобоукъ...* уже митроу и кидарь глть (44), скровище, *нарицаемою корванъ* (220), ω(т) годовабла *глемоу окъсию* (428), въ лодіи, *глемѣи дромоніи* (561) та ін.

Близько 30 глос уточнюють правильно перекладені грецькі слова, причому то давньоруське слово як глоса дається до книжного, церковнослов'янського, то навпаки — книжне, церковнослов'янське слово-глоса пояснює або уточнює давньоруське (в обох випадках можуть бути як питомі, так і засвоєні з неслов'янських мов лексичні одиниці), напр.: одежи, *рекше ризѣ* (4), седмиць, *рекше недѣли нашьскы* (213), дв(с)тво, *рекше оунотьство* (233), ідола, *рекше стѣнь* (265), несловесныхъ животинъ, *рекше скотинамъ* (295), достославникъ..., *рекше сановники* (339), четца..., *рекше дѣячца* (357), ковригъ, *рекше соухыа посагы* (400), мнишница, *рекше манастирь* (402), смотритель, *рекше прелогата[и]* (454), прозабоша, *рекше рошиш(с)* (458), цркъвь, *рекше... сборъ* (464), ...мозолныи, *чрѣмнаа нежитовица* (476), до порома, *рекше до перевоза* (518) та ін.

Деякі глоси уточнюють непряме, переносне значення перекладеного слова, напр.: любословци, *рекше премоудрии* (27), ω(т) древа несгниюща..., *рекше кедра* (55), сто стыхъ... наре(ч), *рекше ризницю* (139), жизни... премоудростьлюбиа бо ієсть, обычаимъ исправленье, *рекше закономъ исправленье* (239), раздроушиса клатвеное утврѣженіе, *рекше миръ* (434), по громогласномуу гласоу, *рекше по про[по]вѣдномоу глсоу* (457), тщеславиа, *рекше боуестъ* (496) та ін.; порше специфічні пояснення: в оузмѣни, *рекше по Соудови* (554), оударі єго въ главою дрѣвомъ, *инѣми глемоу стѣлакъ*, имъже портъ бѣ извиваа (262).

Приблизно 20 глос розкривають значення грецьких власних назв — топонімів, антропонімів, а також окремих етнонімів, напр.: снѣ єго, Погонать, *рекше брада(т)* (19), земля Месапотамиискаа, *рекше межю рѣкама* (21), Месопотамийскою, *рекше межюрѣчыє* (92), има ємоу Иконии, *рекше образъникъ* (35), живоуть глемии Маркови, *рекше долгоживци* (48), цр(с)твова Лагожвичь, *рекше качичь* (199), снѣ... Филопатерова, *рекше ѡчелюбца* (200), въ Юраполи, *ре(к)ше жречьскыи градъ* (307), на Лампадию, *рекше блистанцию* (421), в Неаполіи, *рекше новъ горо(д)* (468), нарицаемоу Мороролѣонтъ ли, *па(ч) реци ближе, гнѣвъ лвовъ* (556), въ Пигіи, *рекше источникъ* (557), Евѣина Понта, *сирѣчь Доброродна Понта* (567) та ін. Перекладач прагнув дати давньоруські відповідники деяких грецьких назв: Скоуфиєю, *рекше Козари* (37), въ Фесалоникіи, *рекше в Селоуны* (458).

Окремі глоси пояснюють слова грецького тексту, які походять з старовірської, напр.: кь Мамонѣ, *рекше б(г)атство* (480), .а м(с)ць Ієврѣискы глѣмы Нисанѣ, нами же *Мартѣ* (95), та латинської мов, напр.: во градци *глемѣмь кастеліи* (555) та ін.⁴

Звичайно, в пам'ятці перекладено й авторський текст хроніки, що пояснював негрецькі елементи, напр.: Капетоліи Римьскыи, *иже и сказаемо грецьскыи глава градьская* (39), наре(ч) има ѡбѣдоу томоу Върималиоумѣ, *еже єсть грецьскыи сказаемоє ѡ(т) щюжихѣ напитокса* (41), ть оубо ѣфоудѣ ієврѣискы [фе]єси нарицаєть(с), *єлиньскы же словесное и явленое нарицаєть* (43), сотонѣ... навляю(т) има ѡ(т)стоупника, *по глсоу ієврѣискоу а именуєть єго дѣявола тако на ба кѣ члв(к)мѣ клеветующа* (72), диктаторѣ нарицаше(с), *еже єсть сказаемо єдиновластець* (205).

До цього необхідно додати, що сам автор хроніки тлумачить деякі негрецькі власні назви, серед яких переважають біблійні імена, напр.: и наричють перськыи Валь бѣ, *еже сказаемо Ари воискыи* (35), градѣ Вавилонѣ, *еже єсть размѣшеніє* (57), Мелхиседекѣ *истолкоуємѣ ц(с)рѣ правдѣ* (87), градѣ... Салимѣ, *иже сказаемо мирѣ градѣ* (86), Иер(с)лимѣ бо *истолкоуєть(с) гора мира* (87), гора ієврѣискыи гл(о)мѣ арѣ глѣса, градѣ же Салимѣ... Ирсалимѣ наре(ч), *еже єсть сказаемоє гора мироу*, Иер(с)лмѣ же, вѣ Ієлиньскоє преложимѣ, наре(ч)нѣ бы(с) красогласованиа ради (172—173), Астарті... *таже вѣ Ієлиньхѣ Афродитиі глманѣ* (149), Каинѣ, *иже єсть завистѣ*; Авелѣ, *иже наре(ч)тьсѣ плачь* (255), има... Ієммануиль, *еже е(с) сказаемоє с нами бѣ* (416), звѣздоу... юже и Кюварѣ своимѣ злогломѣ назыкомѣ нарекоша, *еже е(с) сказаемоє велиа* (453) та ін.

Понад 30 глос налічується в перекладеній на Русі хроніці Георгія Сінкелла. За характером вони такі ж, як і в перекладі твору Георгія Амартола, напр.: в оупостаѣ(х) *рекше собьствѣ(х)*; сатрапе *еже соуть вовводи*; седмиць е(ж) *мы зове(м) недѣли*; секира *еже е(с) смѣсь имѣ (ж) сѣ оупивають*; єпархії *рекше области*; книги ѡ(т)вѣтныа *рекше помощныа*; врачѣ е(ж) *єсть цѣлитель*; маги *еже е(с) вѣлхѣ*; Филопатороу е(ж) *єсть ѡ(т)целюбцу* та ін. [55, 287—288]. В. М. Істрін вважає, що подібність глос у обох пам'ятках може вказувати на переклад хронік Амартола і Сінкелла в одному й тому ж місці [55, 288].

Глоси зустрічаються і в інших перекладних творах, поширених на давньоруських землях, зокрема їх невелика кількість фіксується в хроніці Іоанна Малали, напр.: по оумрѣтвіи же *Θεωσтовѣ єго(ж)*

⁴ Більш повний перелік глос цієї пам'ятки подає В. М. Істрін [55, 204—211], який переконливо твердить, що глоси належать перекладачеві XI ст., а не одному з наступних переписувачів.

и *Сварога* наричить; *Слнце* именовъ, *его(ж)* наричють *Дажьбегъ*; *Пирисфоне* *рекше* *слнце*; *пръсика и(ж)* *есть* *прасковие*; село *рекше* *веси* [55, 288] та в Палеї (тлумачній), напр.: тогда бо быша *шюдове* (в ін. сп.— *шюдове* — В. Н.) на земли. *рекше* *волотове* (ПТ, 102), *наре(ч)* има *нѣмоу* *Фесалоникии*, *рекше* *Селунь* (4), *диктаторъ* *са* *наре(ч)*, *сказаемъ* *ѣдинодержецъ* (9) та ін., пор. ще в історії Йосифа Флавія: *мѣсяца* *впервитна*, *иже* *есть* *октябрь* (Ф., 323); *паче* *ина* *еже* *есть* *мѣра* *6* *литрънаа* (395); у Студійському уставі: *магерие* *рекше* *вариво* *вѣноситъ* (СУ, 116). У Кормчій волинської (1286 р.) редакції у списку XV ст., який зберігається в м. Арад (Румунія), глоса засвідчується у самому заголовку — «Книгы *глемы* *гречьскым* *азыком*. *номоканѡн*. *правило* *законоу*. *ѡ* *бѣъ* починается. *блочѣстивымъ* *кнасемъ* *владимирѡм* *сномъ* *василковѡм*...» і в копії приписки XIII ст. в кінці пам'ятки: *аминь*, *рекше* *конецъ* (ЄА, 68) (такий же запис маємо в Кормчій списку XV ст., що зберігається в Харківському історичному музеї), пор. ще в Рязанській *кормчій* 1284 р.: *Шпильманить*, *рекше* *глоумы* *дѣветъ* и на видѣниѣ *члвкы* *сѣбираетъ* (Ср., III, 1598).

Глоси в грецьких оригінальних текстах і в старослов'янських та давньоруських перекладах із грецької мови, що були поширені в середовищі освічених людей, стимулювали використання цього лінгвістичного засобу в оригінальних давньоруських творах. Певна кількість глос засвідчена в давньоруських літописах. У «Повісті временних літ» переважно спочатку наводяться давньоруські слова, а потім — іншомовні, напр.: *служать* бо *ѡпрѣсноки* *рекше* *ѡплатки* (ЛЛ, 86), *како* *са* *покланяють* *въ* *храмъ* *рекше* *в* *ротати* (108), *мѣъ* *грудень*. *рекше* *ноябрь* (261), пор. ще: *придоша* *ѡ(т)* *Скуфъ*. *рекше* *ѡ(т)* *Козаръ* (11), *Кумани*. *рекше* *Половци* (234). Окремі іншомовні лексеми пояснюються давньоруськими в Галицько-Волинському літописі, напр.: *возвратишаса* *во* *колымагы* *свои*. и *рекше* *во* *станы* (ЛІ, 726), *во* *колымагъ* *свои*. *рекше* *во* *станъ* (824), *Бѣла* *риксъ* *рекъмыи* *король* *Оугорьскыи* (760), *риксъ* *ти* *Оугорьскыи*. *рекше* *король* (837), *пискупъ*. *Жалошь*. *Поурьскыи*. (тобто Зальцбургський — В. Н.) *рекомыи* *Сольскыи* (814). У цьому ж літописі зустрічаються одиничні пояснення питомих слів лексемами, мабуть, більш поширеними в середовищі літописця: *студенъць* *рекомыи* *кладазь* (ЛІ, 844; ін. сп.— *студенець*), *ѡкр(с)тънаа* *вси*. *рекомаа* *ѡколнаа* (825; ін. сп. сп.— *веси*) [пор. ще: 34, 82—84]. Той факт, що пояснюване слово, особливо слов'янського походження, не завжди знаходиться на першому місці, необхідно мати на увазі при аналізі давньоруських словників-глосаріїв. Трапляються в літописах і іншого типу пояснення, в тому числі розкриття переносного значення слова: *рѣша* *старци* *Козарьстии*. *не* *добра* *данъ* *кнаже*. *мы* *са* *доискахомъ* *ѡружьемъ* *ѡдиною* *стороною* [*остромъ*]. *рекоша* (ін. сп.— *рекше*) *саблами*. а *сихъ* *ѡружьѣ* *обонду* (ін. сп.— *обоуду*) *остро* *рекше*

мечь (ЛЛ, 17), *щъ* бо сего Володимеръ [землю] взора и оумагчи *рекше крещеньемъ просвѣтивъ...* (152), [вохва] бѣси... научивше глаги. *якоже се скажемъ бѣсовское наощенье* (175), пор. ще: Присла папа послы ч(с)тны носаше вѣнѣць. и скипетръ. и короуноу *еже наре(ч)ть(с). королевьскыи санъ* (ЛІ, 826).

У Київському літописі виявляється прагнення пояснити значення окремих іншомовних імен: княгини. тезоименна соущи. Аннѣ... *яже и бл(д)ть нарѣцаеться* (ЛІ, 710), пор. ще: нарекоша има еи Єфросѣяна и прозваниемъ. Изморагдъ *еже наречеться дорогыи камень* (708). Перший приклад свідчить про обізнаність давньоруських книжників із словниками-ономастиконами.

Глоси, в яких пояснюються іншомовні апелятиви та власні назви, зустрічаються і в інших давньоруських пам'ятках, зокрема в «Хожденіі» ігумена Данила (поч. XII ст.): зоветься Крайниево мѣсто *еже есть лобное мѣсто* (ХД, 11), імя мѣсту тому Спудій, *иже ся протолкуеть тицаніе Богородично* (13), імя мѣсту тому Калемоніи, *еже ся протолкуеть «Доброе обителище»* (24), то ся мѣсто зоветь Агіапимина, *еже протолкуеться: святаа паства* (33), Месопотамія, *еже есть Средорѣчіе* (52), кокнит (потрібно коккинъ — В. Н.), *еже есть череленица* (57) та ін.; Кирила Туровського (XII ст.): історици и вѣтия *рекше лѣтописьци и пѣснотворци* (Туров., 344). Своїм чином тлумачить Нестор грецьке ім'я Феодосія: прозвутеръ же видѣвъ дѣ[ти]ща и срдьчьными очима прозьра еже о немъ. *яко хошеть из млада богу дати сѧ Феодосиемъ* того нарицають (Усп. зб., 73). Інколи в давньоруських текстах подаються й перекладаються цілі іншомовні фрази, напр.: И тогда вси людіе възпиши съ слезами «Кирие, елейсонъ», *еже есть «Господи, помилуй»* (ХД, 64). Глоси, аналогічні до давньоруських, зустрічаються і в південнослов'янських пам'ятках, зокрема сербських (155, 90—91).

Розгляд глос у давньоруських пам'ятках (перекладних й оригінальних) виявив головні напрямки праці лексикографічного характеру в Київській Русі — пояснення неслов'янських власних назв та апелятивів, розкриття символічного значення слів, переклад спеціальних старослов'янських лексем давньоруськими. Така праця давньоруських книжників підготувала ґрунт для оформлення перших лексикографічних робіт, адже коли глоси з того чи іншого тексту виписати окремо, виникає словник-глосарій. Відповідно до напрямків праці лексикографічного характеру в давньоруському мовознавстві оформилися головні типи словників: 1) словники-ономастикони; 2) словники символіки (приточники); 3) слов'яноруські словники. Зазначені типи виділила відома дослідниця давньоруської лексикографії Л. С. Ковтун у монографії «Русская лексикография эпохи средневековья» [70, 7]. Четвертий виділений нею тип — словники-розмовники — виходить поза межі давньоруської доби.

Найпоширенішими в період Київської Русі були словники-ономастикони. Популярність їх буда викликана масовим розповсюджен-

ням нових антропонімів після офіційного прийняття християнства за князя Володимира Святославича та знайомством зі значною кількістю біблійних топонімів. На відміну від етимологічно прозорих давньоруських антропонімів і катойконімів, імена, які давалися при хрещенні й тривалий час співіснували з далі вживаними слов'янськими, та топоніми, що зустрічалися в конфесійному письменстві, потребували пояснення.

Християнські імена грецького походження в середовищі давньоруських книжників й освічених людей були зрозумілі, тому в словники-ономастикони вводились в обмеженій кількості. У словниках цього типу здебільшого тлумачилися старозавітні імена. Проте давньоруські словники-ономастикони в «чистому» вигляді не збереглися. У їх складі спостерігаються також переклади апелятивної лексики, в тому числі й слов'янської. Варто відзначити, що й найдавніші збережені візантійські лексикони також пояснюють іншомовні власні назви Біблії.

Ономастичний напрямок давньоруської лексикографії представлений трьома словниками, що дійшли до нас від XIII ст.:

1. «О именьхъ и глемыхъ жидовськымъ ызыкьмъ. сказано. и преложено неразоумноу на разоумъ» (текст пам'ятки опублікував М. Никольський — 99, 69—77).

2. «А се имена жидовская. роусьскы тълкована» (виданий Л. С. Ковтун — 70, 398—99).

3. «Рѣчь жидовскаго. ызыка. преложена на роускоюу. неразумно. на разоумъ. и въ еванглихъ. и въ ап(с)лхъ. и въ псалтыри. и в пармиѣ. и въ прочихъ книгахъ» (зберігся в складі Новгородської кормчої 1282 р.) (уперше пам'ятку видав К. Ф. Калайдович — 62, 195—197; найдосконалішу публікацію тексту за списками XIII—XVII ст. здійснила Л. С. Ковтун — 70, 399—418).

1. «О именьхъ и глемыхъ жидовськымъ ызыкьмъ...»⁵ Словник-ономастикон «О именьхъ» налічує 169 статей. М. Никольський паралельно з давньоруським текстом опублікував матеріал із грецького (візантійського) ономастикона, який має заголовок «Ἐρμηνεία ὀνομάτων καὶ λέξεων ἐν ταῖς θείαις γραφαῖς ἐμφερομένων τῆ ἑβραϊδι διαλέκτῳ» й зазначив, що, незважаючи на більший обсяг грецької пам'ятки, послідовність у розміщенні слів та неправильності в тлумаченнях, подібні в обох лексиконах, свідчать, що давньоруські ономастикони ґрунтуються на грецьких [99, XXVI, 69].

Зв'язок між давньоруським словником «О именьхъ» із грецьким «Ἐρμηνεία...» яскраво виявлений. Пор.:

Адамъ. т. земля
выпощена. и(ли)
родащиса или
свѣдѣнива.

Ἄδამ γῆ σαρκουμένη ἡ
γῆγενῆς...

⁵ Далі (умовно) — «О именьхъ»

Аредъ. т. Сълазъ
Ювга. т. жизнь.
соломонъ. т. мирникъ.
саваофъ т. силъ
самсонъ. т. слнце.

Ἰάρεδ κατάβρασις
Εὐα ζωή
Σολομῶν εἰρηνικός
Σαβαώφ τῶν δυνάμεων
Σαμφῶν ἥλιος (Рч. гр.,
69, 72—73, 75).

Висновок М. Никольського підтвердила Л. С. Ковтун, дослідивши список XIV ст. цього словника, який налічує 470 статей і повніше відтворює текст грецького ономастикона. Вона ж виявила, що у словник «О именьхъ» за списками XIII—XIV ст. входять частково ще два грецькі ономастикони. Але давньоруські словники не завжди є повним перекладом грецьких ономастиконів. Частина (власні назви й кілька апелятивів) кінця словника «О именьхъ», до якої М. Никольський не подав грецького матеріалу, вміщує текст, споріднений із матеріалом, засвідченим в іншому давньоруському словнику — «Рѣчь жидовскаго языка» [70, 53, 56—65, 65—80]. Л. С. Ковтун вважає, що текст «Рѣчи жидовскаго языка», який підключено до ономастикона «О именьхъ», хоч і набагато коротший, є, очевидно, старішим (матеріал у ньому йде послідовно від початку до кінця), ніж список «Рѣчи жидовскаго языка», що зберігся при Новгородській кормчій 1282 р. [70, 146—147]. Порівняно з іншими давньоруськими ономастиконами термін «жидовський языкъ» у заголовку словника «О именьхъ» найбільш виправданий, бо в ньому тлумачаться насамперед старозавітні біблійні назви. Л. С. Ковтун припускає, що зазначений термін можна сприймати як «мова святого письма» [70, 13—14]. Нам здається, що основна частина ономастикона «О именьхъ» була перекладена з грецької мови раніше (може, навіть в XI ст.), ніж укладено «Рѣчь жидовскаго языка», і з її заголовку термін «жидовський языкъ» перенесено в заголовки інших давньоруських ономастиконів. Адже слова *исполнѣ, ковѣ, бритва, тина, сѣло* в «Рѣчи жидовскаго языка» ніяк не справляють враження «священних».

2. «А се имена жидовскаа. роусьскы тълкована». У невеликому словнику «А се имена жидовскаа. роусьскы тълкована» (за списком XIII ст.) об'єднано 38 глос. Тут, крім власних імен, представлено й апелятиви. Привертають увагу статті, в яких пояснюються старослов'янські слова, напр.: скоудѣль т. *черепье*; исполнѣ т. *силнѣ*; ликъ т. *пѣлкѣ*. Більша частина пам'ятки (24 статті) укладена на основі надписів до тлумачного Псалтиря [70, 38—41], напр.: Авеселомъ т. *оцѣ мироу*; идитоумъ т. *прельсть*; аминь т. *истиною*.

3. «Рѣчь жидовскаго. языка. преложена на роускою...»⁶ Найбільший із словників XIII ст. — «Рѣчь жидовскаго языка» — у списку XIII ст. налічує 174 статті, в списку XIV ст. — 204. До недавнього часу склад словника й перекладна його частина були справжньою загадкою [пор. 22, 162]. Склад словника й історію тексту пам'ятки скрупульозно дослідила Л. С. Ковтун [70, 14—146].

⁶ Далі (умовно) — «Рѣчь жидовскаго языка»

Вона показала, що метод складання реестру цього лексикона не був однотипним: статті в словнику то об'єднані тематично, то розташовані за азбукою, то порядок їх відбиває послідовність розміщення слів у святому письмі. Така організація матеріалу, а також повторення окремих реєстрових статей, наштовхує на думку про різномірність і можливе різночасове походження окремих частин тексту пам'ятки [70, 15—17, 81, 146].

Л. С. Ковтун довела, що основна частина «Р'вчи жидовського языка» ґрунтується на тлумачному Псалтирі Афанасія Олександрійського (від статті *Ливанъ. жертва бѣсомъ или темьянъ* до статті *кюмбалъ. образъ члвчъ* — тлумачення тексту і від статті *Авесаломъ. оць миру* до статті *степень. лѣствица* — тлумачення надписів до псалмів). Глоси в «Р'вчи жидовського языка» йдуть за текстом Псалтиря від 28 до 150 псалму (отже, до кінця його), що, можливо, свідчить про втрату початкових статей цього словника. Частина «Р'вчи жидовського языка», що відноситься до псалмів, включає 41 власну назву (біблійні антропоніми й топоніми) і 24 апелювати, серед яких 5 слов'янських. За типом до цієї подібна також частина, що відноситься до надписів до псалмів, у якій 20 слів із тридцяти — власні імена. Серед 10 загальних назв спостерігаються 4 слов'янські. У послідовності розташування матеріалу (словник до псалмів, за яким іде словник до надписів) виявляється прагнення до організації реестру [70, 31, 43].

Значну частину «Р'вчи жидовського языка» складають тематично об'єднані інші біблійні назви (імена і топоніми). Л. С. Ковтун визначає кілька тематичних введень у текст: статті 23—34 — імена апостолів і євангелістів (Петръ, Павель, Матфѣи, Марко, Лука, Йо, Андрей, Филипъ, Варфоломѣи, Фома, Яковъ, Симонъ), далі статті 35—36 — імена «прародичів» (Адамъ, Євга), потім статті 37—48 — жіночі імена (Сара, Агарь, Ревека, Дѣвора, Сепфора, Рахиль, Лия, Фамара, Мрия, Мрѣамъ, Сусана), статті 155—159 — назви й імена ангелів та архангелів (херовимъ, серафимъ, Михаилъ, Гавриль, Урилъ, Рафаиль). Окремою групою виступають назви «райських» рік (статті 18—21). До всіх цих тематичних введень дослідниця знайшла прямі або близькі відповідники в грецьких ономастиконах.

Алфавітний порядок у розміщенні глос (від статті 49 — *Вивсанда* до статті 55 — *Ерихонъ*) має прямий відповідник в одному із грецьких ономастиконів. Паралелі з грецьких ономастиконів можна навести й до інших статей цього словника, але при повному розходженні порядку розміщення в реєстрі, а в деяких випадках — і пояснень. Кінцева частина «Р'вчи жидовського языка» (статті 161 *Качинъ* — 174 *Фалекъ*) є випискою з біблійної книги Буття в такому ж порядку, як і в Біблії, і має відповідники з аналогічним розташуванням матеріалу в одному з грецьких ономастиконів [70, 80—87]. Необхідно зауважити, що тлумачення біблійних імен зустрічаються

в тлумачній Палей (ці пояснення нерідко взято з Біблії). Вони могли також бути використані при складанні давніх словників-ономастиконів, пор.:

«Рѣчь...»

енохъ. поновлениѣ (409)

матоусала. поущень (409)

савекъ. ѿ(т)поущениѣ (409)

июда. исповѣданиѣ (410)

сахаръ. мзда (410)

иосифъ. преложениѣ (410)

венъаминъ. чадо болно (410).

тлумачна Палея

роди еноха. ꙗже толькуються поновлениѣ (ПТ, 99)

роди мафоусалоу. ꙗже толькуються поущениѣ. или посланиѣ (99)

савекъ оубо наречеть(с) ѿ(т)пущеньѣ (144)

июда исповѣдание (167)

изахаръ мзда (167)

роди иосифа иже речеться положениѣ. или досаженьє... (167)

венъамина. вижь (!) ѣсть снѣ десница ли снѣ дни. ли снѣ бользни (167).

Тематичне об'єднання глос — одяг архієрея — зустрічається на самому початку словника (статті 2—5): подирь. риза; єпомида. насовьць; єфоудъ. въпрошаниѣ; лома. цвѣти. Л. С. Ковтун наводить уривок із тексту «Книг(ы) нарицаемыя Изборникъ и о(т) многъ оць тлъкованы» XIII ст., де описано одяг архієрея: «облачашеся иерѣи въ *ризу*. о(т) главы и до ногу, и опоясашеся поясъмъ, и *насовьць* до стегну, и оплечникъ, и *єфюдъ*, еже на пьрсъхъ, и колоколи по долу, и *цвѣти*, и ино много, елико же есть видѣти по образу и по разуму». Авторка робить висновок, що статті «виписані саме з цього уривка, тільки в Изборнику виявилось неперекладеним лише слово *єфюдъ*, пояснене нижче: *єфюдъ* — мольба» [70, 16]. Можливо, глоси справді зібрано саме з цього тексту, однак із іншої редакції, де слова *подирь*, *єпомида*, *лома* і, звичайно, *єфюдъ* були без перекладу, а слов'янські лексеми виступали як пояснювальні глоси (пор.: бѣ бо архиєрѣи ... въ так[оуоу] ѿдежу оукрашаємъ. *подириєю* ѿблалашеся, иже ѣсть сказаємоє *риза* позлащєна ѿ(т) главы и до ногоу, и поясомъ препоясаса ѿ(т) прапроуда и ѿ(т) вюса и ѿ(т) акинфа и зла(т)мъ испещренъ и оукраше(н). въ ѿскрилии (и)же имаще расы пришвени и помежю тѣхъ златы *клаколы*. створиша оубо подолоу подѣвлакомъ затоки ѿко *цвѣтца* трьсны ѿ(т) акинфа... ѿблалашеся и въ дроугоую ѿдежу ѿ(т) вюса и акинфа и прапроуда., доже и до бе(д)ры сходиму, и по[н]а[с] подобно къ. а-моу поясоу състегневену, иже *наплечникъ* и *єфоудъ* наре(ч)ть(с) (...) ть оубо *єфоудъ* *єврѣиски* [ѣ] *ѣси нарицають(с)*, *єлиньски* же *словєсноє* и *явлєноє нарицають(с)* (ХА, 42—43). Таким, можливо, був і текст, звідки взято глоси, пов'язані з темою обряду посвячення в сан — статті 6—8 (тобола. пища; сканда. знамениѣ; мата. даръ).

У початковій частині словника — статті 9—15 (черєша. коуща; исполинъ. силньи; ковъ. лєсть; бритва. стриголникъ; неключно. ненадобъ; тина. гразь; зъло. велми) вміщено слов'янські глоси. Вони, очевидно, вибрані з виправлень до перекладу Біблії [70, 17] або ж із маргінальних пояснень її тексту. Мабуть, цей текст

був дуже давній, адже слово *череща* (вар. — *чърица*, *чреща*) засвідчує тільки «Рѣчь жидовскаго языка» (М., 1126; Ср., III, 1502, 1570) і не виключено, що воно відноситься до тюркоболгарських слів (пор. татар. *чаршау* «фіранка», *шаршау* «накриття», *das Vordach* — РО, III/2, 1870). Глоси *штоци*, *около море*; *ступень лѣствица* та ін.— базуються на тлумачині Псалтирі.

Перша глоса словника — *акелдама* — *село крѣви* — виписка з Біблії (Діян., гл. I; тобто «поле крові»).

Отже, в «Рѣчи жидовскаго языка» об'єднано різноманітний матеріал. У перекладній частині пам'ятки наявні відповідно різного типу пояснення: прямі більш-менш вдалі відповідники у слов'янських глосах (з'яло. велми), а також символічні тлумачення лексики Псалтиря (напр., рогъ. *сила*; ликъ. *мысль*) і тлумачення власних імен, які нерідко розкриває сам текст Біблії (див. наведене вище *акелдама*).

Протягом XIV—XVII ст. словник «Рѣчь жидовскаго языка» доповнювався новими статтями. В ньому вже в XIII ст. відображені початки одного з головних напрямків давньої східнослов'янської лексикографії — слов'янонурського. Характерно, що список цього словника при Новгородській кормчій 1282 р. починається слов'янськими глосами. Різноманітний матеріал «Рѣчи жидовскаго языка» свідчить про те, що в цій пам'ятці об'єднано кілька словничків — найдавніших лексикографічних спроб трьох напрямків: ономастичного, символічного та слов'янонурського.

4. «Тлъкъ ѿ неразумны(х) словесе(х)». Невеликі спеціальні лексикографічні пам'ятки, де пояснюється символічний або алегоричний зміст слів (як його розуміли середньовічні церковні авторитети) дійшли в різних списках XVI—XVII ст. Це — словники-приточкини (від слова *притѣча*, що мало також значення «алегорія, іносказання»). До них належать: «Тлъкъ ѿ неразумны(х) словесе(х)» [опублікований Л. С. Ковтун — 70, 432—435] та «Се же приточнѣ речеса» [70, 183—215]. Вони також базуються на виписках із тлумачного Псалтиря. Один із списків першого словника зберігається в ЦНБ АН УРСР (шифр ДА/П572) у збірнику морально-аскетичних повчань XVII ст. (рукопис із Свирського монастиря) під заголовком: «Толкованіе о неразумны(х) словесѣхъ». Л. С. Ковтун не врахувала цей список у своєму капітальному дослідженні. Налічуючи 37 статей, як і окремі списки XVI ст., він має й свої особливості. Ось деякі з них (публікуючи окремі різночитання, даємо й зразки словничкових статей), пор.:

Список XVI, опублікований Л. С. Ковтун [70, 432—434]

Начнетса. флтырь красень
съ гѣсльми т.
тумбанъ т. гла(с)
ступен(ь)на т. пѣ(с) високаа
ерихон(ь) т. сѣхож(д)еніе
сикіма т. раманъ
галаадъ т. прѣселеніе.

Список ЦНБ АН УРСР (Тлк., 119).

Начнетъ глѣ. фал(ъ)тырь
красень з(ъ) гусльми
кимваль. т. гласъ
пѣснь. т. степеннаа високаа
ерихонъ. т. хоженіе
сикил(ъ)мантъ т. раманъ
гад(ъ)лаа. т. прѣселеніе.

Оскільки тлумачний Псалтир у найдавніших своїх списках (XI—XII ст.) та інші тлумачні конфесійні тексти містили в собі багаті матеріали з тлумачення слів, Л. С. Ковтун схильна вважати початковим періодом в історії слов'яноруської лексикографії період не пізніше XI ст. [70, 212]. Проте, на наш погляд, для зазначеного періоду може йти мова лише про початки лексикографії. Адже яких-небудь виразних чисто лексикографічних праць з цієї доби (XI ст.) в нашому розпорядженні немає.

5. «Тлькованіє неюдобъ познаваємомъ въ писаныхъ рѣчемъ». Дальший розвиток слов'яноруського напрямку давньої лексикографії представляє словничок, що в одному із списків початку XIV ст. має заголовок «Пословки лѣствичныхъ», а в списку XV ст. (1431 р.) — «Тлькованіє неюдобъ познаваємомъ въ писаныхъ рѣчемъ, понеже положены суть рѣчи въ книгахъ отъ началныхъ прѣводникъ ово словѣнски и ино сръбскы и другаа блъгарскы, их же не удоволишася прѣложити на рускыи». Л. С. Ковтун довела, що зазначений лексикон справді складений до староболгарського переказу «Ліствиці» Іоанна Сінайського — не пізніше XIV ст. Пам'ятка дійшла до нас у великій кількості списків XV—XVII ст. Виділяються дві редакції словника: перша — два списки (XIV—XV ст.), друга — 24 списки XVI—XVIII ст. [Л. С. Ковтун обстежила 26 списків пам'ятки — 70, 216—260]. Словники першої редакції налічують відповідно 29 статей (XIV ст.) і 47 статей (XV ст.). Кількість статей у списках другої редакції зберігається в межах 60-и.

«Ліствиця» І. Сінайського була популярною книгою у південних та східних слов'ян. Один із її списків XVI ст. зі словничком «Тлькованіє неюдобъ познаваемы(м) въ писаніи(х) рѣчемъ. понеже полож(є)ні соу(т) рѣчи въ книга(х) ѿ(т) нач(а)лны(х) преводни(к) ово словѣн(ь)скы. ино с(ь)рѣбскы. другаа бол(ь)гарьскы и греческы их(ь) же неудошлишася прѣложити на русьскы» зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (шифр 236 П/86). Книга належала Києво-Печерській лаврі принаймні з XVII ст. Словник у складі цієї книги налічує 60 статей (отже, відноситься до другої його редакції). Хоч Л. С. Ковтун [70, 216—260] присвятила багато уваги аналізу словника «Тлькованіє неюдобъ познаваємомъ въ писаныхъ рѣчемъ», історія його тексту до кінця не з'ясована. Насамперед відзначимо, що відомий безсумнівно сербський список пам'ятки «Протлькъ лѣств[и]ци о рѣчехъ покръвенихъ» XIV—XV ст. — найкоротший від усіх (37 статей). Важко припускати, що сербський текст — скорочення давньоруського. Найменша кількість статей у ньому може свідчити про його первісність і оригінальність. Дуже можливо, що початок словника зроблено в Сербії, а доповнено на Русі. Доповнений варіант і дістав заголовок, у якому виявляється усвідомлення оригінальності давньоруської мови, відмінності її від сербської й болгарської, відзначається наявністю у церковнослов'янських текстах неперекладених грецьких слів. Л. С. Ковтун звернула увагу на те, що в списках першої редакції пам'ятки в реєстр уведено слова *вина*,

Менасианска приа и нозѣни оула
нѣоумѣ . номногѣхъ желѣкъ и нѣо
нѣкниан по пророчьствѣ старца .

Тѣмъ іако ваніе не оудобъ познаваемѣ
и ѣлини и рѣчьемъ . понеже поло
жніе оураѣти въ книгахъ и начѣлѣ пре
водни въ словѣи кы . и нозѣ
сьскы . дръгаѣ болгарьскы . и нозѣ
греческы . и хъ же не оудовлиша
предложити нарѣсьскы . коудъ
произволеніе . вѣснѣ мно . прѣ
сно качѣтѣво . Естъ тво како
вомъ естъ . колѣчѣ мѣра е колѣ
свѣне . кромѣ . свонствѣ стон
мѣтѣ оу собно . тріхна . подвѣ
чаніе . оуоутаніе . съпѣтаніе
съхраніе . пострѣго . пострѣ
ніе . ѡбавленіе . явленіе . ашоуѣ
тоу не рѣкше дарѣѣ цѣѣша ради
оузракъ . вина . хъ до мѣтѣво

Рис. 2. «Толкованіе не оудобъ познаваемѣ(м) в писаніи(х) рѣчьемъ».
Список XVI ст.

кромьство, чресъ, які перекладено відповідно *узрокъ, освѣнство, презъ*, чого немає в жодному зі списків другої редакції, що їх вона проглянула, де *узрокъ, освѣнство, презъ* виступають у реєстрі, а *вина, кромьство, чресъ* відповідно в перекладній частині. Її припущення, що ці слова були відповідниками до давньоболгарських *вина, кромьство, чресъ*, дуже ймовірне. Для руських читачів вони були ще менш зрозумілі, ніж давньоболгарські, тому в списках другої редакції ці реєстрові слова введено в перекладну частину (*узрокъ — вина*) [70, 231]. До специфічних сербських лексичних рис, на наш погляд, необхідно зарахувати опущене в списках другої редакції *сумпоръ* (суч. сербохорв. *сумпор* «сірка»), що пояснює реєстрові *жупель* і *сѣра*. Цікаво, що у статті *навфа* давньоруського списку першої редакції також опущено це слово. Пор. давньоруський список XIV ст. — *навфа. смѣшенъ(ѣ) лои* і *смола* і *воскъ*, сербський список XIV—XV ст. — *навта смѣшенъ лои* і *смола* і *воскъ съ сумпоромъ*. Давньоруські списки другої редакції замість *съ сумпоромъ* дають *съ смердащимъ каменіемъ* [70, 427].

У цьому словнику застосовуються як монолексемні й полілексемні переклади, так і порівняно широкі пояснення, напр.: *качьство. естьство каковому есть* (Тлк. неуд., 285 зв.), *сѣне. кромъ; ашоуть. тоуне, рекъ(ѣ)ше даро(м)ъ; еша. еше; смерчь. [пія]в(и)ца. ѡблакъ дож(д)евный. и(ж) воду ѡ(т) мора в(ъ)зима[еть]* якo вѣ губу і пақы пролівае(т) на землю; милотаръ. кожа ѡв(ъ)чаа.

6. «Тол(ъ)кованіє языка половец(ъ)ко(г)[о]». До давньоруської епохи треба віднести створення невеликого словника «Тол(ъ)кованіє языка половец(ъ)ко(г)[о] пер(ъ)віє половец(ъ)ки. а опослѣ роуцкы», збережений у східнослов'янських збірниках починаючи від XVI ст. (найстаріший список — у складі Четьї-Мінеї (на серпень) митрополита Макарія, але багато половецьких слів цієї пам'ятки латинською транскрипцією і в перекладі латинською мовою фіксує так званий «Codex Cumanicum» — рукопис із 1303 року). У цьому словнику перекладено 17 половецьких слів — переважно назв предметів і явищ навколишнього світу, напр.: *тагри, бѣ; кѡ(к), нбо; каръ, снѣгъ; иси, тепло; ет(ъ)макъ, хльбъ* [138, 185—193].

У колі лінгвістичних інтересів освічених людей Київської Русі були різноманітні питання, але головна їх увага була сконцентрована на слові. Яскравим виявом загального інтересу до слова є засвідчені в літописах спроби з'ясувати походження давньоруських топонімів і фразеологічних зворотів. Уже найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки — списки й копії південнослов'янських текстів, давньоруські переклади візантійських книжок та давньоруські оригінальні твори відбивають працю лексикографічного характеру — внутрішньорядкові та покрайні глоси, за допомогою яких пояснювалися малозрозумілі чи незрозумілі іншомовні лексичні елементи, насамперед грецькі й південнослов'янські. Поява їх

викликана активним розвитком давньоруської писемної мови, її взаємодією із старослов'янською та контактами з грецькою мовами, прагненням виробити власні літературні норми. За допомогою глос розкривалися прямий зміст іншомовних апелятивів, символічне значення запозичених і давньоруських апелятивів у конфесійних текстах. Багато уваги приділялося поясненню іншомовних, особливо старозавітних і євангельських, топонімів та антропонімів.

Напрямки праці лексикографічного характеру (глоси) великою мірою визначили основні типи давньоруських лексиконів — словники-ономастикони, словники символіки і слов'яноруські словники.

Давньоруські ономастикони «О именьхъ и глѣмыхъ жидовьскымыъ языкъмыъ», «А се имена жидовьскаа роусьскы тълкована», «Рѣчь жидовьскаго языка» містять у собі тлумачення біблійних топонімів й антропонімів. Ономастичний матеріал їх ґрунтується на візантійських джерелах (лексикографічних і нелексикографічних). Візантійське походження мають і тлумачення символічного, переносного значення слів святого письма, зібрані в лексиконі «Тлъкъ ѿ неразъжны(х) словесе(х)». Проте в усіх згаданих словниках є оригінальні статті, в яких давньоруською мовою перекладаються старослов'янські лексеми (виписки давньоруських глос).

Слов'яноруський напрямок давньоруської лексикографії в чистому вигляді представлений словником «Тълкованиє неоудобъ познаваемомъ въ писаныхъ рѣчемъ». Основа словника, очевидно, була зроблена в Сербії як пояснення до давньоболгарського перекладу «Ліствиці» І. Сінайського, але «Тълкованиє» остаточно оформилося тільки в Давній Русі.

Один із основних принципів лексикографічної організації словника — азбучний порядок у розташуванні реєстрових слів — ще не практикується (зрештою, порівняно невеликий обсяг кожного лексикона цього й не вимагав), але вже застосовуються засоби відмежування реєстрового слова від перекладу за допомогою ремарки *т.* («тълкуєтьса») чи словесною вказівкою над реєстровим («жидовьскы») і перекладним або тлумачним («роуськы») стовпчиками. Матеріал найбільших давньоруських словників тісно пов'язаний з конкретними книгами — ономастикони пояснюють загалом слова Біблії, словники символіки пов'язані з Тлумачним псалтирем, а слов'яноруський лексикон — із «Ліствицею» Іоанна Сінайського. Для свого часу давньоруська лексикографія була однією з найрозвиненіших у Європі. Багату давньоруську лексикографічну традицію (працю лексикографічного характеру за допомогою глос і словники) успадкували братні східнослов'янські народи: давньоруські лексикони були в активному вжитку в Росії, на Україні й у Білорусії аж до XVII ст. Надбання давньоруської лексикографії широко використали українські, російські й білоруські вчені XVI—XVII ст.

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ В XV ст.

Роздрібнена на окремі князівства, послаблена боротьбою з половцями та міжусобними чварами, Русь зазнала неймовірного спустошення під час монголо-татарської навали 1237—1240 рр. і підпала у васальну залежність від Золотої Орди. Ряд культурних центрів, в тому числі Київ, було зруйновано, чимало книжкових зібрань знищено. Монголо-татарське панування на певний час загальмувало культурний розвиток східнослов'янських земель [58, 98—99]. Від кінця XII і XIII ст. не збереглося жодної пам'ятки, яку б без сумніву можна віднести до київських [16, 22]. Порівняно менше потерпіло від монголо-татарського нападу Галицько-Волинське князівство, з території якого походить більшість збережених південноруських пам'яток XIII — поч. XIV ст. [див. перегляд пам'яток у М. М. Дурново — 45, 63—74]. Проте з оригінального письменства XIV ст. до нашого часу дійшли тільки юридичні тексти, різного роду листи й окремі написи на речах. У другій половині XIV ст. держави, що не були під монголо-татарським ігом і зміцніли, захопили західні та південно-західні східнослов'янські землі: Литва — Білу Русь, Чернігово-Сіверщину (бл. 1356 р.), Київщину й Переяславщину, Поділля (бл. 1362 р.), більшу частину Волині; Польща — частину західної Волині (1377 р.) і Галицьку землю (кінцево захоплена 1387 р.); Молдавське князівство — Північну Буковину. Ще в XI ст. угорські феодали загарбали Закарпаття. Отже, основна частина західних та південно-західних руських земель знаходилась у складі Великого князівства Литовського, і східнослов'янське населення становило в ньому абсолютну більшість.

Протягом XIV—XV ст. відбувається процес оформлення трьох нових східнослов'янських етнічних спільностей — російської, української і білоруської народностей та їх мов [58, 136—142]. На основі давньоруської виростає окрема українсько-білоруська (південно-західна руська) літературна мова, спільна для братніх народностей, яка залежно від живомовного оточення виявляється в двох варіантах — українському й білоруському. Українсько-білоруська мова стала у Великому князівстві Литовському мовою державних органів. Вона була також мовою канцелярії Молдавського князівства. З східнослов'янською культурно-мовною традицією змушені були рахуватися й польські королі, які українським і білоруським

што на мѣз промысла
ѣть. ии шѣтъ на шѣто
согласный. и исправль
ный. оугодѣмъ боу
брав. вѣроту чистою.
добрими дѣлы. поиса
яни емъ. и исто веданъ
ѣмъ. многѣ бо поиса
на ие приймае тѣгъ.
ти крѣнѣ шѣтъ пи шѣтъ
хто по етѣтса. ии сто
вѣднѣ. то то мѣже
и на многѣ то е вѣса
лѣсть. Не видѣвъ
ѣтъ што ро ска мѣнса
шлюхотѣ се бо и. ии
стѣ пилнѣ пѣлихого
своего. тако събѣро
ска мѣтъ ии вѣ свое.
што хотѣтъ ии мѣ боу
чи мѣти раг рѣнѣ. гре
ховъ бо дѣла нѣи пре
дѣтъ на члвколюбе
ць. праведный соудѣ
гѣтъ. соупоста томъ
мѣшина въ на потѣ блѣ

ниѣ. абы хомса на коуни
ли. ии шѣтъ ии справнѣса.
како же ерѣмѣи ии пѣрѣнѣ
реклѣ. вѣдѣанте людиѣ
тама тѣи ии рѣлѣвы. да
ниѣ стѣ гѣрѣнѣ ма потѣ
блѣниѣ. ханѣ прѣтѣнѣ
валѣ стѣ бѣ. ии данѣ стѣ
сѣхпостѣ тѣо. айсай ии
пѣрѣсѣз молѣнѣтъ. хто
дѣлѣ на расхѣнѣнѣниѣ
якова. рекомѣ на расѣ
злѣниѣ ии рѣла про мѣ
сло мѣтъ. не бѣтѣниѣ моу
ра поведѣлѣ. ии грѣшнѣ
ли. ии не по хѣтѣли вѣ
тѣи стѣ го ходѣти. аниѣ
слѣшали гѣрѣса на стѣо. пѣ
вѣлѣ на мѣхѣтѣ рѣсти
своеѣ. но утѣвѣ рѣниѣ
на ии бѣдѣ. Прѣтѣ вѣ
дѣтѣтѣ вѣ ии нѣ стѣо.
што грѣхѣтѣ дѣла мѣ
дѣниѣ ии вѣ ерѣжнѣо
дѣвѣ вѣ бѣрѣко нѣи. оу
томлѣни. ии мѣ жѣни

Рис. 3. Внутрѣрядкова глоса в Четѣи 1486 р.

феодалам видавали цією мовою грамоти. У дипломатичних відносинах із польськими королями й великими литовськими князями цією мовою часом користувалися кримські хани. У XV ст. культурне життя на землях України й Білорусії поживається. Відроджується літературна діяльність у Києві, де 1406 р. впорядковано так звану Арсенівську редакцію Києво-Печерського патерика, а в 1460 і 1462 рр.— Касіянівську редакцію. У цей час було здійснено спробу перекладу з церковнослов'янської на українську мову культового тексту: маємо на увазі так звану Четью 1489 (Чет.), яка збереглася в білоруському списку. До кінця XV — поч. XVI ст. відноситься переклад деяких частин Біблії, зокрема Пісні пісень з коментарем (ПП), пророцтв Данила, Притч Соломонових (ДК), плачу пророка Іеремії (118), книги Есфір (116), Псалтиря (65). З середини або кінця XV ст. походить переклад земських статутів польських королів Казіміра Великого та Владислава Ягеллона із латинської на українсько-білоруську мову [219].

У XV ст. українсько-білоруською мовою складається літописи (ПСРЛ, XVII). У збірнику кінця XV ст. (у білоруському списку) дійшов переклад «Повісті про трьох королів-вохків» та інші твори. Переклад зроблено, очевидно, з польського тексту, а польський — із латинського. Про те, що переклад «Повісті...» був зроблений українцем, свідчать написання *и* зам. *ы*, стягнені закінчення прикметників середнього роду *-е*, прийменник *ис* з орудним відмінком: *нине*; *ветхе* *платье*; *панна* *маріа* *ис* *свои(м)* *дитатко(м)* (Хрест., 83—84, 90). Зазначені пам'ятки могли виникнути лише завдяки наполегливій праці осіб із ґрунтовними філологічними, насамперед лінгвістичними знаннями.

Дослідники відзначають, що в Касіянівській редакції (1460 р.) Києво-Печерського патерика «значно поновлено мову основних статей, ...цілу низку слів та виразів, що вийшли вже з ужитку, замінено сучаснішими й зрозумілішими», напр.: *кровы* замінено на *села*, *южики* — *ближники*, *ради* — *дѣля*, *возглавница* — *подушка*, *цаты* — *вѣкши*, *ризою* — *волоतोю*, *ризы* — *порты*, *заключенѣ* — *замченѣ*, *благовонно* — *добровонно*, *скорбѣ* — *туга*, *имѣние* — *богатство*, *древо* — *треска*, *крамолу* — *тяжу*, *погребоша* — *сохраниша*, *тесну* — *волотчану*, *вѣ плесницахъ* *раздраныхъ* — *в калигахъ протоптанехъ* та ін. (4, XIV—XV).

У Четї 1489 р. спостерігається продовження давньоруської традиції в уведенні внутрішньорядкових глос. Глоси, з одного боку, пояснюють церковнослов'янське слово українським, напр.: *наполнитса* на(с) *гѣшна*. *рекомо* *пекло* (357 зв.), *оусопши*. *рекомо* *мертвици* (361), *ω(т)лучиль...* *рекомо* *ω(т)ставиль* (328 зв.), далі на *рашишѣние...* *рекомо* *на раз(ъ)граблѣние* (329 зв.), не маєши *иного* *пособника*. *и* *постѣшника* (Чет., 361), *архиерѣи* *жидовськїе* (*попы ихъ*) (Ч., 16), *пошли* *к* *гѣмоноу* (*воевдѣ своему*) (16), *и* *послалѣ* *ти(се)чника* (*воита*) (17) та ін.

З другого боку, в глосах Четї 1489 р. розкриваються непрямі (переносні, символічні) значення церковнослов'янських та україн-

ських слів у даному контексті, напр.: остави намъ долги *рекомо грехи* наша (Чет., 292), огонь невгасимый, *еже зовется пек(ъ)ло* (357 зв.), писание греховъ свои(х) раздрала. *рекомо прощена ω(т) греховъ* (Чет., 323), г(с)ь силенъ во бранехъ. *рекомо во гнѣвъ на дѣвола* (323 зв.), в(ъ) расхищѣние вол(ъ)комъ. *рекомы(х) дѣволовъ* (331 зв.), не целовати кр(с)та на криве. *рекомо не присягати. и не клатица именемъ бжии(м).* во лѣзю (338 зв.), престоль боу *рекомо мѣстыце* оуготовиса (357 зв.), не воз(ъ)могли ωдолѣти смертн. *рекомо ада* (358), оу пеклѣ. *рекомо в(ъ) моуце* (360) та ін.

Характер глос мають й окремі виправлення та доповнення в тексті пам'ятки, написані давнім півуставом XV ст., замість закресленого в рядку *и ω томъ* надписано *про то (ж)*, замість *благии — бѣднии* (Чет., 361). Значна частина поправок зроблена іншим почерком, очевидно, пізніше [В. М. Перетц відносить їх до XVII ст. — 117, 31], проте вони могли бути зроблені і в XV—XVI ст., напр., у виразі *чисто ω(т)дати* (Чет., 301 зв.) над першим словом є відповідна помітка, а між стовпчиками дописано «цѣбре»; в виразі *всего мира* (302) друге слово виправлене на *сѣта; слышите* (302 зв.) — на *(ци)те*; соблюль (302 зв.) — на *со(х)рани(л)*; над словом *соблюсти* (303) надписано *заховати*; над *стѣжете* (303 зв.) — *возмете*; над *здѣ* (303 зв.) — *тутъ*; над *свобожас(т) бо сѣ* (303 зв.) — *ув(л)наетсѣ*; над *врѣмени* (303 зв.) — *часа*; слово *цремъ* (306 зв.) виправлене на *паномъ; блудѣмъ* — на *заховаимо*; над словосполученням *насрѣдѣ путѣ* (307) надписано *посредь дороги*; над словом безлѣпичны(х) (337 зв.) — *бе(з)потребны(х)*; над *честуимо* (338) — *шануимо*; над *пря* (366) — *сва(р)* та ін.

Глоси зустрічаються також у перекладах Біблії живою мовою кінця XV ст., зокрема Притч Соломонових:

Текст	Глоса
бурса	сѣвокупление
поборжаютъ	оускоряю(т)
добытокъ	скровища
низашто	ни въ что
ачь	аще
дарма	туне
добытку дорогого.	болозѣ [116, 27].

У цій же пам'ятці виявляються і внутрішньорядкові пояснення неслов'янських лексем, напр.: и кида(л) пуръ нарицаемыи *жеребѣи* [116, 44].

Слова різноманітного походження пояснюються за допомогою глос у «Повісті про трьох королів-волхвів». Тут зустрічаються внутрішньорядкові уточнення лексем слов'янського походження (в тому числі українсько-білоруських), напр.: бо(л)ша доля *албо часть* (Пов., 16), щельки *албо дири* (41), конюшковою *албо стаиничкою* назвали (64), азбуоку *албо писмо* калдейске (75) та ін. Здебільшого глоси пояснюють лексеми неслов'янського походження, напр.: *фоундаментъ албо дѣно* (9), *свѣтѣ епипаніе албо кричїе* (64), *апостата*

албо $\omega(t)$ щепенець (71), докторовъ албо казнодее(в) (76), гостію албо ω платок (77). Окремі глоси відносяться до польських форм слів: крижа албо $kr(c)ta$ (50), тома(ш) албо $фома$. У кількох випадках українсько-білоруське слово у пам'ятці поміщене на першому місці, а після нього — глоса (питоме або запозичене слово): $\omega(t)$ -та(л) албо $\omega(t)секл\grave{z}$ (47), каза(н) и ω меліи (5), виреченіе албо приказаніе (8), злодее(в) албо $лотро(в)$ (10) та ін. Окремі внутрішньорядкові глоси виявлено в перекладному «Житті Олексія» (к. XV ст.): здрапавши на себе рубіе альбо $хоусты$ (Хрест., 97).

Звичайно, в досліджуваний період глоси наявні і в українських списках церковнослов'янських текстів, напр.: во отрочати оутопа(т) иметь $ре(к)ше$ грѣхови(т) буде(т); жена... осеклива $ре(к)ше$ опа(л)ч(и)ва (Лун., 62—63), в причеть приводити $сирѣчь$ поставлати четѣця; о сто(т)це(х). $сирѣчь$ ω кра(д)уци(х) $сищѣныя$ (Крм., 43, 46). За зразком рукописів глоси застосовуються і в краківських кириличних інкунабулах, що позначені українськими мовними рисами, напр.: раздавае игоумень. ваиа. $еже$ $е(с)(ть)$ $вѣтви$ (Час., 232 зв.).

Як і в давньоруських, у пам'ятках XV ст. зустрічаються цілі іншомовні словосполучення з їх перекладом, напр.: свѣтлость выяснитсе $ляксѣ$ $фоулькгебитъ$. по латыне; слава на вышни(х)... по латине $кглоріа$ инѣ $ексѣцельсисѣ$ (Пов., 63); боже на помощь мою албо $деву(с)$ и(н) $адиоутороумѣ$ (59). Переклади релігійних текстів південно-західною руською мовою були зумовлені тим, що різниця між церковнослов'янською й розмовною мовами в XIV—XV ст. була далеко глибшою, ніж в епоху Київської Русі. Глоси допомагали виробляти норми нової, південно-західної руської (українсько-білоруської) мови.

У XIV—XV ст. на українських землях були у вжитку давньоруські словники, списки яких дійшли до нас і з цієї доби. Про нові лексикони, створені в XIV—XV ст., немає жодних відомостей.

Праця лексикографічного характеру, що виявилася в глосах як в українських і білоруських, так і в церковнослов'янських текстах, свідчить про те, що назрівала потреба в нових словниках. Ця робота була зародковим, підготовчим етапом української лексикографії.

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

XVI ст.

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

У кінці XV ст.—на початку XVI ст. завершуються основні процеси, що характеризують російську, українську й білоруську мови як окремі лінгвальні системи, зароджуються й розвиваються нові риси, притаманні кожній із цих мов. Унаслідок цього приблизно від початку першої половини XVI ст. помічається досить виразна тенденція до розвитку на основі двох варіантів південно-західної руської писемної мови XIV—XV ст. двох окремих літературних мов — староукраїнської й старобілоруської. Проте генетична близькість цих мов, етимологічний правопис, взаємодія їх через постійний обмін літературними надбаннями, жваві контакти між українськими й білоруськими діячами, які спільними зусиллями боролись проти шляхетсько-католицького гніту й колонізації, обмін науковими й педагогічними кадрами зумовили величезну близькість староукраїнської й старобілоруської мов до кінця XVII ст. Як українці, так і білоруси називають цю мову здебільшого «руський (рускій) языкъ», «руський (рускій) діалектъ», «роський (роскій) языкъ», «словенороський (словенороскій) языкъ», «простый руській (рускій) языкъ, діалектъ, мова».

У зведенні законів Великого князівства Литовського — «Статути» — вживання руської мови як мови ділової закріплювалось спеціальною клаузулою: «...а писа(р) зе(м)ски(й) по руску маєть литерами и словы рускими вси листы и позвы писати а не инъшы(м) языко(м) и словы...» (1566 р., Хрест., 145). На землях Білорусії це право закріплював і «Статут» 1588 р. (Хрест., 214). Укладена в Любліні 1569 р. під тиском польської шляхти унія Литви з Польщею призвела до того, що майже всі українські землі, які знаходилися в складі Великого князівства Литовського (Волинь, Брацлавщина, Київщина), перейшли до складу Польського королівства. Представники українських земель на Люблінському сеймі домоглися від короля привілеїв, що забезпечували вживання української мови в офіційно-ділових сферах. У привілеї Київському князівству писалося; «iż we wszelakich sprawach ich sądowych, iako pozwy, y wpisowanie do xiąg, akta y wszelakie potrzeby ich; tak u Sądownaszch Grodzkich y Ziemskich, iako y Kancellaryi naszey Koronney, dekreta nasze y we wszystkich potrzebach naszych Krolewskich, y Ziemskich Koronnych do nich listy nie iakim innym iedno Ruskim

pisemem pisane, у odprawowane bydź maiȧ czasy wiecznemi» (Vol., II, 86). Аналогічний привілей одержала Волинь (Vol., II, 83). Проте незабаром після цього українська мова в Речі Посполитій зазнає дискримінації. Вже 1571 р. київська шляхта у зверненні до короля писала: «Особливе тє(ж) его к(р) м... просимь абы листы сеимовые униве(р)салы ко(н)стытуцѣи и ко(ж)дая справа по(д)ле ѡбетницы и приви(л)(е)ю его кроле(в)ское мл(с)ти при сконче(н)ю унеи выда-ного не и(н)шими литерами и словы ѡ(д)но рускими литерами и езы-ко(м) до зе(м)ли кие(в)ское писаны и выдаваны были, кгда(ж) змо-лодости иншо(г) писма ѡцове нши учи(т) на(с) не давали ѡ(д)но сво-его прижогоного руского...» [факсиміле документу — 28, 34]. У 1576 р. і брацлавська шляхта скаржиться, що «за постановленьемъ унѣи, листы съ канцелярьи вашой королевской милости не инакимъ одно Рускимъ писмомъ мають быти выдаваны...», однак «то ся намъ дѣеть надъ право и вольности наши, ижъ листы съ канцелярьи ва-шой королевской милости до насъ писмомъ Польскимъ выдавають» (АЗР, III, 187). У складі шляхетської Речі Посполитої українське письменство зазнавало утисків і раніше, про що писав 1605 (1606) р. автор «Перестороги»: «...и книги забрано, яко то на око обачишь у самом Краковѣ корунном и в костелах рымских полно того. Книг словенских великими склепами знайдешъ замкненьхъ, которыхъ на свѣтъ не выпускают. Также ест и ве Львове у мниховъ доминикан-овъ склепѣ великій книг наших словенских учительских докupy знесеных по збуреню и осягненю панства руского» (Пер., 26). Після заключення Люблінської унії католицько-шляхетські кола розпо-чали нападки на православ'я й церковнослов'янську мову — одне із знарядь української й білоруської духовної культури. Єзуїт

П. Скарга в книзі «О iedności kościoła bożego» (Вільно, 1577) писав, ніби ця мова не може обслуговувати письменство, не має і не може мати граматик і словників, бо до цього здатні тільки мови грецька й латинська (РИБ, VII/2, 485—487). Розпочалася національно-релігійна боротьба, що особливо загострилась після того, як частина вищого православного духовенства України й Білорусії 1596 р. проголосила унію з католицькою церквою. «Загарбавши українські землі, польські феодалы (магнаты і шляхта) встановили на Україні найтяжчий, нелюдський кріпосницький гніт. Весь тягар кріпос-ницького і національного гніту ліг на селянство, міську бідноту і ко-зацькі низи... Польські паны з допомогою Ватікану заходами жор-стокого примусу насаджували на Україні католицизм, запроваджу-вали церковну унію, проводили політику насильного ополячування українців, глумилися з української мови і культури, намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським народом» [3, 5—6]. Але й у цих несприятливих умовах українське письменство, українська мова розвиваються далі.

Протягом XVI ст. далі вдосконалюються юридично-діловий і лі-тописний стилі української мови. Спостерігається тенденція до роз-ширення сфер використання української літературної мови, зро-

стання її функціональних стилів. Українською мовою продовжують перекладатися конфесійні тексти: серед пам'яток цього типу відзначаються Пересопницьке євангеліє 1556—1661 рр. (ПС; частину пам'ятки опублікував П. Житецький — 46), Крехівський апостол 60-х р. XVI ст. (КА), євангеліє Валентина Негалевського 1581 р. (Є. Нег.), розвивається ораторсько-проповідницька проза — численні так звані учительні євангелія, зокрема Нягівські повчання XVI ст. (уривки зі списку 1758 р. опублікував О. Петров) (ПН), розгортається полемічний стиль (найвидатніші його представники в XVI ст. — Герасим Смотрицький (См. К.), Іван Вишенський (В.), Христофор Філалет (Х. Ф.), С. Зизаній (Ст. З)); зароджується науковий стиль — лікарські посібники, в тому числі зільники або травники (Трав.); граматики (Грамм. 1591, Грамм. 1596, Грамм. 1619, Грамм. 1638) й словники, виникає віршування (Г. Смотрицький, Д. Наливайко та ін. — Укр. п.).

Аналогічне явище спостерігається й у Білорусії [48, 80—201]. Необхідно зазначити, що деякі білоруські переклади конфесійних текстів були поширені на Україні. Особливо відомою стала «Біблія руска» (22 старозавітні книги) в перекладі Франциска (Георгія) Скорини, надрукована ним у Празі 1517—1519 рр. [28, 10—11].

Українська літературна мова XVI ст. вбирає в себе дедалі більше живих народних елементів на всіх мовних рівнях. Крім загальнонародних особливостей, в писемних пам'ятках більшою чи меншою мірою відбиваються й риси окремих територіальних діалектів. У розвитку українського мовознавства важливу роль відіграли переклади на живу мову канонічних текстів, насамперед Євангелія та Апостола, а також учительні євангелія, в яких переказувано й розтлумачувано канонічний церковнослов'янський текст. Перекладачі й тлумачі з тих чи інших причин залишали без перекладу окремі слова й цілі словосполучення з церковнослов'янського тексту, добираючи до них українські відповідники або при українських словах зазначали, яким лексемам церковнослов'янської мови ці слова відповідають. Переклади й пояснення євангельських текстів живою народною мовою певним чином заохочував реформаційний рух, що захопив і частину української та білоруської шляхти та міщанства. Протестанти вимагали перекладу святого письма живими мовами. Але вплив реформаційного руху в цій ділянці історії мови звичайно перебільшують. На Україні й у Білорусії, де близька до живої народної, літературна мова функціонувала в інших сферах, могла й незалежно від вимог реформації виробитися думка про доцільність перекладу цією мовою канонічних книг. Адже спроби перекладу культових книг мовою, близькою до живої народної, на Україні відомі від другої половини XV ст. (може, за прикладом гуситів у Чехії). Впадає в око той факт, що всі тлумачні євангелія XVI ст., які дійшли до нашого часу, викладають християнське вчення з позицій православної церкви. Необхідно зазначити, що в XVI ст. проповіді грецькою народною мовою виголошувались у Візантії [160, 213], з якою східні слов'яни підтримували традиційні культурно-

релігійні зв'язки. Мета перекладів чітко викладена в пам'ятках цього типу. Михайло Висилієвич, протопоп сяноцький, у загальній післямові до перекладу Пересопницького євангелія зазначив, що книжка «перекладена... ізъ языка бльгарскаго на мовоу роускую... для лепшого выразумлена людюо христіанского посполитого» (ПЄ, 482) і призначена «для читаня цркви бжіи(х) а для наоуки людюо хр(с)тіанског(о)» (442 зв.). Невідомий автор Нягівських повчань кілька разів підкреслював необхідність звертатися до народних мас живою мовою, зокрема вимагав, щоб у церкві «пуць проповѣдавъ... святое євангеліє на языкъ, котрымъ мовлять люде, што бы могли розумѣти убогыи. Што хоснуеть имъ, коли пуць мовить по языку чужому, што они не розумѣють» (ПН, 165).

У зв'язку з заснуванням на Україні друкарень із останньої чверті XVI ст. далеко більшого поширення, ніж у попередні віки, набувають книги, писані церковнослов'янською мовою. Однак це — переважно культові тексти, бо українські письменники надто рідко вживали церковнослов'янську мову у власних творах. Сфера функціонування церковнослов'янської мови звужується до обслуговування в основному потреб церкви. До того в ній унаслідок редакторської роботи багатьох поколінь постійно збільшувались елементи живих східнослов'янських мов, у тому числі й української. Цей факт добре усвідомлювали українські й білоруські письменники, що почали називати церковнослов'янську мову східнослов'янської редакції мовою словенороською. Культурні діячі чітко розрізняли церковнослов'янську й українську мови як різні системи. Та через конфесійні тексти, з якими в умовах XVI ст. й пізніше увесь час зустрічалися освічені люди, відбувався постійний, але спадний (нисхідний) вплив церковнослов'янської мови на українську літературну мову.

Проте якщо в добу Київської Русі літературна мова східних слов'ян і старослов'янська (церковнослов'янська) мови були досить близькі, то відмінності навіть між словенороською (церковнослов'янською) й українською літературною мовами (а з живою народною — поготів) були значними. Процес наближення церковнослов'янської до живих мов у XVI ст. лише набрав розмаху, досягши повного розквіту тільки в наступному столітті. У вжитку часто були архаїчні старослов'янські тексти. Словенороська (церковнослов'янська) мова в своїй лексичній, фразеологічній та граматичній системах мала багато елементів, незрозумілих для осіб без спеціальної підготовки. Фонетична ж її система була цілком пристосована до звукового складу української мови (та її діалектів), про що свідчать часті відхилення від етимологічного принципу в писаних (чи переписаних) на Україні церковнослов'янських текстах (напр., написання *и*, *і* на місці *ѣ*, плутання літер *ы* та *и*), транскрипція цих текстів латинськими літерами (напр., *ѣ* як *i*, *г* як *h*; відсутність вказівки на пом'якшення приголосних перед *e* тощо та церковнослов'янські слова, вирази й цитати, транскрибовані латинськими літерами, напр., *wodu teptuiiu, ieliko moszczno iest sterpity tilu*

kuplemomu; so strachom Božym y z wiroiu prystupite; prebudeszy li w monastyri y posniczestwi daže do posludniaho izdychania — Лиф., 18, 91, 310; swiatýy Bðže, swiatýy krjpkii, swiatýy bezsmertnyu pomýlu y nas; Priydyte, poklonjm sja caréwy passomu Bohu; nyi y pry[sno] y wo wjky wjkow. Amyn — Kr., 423). Сімсотлітня традиція вживання церковнослов'янської мови як мови культу східних слов'ян у свідомості людей XVI—XVII ст. робила її нерозривною з православ'ям, що пов'язувалося тоді з національною культурою й самобутністю. Однак це не означало, що народ «зовсім не бентежився загадковою темнотою церковних слів і виразів, бачачи в ній природну властивість священної мови, яка стоїть вище від щоденного вжитку» [46, 6], адже Г. Смотрицький близько 1587 р. писав: «К тому не то(л)ко му(ж)чизны, але и(з) бѣлы(х) голо(в) нѣкоторые хотать вѣдати глубокости писма таемницы догматъ црковны(х) которымъ произвои(т)ша бы кудела з веретеномъ, ани (ж) ли тоє што писано перомъ» (См. К., 2 зв.) (подібну реакцію прагнення жінок до освіти викликало і в деяких польських діячів — 207, 79).

З усією емоційністю повагу до церковнослов'янської мови в XVI ст. висловив видатний полеміст І. Вишенський: «Скажю бо вам тайну великую: як диявол толикую завист имаєт на словенский язык, же... рад бы его до щеты погубил и всю борбу свою на тоє двигнул, да его обмерзит ти во огиду и ненавист приведет. И што нѣкоторые наши на словенский язык хулят и не любят, да знаєши запевно, як того майстра дѣйством... творят. Ато для того диявол на словенский язык борбу тую маєт, зане ж ест плодоноснѣйший от всѣх языков и богу любимшій... Тако да знаєте, як словенский язык пред богом честнѣйший ест и от еллинского и латинского» (В., 23—24). Письменник разом із тим натякає на шляхетсько-єзуїтські нападки на неї.

Незважаючи на спроби перекладу Євангелія й Апостола українською (й білоруською) мовою, позиції церковнослов'янської мови як мови богослужіння й релігійної літератури в XVI ст., були стійкі. Діячі XVI ст. усвідомлювали важливість цієї мови як засобу культурного єднання між собою східних слов'ян та східних слов'ян із південними. У зв'язку з цим зрозуміло, чому 1581 р. в Острозі Біблію було надруковано саме церковнослов'янською мовою. Консервативна частина церковних діячів побоювалася, щоб через неточні переклади не поширювались ересі. І хоч ще в кінці XVI ст., очевидно, в деяких церквах використовували українські переклади святого письма, загалом уже було досягнуто своєрідного компромісу, що його радив великий авторитет того часу І. Вишенський: «Евангелія и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте. По литургии ж для зрозумєня людского попросту толкуйте и выкладайте. Книги церковные всѣ и уставы словенским языком друкуйте» (В., 23). Як свідчать переклади й глоси XVI ст., в той час знання церковнослов'янської мови серед освічених людей було досить ґрунтовне. Перекладаючи Євангеліє й Апостол, українські філологи з метою точнішої інтерпретації тексту звертались до

перекладів польською, можливо, й чеською мовою. Полемічні закиди в книзі Петра Скарги про те, що церковнослов'янську мову того часу «ніхто як слід не розуміє» (РИБ, VII/2, 485), не можна приймати за абсолютну правду.

Мовна ситуація на Україні ускладнилася у зв'язку з тим, що спочатку на землях, захоплених Польщею в XIV ст., а після Люблінської унії і на більшості їх поширюються латинська й польська (особливо з XVI ст.) мови. Латинську мову до XVII ст. українці засвоювали в закордонних університетах. Найвідомішим із українських учених, що писали по-латині, був Георгій (Юрій) Дрогобич (Котермак) (бл. 1450—1494) [57, 78]. Уже в кінці XVI ст. в мові староукраїнських актів так часто зустрічались латинські слова, що послі від Волинського, Брацлавського й Київського воеводств на варшавському вальному сеймі в 1590 р. домоглися ухвали про те, щоб на території їх воеводств юридичні документи «według ich prawa, Ruskim językiem u pismem mają być pisane, nie mieszaiąc słów Łacińskich» (Vol., II, 1340). Польську мову, очевидно, засвоювано через безпосереднє спілкування з поляками. Міркуючи про важливість знання польської мови в умовах Речі Посполитої XVI—XVII ст., багато дослідників пишуть про те, що в українських школах викладалася й польська мова (напр., Льв. СБ, 243; 204, 10), проте прямих доказів цього ніхто не наводить; невідомі й спеціальні граматики і словники, за якими мала б викладатись польська мова в українських та білоруських школах. Рідної мови як навчального предмета тоді не було в школах Європи, в тому числі й у польських [183, 33] та українських. У великій пошані серед освічених людей на Україні була грецька мова, яку вони старанно вивчали за давньою церковно-культурною традицією православ'я, що йшла від часів Київської Русі. На Україні користувались літературою, писаною грецькою мовою, підтримували зв'язки з константинопольськими патріархами, в юрисдикцію яких здавна входила київська митрополія. Вживаючи невідомі широким читацьким колам грецькі або латинські слова, автори різних текстів давали при них церковнослов'янські або староукраїнські відповідники — глоси. Отже, від другої половини XVI ст. на Україні та Білорусії існувала дуже складна й своєрідна мовна ситуація, яка не мала аналогії в жодному іншому місці тогочасної Європи.

Великим стимулом до розвитку мовознавчої думки на Україні були школи. Певні відомості про українські школи відносяться до середини XVI ст., але організовувались вони, мабуть, раніше. Навчання в них не виходило за рамки початкового. У 80-х роках XVI ст. за ініціативою братств розпочато організацію шкіл вищого ступеня. Першою такою школою була Львівська, заснована Успенським братством 1585 р. «дітем вшелякого стану», де навчали «убогих за простибог, а багатих за ровним датком» [56, 127—128]. Згодом вони були організовані й в інших містах України та Білорусії, а також у Вільні. З потребами шкільної освіти тісно пов'язана

пова в кінці XVI ст. оригінальних лексикографічних і граматичних творів та букварів українських учених, об'єктом яких є церковнослов'янська (словенороська) та грецька мови.

ПРАЦЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Головним виявом лексикографічної роботи на Україні й у Білорусії до третьої чверті XVI ст., як можна гадати на основі збережених пам'яток, були глоси — внутрішньорядкові й покрайні. Характерно, що глоси виступають не стільки в церковнослов'янських, скільки в українських пам'ятках, насамперед у перекладах канонічних, біблійних текстів, у першу чергу Нового завіту та повчань на його теми. Адже перекладачі вносили в український текст лексичні й фразеологічні елементи церковнослов'янських (чи навіть старослов'янських) пам'яток, із яких робилися переклади чи на основі яких складалися повчання. Це було пов'язане як із неможливістю адекватного однослівного й точного перекладу назв релігій, яких не було в українському житті XVI ст., так і з прагненням зберегти урочистість тексту, намаганням виробити український високий стиль. Заміняючи деякі живомовні слова й форми Нягівських повчань XVI ст. іншими народними, а також церковнослов'янськими, один із редакторів списку XVIII ст. писав: «Благыи читателіе, аще обряцете иншее прегръшеніе во книзѣ сей албо, просто реңци, помылки, не клените, но исправляйте. Где *братя* там чти *братія*, где мовить *людскій*, *члвеческій* чти, понеже дуже спроста вытолковано было въ той книзѣ, съ которои сія списанна. А где *хрестяне*, тамъ чти *христіане*...» [120, 7]. Зрозуміло, що про високі стильові якості перекладів і повчань дбали не менше і в XVI—XVII ст. [120, 7], хоч не всі автори могли цього досягти. У глосах давалися українські відповідники до неперекладених слів. Часом одне залишене слово з церковнослов'янського тексту перекладається двома або кількома, бо перекладачі, знаючи, що українці розмовляють розмаїтими діалектами, намагалися дати відповідники різних говорів. З цієї причини при українських же словах давалися відповідники з інших говірок. У процесі роботи кількох поколінь перекладачів і редакторів шліфувалася літературна форма української мови, відбувалося лексико-граматичне нормування її, розвиток окремих функціональних стилів. Переклади тексту Нового завіту були дуже поширені й, очевидно, читалися у церквах, про що свідчить заперечення Івана Вишенського, що у кінці XVI ст. писав: «Евангелія и Апостола в церкви на литургии простымъ языком не выворочайте» (В., 23). Яскравим прикладом цього є текст Пересопницького евангелія 1556—1561 рр. (ПЄ) та зроблений на його основі текст Волинського (Житомирського) евангелія 1571 р. (Є Вол.). Крім кількох покрайніх, глоси Пересопницького евангелія вміщено всередині рядків українського тексту й обведено рамками як такі,

що не мають читатися вголос на літургії. Глоси вміщуються звичайно після пояснюваного слова, дуже рідко перед ним, напр.: *вел(ь)-можны(и)* — дръжав(ь)ны(и) (204 зв.), *без(ь) приганы* — безъ порока (205). Характерним для Пересопницького євангелія є те, що рядкові глоси часто відділені словом чи словосполученням від лексем, до яких вони відносяться, напр.: плащеницеѣ чистою *простирадломь* (121), леґеонь има мнѣ або *тма* (143) та ін. Окремі глоси повторюються (деколи — у видозміненій формі) в різних місцях пам'ятки. Усі глоси (їх понад 220) Пересопницького євангелія складають кілька окреслених груп, неоднакових щодо числа лексем, які входять у кожен з них.

Виразу групи утворюють глоси, що пояснюють неслов'янські слова, які в більшості випадків залишалися неперекладеними в євангельському тексті, ще, мабуть, від найдавнішої доби слов'янської писемності. Це, звичайно, назви специфічних речей, явищ, понять, пов'язаних із природним середовищем, суспільним ладом, побутом тощо, які описуються в Євангелії, напр.: *дидра(г)моу грецьки слово дидрага а по нашемоу два гроша* (78), *десять драг(ь)мь або десять гривень. або десять грошій* (228), *ки(н)сонь грец[к]и слово кинсонь. А по нашемоу [!] чин(ь)шь* (78), *статирь. А по нашемоу. грошь* (78), *игемонови владарєви* (116), *пре(д) игемономь Предь владаремь* (117), *хламидоу черв(ь)лен(ь)ною Плащемь* (118), *кустодію сторожу* (121 зв.), *акрыды саран(ь)чю* (129 зв.), *въ сан(ь)даліа в черевикы* (147), *с(ь)пекоулатора ката* (149), *рав(ь)ви оучителю* (159 зв.), *ωсан(ь)на еже рещи спси на(с)* (171), *ωсан(ь)на еже рещи, спси насъ* (401 зв.), *кондра(нт) квар(ь)тникъ* (179), *нар(ь)да пистикіа з нар(ь)дового кореня* (183 зв.), *пор. ще: з на(р)дового корене...⁷ ни-щимъ не змѣшеное миро* (400), *пасхоу баранка* (184 зв.), *пас(ь)хоу то єсть баран(ь)ка* (318), *преторь домь радѣцкий, або ратоушь* (192 зв.), *въ преторь до домоу соудового або до ратоуша* (427 зв.), *въ преторь до домоу соудового* (430), *на праз(ь)никъ пасхы на великь днь* (216), *іерешомь сицен(ь)никомь* (232 зв.), *легешонь сирѣчь т(ь)ма* (249 зв.), *легешонь... або тма* (143), *ω(т) ар(ь)хисинагога ω(т) оучителя людоу жидовско(го)* (252), *скорьпію скоролоупоу, або медвѣдка* (267), *з(ь)... пигана з роуты* (270 зв.), *в(ь) вис(ь)сонь в шарлатъ а в дорогое шдѣна* (293 зв.), *фарисєи законникъ* (298 зв.), *деса(т) мнась або і гривень або і ко(н) або і зло(тх)* (304 зв.), *архїерешового владычого. або митрополитового* (322), *ароматы и миро пахоучи рѣчи и масти* (329 зв.), *хс помазанникъ* (345), *ар(ь)хитриклино(ви) то єсть справци веселя* (347), *миромь дорогою мастю* (393 зв.), *листроу [!] масти то єсть фоунть масти* (400), *литрь або фоун(ь)тоувъ* (434 зв.), *финиковых ал(ь)бо пал(ь)мовыхъ* (401 зв.), *лен(ь)тишонъ полотно лняное* (406 зв.), *с(ь)пироу войско* (424 зв.), *спира войско*

⁷ Три крапки вказують на те, що внутрішньорядкова глоса знаходиться не безпосередньо біля слова, до якого відноситься.

ІВАННА.

РЫН БІЛІ СКАРНОВА. Я
 БІЕГО ПРОВАЛЪ • УТН
 УЕВЕТІ ВІЛНІІ НАЛІРГІ.
 ВЪДАЛІС. ІЖЕ КЪРЪУН
 ДАЛЪ СНОУ СЪЦЪ ВЪУКЪІ.
 ІЖЕ СЪБА ВЪШІА. І СЪПІТ
 КОКЪУ ІЦЕ • ВЪТАВШІ
 СЪ ВЪУЕРЪ. І ІЗЛОЖІА СЪ
 ДЪІАВЛА СЕ. І ВЪЗМЪШІ ІЛІ
 ТІ СЪМЪ. [ἀνάστα ἀνασθε.] І СЪ
 ПІА СЪЛЪСІТ • Я ПІОТІА
 НАЛІА ВЪДЪІ ВЪУШІВАЛЪ
 МІЦЪУ. [ἀνέστησιν. ἀνασταντες.] І
 ПІОУАЛЪ УШІВАТІ НОГЪІ
 УНІКІА СВОІА. І СЪТІ
 РАТІ ПОЛІТІА. КЪТІ РІ
 БІА СЪ ПІОУА СЪМЪ • ПРІ
 ШІА ПІАКЪ КЕІТІ ОУВІ ПІ
 ТРІВІ • І РЕІКЛЪ СНОУ ПІ
 ТРЪ. ГІ. ТЫ ТІХОУЕШІ

Рис. 4. Внутрірядкова глоса в Пересопницькому евангелії 1556—1561 р.

(425 зв.), на мѣс(ь)ци литостротонъ *то есть на мѣсци соудово(м)* (431), хитонъ не(с)шты(и)... *хитонъ соукня нешита(я)* (432), епен(ь)-дито(м) оюпаясьса *соукномъ нешитымъ огор(ь)нул(ь)са* (439 зв.).

У небагатых випадках до українського чи залишеного в тексті церковнослов'янського слова дається як глоса лексема неслов'янського походження: покаж(ь)денїа *ладану* (205), в(ь) сточ(ь)ны(х) днєхъ *в(ь) соуботахъ* (225), великъ днь *то есть пасха* (399). Ще рідше спостерігається пояснення сполуки слова грецького походження з словом слов'янським: ниж(ь)ли алекторъ въз(ть)гласи(т) *коурь не запоє* (112; тут *коурь* — або український лексичний архаїзм, або це слово запозичене з іншого церковнослов'янського тексту, яким користувалися перекладачі, пор. окрему глосу: *коурь або пѣвень* — 323, не въз(ь)гласить алекторъ *не запоєть когоуть. або пѣвень* — 410 зв.) чи тлумачиться сполука двох елементів неслов'янської етимології: алавастръ мира *банкоу олѣю* (183 зв.). Часом до українського слова подається як глоса слово з церковнослов'янського тексту: философъ *книжникъ* (177 зв.), и пагорокъ *и хол(ь)мь* (218), мѣстомъ *або градо(м)* (226 зв.), жол(ь)нѣре *воини* (219), на плougъ *або на рало* (260), з(ь) богатства з *мамоны* (292) грец(ь)кими *або елински(ми)* (328), греки *еллины* (375), грекове *ел(ь)линове* (402), омыл(ь)ныи. *або лжывыи* (331), болото... *брєнїє або грѣзь* (384 зв.). Церковнослов'янські глоси підкреслювали потрібне значення багатозначних слів (*мѣсто*), а також тих українських лексем, що в діалектах мали різні значення (*болото*). Такі глоси вміщено при українських словах, які, мабуть, видавалися перекладачам не абсолютно рівнозначними церковнослов'янським. Справді, *плуг і рало, омыл(ь)ный і лжывыи* не адекватні. У XV—XVII ст. *еллинами* часто називали греків античної доби, язичників (Ср., I, 824; Т., 874). Найчисленнішими глосами в Пересопницькому євангелії є українські переклади залишених у тексті (з різних міркувань, переважно із стилістичною метою) церковнослов'янських слів. Серед пояснюваних глосами церковнослов'янських лексем виділяються ті, що цілком або якимось елементом відмінні від українських народних: б(ь)дѣти *неспати* (112 зв.), съ оружїємъ, и дрекол(ь) ми з(ь) *мечѣ, и рогатина(м)[и]* (113), пател(ь) въз(ь)гласиль *коурь запѣль* (116), с(ь)коудел(ь) ниче *гончарево* (116 зв.), на соудилин *на ратоуши* (118 зв.), плащеницєж... *простираломъ* (121), ел(ь)лин(ь)ска *греч(ь)ка* (154), зблажнаеть та... *горить т(я)* (163 зв.), велбоудоу *оужищу дє(б)[є]лу* (167), вельбоудоу *оужищоу дєбеломоу* (301 зв.), смоква(м) *фикгамъ* (171 зв.), смоквы *фик(ь)ги* (238), в(ь)скоудел(ь)ници... *в зьбаноу або в глекоу* (184 зв.), в(ь)скоуделници... *в збаноу або в(ь) глекоу* (318), по(д)оустили... *направили* (192), в препрѣдоу *в шарлатъ* (192 зв.), припрѣдоу *шарлатъ* (193), совѣтникъ *панъ радный* (195 зв.), сьвѣт(ь)нико(м) *або паномъ раднымъ* (329), помаваше... *на вѣщ(ь)ки давалъ* (206 зв.), вѣспитанъ *выхованъ* (223), учрѣж(ь)денїє... *калацью* (230 зв.), прѣ(д)ложеныи... *посвяченныи* (232 зв.), лицємѣре *ω глоупныи члє* (280 зв.), *одра мары* (240 зв.),

шири *покаръмовь* (261), *пирь честь, або калацію* (284 зв.), *младен(ь)це(м) або дѣтѣмъ* (263), *ей ѡ(т)че якобы рекль гораздь ѡ[т]че* (263), *два сребръники два таллары, або два грошѣ* (264 зв.), *два пѣнезѣ або два гарелѣ* (273), *пѣнезѣи грошии* (364 зв.), *на съборища. и власти и владычества предъ оурлоды и соудѣи* (273 зв.), *житницоу... клоуню або стодолоу* (274 зв.), *безоум(ь)це або глуп(ь)че* (274 зв.), *чресла... бѣдра* (276), *и браку з вѣселя або свадьбы* (276), *на бра(к) або на вѣселя* (284 зв.), *бракъ... вѣтля* (346), *съ соупер(ь)никомъ... або ис снѣжцѣю* (278 зв.), *къкошь або коурица* (283), *имѣи мене ѡ(т)речен(ь)шамъ або вымовь мене* (285), *пристав(ь)ника або шафаря* (291), *прокажешы(х) трудоватыхъ* (296 зв.), *мытарь явногрешникъ* (300), *хщц(ь)пнци драпѣжци* (300), *на ягодинноу на дикою фижгу* (303 зв.), *два пѣнезѣ або два бѣлыи* (313), *на трапѣзѣ або за столомъ* (319), *безъ влагалища безъ мѣшка, або безъ калиты* (320 зв.), *стаянѣи... або гоновъ* (331), *стаянѣи або гоновъ* (366), *стаянѣи або ровныхъ гоновъ* (395), *сотъ пластрѣ або стелникъ медоу* (334), *в(ь) притворѣ соломоновѣ в свѣнѣхъ соломоновѣхъ* (391—391 зв.), *господине або пѣи* (402 зв.), *...дѣлати або рѣчи* (403), *мышца... Рама. або плѣчь* (404 зв.), *въ оумывальницоу в мѣднициу. або в лоханю* (406 зв.), *обитѣли... мѣшканя* (411), *тисащникъ Ро(т)мистрь* (425 зв.), *жаждоу прагноу* (433), *соударь... Ручничокъ которы(м) было головоу его стлѣ(ь)пѣю* (435 зв.), *аг(ь)пнцѣ... баранки* (440 зв.).

В одному випадку церковнослов'янське слово витлумачене цілою фразою: *и былъ въ по(д)визѣ коли то прѣити мѣ(л) на него часъ смрѣтел(ь)ныи* (321).

Глосами перекладаються чи пояснюються також спільні для української й церковнослов'янської мов слова, які мають відмінні значення взагалі чи в даному конкретному контексті, або уточнюються значення полісемних лексем: *черезъ сѣанѣа черезъ збожа* (135 зв.), *миръ... покоуй* (164 зв.), *дрѣжавныи... вельможныи* (202 зв.), *дрѣжавоу моцъ* (202 зв.), *жрѣтвоу... ѡбѣт(ь)ницоу* (214), *языкомъ поганомъ* (215), *рослаблень д(ь)ною зламаны* (229), *сѣни холодныкы* (159 зв.), *сѣни або холод(ь)ники* (257), *жита або паш(ь)ню* (274), *с(ь)крыла або схвала* (281 зв.), *[мѣль] во(д)ный троу(д) або шпуховаль* (283 зв.), *[вечероу] великою або достаточноюу* (285), *стол(ь)пъ... або вѣжоу* (286 зв.), *на рамена... або на плѣчь* (287), *ѡ(т) рожещъ або млоутомъ albo ѡ(т)рубями* (289), *на селѣ або на поли* (290), *гнои... вроды або болячки* (293 зв.), *на кровѣ на дахоу або на стрѣсѣ* (298), *лѣто або весна* (316), *грѣницоу на горѣ сѣдѣня* (318), *ножь або кордѣ* (230 зв.), *ножь або кор(ь)дѣ* (425 зв.), *ридали або нарикали* (327), *лоб(ь)ное трупѣхъ головъ* (237 зв.), *дѣла оучинкы* (351), *коупель сажавка, або рибникъ* (359), *в коупели... в сажавцѣ або в риб(ь)никоу* (384 зв.).

Окремі спільні для обох мов слова мають при собі глоси, очевидно, через те, що перекладачі вважали їх архаїчними або вузькодіалектними, напр.: *скоти... товарь, або было* (354), *перѣстомъ... пал(ь)цѣмъ* (377), *ѡброусомъ... або полотномъ* (398), *пор. ще: острого(м) ѡставать валомъ. ѡкопають або ѡсыплютъ* (307 зв.).

Особливий інтерес являють нечисленні українські глоси до українських же слів. Вони свідчать як про пошуки точних відповідників церковнослов'янських слів, так і про пошуки загальноукраїнської писемної норми наддіалектного характеру, напр.: стрѣхоу дахъ (133 зв.), поустиса... скочь (222 зв.), черезъ з(ь)божа *черезъ паш(ь)ню* (232 зв.), ворогы... *або неприѣтель* (235 зв.), мош(ь)ны *або тор(ь)бы* (253), господоу... *або по(д)вора* (259), в(ь) пла(х)тѣ *або в раднѣ* (262), грабежоу *або лоупѣз(ь)тва* (270 зв.), чоують *або не спать* (276 зв.), роздели(т)... *або розотнѣть* (277 зв.), за [того жь дѣждь боуде(т)] *або на тыхъ мѣсть* (278 зв.), в студ(ь)ню *або в колодазь* (283 зв.), ѡсновою *або фодоментъ* (286 зв.), до села *або до мѣстечка* (331), колодазь... *стоу(д)ня* *або криниця* (353), вѣдро... *або глекъ, або збанъ* (356), скрин(ь)коу *або мѣшокъ* (409 зв.). Абсолютні синоніми представлені лише окремими випадками. Мабуть, той факт, що як при словах неслов'янського походження, так і при церковнослов'янських, навіть при українських словах у пам'ятці пояснення-переклади даються кількома українськими словами, в тому числі різнодіалектними, свідчить про те, що над такими текстами, як Пересопницьке євангеліє, працювала не одна особа, тобто такі переклади є переважно продуктом колективної творчості. У післямові до пам'ятки виразно вказано: «Я... Михайло Василієвич снѣ протопопы саноцкого... Похотель есми написати сїю книгоу с(ь)тоую ев(г)лїю... Которою есми за помочоу бжїею и исписаль» (482—482 зв.), але чотири євангелійські книги «соу(т) оустроены... ер(ь)монахо(м) Григорые(м) архиман(ь)дритомъ пересопницкимъ» (481 зв.). Не вдаючись у дискусію про те, хто яку роль виконував у створенні пам'ятки, зазначимо тільки, що в Пересопницькому євангелії спостерігаються виразні лексико-семантичні елементи карпатських діалектів, внесені в текст Михайлом Василієвичем із лемківського міста Сянока (тепер у Жешівському воєводстві ПНР), напр.: *глядающїи* на(и)доуеть (39), мене *глядали* (217), *глядаю*. *плода...* а не найдоую (280), пор. *глядати* «шукати, виглядати» (Гр., I, 292), ачеи коли того оуз(д)рѣтъ и *посоромѣються* (309 зв.) «засоромитися», ѡбыймоу(т) та *в(ь)сады* (307 зв.) «всюды», она оуврѣгла два пѣнезь або два *бѣлыи* (313), пор. *біла* «про монету: десятикрейцерава монета» (Гр., I, 65), а потомъ *дроугого звѣда(л)* ты пакъ якъ еси много дѣжвень (291 зв.), *з(ь)вѣдовали* его... оучителю коли (с) тыи то рѣчи мають стати (313 зв.) та ін., пор. *звїдувати, звїдати* «питати», а також «дїзнатися» (Гр., II, 131), але: не *пытай* где идешъ (418), дай ми той воды. *абы(х)* тоу не ходила ани *зачирала* (354), не маешъ чимъ бы еси *зачерль* (354), пор. *зачерети* «зачерпнути» (Гр., II, 115), ѡ(т)стоупиль ѡ(т) нихъ якобы могль *камене(м) доверечи* (321), пор. *веречи* «кинути» (Гр., I, 136) та ін. Кілька глос (як українських, так і церковнослов'янських) вміщено перед словами, до яких вони відносяться: *вел(ь)мож(ь)ны(и)* — дръжав(ь)ны(и) (204 зв.), *без(ь) приганы* — безъ порока (205), *на криль* — на врѣхоу (222 зв.), *ликарю* — врачоу (224). Деякі глоси в пам'ятці не виділено рамкою, напр.: *з(ь)внуотрь ... конве* *або мшы* (270 зв.), *пѣнезь* *або грошь* (310 зв.).

Одиничні обведені рамками слова в Пересопницькому євангелії є власне уточненням змісту, значення інших слів чи навіть фраз, а не перекладами окремих лексичних одиниць (їх або їхніх відповідників немає в канонічному євангельському тексті), напр.: проповѣдаль цр(с)тво бжїѣ и євангелїю (308 зв.), и пояль тыжь друогы женоу тую (311 зв.), врѣтали(с) до домовъ своихъ (329), абы были знаты с крестовъ (433 зв.). Крім рядкових, у пам'ятці вжито кілька покрайніх глос: ас(ь)сарїю — ассарїи пѣнезь (51), петр — якобы речи камень або ѡпока (74), стлѣпь або вежоу (174).

Важливо відзначити, що рядкові глоси, в абсолютній більшості спеціально не виділені рамками, наявні також у коротких передмовах перекладача (перекладачів) до окремих євангелій, напр.: четверообы(ч)но д образно (126 зв.), стлѣпа. або вежѣ (283), ѡ дра(г)мѣ. або ѡ грив(ь)нѣ (187), ѡ десати мнась. або копъ (303), повѣдаль подобеньствомъ, то єсть прит(ь)чею (308), баран(ь)ка або агньца (317), оу... блговѣстїи або въ єв(г)ліи (338), на бракоу, то є(ст) на веселю (346) тощо. І тут глосами виступають то українські слова до церковнослов'янських, то навпаки. Використання глос і поза євангельським текстом зайвий раз свідчить про те, що вони були виявом активної роботи над виробленням досконалої літературної української мови взагалі, а не тільки мови конфесійного жанру.

Окремі глоси ніяким чином не відбито в рукописі: поцѣловала елисаветоу и поз(ь)доровила (208, пор. у церковнослов'янському тексті тільки: и поцѣлова Єлісаветъ). До цього всього треба додати, що в Пересопницькому рукописі частково або повністю перекладені українською мовою деякі внутрішньорядкові пояснення гебрайських (східних) слів, які були ще в грецькому тексті, що з нього робився слов'янський (старослов'янський) переклад: ахелдама(х). то єсть поле к(ь)рѣве (116 зв.), гльгода еже є(ст) речено кранїєво место (119), имена вьнерьгесь то є(ст) снове громоу (137 зв.), кор(ь)вань то є(ст) даръ (153), рекль емоу. ефава. еже є(ст) отвориса (155), ав(ь)ва ѡ(т)че (187), на мѣсто гол(ь)гофоу. котороє то названо лобное мѣсто (198), рав(ь)ви томоу выкла(д) оучтлю (349) та ін., пор. у перекладі Євангелія 1581 р. В. Негалевського: корба(н) што єсть да(р) (42 зв.), еффата то єсть ѡ(т)вориса (Є Нег., 43 зв.). Одиничні взяті з старослов'янських текстів пояснення гебрайських та грецьких слів у Пересопницькому євангелії обведені як звичайні, українські глоси: рав(ь)ви томоу выкла(д) оучтлю (349), легеонъ сирѣчь т(ь)ма (249 зв.). У Пересопницькому євангелії спостерігаємо усю складність перекладацької роботи, багатство засобів пояснення слів та окремих виразів, нашарування в тексті різночасових глос.

З погляду методики лексикологічно-лексикографічної роботи над текстами в XVI ст. (й XVII ст.) великий інтерес являє Волинське (Житомирське) євангеліє (Є Вол.) 1571 р., яке вважається списком Пересопницького. У Волинському євангелії повторюється багато глос Пересопницького, повністю або з модифікаціями, пор.:

хлм̃ або пагорок (17)
 пісмєны грецкыми римскими и
 єврейскими то в словєнскімі
 и латінскімі жидовскімі (24)
 воинове або жолнѣре (41)
 житницю або стодолу (42)

безъ влагалища безъ мошонки або безъ
 калиты (42)
 архієревогo архієпископового (42).

пагорок и холмь (218)
 писмєны грец(ь)кими або єлински(ми),
 рымьскымы або латин(ь)скымы и єв-
 ре(и)скымы або жидовьскымы (328)
 жолнѣре и воини
 житницю... клоуню або стодолоу
 (274 зв.)
 безъ влагалища без мѣшка, або безъ
 калиты (320)
 архієревогo владычого або митрополи-
 тового (322) та ін.

Волинське євангеліє характеризується рядом глос, яких немає в Пересопницькому євангелії: *часть* [треба честь.— В. Н.]... *почтї-вос(т)* (20, 77), *весь народ всѣ роты* (14), *ѡ притчи ѡ подобєнствѣ* (37), *мзды заплаты* (37), *просиль жебраль* (37), *весь народъ всѣ роты* (37), *зъ именій або маєтностій* (37), *вѣстники а послы альбо повѣдаци* (37), *оскаржили або обжаловали* (38), *пенєзь або грошѣ* (39), *чаял и ожидалѣ* (84), *вѣпїєть або кличєть* (41), *царствія и крулєвства*, *плѣннымъ або пойманнымъ*, на *слободу або на волю* (41), ...алавастрѣ *міра принесла масти сткляницю* (42), *пятьсотъ динаріій пятьсотъ грошій*, з *именей... або з маєтностей*, *послы або повѣдаци*, *оучинковъ або злостіи*, *посѣщенія або навѣданія*.

Помітної кількості глос, представлених у Пересопницькому євангелії, немає у Волинському, наприклад, таких, як *колодязь... студня або криниця*; *вѣдро... або глекъ або збань*, *скоти... товаръ або быдло* та ін. Коли в Пересопницькому рукопису в євангелії від Матвія налічується близько 18, а в євангелії від Іоанна близько 56 глос, то в волинському рукопису в євангелії від Матвія немає ні одної глоси, а в євангелії від Іоанна вміщено тільки дві (Є Вол., 37, 41).

Привертає до себе увагу те, що окремі українські елементи, які є глосами в Пересопницькому євангелії, у Волинському введено в текст замість церковнослов'янських лексем, пор.: «тогда марія въземши *фунть масти*» (31) — у Волинському рукопису та «тогда маріа взявши ли(с)тру [!] масти *то єсть фонть масти*» (400) — у Пересопницькому. Отже, не тільки основний текст, але й глоси Волинського євангелія вказують на те, що воно є не копією, а списком (у якому спостерігається чимало оригінальних рис) Пересопницького євангелія.

Складність лексично-текстової праці перекладачів церковнослов'янських, особливо канонічних, текстів українською мовою виявляється при вивченні глос (покрайніх і внутрішньорядкових) та філологічних коментарів на полях іншої видатної пам'ятки XVI ст.— Крехівського апостола (КА) 1560-х рр.

З точки зору історії мовознавства характерною особливістю цієї пам'ятки є те, що покрайніми глосами виступають у ній майже виключно старослов'янські елементи. На полях рукопису часто даються українські слова, написані замість інших, закреслених у тексті (редагування тексту, уточнення). У деяких випадках вони

написані скорописом біля чи навіть на поясненнях теологічного змісту. А це переконливо свідчить про те, що більшість їх уведено в пам'ятку не в процесі перекладання (первісні такі глоси написано півуставом, але їх на полях рукопису порівняно небагато), а пізніше для обґрунтування перекладу або для можливої дальшої праці над ним. На основі цього гадаємо, що збережений текст Крехівського апостола не кінцевий.

У Крехівському апостолі налічується понад 115 покрайніх глос із поміткою «у бо(л)га(р)ско(м)» (у пам'ятці відповідні значки над словами українського тексту вказують, що до них відносяться старослов'янські відповідники або від них починається словосполука, старослов'янський відповідник якої написано на полі рукопису). Це, насамперед, відповідники, з одним повнозначним словом, напр.: па(т)деса(т)и(и) у бо(л)га(р)ско(м)⁸ пентикости(и) (5), внимае(т)е непищете (7), нѣкоторый етерь (12), и тогда абїе (13), сна штрока (14), ро(т)мистрь страти(г) (25), шело(с)ти достоянїа (31), въ згромаже(н)ю в(ѣ) цркви (35), чорнокни(ж)ника во(л)хва (67) слу(г) пали(ч)ники (90), до греции во евлладу [1] (108), збоицо(в) сікарї(и) (120), посторонки ти(н)ми (124), е(з)ны(х) снузде(ц) (129), мовцею риторо(м) (131), завсюгды вы(и)ну (180), закинненому неключи(м)-ствовану (181), и шпатрьны(м) и смотрьльвы(м) (184), завсегды присно (187), са... пригожало ключащуся (190), прикладо(м) образо(м) (199), живела [ст]ихїа (204), причинцу ходотая (208), заплату возмездїе (239), свару р(ь)венїа (239), пра(в)домо(в)ны(и) рѣсноти-ве(н) (244), срого(ст) ш(т)сеченїе (278), не (в) беседах не [в] козогл[а]сованї[и]⁹ (285), не (в) зваде не рвенїе(м) (285), шафа(р) иконо(м) (296), глу(п)ство(м) бу(и)ство (301), ро(л)еи стеченїе (307), и волочи(м)са и скитае(м)ся (310), подле(и)шними уничиже-ны(х) (315), ани ро(с)ко(ш)ници ни малаки (315), ани злодѣи ани хи(щ)ници (315), сило шбѣде(р)жница (322), молоти(т) и ве(р)-хи[и] (327), без выживе(н)а бе(з) бра(ш)на (328), в завод в ста-диш (329), заклад вравшю (329), помирє правиле (391), пришедши грады(и) (392), внимаю непищую (392), повторє паки (394), сва-ры рвенїа (399), бурилъ раздрушае (401), зго(р)ше(н)е ска(н)далъ (420), зносечи штраждающ[е] (435), бли(з)ко искрь (445), за сме-т[е] уметы (457), за взо(р) обра(з) (458), товариша клеветета (464), матка доилица (484), пла(ш)шь хелонь (531), тѣла уди (551), але не помогло но не по(л)зствова (552), з надѣю з де(р)зновенїе(м) (554), котвицу анкиру (559), з бедрь и-щресль (560), намету и ски-нии (564), по(с)реднико(м) ходотаи (568), по(д)ро(с)таючи прозєбая (584) та ін.

На полях рукопису вміщено багато глос, що являють собою цілі сполуки повнозначних старослов'янських слів, навіть речення: шпилиса вина молодого мєсто(м) и(с)по(л)ни су(т) (7), ты(м)

⁸ Далі ремарку «у бо(л)га(р)ско(м)» перед глосами пропускаємо.

⁹ Кінці багатьох покрайніх написів відрізано при опрацюванні пам'ятки.

жень: У скоринино(м) и в по(л)ско(м) выклад(ѣ) по то(т) зна(к) придано чого в стары(х) ексе(м)пларе(х) бо(л)га(р)ски(х) ¹¹ не найдутся (263), ω(т) того знаку в по(л)ско(м) и в(ѣ) скоринино(м) придано (274).

Порівняно часто перекладач на полях рукопису покликається на грецький текст, причому цей текст здебільшого перекладається або переказується (багато таких пояснень написано півуставом, отже, вони могли бути подані ще до скорописних старослов'янських глос), напр.: чужоземци *у гре(ц)ко(м) выклади стои(т) колоня* [?] *которое слово е(ст) лати(н)ское розумеется коли бы яким ѡбвчи(м)* [?] *народо(м) ѡсажено якую зе... цу* (87), *плетка у гре(ц)ко(м) стоит слово што значи(т) того которы(и) новыи вѣсти носи(т) и для зы(с)ку ляда што вточуе(т)* (94), *трудны(и) слово гре(ц)кое значи(т) бы(т) стре(т)вьялы(м)* (393), *тѣла ваши у грецко(м) стои(т) тѣло тѣла* (469), *доступую(т) собѣ мѣ(ст)ца доброго у гре(ц)ко(м) ступѣнь то е(ст) го(д)но(с)ти которыи до(с)таваю(т) в добро(м) справованью ураду своего* (509), *пода(м) у гре(ц)ко(м) стои(т) да(ст) и(х) где розумѣе(т) и(ж) мае(т) и(м) назначити ура(д) которого бы пильновали* (603) та ін.

До перекладів українською мовою даються на полях зауваження про особливості польського тексту, який був у розпорядженні перекладача, напр.: и чере(з) чоты(р)деса(т) лѣ(т) перекорми(л) и(х) на пушци *в по(л)ско(м) те(р)пѣль звычайи и(х) якобы ре(к) ѡ(л)коваль переворотному а своволному звычайу и(х)...* (69), *до во(и)ска а в по(л)ско(м) стои(т) до за(м)ку* (119) та ін., пор. ще: не розумее(т) *у по(л)ско(м) стои(т). неслышитъ* (344), *а(в)ва ѡ(т)-че в по(л)ско(м) а(в)ва то е(ст) ѡтець* (415). Деякі покрайні пояснення містять у собі зіставлення кількох названих вище різномовних джерел, напр.: зводечи лю(д) *у бо(л)га(р)ско(м) ужась твора. а в по(л)ско(м) помами(л) лю(д)* (40), *евну(х) велики(й) у бо(л)-га(р)ско(м) казени(к) силе(н) у гре(ц)ку(м)* ¹² *стои(т) евну(х) што ся розумееть рѣзанецъ то е(ст) вала(х)* (42), *перекупуе(м) у гре(ц)комъ стои(т) фальшующи слово божее у бо(л)га(р)ско(м) ко(р)че(м) ствую(т)* (367), *по(д) поча(т)ки у бо(л)га(р)ско(м) по(д) стихіями... у по(л)ско(м) стои(т) по(д) поча(т)ки свѣта* (415), *телеснє у гре(ц)ко(м) стои(т) теле(с)а в по(л)ско(м) стои(т) и(с)то(т)не што такъ бачу вла(с)не(и)* (469).

Очевидно, враховуючи грецький та польський тексти, перекладач у деяких місцях не повністю перекладає українською мовою старослов'янський текст і робить на полях рукопису відповідні зауваження *у бо(л)га(р)ско(м) придано я(к) ѡ(т)вє(р)зе языко(м) дверь вѣры* (79), *[у] бо(л)га(р)ско(м) придано въ ераполи(м)* [!] (468). Хоч і в невеликій кількості, в Крехівському апостолі зустрічаються покрайні глоси, якими пояснюються окремі старослов'янські слова, введені в український текст, або уточнюється зміст пе-

¹¹ Перед цим словом закреслено *слове(н)ски(х)*.

¹² В рукописі закреслено.

рекладеного, тлумачення імен (окремі з них написано півустановом, отже, вони були оформлені при самому перекладанні старослов'янського тексту), напр.: вѣ шаба(т) ходу *то е(ст) на две тисечи крѡкувь* (3), архиере(и) *тоє(ст) жре(ц) ста(р)ши(и)* (30), іс бѣль хрто(м) *то е(ст) помаза(н)це(м)* (97), юста¹³ *то сѧ выкладає(т) справе(д)ливого* (97), елини *то е(ст) грековє* (102), справедливого *то е(ст) іса пана* (122), поздоровте... германа *што сѧ выклада* [!] *з влоско(г) господыня; Ермана з влоско(г) языка выкладаєтсѧ сестрична* (295; хоч в Апостоли — чоловіче ім'я!), маранаѡа *то е(ст) затраче(н)є або забитьє* (360) та ін. Зустрічаються глоси й усередині українського тексту Крехівського апостола, напр.: дѣи або *справы* апо(с)то(л)скии (КА, I). Отже, всі види глос, застосованих у Крехівському апостолі, з одного боку, демонстрували читачеві авторитетність і доброякісність перекладу, з другого, робили текст максимально зрозумілим (крім глос, у пам'ятці на полях уміщено безліч теологічних пояснень і міркувань). Глоси нерідко застосовуються в церковнослов'янських конфесійних книгах, в текст яких введено певну кількість живомовних українських слів. Показовими щодо цього є словенуукраїнське Євангеліє-тетр (ЄУ I) XVI ст., що зберігається у Відділі рукописів Львівського філіалу ЦНБ АН УРСР (шифр: НТШ/23). Тут, звичайно, до церковнослов'янських слів (при них немає жодних позначок, отже, читач сам мав здогадуватися, якої лексеми стосується пояснення) на полях рукопису вміщено українські глоси, напр.: *евреискы(м) языко(м) жи-до(в)скы(м) языко(м)*; на елиньскыи *на гре(ц)кыи* (6 зв.), хищ(ь)-ници *драпе(ж)ници* (22), немочи *недѣжи* (25 зв.), блюдѣта *стєре(ж)-те* (30 зв.), иго *яр(ь)мо* (37 зв.), на дѣхъ хѣла *на дѣхъ блюзни(р)-ство* (40), црца южиска *с полѣ(д)ня* (41), одебелѣ *затвє(р)дѣлоє* (42 зв.), призра(к) *єсть покѣса е(ст)* (48 зв.), вечерѣ був(ь)шѣ глте ведро. чрѣмнѣє(т) *бо сѧ нбо в оутрѣ дне(с) зима. чрѣмноує(т) бо сѧ драседѣлѣ нбо на погоду бо сѧ нбо чрѣвони(т) а оутро непогода. абовѣ(м) нбо похмурно.* зри астрологу (52 зв.), пріємлюще(и) *ди-дра(х)ма выбираю(ч)[и] мыто* (57), тмою талан(ь)товѣ *дєсѧть ты-сѧ(ц) гривє(н)* (60), єдиного ѡ(т) *клевєрѣ(т) єдинаго товариша* (60 зв.), рабе лѣжавыи *слѣго злыи* (60 зв.), скоп(ь)ци *рѣза(н)ци чрѣн(ь)ци* (62), точило *прасу* (70), пѣназѣ *гро(ш)* (73 зв.), кин(ь)-со(н) *чи(н)шь, събирає(т) кокошь птен(ь)ца кѣ(р)ча(т)ка* (77 зв.), в солило *в мису* (87 зв.), ротитисѧ, и клатисѧ *прокллинати и присѧгати* (92), акрыды и ме(д) *дивїи саранчио и ме(д) лѣсны(и)* (102 зв.), посьє оусмѣ(н) ѡ *чреслѣ(х) скорѧ(н) на бедрѣ(х), вѧщ(ь)шіи бол-ши(и)* (142 зв.), ковники *кторыи чинили ро(з)тир(ь)кы* (152 зв.), прето(р) *ратѣ(ш)* (153), лобное мѣсто *мѣ(с)це трупѣ(х) гла(в)* (153 зв.), оуа(и) *бѣда* (154), оужика *твоѧ крєв(ь)на твоѧ* (160),

¹³ Слово надписане над закресленим *справе(д)ливо[го]*.

дощицѣ *таблицу* (161 зв.), алавастръ *мира слои(к) масти* (184), ω(т) ар(ь)хисинагога *бо(ж)ницѣ* (189), скорпію. *ме(д)вѣд(ь)кы* (197), пигана *руты* (203), слака *ско(р)чена* (210), пирь *учту* (213 зв.), прѣ(г) воловны(х) *я(р)мь* (214), сте(г)ни (треба — стогни — В. Н.) — *ули(ч)ки*, и халагы (тобто халѣгы — В. Н.) *и межи ωпло(т)кы* (214), вѣ пор(ь)фиру и вис(ь)сонь *в шар(ь)ла(т) и в л(н)яное ωдѣня* (219 зв.), арамата *рѣчи запа(х) ливїи* (143 зв.), п(ь)чель *со(т) пласт меду* (147), в кѣпел(ь) *в сажна(в)ку* (264), ωдръ *ложє на ты(х) мѣст* (164 зв.) та чимало ін. До введених у текст пам'ятки українських слів у свою чергу інколи виступають церковнослов'янські глоси, напр.: *покар(ь)м пища* (21), *рожаю (с)мїєвь ро(д) ехи(д)но(в)* (40), до скар(ь)бѣ *вѣ ко(р)ва(н)у* (93) та ін. Не можна не помітити, що в різних пам'ятках канонічного євангельського тексту глосами здебільшого пояснюються одні й ті ж слова.

Глоси, зокрема покрайні, застосовуються і в неканонічних кон-фесійних текстах XVI ст., написаних українською мовою, напр.: в Учительному євангелії (ЄУ II) Львівського філіалу ЦНБ АН УРСР (шифр: П—32): *оувасло клеино(т)* (ЄУ II, 329), *сѣнеи наметы* (334 зв.), пресвѣ(т)лыи *полаты спанялыи гмахи* (354), *моноѣила кора(б)ль еди(н)ло[д]ревны(и)* (367), *стадїи па(т)надєса(т) наши(х) ми(л) є надєса(т)* (374), *керамиду цєглоу* (437) та ін. Звичайно рядкові, рідше покрайні глоси використовуються в полемічній літературі XVI ст., надрукованій староукраїнською мовою. У цьому плані виділяється книга «О единой истинной православной вѣре...» (ІПВ) (1588 р.). Ось деякі внутрішньорядкові пояснення в першій частині пам'ятки: *рзомаиты(х) мовѣ albo языковѣ* (6 зв.), *агаранє, сирѣчь турцы* (14 зв.), *сугубо рекше двоако* (24 зв.), *лукавствовати, їли выкручати* (34), називаючи его *оуродомъ рекше дурны(м) їли глупы(м)* (34 зв.), іота єдина, *їли черта єдина* (35), догму, *сирѣчь оучєнїє* (35 зв.), *своиственѣшаа сирѣчь призвои(т)шаа* (37 зв.), *прєлєстью, їли ошуканьємъ* (38), *внѣшни(х), рекше зєврхнихъ* (39), *різу їли одє(ж)ду* (39 зв.), *сущєства, рекше бытности* (44 зв.), *худо(ж)ство, рекше оумѣтност(ь)* (46), *со(з)датєль, рекше, будовни(к)* (53), *кичєнїа и мнѣнїа, сирѣчь высокоумїа надутости и мниманья о собѣ* (92), ω(т) *єра(з)скихъ ригѣ, сирѣчь, кнзєй* (93 зв.), *во фразе(х) яко они глю(т) во Франциї* (97), *согласно, сирѣчь, згодливє* (116), *чинь, їли порядокъ* (117), *художникъ, сирѣчь, маїстеръ, їли оумѣтностныи* (122 зв.), *оскорбил(ь)сѧ, їли ωпечалил(ь)сѧ* (125 зв.), *совѣтомъ, рекше, порадою* (170), *сѣоузъ, їли сѣазокъ* (171), *мєртвєце(м), їли трупомъ* (187 зв.), *ωзлобленїа, сирѣчь, мєрзѧчкы, їли гнѣву* (189), *тѣню, рекше, фїкуры* (190 зв.), *вертоградъ, сирѣчь, огородъ* (200 зв.), *з(ь) спїроу, сирѣчь з ротоу, вѣ прєторѣ, рекше в ратушѣ, ютро, сирѣ(ч) рано, языцы сущє, сирѣчь погани* (204 зв.), *о брацѣ, сирѣ(ч) о жєни(т)вѣ* (230) та ін. Немало таких глос у другій частині пам'ятки (яка має окрему пагінацію), напр.: *блюзнерство, їли хулу* (54), *свѣра, їли бєстыи* (55), *вѣ апокалифїи, то єсть, оу зьяє(н)ю* (55 зв.), *лѣту, або року* (56), *оупразднилъ, їли порож-*

нимъ оучинилъ (59), гль или, слово (59 зв.), skutkomъ, или дѣло(м) (59 зв.), естества, или, прироженья (60), часцѣ(в), или дробницѣ (62) тощо. Покрайні глоси в цій пам'ятці — рідкісні, напр.: латвей удобно (129 зв.), абие зара(з) (145, 232) та ін. Окремі рядкові пояснення зустрічаються в «Ключі» Г. Смотрицького (См. К.) (1587 р.) — естество или натура (1), брусами или ослами (10) та ін. Глоси засвідчуються і в світських текстах, написаних українською, напр., на оутробоу боли(т) то є(ст) на бѣгоункоу (Трав., 51), та церковнослов'янською мовами, напр., у діалектиці, надрукованій у Вільні 1586 р. для потреб Острозької школи — Ѡ сен(ѣ)тимема(х), а по грец(ѣ)ку сентими(н), а по словен(ѣ)ску ѱ разуме ѡбѣятію, або изообретенію, и паки по латине комен(ѣ)тоумъ або комен(ѣ)тациѡ сире(ч) изообретеніє, або по(д)пора вєщи.

Різні типи глос — перекладні однослівні й багатослівні, пояснювальні (тлумачні), етимологічні, порівняльно-зіставні (текстологічні) — у книгах XVI ст. є виявом активної філологічної роботи на Україні. Вони свідчили, з одного боку, про настійну потребу укладання церковнослов'янсько-українського й українсько-церковнослов'янського словників, з другого, — про те, що ґрунт і наукові сили для цього підготовлені. Аналогічна філологічна робота провадилася в Білорусії [146, 81—98; 49, 213—226]. У зв'язку з перекладами й виправленнями конфесійних творів глоси, хоч і меншою мірою, використовувались і російськими філологами XVI ст. [69, 35—40, 106—110 та ін.], але в Росії Максим Грек у першій половині цього століття складає окремий словник-ономастикон «Толкованіє именъ по алфавиту» [69, 116—205]. У контексті загальних культурних зв'язків східнослов'янських народів відбувався взаємообмін надбаннями і в ділянці філології, що знайшло яскраве відображення в першому українському словнику «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто».

«ЛЕКСИСЪ СЪ ТОЛКОВАНІЕМЪ СЛОВЕНСКИХЪ СЛОВЪ ПРОСТО»

«Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто»¹⁴ — найперший із відомих українських лексиконів. Пам'ятку відкрив й опублікував 1884 р. архимандрит Амфілохій (Казанський) (Пр.). У передмові до публікації він повідомляв, що придбав у торгівця давніми книгами Шишкова Острозьку біблію (1581 р.), яка привертає увагу поясненнями XVII ст. (на полях) змісту деяких глав Біблії, окремих думок та слів тощо. «У кінці Біблії,— пише Амфілохій,— на 7-ми вpletених аркушах написаний примітний словник, названий укладачем «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто». Власник цього примітного рукопису, судячи з численних приписок на полях..., жив у західних губерніях...» (Пр., I). Публі-

¹⁴ Далі (умовно) — «Лексис... просто».

катор пам'ятки слушно відзначив, що «цей словник є чи не найдавнішою спробою українського азбуковника» (Пр., II). Знаменно, що перший словник уміщено в книзі, в якій наявні покрайні глоси. На титульній сторінці публікації та в заголовку самої пам'ятки надруковано «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто», але в передмові до неї Амфілохій писав «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто» (підкреслення наші — В. Н.). П. Й. Горецький, що вперше зробив стилій аналіз пам'ятки з точки зору історії лексикографії, вважав, що написання *мовъ* — друкарська помилка й правильно треба читати *словъ* [40, 12]. В Амфілохіївій публікації тексту зазначеного словника справді спостерігається безліч помилок, окремі з яких до невпізнання спотворюють слова (частина їх — наслідок неправильного вичитування, частина — друкарські помилки). На основі «Лексиса» Л. Зизанія, «Лексикона» П. Беринди та правильних написань у «Лексисі... просто» ми вказали на більшу частину помилок у публікації Амфілохія й запропонували правильне читання [Зиз., 200—202]. Прикладом спотворення слова до невпізнання може бути стаття *грехощу рѣхуся* в публікації замість *грехощу рѣгочуся*, що фіксує і «Лексикон» П. Беринди (Бер., 28). Але з'ясувати, чи справді видавець «Лексиса... просто» допустився помилки в заголовку пам'ятки, не можна, бо невідома доля книжки, з якою оправлено текст словника. Як видно із «Лексикона» П. Беринди, в XVII ст. слово *мова* вживалося й зі значенням *слово* — Слово: *мова*, *взглядъ*, *способъ*... (Бер., 116) (пор. ще Реченіє: *мовле(н)ѣ*, *словко*, або диспутація... — Бер., 109, адже словник Зизанія озаголовлений «Лексис, сирѣчь *реченїя*...»).

За відсутністю відомостей про місцезнаходження примірника Острозької біблії, з якою оправлено «Лексис... просто», не можливо визначити час написання пам'ятки на основі водяних знаків, палеографічних та інших особливостей оригіналу. Досліджуваний словник має багато спільного з «Лексисом» Л. Зизанія і в реєстрі, і в перекладній частині, але це не означає, що «Лексис... просто» є переробкою праці Л. Зизанія. У «Лексисі» Л. Зизанія реєстрове слово перекладається здебільшого кількома синонімічними відповідниками, в «Лексисі... просто», за небагатьма винятками, — одним. Коли б «Лексис... просто» був переробкою «Лексиса» Л. Зизанія, автор його не оминув би важливих синонімічних і близьких за значенням слів у перекладі. Автор «Лексиса... просто» не залишив би без перекладу чимало реєстрових слів, які пояснені у Л. Зизанія. Звідси випливає беззастережний висновок, що «Лексис... просто» укладався до виходу в світ «Лексиса» Л. Зизанія, тобто до 1596 року. П. Й. Горецький, виходячи з того факту, що «Лексис... просто» оправлено разом із Острозькою біблією 1581 р., відносить укладання самого рукопису словника на кінець 70 — початок 80 років XVI ст. [39, 37—38; 40, 14]. Так справді могло бути, проте не виключена можливість, що аркуші, на яких написаний «Лексис... просто», були оправлені з Острозькою біблією не в час її виходу в світ, а пізніше. Відомо, що рукопис словника «Синоніма славеноросская», укладений на ос-

до косна	до замешпаня.	дышэштуэте	
дустой	голенъ.	дрэвляе	перве.
дэва	эаска.	днэчуство	днэные справы.
дх нскако вла-		до голквостн
	дэшн а бысть нс впаць.		

Б.

сло	Богъ, Господь.	елнко	колико.
естество	природжане или	ернхѡ	вохожденне.
	натура.	елс	которое.
ернѡбашне	мурнѡве.	еруль	шата греческая.
едс	рай.	еманун	еммаусъ, съ нами
елна	коляко или по-		богъ.
	меже.	евну	валаць.
егда	кгда.	ехина	ящерка.
егда сотвориши	мѡ учиниши	елцм	которые.
естель	другъ.	елохъ

Ж.

желаяю	жалаю.	жестекис
желанис	хтивость	жады	прагну пити.
жестокъ	твердь	жена вѣха	баба.
жупель	сѣрка	жинца	спнеарнл.
жница	стодола		

З.

зкло	барзо, велии.	замелѣ, закоснѣ	омешивалемъ.
здакне	учинене.	занна	некстелене.
зрдець	зблѣ слатина	земля слоная.
задралѣ	запнваю	застановляю.
защити мѡ	заслонить мѡ.	зельость ревнитѣ

Рис. 5. Сторінка з Амфілохієвої публікації «Лексиса... просто» XVI ст.

нові «Лексикона» 1627 року П. Беринди, опрацьований разом із надрукованою 1619 року «Граматикою» М. Смотрицького. Додаткові міркування про час укладання «Лексиса... просто» викладено далі після дослідження пам'ятки.

Реєстр «Лексиса... просто»

Реєстр «Лексиса... просто» налічує 896 слів, але при 128 лексемах немає перекладів (на їх місці в Амфілохіївій публікації крапки), тому в словнику власне 768 лексикографічних статей. Отже, «Лексис... просто» — праця явно незавершена. Не вивчаючи глибше цієї пам'ятки, М. Возняк заявив, ніби «Лексис» робить враження недбало написаного учеником приготування з лексичного матеріалу чужої мови», через те що в ньому слова під поодинокими літерами не дано в алфавітному порядку, що при деяких словах немає перекладів (бо «укладчик не вмів дібрати відповідного значення»), що окремі слова повторено [30, 37]. А П. Й. Горецький скаржився, що на підставі порівняно невеликої кількості «словенських» слів реєстру «Лексиса... просто» важко щось сказати про принципи добору реєстру. Він висловив здогад, ніби «автор записував слова для власного користування, для кращого розуміння або пояснення комусь іншому різних «словенських слів», що зустрічалися при читанні», бо в іншому разі пам'ятка не мала б чорнового вигляду і в ній не було б стільки слів без перекладу [40, 13, 14].

Докладніше вивчення складу «Лексиса... просто» не підтверджує ні думки М. Возняка, ні здогаду П. Й. Горецького. Насамперед відзначимо, що в пам'ятці, на відміну від давньоруських лексиконів, слова розташовані за алфавітом. Таке розташування викликане чисто практичною потребою швидше відшукувати необхідне слово. Зразки його були вже в багатьох тодішніх європейських словниках і в тлумаченні імен Максима Грека (Михайла Триволика, бл. 1475—1556 рр.), що приїхав у Росію з Афону. Однак алфавітний порядок у «Лексисі... просто» витримується тільки стосовно першої літери. Він порушений лише в кінці слів на початкову літеру *И* (в інших місцях у публікації пам'ятки — друкарські помилки). Над реєстровою частиною на початку словника написано: *по словенску*, а над перекладною — *просто*. В цьому «Лексис... просто» продовжує давньоруську традицію (пор. *жидовьскы. роускы* в «Р'ѣчи жидовьскаго языка» за списком XIII ст.).

Реєстр «Лексиса... просто» складають малозрозумілі чи невідомі для ширшого загалу церковнослов'янські слова різного походження (слов'янського й неслов'янського), що виступали в найбільш уживаних тоді конфесійних текстах, особливо в Псалтирі та Євангелії. До реєстру потрапили й українські слова. Це — деякі іншомовні запозичення в літературній мові того часу: *до горливости* (без перекладу; пор. пол. *gorliwość*) (182), *[р]екгуля* правление (лат. *regula*) (189), *спекулято(р)* кать (лат. *speculator*) (191) та окремі випадки, де церковнослов'янське слово й його український пере-

клад поміняні місцями: *местникъ* мститель (185), *невгасающая* жгучая и несветимая (187). Живомовну практику відбиває й форма імені *Агапка* (177). Можливо, з якогось російського джерела взято в реєстр *щолокъ* лугъ (194). У реєстр залучено також деякі слова й вирази, які не належать ні до української, ні до церковнослов'янської мови. Це, насамперед, грецизми, напр.: *скино пигино* (без перекладу) (190; пор. гр. *σκηνοληγία* «свято кучок», пор. ще: *пигина* вода (188; гр. *πηγή* «струмок, потік, джерело»). Мовна належність одиничних реєстрових слів потребує дальшого з'ясування: *въ гевѣ* от полудни (180), *галактискъ* тучень (181; пор. гр. *γάλα, γάλακτος* «молоко»), *капи* ножниці (184), *ливели* списы (185), *ми(ж)ронъ* солнце (185) та ін. У словнику представлений і ономастичний матеріал — християнські антропоніми, окремі старозавітні імена й топоніми. Але власні імена виявляються не рівномірно по всій пам'ятці. Так, із 34 безсумнівних власних найменувань (онімів) 25 починається на *a*, два — на *ε*, три — на *и*, одне — на *м*, одне — на *ω*, два — на *с*.

Джерела «Лексиса... просто»

Проведене дослідження ономастичного матеріалу переконує, що абсолютна більшість (19) імен на *a* та два слова, вживані і як аеплативи, і як антропоніми (*апостолъ, ангелъ*), а також їх тлумачення запозичені із праці «Толкованіє именамъ по алфавиту» Максима Грека. Пор.:

«Лексис... просто»

Апостѡ(л) посланникъ (177)
 аѡи(м) цвѣтя
 анна благодатель

а(м)ѡилохи(и) около потаевъ

агапи(ѡ) любовь
 агапка....
 аѡиногенъ во аѡинехъ рожденъ
 агавъ свидитель
 аввакумъ отецъ востанія

агаѡонъ благъ
 аѡанаси(и) бесмертенъ
 анила [!] орель
 алексе(и) пособитель
 алекса(н)де(р) помощь мужемъ
 а(н)тони(и) вмѣсто иного купленъ
 андре(и) мужественъ
 андроникъ мужемъ побѣдитель
 (178)
 апо(л)лони(и) губителень
 арсени(и) мужественъ
 архипъ начальник конемъ,
 конюшій

«Толкованіє...» М. Грека

апостоль. по(с)ланъникъ (М. Гр., 150)
 анъфимъ. цвѣтя ли цвѣтець (150)
 аньна иѡанъ еди(нъ) то(л).
 блгодать (149 зв.)
 амьѡилохи(ѡ). ѡколо потаевъ.
 ам(ъ)ѡи бо ѡколо ли окре(ст)
 а лохиѡ(с). потаевно мѣсто зове(т)ся
 грече(с)ки...
 агапи(ѡ) ли агапиа. любовь

аѡиногенъ. въ аѡине(х) роженъ
 агавъ. свѣте(л) (149)
 ав(ъ)ваку(м). евре(ѡ)ска по(с)ловица.
 а то(л)куе(т)ся ѡ(т)ць востанію
 агаѡонъ. благъ
 аѡанаси(ѡ). бе(з)смертенъ
 акила. орель
 алексе(ѡ). пособителень
 алекса(н)дръ. помощь муже(м)
 анътони(ѡ). вмѣсто инаго купленъ
 андре(ѡ). мужестве(нъ)
 анъдрони(к). муже(м) победите(л)

аполони(ѡ). губителень
 арсений. мужественъ
 а(р)хипъ. нача(л)никъ коше(м)

амвросимъ безсмертенъ
ангелъ вѣстникъ, повѣдалъ
[треба — повѣдачь].

ам(ъ)вроси(й). бе(з)сме(р)тенъ
ан(ъ)гелъ. вѣстникъ.

Разом із власними іменами з «Толкованія...» М. Грека взято й переклад апелятива *аксиω[s]ѣ* достоинъ. Замість однієї статті Максима Грека, в якій розкрито первісне значення двох імен — *агани(й)*. *ли аганиа* любовъ (М. Гр., 149 зв.), автор «Лексиса... просто» дає дві окремі статті — *агани(й)* любовъ; *аганиа*, але другий антропонім не пояснено, хоч це можна було зробити на основі «Толкованія...» М. Грека. Мабуть, автор збирався його пояснити інакше або вважав, що читач здогадається про значення імені на основі статті *агани(й)*. Тут ще один доказ того, що при деяких словах у «Лексисі... просто» немає перекладів не через те, що автор його не зміг їх перекласти. Спостерігається деяка спільність між статтею *иωа(н)* посланецъ или благодать господня (Пр., 188) «Лексиса... просто» й поданою вище статтею М. Грека *анѣна иωанѣ* един(нѣ) то(л). блгодать (М. Гр., 149 зв.).

Із 38 статей на А «Толкованія...» Грека в «Лексис... просто» започено лише 22. Характерно, що початкові статті «Лексиса... просто» (від *Апостолѣ* до *аиногенѣ*) розташовані в кінцевій частині назв на літеру А в М. Грека, а кінцева стаття на літеру А «Лексиса... просто» (*ангелѣ*) є першою у «Толкованія...». Основна частина імен (від *агавѣ* до *амвросимѣ*) йде в такому ж порядку, як і в «Толкованія...» видатного філолога. Крім зазначених, ще три статті на літеру Ω, які йдуть у «Лексисі... просто» поруч, — *ωнагрѣ* осель, дивый лось (Пр., 187), *ωхтаикѣ* осмогласникъ, *ωрестѣ* угодникъ — ґрунтуються на словнику М. Грека: *октаихѣ*. книга ωсмогла(с)-ная; *онагрѣ*. осель дики(й). животно подобно ε(ст) лосю (М. Гр., 153), *орестѣ* угодникъ богу, пор. ще *негли* нѣчто (Пр., 186) у «Лексисі... просто» й *васнь*, *негли*, нѣчто, тѣ пословицы единъ разумъ имуть¹⁵. До цього ж почерпнутий із твору М. Грека матеріал в «Лексисі... просто» розміщено не підряд, а кількома групами, між якими знаходяться переклади церковнослов'янських апелятивів, переважно незапозичених. Використаний матеріал М. Грека автор «Лексиса... просто» не скопіював, а піддав у деяких випадках скороченню й лише в одній статті — *ангелѣ* вѣстникъ, повѣдалъ (178) — уточнив переклад М. Грека староукраїнським словом (пор. ст.-пол. *powiadacz*, *Recz.*, 362). Очевидно, первісно «Лексис... просто» був задуманий і як зібрання тлумачень імен, але з невідомих причин автор не залучив у свій словник решти пояснень видатного вченого.

У «Лексисі... просто» вдалося виявити статті, що збігаються з статтями давньоруського словника «Толкъ о неразумныхъ словесѣхъ» (Тлк.), списки якого збереглися в рукописах XVI—XVII ст. Йдеться про пояснення псалтирної символіки й деяких біблійних імен та понять, пор.:

¹⁵ Повний список другої редакції «Толкованія...», що зберігається в Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (шифр. 475 П/1656) (180 зв.).

«Лексис... просто»

адана(й) Господь (177)
 восорь плоть (180)
 гла(с) и труба...
 го(р)тань горло
 елой Богъ, Господь (182)
 еде(м) рай
 ерихо(н) вохождение [1]
 зми(р)на неистление
 ису(с) святъ, спасъ (183)
 исполи(н) силный богатырь
 и(з)раиль зряй Бога
 касья благооуханье (184)
 кидар(р) мракъ (185)
 степена пѣснь высокая (190)
 саваофъ сили
 серафѣми духа
 стака зоря
 сиѡ(н) позорище (191)
 струны персты.

«Толкъ...»

аданаи т. гдѣ (119)
 восорь т. плоть
 кимваль т. гласъ
 труба т. горло
 елой т. бгъ
 едемъ т. пища райскаа
 ерихонъ т. хоженіе¹⁶
 змирна т. неистльнїе
 ісь т. спсь
 исполи(н) т. силънъ
 изрль т. зрай га
 касїа т. блгоуханїе
 кидаръ т. мракъ
 пѣснь т. степеннаа високаа¹⁷
 саваофъ т. сила
 серафимъ т. дхъ
 стака т. зраа
 сионъ т. позорище
 струны т. персты.

В обох пам'ятках налічується 19 однакових або подібних розробок. «Толкъ...» складається з 37 словникових статей, розташованих без алфавітного порядку. Є велика імовірність того, що укладач «Лексиса... просто» використав саме цей словник, проте відібрав лише частину статей із нього. У словнику «Толкъ...» слова й їх тлумачення, очевидно, були розташовані підряд, а не в стовпчик. Цим можна пояснити плутанину *гла(с)* и *труба* (без перекладу) у «Лексисі... просто» відповідно до *кимвалъ* т. гласъ; *труба* т. горло в словнику «Толкъ...», усунуту частково тим, що перед словом *горло*, де мало бути *труба* в «Лексисі... просто» поставлено слово *гортачъ*. Використаний матеріал у «Лексисі... просто» розставлено за алфавітом. Одне пояснення — *еде(м)* — скорочено, два — *ису(с)*, *исполи(н)* — уточнено.

Менш імовірним видаються зв'язки «Лексиса... просто» з давньо-руським словником «Тлъкованїе неудоь познаваемомъ в писаныхъ рѣчемъ...» (Тлк. неудоь.), бо текстових збігів між обома пам'ятками занадто мало — близько 6 на 60, пор.:

«Лексис... просто»

доблєсть крѣпость (181)
 жупель сѣрка (182)
 качество каковъ есть: чернъ, бѣль (184)
 количество колико есть мѣроу и числомъ
 свѣни кромѣ воли (191)
 цѣща ради (193).

«Толкованїе неудоь...»

доб[л]єсть. крѣпость. мужество (Тлк. неуд., 285)
 жупель. сѣра
 качьство. естьство каковому есть
 колїчьств(о). мѣра е(с) колї[ка]
 свѣне. кромѣ (284 зв.)
 цѣща. ради (285)

¹⁶ В інших списках — съхожденїе, въхождение [70, 433].

¹⁷ Пор. в інших списках: степенна т. пѣ(с) високаа [70, 432].

Спостерігається також кілька однакових реєстрових слів, переклади яких лексично не збігаються, пор.:

«Лексис... просто»
васнь гнѣвъ, хрѣпъ (Пр., 179)
гадание загадка (181)
гонзеть втечеть
кичание надутость (184)
непщую до[м]нимаю (186).

«Толкованіе неоудобь...»
васнь мно. прісно (285)
гаданіе. ськровень гль (285 зв.)
ге(н)зе. лишиса
киченіе. выскорѣчѣ славы ради (285—
285 зв.)
неп(ъ)щю. мно. оуповаю (285) та ін.

Але і цей факт не зменшує сумнівів щодо використання автором «Лексиса... просто» зазначеного давнього словника, хоч зв'язків між пам'ятками не можна й заперечити.

Як приклад того, що укладачі невеликих східнослов'янських словників брали глоси в готовому вигляді з полів книг, «Лексис... просто» з глосами Ф. Скорини зіставив уперше М. Р. Судник [146, 99].

Детального ж зіставлення матеріалів білоруського першодрукарка й «Лексиса... просто» не зроблено. На жаль, немає публікації повного зібрання покрайніх (маргінальних) і внутрішньорядкових глос із друків Ф. Скорини, тому порівняння пам'яток зробимо на основі глос, використаних у дослідженні М. Р. Судника з історії білоруської лексикографії. Частина статей «Лексиса... просто» справді збігається з глосами Ф. Скорини, пор.:

«Лексис... просто»
бу(и) дурны(й) (178)
герѣдѣво соколово (181)
да наслади(т)се приятна
будуть
ериѡкляне [1] муринове (182)
иконъ [1] единецъ (184)
на здѣ на кровли (186)
на нырѣщи на дому
наляци узгляни
непщева(х) ожидахъ (187)
нескомы(и) кремень (186)
скнипы блощицы (190)
ски(м)ни лвенята
тимпа(н) бубонъ (191).

Глоси Ф. Скорини
буи дурнии (91)¹⁸
геродѣво соколово (99)
да насладится приятна будеть
(90)
ефиоплѣне муринове (91)
инок единец (92)
на зди на кровли (87)
на нырѣщи на дому (99)
наляци узгляни
непщевахъ ожидахъ (91)
нескомый кремень (90)
скнипы площади (85)
скумни лвенята
тимпан бубен (84).

Фонетику окремих слів Ф. Скорини автор «Лексиса... просто» наблизив до української — *блощицы*, *бубонъ* відповідно до *площицы*, *бубен* у білоруського вченого.

Деякі реєстрові слова «Лексиса... просто» збігаються з словами, що пояснюються глосами у Ф. Скорини, але перекладна частина українського словника не збігається повністю з глосами білорусь-

¹⁸ В дужках даються сторінки праці М.Г. Судника [146]. Наводяться не тільки глоси, але й слова, до яких вони відносяться.

кого першодрукаря, хоча лексеми обох пам'яток мають спільні корені, пор.:

«Лексис... просто»

внезапу знагла (179)
пажить пасовища (188)
птица воробей (189)
хо(л)мъ пагорки (193).

Глоси Ф. Скорини

внезапу наглъ (91)
пажити паствы (92)
птица враль (90)
холми узгорки (88).

При збігові реестрового слова «Лексиса... просто» зі словом, яке пояснює глоса Ф. Скорини, у досліджуваній пам'ятці зустрічаються одиничні докладніші переклади, ніж глоси, пор.:

«Лексис... просто»

ковчегъ корабль крутихъ (184)
конобъ горшокъ мѣдяный,
конобъ горнець мѣдяный
хлябы продухи воднии (193).

Глоси Ф. Скорини

ковчег корабль (91)
конобъ горнец
хлябии продухи (92).

Певна кількість реестрових слів «Лексиса... просто» ідентична з словами, які пояснюються глосами у Ф. Скорини, однак перекладна частина його відмінна (лексично та семантично) від глос білоруського просвітителя, пор.:

«Лексис... просто»

вретнице жалобная плахта (180)
евну(х) валахъ (181)
лива востокъ солнца (185)
ѡнагры ослы або кони дикие (188)
р[о]веникъ студенець (189)
скиния куца (191)
троско(т) пырій
югъ полудне (194)
туне дармо (191).

Глоси Ф. Скорини

вретнице власеница (91)
евнух чистеный (91)
лива вѣтръ от западу (61)
онагри лоси (85)
рѣвѣникъ пропастъ (91)
скінія становіща (86)
троскотъ былие (88)
югъ вѣтръ полуденный (91)
туне всуе (91).

† Відмінності в перекладах обох авторів зумовлені або тим, що укладач «Лексиса... просто» глоси Я. Скорини замінив українськими словами (*жалобная плахта* замість *власеница*; *валахъ* замість *чистеный*; *дармо* зам. *всуе*, *пырій* замість *былие*), модифікував на свій розсуд пояснення білоруського першодрукаря (*ослы або кони дикие* замість *лоси*; *студенець* зам. *пропастъ* та ін.), або внаслідок того, що зазначені статті прямо не пов'язані (це менш імовірно) з глосами Ф. Скорини.

Окремі статті «Лексиса... просто», які можуть бути віднесені до всіх описаних вище груп, відрізняються від матеріалу Ф. Скорини й граматичними особливостями. Пор.:

«Лексис... просто»

гобзующи(и) об[ф]итый (181)
истязаю пытаю (183)
неясы(т) пеликанъ бусель (186).

Глоси Ф. Скорини

гобзующие достаточные (91)
истязай испытай (88)
неясыти пеликанови (87).

Отже, глоси Ф. Скорини в більшості випадків введені в «Лексис... просто» не прямо, а змінені — наближені до української мови (фонетично, словотворчо) чи замінені українськими словами.

Переклади деяких слів відкинута й введено нові, деяких — уточнено. Окремі слова поставлено в прийнятні в тодішній європейській лексикографії вихідні форми — називний відмінок однини (імена) та в першій особі однини теперішнього часу (дієслова).

Майже всі глоси, залучені до «Лексиса... просто», наявні в скорининському виданні Псалтиря — книзі, яка в старій східнослов'янській школі займала дуже важливе місце при навчанні грамоті. Це дозволяє пов'язувати укладання «Лексиса... просто» і з потребами шкільної освіти.

Необхідно підкреслити, що дуже велика кількість глос із Псалтиря скорининського друку не знайшла відбиття в «Лексисі... просто», напр.: вь дебрыхъ в долинахъ [146, 91], горлица сівоворонка (87), молитовниці *послове* (88), мьскъ мулъ (87), потребятся змажутся (91), прозябоша возникоша, разньствить разделить (91), рамнум осот (91), сляці согни (88), утробы почки (90), утрьневати предъ світаніем воставати (91), юже повразъ (91) та ін.

Це могло статися з різних причин: 1) автор не вважав за потрібне пояснювати всі ці слова; 2) його не задовольняли скорининські пояснення; 3) глоси взято не прямо з Псалтиря скорининного друку, а через посередництво іншого тексту, куди було перенесено не всі глоси. На користь другого (може, й третього припущення), здається, свідчить те, що слово *пруги* (189) не має при собі перекладу, тоді як у Ф. Скорини фіксується глоса: *пруг усеница* [146, 91]. Пояснення нечисленних старозавітних антропонімів та одного топоніма, що, крім імен на літеру *a*, носять у «Лексисі... просто» принагідний характер, почерпнуто з різних попередніх словників, але яких саме, точно визначити не вдалося. До статей пам'ятки — *аврамъ* приходень (177), *авесало(м)* отець покою (177), *авраама(м)* [!] отець многимъ, *аминодавъ* отцевское кролевство (178), *іерусали(м)* видение мира (183), *ме(л)хиседекъ* король правди (186) — паралельні або близькі тлумачення знаходимо: в давньоруських словниках «А се имена жидовская русьскы тълкована» (XIII ст.) — *авеселомъ* т. оць миру [70, 398], «О именьхъ и глемыхъ жидовськимъ яззыкъмь...» (XIII ст.) — *Мьлхиседекъ* т. Оць правдньъ [99, 71], в російському «Азбуковнику» кінця XVI ст. — *авесалом(ъ)*. т. ω(т)цъ миру; *аврамъ*. т. преход(д)никъ; *авраам(ъ)*. т. оць многимъ языко(м); *іеросали(м)*. т. видѣніе миру. сирѣчь мирно пристанище [69, 273 284]. Однак це ще не означає, що в «Лексисі... просто» відбитий матеріал саме з цих текстів. На виявлених лексикографічних джерелах «Лексиса... просто» ґрунтується зовсім невелика кількість статей пам'ятки — близько 75. Більша частина словника укладена, мабуть, шляхом збирання глос із різних рукописів та на основі оригінальних, незапозичених пояснень до виявлених і введених у реєстр церковнослов'янських слів (лише з текстів, не розбитих на слова, могли бути неправильно розподілені їх елементи, пор.: *зрядно* замість *изряд(д)но* — 183, *матѣзма* зам. *иматизма* — 185, *постаси* зам. *ипопостаси, впостаси* — 188). Реєстрові слова взято

насамперед із Біблії, особливо з поширених і часто використовуваних тоді Псалтиря, Євангелія та Апостола. Це видно, наприклад, із зіставлень статей «Лексиса... просто» з глосами і пояснюваними ними словами Пересопницького євангелія:

« Лексис... просто»

алекторъ петель пъвень (177)

арамата масти дороге (178)
брение калъ, грязь
велбу[д]ъ ужище толстое (179)
висьсону льну (180)

гимо(н) гетманъ (181)
житница стодола (182)
жи(т)нца спи(ж)арня
ми(р) покой
мышца (186)
одръ ло[ж]ко (187)
помаяю покиваю (188)
са(н)далия черевики (190)
сотъ плястръ меду (191)

хо(л)мъ пагорки (193).

Глоси Пересопницького євангелія

алекторъ коуръ (112 зв.)
пател(ъ) коуръ (116)
куръ або пъвень (323)
ароматы пахучіи рѣчи (329 зв.)
болото брениѣ або грѣзь (384 зв.)
велбоуду ужищу де(б) [ѣ]лу (167)
...в(ъ) вис(ъ)сонъ в дороге
одѣна (293 зв.)
игемонови владарѣви (116)
жи(т)ницу клуню або стодолу (274 зв.)

миръ покоуи (164 зв.)
мышца рама або плечъ (404 зв.)
одръ мары (240 зв.)
помаваше на вѣщ(ъ)кы давалъ (206 зв.)
въ сан(ъ)далиа в черевикы (147)
сотъ пластръ або стелникъ меду
(334)

и пагорокъ и хол(ъ)мъ (218).

Вище було показано, що залучені в словник матеріали автор лексикографічно обробляв, подаючи їх у прийнятих тоді вихідних формах. Але чимало статей містять слова в формах, які були в текстах, звідки їх взято; часом в реєстрі виступають прийменникові конструкції або сполуки повнозначних слів, напр.: *ботъветъ* тучъ-еть (179), *во язъице(х)* в народѣ; *во ужасѣ* мое(м) во улякнени моемъ; *внутрь града* в мѣсте; *во(з)неслѣ* вывышилъ; *во удалѣ плачевне* в долине пекла; *вѣси вѣдаешъ* [!] (180), *во время оно* того часу; *жена ветха* баба (182); *конурою* ниткою красною (184) та ін. Проте не всі зібрані з різних джерел пояснення одного й того ж слова він звів разом, тому переклади деяких слів у «Лексисі... просто» повторюються на різних місцях під однією й тією ж літерою: *а[л]кание* постъ (177), *алмание* постъ (178); *голотъ* гололедица; *голо(т)* вода змерзлая, гололидица (181); *жи(т)ница* стодола; *жи(т)ница* спи(ж)арня (182), *непищю* донимаю; *непищете* разумѣете (186), *непищвахъ* ожидахъ (187), *на нырѣщи* на дому (186), *нырище* съ пѣску домокъ, ямка (187), *онаягръ* осель, дивый лось (187), *онаягры* осли або кони дикие (188), *пре(д)варяю* упережаю (188), *пре(д)вариша* упередиша (189), *ски(м)ни* лвенята; *скимнъ* левъ (190), *чи(и)* чинъ чій порядокъ; *чинъ* порядокъ (194).

Характерно, що в «Лексисі... просто» є дві статті, які порушують алфавітний порядок на початкову літеру — *касия* запахъ мира добраго (184), *конобъ* горнець; вони вміщені серед слів з початковим *и*, в той час коли аналогічні статті є на відповідних місцях: *конобъ* горшокъ мѣдяный (184), *касѣя* благоухание. Деривати одного кореня (основи) в «Лексисі... просто» звичайно розміщені підряд, хоч нерідко вони відділені іншими словами, напр.: *гобзующи(и)*

об[ф]итый, *гобзование* гойность (181), *де(р)зновение* смѣлость, *де[р]-зый* смѣлый, дщерь дочка, *де(р)заю смѣю* (181), *скуде(л)* збань, *скуде(л)никъ* гончарь (190), *храню* стерегу, *храмъ* домъ, *храни(т)-ница* спижарня (193) та ін.

У реєстрі пам'ятки вміщено підряд і різні граматичні форми одного й того ж слова (окремі з відмінними перекладами): *догмы* мандати, *догматы* науки, *догму* учение (181), *блюду* стерегу, *блюди* стерези (178), *вина* причина, *вины* причины. Спостерігається свідоме розміщення підряд слів-омонімів або дуже близьких звуковим (графічним) складом: *мир[о]* што помазують, *ми(р)* покой, *ми(р)* свѣтъ (186), *перстъ* палець, *персть* порошок (188). Трапляється, що в реєстрі поруч дано два церковнослов'янські синоніми або семантично близькі лексеми: *извѣтъ*, *вина* причина (183), *опашъ*, *ошибѣ* хвостъ (187) та ін.¹⁹ Аналіз реєстрової частини показує, що «Лексис... просто», хоч і незавершена праця, з елементами, характерними для зібрань глос—глосаріїв, є помітним лексикографічним доробком, матеріал до якого збирався з певними настановами й оброблявся з застосуванням (але і не надто послідовно) основних лексикографічних прийомів: розташування реєстрових слів в алфавітному порядку, подавання їх у вихідних формах, розміщення поруч однокорневих, омонімічних та близьких фонетичним складом слів.

Перекладна частина «Лексиса... просто»

В абсолютній більшості випадків реєстрове слово, незалежно від того, чи воно однозначне, чи багатозначне, в «Лексисі ... просто» перекладається одним словом української літературної мови, значення якого відповідає контекстові, звідки взяте в лексикон (виявлений матеріал, запозичений із інших праць, при цьому не беремо до уваги), напр.: *блюдо* миса; *броня* панцирь (178), *брашно* покормъ *волхвъ* ворожить (179), *врата* ворота (180), *восхищаю* пориваю; *глю* мовлю (181), *дря(х)лъ* смутень, *дря(х)лостъ* смутокъ; *забрало* парканъ (183), *лудъ* безумень; *лу(ж)ду* дуру (185), *шловина* пиво (187), *пова(р)* кухарь (189), *праща* опорокъ, *стеязя* путь (190), *стихия(м)* елементомъ, *тектонъ* тесля, *уныль* знидзьль (192), *хула* ганьба (193), *щадн* борони (194) та ін. Послідовно перекладаються в пам'ятці церковнослов'янські словосполуки: *дово(л)но ми есть* до сыта маю на томъ (181), *запа(д) со(л)нца* заходъ соннца (183), *исходище водное* росплътье водное; *на сланъ* на сер[е]нъ (186), *ско(т)ны(й) нравъ* быдлярчий обычай (190), *сосу(д)* *скуделничъ* начине гончарское та ін. Реєстрові церковнослов'янські одиниці, що не мали прямих відпо-

¹⁹ У публікації Амфілохія деякі статті на реєстр (виділений жирним шрифтом) і переклад розподілено невдало, напр.: *алекто(р)* *петель* півень (177), *є(м)манун(л)* *еммаусъ*, сь нами богъ (Пр., 182), *изяшно* в ы б о р н о изрядно (183) та ін. (курсивом виділено слова, які б мали бути в реєстрі, розбивкою — ті, що мали б знаходитись у перекладній частині).

відників в українській мові, або мали, та автор «Лексиса... просто» чомусь не взяв їх до уваги, перекладено кількома словами, описово, напр.: *баля* сномъ сказатели (178), *блажу* словы пофаляю (179), *вонми* разумѣй собѣ; *внушите* вшима позоруйте (180), *десная* мѣстие правое, *десница* правая рука (181), *жа(ж)ду* прагну пити (182), *лоза* виноградный пруть (185), *мощи* кости святыхъ; *нырище* съ пѣску домокъ, ямка (187), *прескословіе* противное слово (189), *супружница* жена шлюбная (190), *спудѣ* корецъ альбо нѣякая коробка (191) та ін. Неслов'янські слова, що позначали іноземні реалії й поняття, автор «Лексиса... просто» дуже стисло тлумачив, пояснював, напр.: *геена* огненная мука (181), *крыны* зѣлья добраго запахъ, цвѣть белый (185), *та(р)та[р]ѣ* срокгая, мука зимная (191), *хламида* шарлатная шата (193) та ін.

У досліджуваній пам'ятці багато разів спостерігається намагання автора показати в перекладі багатозначність церковнослов'янських слів, напр.: *всадникъ* возница або чоловікъ на коню (180), *дсблѣ* крѣпокъ або мужественъ (181), *вра(ж)да* вороговане або гнѣванє, *котора* сварѣ или розорване, незгода (185), *страсть* похоть змѣлѣ или вада или утранєне или распустная роскошь (190), *тѣмєние* плогоавость або грязь, болото (192), *шумєнѣ* пьянѣ або похмєленѣ (194) та ін. Час від часу в перекладній частині виступають синонімічні та близькі за значенням слова: *брєние* калѣ, *грязь* (178), *бубреги* почки, *нырки*, во(з)глашаю *волаю* або *зову* (179), *врѣмєнникъ* *лѣтописецѣ*, *кроника*, *васнѣ* гнѣвѣ, *храпѣ*, *врачѣ* *лѣкарѣ*, *докторѣ*, голо(т) *вода* *змерзлая*, *гололидица* (181), *дебелѣ* *грубый* *толстый*, зѣло *барзо*, *велми* (182), *изящны* *выборный*, *вызванный* (183), *истова* *истинно*, *правдиво* (184), *пира* *торба* або *сумка* (188), *чашѣ* *гуца*, *лѣсѣ* *густой* [!] (194) та ін. Вони, а також одиничні тлумачення поруч із однослівним перекладом (*вода* *змерзлая*, *гололидица*) призначені були для розуміння реєстрового матеріалу в різних діалектних середовищах української мови.

Окремі іноземні реалії «проектуються» на тодішні українські, напр.: *а(р)хитрикли(н)* старшій подчашій або подключій (178), *во прєто(р)* в ратушу (179), *гимо(н)* гетманъ (181), *неясы(т)* пеликанъ, *бусель* (186), *с[к]ипєтра* сцєптрумъ или булава (191), *уєна* котка (192), *цатѣ* галѣровъ (193).

Реєстрові слова й вирази загалом перекладено чи пояснено українською літературною мовою другої половини XVI ст. (в тому числі запозиченими словами, особливо полонізмами). Незважаючи на прагнення укладача «Лексиса... просто» певним чином мовно пристосувати до потреб українського користувача матеріал, запозичений із давньоруського словника «Толкъ о неразумныхъ словєсѣхъ», глоси з друків Ф. Скорини та інших книг, статті з ономастикона Максима Грека, у перекладній частині пам'ятки залишалася певна кількість церковнослов'янських лексем і форм, напр.: *восорѣ* *плоть* (180), *нєпщєвахѣ* *ожидахѣ* (187), *сице* *тако* (191), *сиω(н)* *позорище*, *удѣ* *кудѣ* (192) та ін. Такі слова перекладної частини можуть виступати в реєстрі пам'ятки: *составѣ* *сти(х)*; *сти(х)* *сложение* (191);

значення іменника *стихъ* явно оказіональні), *боле паче* (178), *паче болше* (189).

В українській частині засвідчуються деякі рідкісні значення слів, напр.: со(р) *буза* (191; пор. *буза* «татарський напій; нечистота в немитій овечій вовні; осад у рідині», Гр., I, 107). Слів, які були б притаманні мові якоїсь вузької території і за якими б можна здогадуватися про місце народження укладача пам'ятки або місце написання «Лексиса... просто», в тексті дуже мало. Такі лексеми як *стодола*, *спижарня* — переклад реєстрових *жи(т)ницца* (182), *храни(л)ницца* (193), *деревище* — переклад реєстрового *рака* (189), пор. ще *уена котка* (193), вказують на південно-західні діалекти, а слово *пъвєнь*, яким перекладено *алекторъ* (Пр., 177) вказує на волинські говори (щоправда, *деревище* «труна» функціонує тепер тільки в окремих прикарпатських і закарпатських говірках).²⁰ Через те, що пам'ятка видана явно незадовільно, з помилками, що в публікації архимандрита Амфілохія спостерігається наближення орфографії до російської XIX ст. (пор. *чашь... лъсь густой* — 194), про фонетико-морфологічні особливості пам'ятки важко з упевненістю говорити. Форми типу *здумъломъся* (коли це не помилка видавця або друкарська) замість *здумълемъся* часто виступають у Житомирських актових книгах XVI ст., пор.: *посыла(л)-о(м)* до того Го(р)дия; *посилал-о(м)* во(з)ного (АЖ, 57).

При абсолютній більшості точних або вдалих перекладів (навіть рідкісних та архаїчних слів), напр.: *ил(ѣ)лирикъ* словянинъ — 183, *плицъ* гомонъ — 188, *то(р)жєство* ярмарокъ — 191 та ін., у «Лексисі... просто» виявляється помітна кількість пояснень, що надто приблизно (або навіть невірно) передають значення реєстрових слів, напр.: *воскую порожне* (179; поплутано з *всує*, адже справжнє значення реєстрового слова — «чого, чому?»), диядима *шата кролевска* (181), єгда сътвориши *чи учиниши* (182; функцію *чи* іноді виконувало слово *єда*), етеръ *друг(и)й* (церковнослов'янське слово означало «якийсь, котрийсь»), *крыны зълья добраго, запахъ, цветъ бельй* (185; точно — «лілея»), не присящи *не чини кривды* (187; *присящи* мало, власне, семантику «торкати»), *су(д)бы справи* (190; власне *судьба* — «суд, вирок, правосуддя») та ін., пор. ще: *восклицание купование* (180; може, переклад надрукований спотворено).

127 одиниць «Лексиса... просто» не мають перекладу. Вони не становлять якихось окреслених етимологічних або семантичних груп (напр.: *аєра* — 173, *бра(з)дами* — 179, *во(з)ревнуйте; вмъняемъ* — 180, *ва(р)варьство; злачная* — 183, *иссопа* — 184, *корчазъ; луча* — 185, *навѣты* — 186, *настоящее* — 187, *обаче же; предълъ* — 189, *сланы(х)* — 190, *урокъ* — 192, *ѡ(т)чаяние* — 193-щудове — 194, *юотка* та ін.). Близько одної третини (44) з неперекладених слів припадає на першу половину (літер *а — м*) «Лексиса... просто», а коло двох третин (84) — на другу (літер *н — ю*).

²⁰ Невідомо, звідки ввів у свій словник лексему *деревище* «гроб деревяный» П. Білецький-Носенко (Б.-Н., 114).

Цей факт і повторення деяких статей дозволяють гадати, що, крім запозичених статей із використаних словників та глос, укладач «Лексиса... просто» зібрав значну кількість незрозумілих чи малозрозумілих церковнослов'янських та неслов'янських слів, одні з яких переклав одразу, до інших поступово (від початку словника) додавав переклади, шукаючи відповідники до реєстрових слів або з'ясовуючи їх значення. Крім цього, в «Лексисі... просто» є випадки, коли одне й те ж слово виступає двічі без перекладу — *ошьяниѣ* (187), *ω(т)шьяниѣ* (192), або один раз засвідчується без перекладу, в другий — з перекладом: *невещество(н)но* не натуру природною (184; слово вміщено з порушенням алфавіту — останнім при словах з початковою літерою *и*), *невещество(н)но* (187; без перекладу), пор. ще: *с[к]ипетра* сцетрумъ или булава (191), *сцетра* (без перекладу).

Значення «Лексиса... просто»

Незважаючи на те, що «Лексис... просто» незавершена, багато в чому ще недосконала праця, він став знаменним явищем у староукраїнській лексикографії як перша спроба укладання церковнослов'янського словника. Є достатні підстави вважати, що ним користувалися при укладанні своїх словників наступні лексикографи — Л. Зизаній та П. Беринда. Беручи до уваги те, що в «Лексиконі» П. Беринди наявні матеріали з досліджуваної пам'ятки, не використані Л. Зизанієм, а також переклади реєстрових слів, не пояснених у «Лексисі... просто», можна вважати, що «Лексис... просто» був поширений у списках різної повноти. Він відіграв свою позитивну роль у розвитку лексикографічної роботи на Україні.

«ЛЕКСИС»

Л. ЗИЗАНІЯ-ГУСТАНОВСЬКОГО

Зовсім новий етап у розвитку українського мовознавства пов'язаний із першим друкованим словником «Лексис Сирѣчь Рече-нїа, Вькратѣць събран(ъ)ны. И из словє(н)скаго языка, на просты(ѣ)Рускій Дїалє(к)тъ Истол(ъ)кованы. Л, Z» (Зиз.), надрукованим 1596 р. у Вільні. В ініціалах скромно зазначений його автор Лаврентій Зизаній-Густановський — видатний український лінгвіст, перекладач, письменник, педагог і церковний діяч XVI—XVII ст.

Життя і творчість Л. Зизанія

Як свідчать його сучасники, Л. Зизаній народився в Галичині. Так, кричівський староста Богдан Соломерецький та його дружина, які добре знали педагога свого сина, в листі до Львівського братства від 1 вересня 1600 р. писали, що Лаврентій Зизаній до Львова «къ отечеству своему и родителемъ путешествуетъ» (АЗР, IV, 241).

На це вказує також проігумен Манявського скиту (знаходився біля с. Манява Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.) чернець Леонтій в листі до львівського міщанина Миколи Золотарука, де повідомляється, що Лаврентій Зизаній «отчичку... Львова малжонку маєть и самъ с тых краев есть» [36, 33]. Друге, додаткове прізвище (придомок) вченого — Тустановський було підставою для припущень, що Лаврентій та його брат Степан народилися в селі Тустановичі (тепер південно-східна частина м. Дрогобича Львівської обл.) в родині міщанина [178, 39—40], мельника [МСЛ, 99—100] або містечку Тустань (тепер село Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) і походили із простого роду [101, 8]. Е. Ружицький, посилаючися на документальні матеріали Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, твердить, що брати Зизанії походили з Потелича (тепер село Нестеровського р-ну Львівської обл.) й були синами потелицького міщанина Івана Куколя, який пред'явив претензії на 200 золотих — борг львівського міщанина Дмитра Красовського його покійному синові «дидаскалові Львівської руської школи Стефанові». Батьковим уповноваженим виступив брат Стефана — Лаврентій [131, 63—64]. Про те, що «Stefan Zizanni z Potylicza», засвідчують й інші документи (ПФ, 133). Однак ці повідомлення необхідно уточнити, адже Лаврентій підписувався як Зизаній-Тустановський, а не Потелицький. Невідомий автор брошури «Plewy Stephanka Zyzaniey Heretyka, z cerkwy Ruskiej wykłętego» (Вільно, 1596 р.) про його рідного брата писав: «Краще тобі дивитися за горшками й лещатами, ніж, будучи мужиком, проповідувати» [160, 126]. У соборній грамоті Київського митрополита Михайла Рагози і духовних властей про відлучення від церковного клиру Стефана Зизанія та братських попів Василя й Герасима, обвинувачених у ересі (січень 1596 р.) наказується, щоб усі «Стефана Зизанія за чолов'яка простого, чимъ онъ і есть, свѣтскимъ мѣли...» (АЗР, VI, 126). Можливо, що Зизанії справді походили із звичайної міщанської сім'ї, яка мала споріднені зв'язки з українським шляхетським родом Тустановських [30, 31], які належали до гербу Пилава (ЕР, 640). Питання про місце народження (Тустановичі, Тустань, Потелич) залишається відкритим, але документально доведено, що Л. Зизаній — виходець із Галичини. М. Б. Ботвинник спочатку вважав, що Зизаній народився у Львові в сім'ї небагатого шляхтича [18, 44], але пізніше писав, ніби документи говорять про те, що Зизаній був вихідцем із бояр Троцького повіту [17, 6]. Однак ніяких документальних даних про це автор не наводить. Його твердження явно суперечить усім опублікованим актам XVI—XVII ст., де згадуються Лаврентій і Стефан Зизанії. Вважається, що прізвище Зизаній — переклад грецькою мовою прізвища Куکیل (ЕР, 640) (гр. *κυκίλιον* «куکیل, бур'ян»). Куколем називається С. Зизаній у сучасних йому полемічних творах (РИБ, VII, 180—181), але ще ніхто не виявив і не опублікував юридичних документів, у яких би Л. Зизаній або його родичі виступали під прізвищем Куколь (Қақол). Нам здається, що Куколь (Қақол) — це прізвисько тільки Сте-

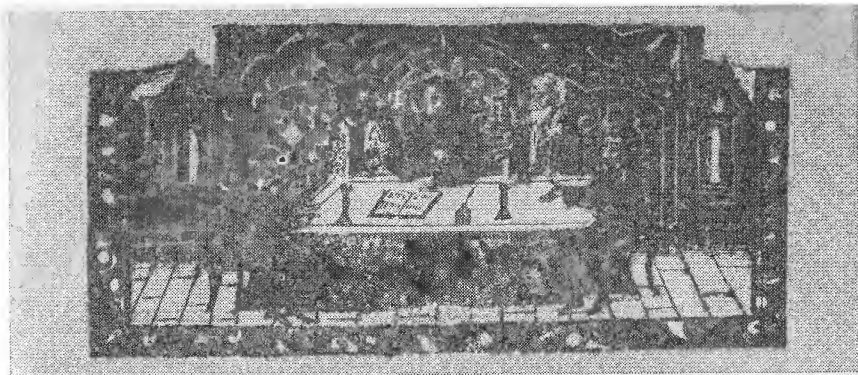

Рис. 6. Мініатора з зображенням Л. Зизанія (в центрі). Копія поч. XVIII ст. з оригіналу XVII ст.

фана Зизанія, яким дошкульно назвали його католицькі полемісти, використавши звукову подібність прізвища *Зизаній* до грецького слова. Антропонім *Зизаній*, можливо, пов'язаний із українським діалектним словом *зизий* «косоокий» (СУМ, III, 566) (пор. прізвище *Зизень*, що побутує на Закарпатті).

Народився Л. Зизаній у 60-х роках XVI ст. (точна дата невідома). Він був високоосвіченою людиною свого часу, свідченням чого є не тільки його твори й переклади з грецької мови, а й відгуки про нього його сучасників. Так, проігумен Манявського скиту Леонтій на прохання львівського міщанина М. Золотарука відповідав: «Ваша мил. потребуєте жебы казнодей з наукою грецкою и латинскою и словенскою былъ и друкарни и тексту писма святого вядомъ и Богословіи... Барзъй бымъ раиль вашимъ милостямъ до мѣстькой церкви его мил. Господина отца Лаврентія Зизанія одискати» [36, 33]. Передмова до опублікованої 1623 р. Києво-Печерською лаврою книги «Іоанна Златоустаго... Бесѣды на ді Посланій ст҃го... Павла» редактором видання називає «блгоговѣнна мужа, словеснѣйша Дідакала и Вѣтїю, художнаго же Еллино-Греческаго азыка оумнѣне и искусство стажавша, преч(с)тного ѿ(т)ца Кв(р) Лаврентїа Зезанїа [!] Тустановского, презвѣтера, ... и проповѣдника» (Тіт., 83). У передмові до книги «Ст҃го оца... Андреа... Тлъкованїе на Апокаліфін(ъ)...», надрукованої 1627 р. в Києві, зазначається: «... ѿ (т) Еллінскаго сію многотруднѣ ислтъкова Пречестный въ Пресвѣтерех(ъ) Г(с)днѣ Отец(ъ) Лаврен(ъ)тїй Зизанїа Тустановскїй, Мужъ Еллинскихъ и Славенскихъ искусный Дідакаль, и Проповѣдникъ...» (Тіт., 144).

Невідомо, де Зизаній здобув освіту. Беручи до уваги те, що після повернення до Львова від князів Соломерецьких Л. Зизанія запросив до себе в м. Ярослав князь О. Острозький, М. Возняк робить здогад, що наш філолог навчався в Ярославській езуїт-

ській колегії, в фундації якої брала участь княгиня Анна Острозька [30, 32—33]. Не менш імовірно, що Л. Зизаній навчався в якійсь православної школі, зокрема Острозькій. Як видно з листа Львівського братства до константинопольського патріарха Ієремії від 6 лютого 1592 р., Зизаній викладав у Львівській братській школі, але братство відпустило «дидаскаловъ, Кирила в градъ Виленскій Лаврентія же въ градъ Берестейскій» (АЗР, IV, 43), тобто в Брест. Протягом трьох років (1592—1595) Зизаній викладав у Берестейській школі. У 1595 році він переїхав на роботу в Віленську братську школу, ректором якої був його брат Стефан [160, 322]. Викладав він у згаданих школах, без сумніву, церковнослов'янську («словенську») та грецьку мови. Наслідком його педагогічної роботи були славнозвісні твори, надруковані 1596 р. у Вільні: «Грамматіка словенска...», «Наука ку читаню и розумѣню писма словє(н)ского...», а разом із нею — «Лексис».

Те, що в період виходу в світ цих творів Зизаній був викладачем, засвідчує П. Беринда в післямові до свого «Лексикона» 1627 р., згадуючи словник «...Лаврентіа Зизаніи тогда Дідакакала, нинѣ же пресвѣтера...» (Бер., 243). Зважаючи на те, що «Лексис» вийшов у світ незабаром після переїзду Л. Зизанія до Вільна, можна припускати, що автор привіз туди вже готовий рукопис словника. Весною 1597 року князь Б. Соломерецький запросив Л. Зизанія у свій маєток Баркулабово (біля Мінська), де син вельможі «князь Богдан именован Исакій... почал учитися по руску грамоте и по кгрецку; а был бакаларем пан Лаврентій Зизаній, человек навченый, з места Виленского прибавленный» (ПСРЛ, ХХХІІ, 184). У квітні 1600 р. молодого князя «взявши з науки от Лаврентія зараз же дано до науки Латинския, до пана Максима Герасимовича Смотрицького» (ПСРЛ, ХХХІІ, 185), а Зизаній повернувся на Україну. Деякий час учений залишався у Львові, але на запрошення князя Олександра Костянтиновича Острозького Л. Зизаній переїхав до м. Ярослава (тепер у Жешівському воєводстві, ПНР), де навчав його синів, але після смерті князя в 1602 р. мати дітей «Анна Костчанка, латинскія сущи вѣры, къ своей вѣры ихъ обратити хотя, учителя ихъ православнога іерея Лаврентія Зизанія Тустановскаго и отъ нихъ и отъ церкве Ярославскія изгна...» (Арх. ЮЗР, 1/VII, 93). Про життя й діяльність Л. Зизанія протягом наступних десяти років документів не виявлено. Очевидно, він був де-небудь священиком або домашнім учителем у шляхетських родинах. У 1612 р. князь Іоаким Корецький та його дружина Анна Ходкевичівна запросили Л. Зизанія бути священиком при соборній церкві в м. Корці (тепер у Ровенській обл.), давши йому право на всі прибутки від належних до неї маєтків (у документі Зизаній називається протопопом) (Арх. ЮЗР, 1/VI, 405—408). У Корці він перебував принаймні до 1618 р. Ця дата зазначена в рукописі Зизанієвого «Поученія пры погребѣ Софіи, кнагынї Чарторыской»: «списаное мно(ю) в(ъ) Корцы лѣта ≠ ахїї Мая иї» [30, 78]. Архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей

Л Е К С И С

Сирѣчь Реченіа , Вькратцѣ
свѣрѣнны . Инъ словѣскаго Іады
ка , на прѣсты Рѣскій Дѣлѣтъ
Истолкованны . А , Z .

А	недовѣдомо
Аданѣ ѣъ, пѣ.	мѣще, прѣпѣ
Акіе, зѣрацѣ.	н.л.л. погрѣцѣ
Ава, тѣго,	адн, наіднѣ.
шѣцѣ.	аерѣ, вѣдѣхѣ.
аггѣ, вѣстнѣ	азѣ, л.
або повѣдѣ.	ааллѣлѣ, хва
агнѣцѣ, бара	лаѣв. Гѣрмѣ па
нокѣ.	Трѣнѣхѣ втолко
агнѣца, молада	ваннн анѣвгнн
л овѣка.	стѣн мѣвнтѣ.
адрѣ, тѣностѣ,	ааллѣлѣ, при
недо	а
	хѣднѣ

Рис. 7. Заголовна сторінка «Лексиса» Л. Зизанія. Вільно, 1596 р.

Плетенецький, що організував у лаврі книгодрукування й зібрав гурток учених, до якого входили З. Копистенський, П. Беринда, Т. Земка, О. Митура та інші діячі української культури та освіти, близько 1619 р. запросив до Києва й Л. Зизанія. 1623-го року з лаврської друкарні вийшли «...Іоанна Златоустаго... Бесѣды на ді Посланій... ап(с)ла Павла», в редагуванні яких брав участь Зизаній, а 1625-го — його переклад із грецької мови книги «...Андреа архієп(с)па Кесаріа Каппадокіискіа. Тлькованіє на Апокалѣфін(ъ)...». У Києві він займався й проповідницькою діяльністю (Тіт., 144).

Тут же, в Києві, Л. Зизаній написав «Катехизисъ», із рукописом якого 1626 р. поїхав до Москви, де був належно прийнятий царем і патріархом Філаретом [89, 51—52]. Після дискусії з теологічних питань (Зас.) книгу було перекладено з староукраїнської на церковнослов'янську мову й 1627 р. надруковано в Москві. Пізніше «Катехизисъ» Зизанія офіційна церква заборонила за «еретичні» елементи, але книгу взяли на озброєння старообрядці, що перевидавали її багато разів (навіть у XVIII ст.) [54, 82—87]. Повернувшись до Києва, в серпні 1628 р. на церковному соборі Л. Зизаній був одним із головних обвинувачів «Апології» М. Смотрицького, але під соборною грамотою вже підписався «Лаврентій Зизаній Тустановскій, Протопопа Корецькій, рукою своєю» (підкреслення наше.— В. Н.) [36, 313]. Мабуть, у Корці жив Л. Зизаній до кінця життя. В лютому 1634 р. він увів до міських книг Луцька даний йому 1612 р. фундушевий запис князя Іоакима Корецького. Отже, помер Л. Зизаній після лютого 1634 р., але коли саме,— невідомо.

Склад «Лексиса»

«Лексис» Л. Зизанія не відомий як окрема книжечка. Він зустрічається здебільшого у складі збірників, що починаються букварем «Наука ку читаню и розумѣню писма слове(н)ского. ту ты(ж) ѿ стой тройци, и въчловеченїи г(с)дни» і різними молитвами. Після «Лексиса» йдуть твори С. Зизанія «Изложене ѿ православной вѣрѣ», більшу частину якого становить «Сѡ сватой троици» і «Сѡ въчловеченїи Гос(ъ)под(ъ)ни». Деякі примірники «Лексиса» оправлені разом із «Граматиною словенскою» (1596) Л. Зизанія [87, 131—132]. Але це не означає й вихід словника разом із нею. Книгознавче дослідження показало, що «Лексис» з «Граматиною» оправлено пізніше [87, 132]. Сам заголовок «Наука ку читаню и розумѣню писма слове(н)ского» (підкреслення наше.— В. Н.) свідчить, що за допомогою букваря діти мали навчатися читати, а за допомогою «Лексиса» — розуміти тексти, писані церковнослов'янською мовою. Довказом публікації словника лише разом із «Наукою ку читанню...» є й те, що і в примірнику «Лексиса» в складі цієї книжки, і в примірнику, який зберігся разом із «Граматиною» Л. Зизанія, переплутано одні й ті ж сторінки [101, 15]. На думку Л. С. Ковтун, ремарка «грамматика», вживана в російських азбуковниках при посилянні на працю Л. Зизанія свідчить про те, ніби «Лексис» був первісно опублікований разом із «Граматиною» [68, 101]. Але здрібніла форма від слова «граматика» — «грамматика» скоріше вказує на буквар. Теза про вихід «Лексиса» також окремою книжкою [30, 36] залишається недоведеною. Публікація «Лексиса» разом із букварем, молитвами, катехизисом С. Зизанія «Изложене ѿ православной вѣрѣ» вказує на призначення словника для потреб школи.

Лексикографічні джерела «Лексиса»

«Лексис» Л. Зизанія налічує 1061 словникову статтю. Реєстр його — церковнослов'янські слова й окремі словосполучення. Це в абсолютній більшості слов'янські лексичні одиниці. Характерно, що в реєстрі «Лексиса» немає жодного специфічного слова української народної або літературної мови XVI ст., чим праця Л. Зизанія відрізняється як від попереднього «Лексиса... просто», так і наступного «Лексикона» П. Беринди. Відсутність виразних живомовних лексичних елементів зумовлена самою специфікою джерел, із яких автор відбирав матеріал, де не було таких слів, а також тим, що Л. Зизаній провів виразну межу між двома лексичними системами — церковнослов'янською й українською. На відміну від попередніх давньоруських словників та «Лексиса... просто», в словнику Л. Зизанія, за винятком ем(ъ)мануиль, с нами бгъ (45), елой, по євре(й)-ску бѣ (45), хъ, месїа, помазанецъ (83), немає тлумачень власних назв.

Єдиною попередньою східнослов'янською лексикографічною працею, використання якої, можливо, виявляється в словнику Л. Зизанія, є анонімний «Лексис... просто». З цим словником «Лексис» Л. Зизанія має дуже багато спільного в реєстрі й чимало в перекладній частині, на що вперше звернув увагу М. Возняк [30, 37—38]. Та й заголовки пам'яток надто подібні, пор.:

«Лексис» Л. Зизанія

глю, мовлю (40)
гаданіє, ро(з)мова, гада(н)є, зага(д)ка
гаданіє, зага(д)ка, тру(д)ное а хитрове
пытанье
граду, иду
глезно, голънь
игемонъ, вожъ, староста (51)
го(р)тань, горло (40)
желаю, жадаю (46)
желаніє, пожа(д)ливость, хо(т)
жестокъ, тве(р)ды(й), закаманълый
жупель, сѣрка (47)
жи(т)ница, стодола, клуна (46)
жажду, прагну пити хочу
сата, мѣрка (74)
спудъ, корецъ, albo нѣкаяа коробка
(79)
чертогъ, палац(ъ), тере(м) (87)
че(р)вленица, шар(ъ)латъ (88)
чи(н), порадокъ (87)
чресло, бокъ, бе(д)ро, чересло (88)
чашъ, гуща, лѣсъ густый.

«Лексис... просто»

глю, мовлю (181)
гадание загадка
ганание гадание
граду иду
глезна голенка
гимо(н) гетманъ
го(р)тань горло
желаю жадаю (182)
желаніє хтивость
жестокъ твердъ
жупель сѣрка
жи(т)н[и]ца стодола
жа(ж)ду прагну пити
сата мѣра (190)
спудъ корецъ альбо нѣкаяа коробка
(191)
чертогъ ложница, упокой (193)
че(р)вленица шарлатъ
чинъ порадокъ (194)
чресло бокъ
чашъ гуща, лѣсъ густой та ін.

Низка реєстрових слів, неперекладених у «Лексисі... просто», у «Лексисі» Л. Зизанія мають при собі український переклад, напр.:

«Лексис... просто»

извътомъ (183)
крамола (184)
пруги (189)
тщанія (191)
ююотка (194).

«Лексис» Л. Зизанія

извътъ, доводъ (50)
крамола, ро(э)рухъ (52)
прузи, коники (69)
тщаніе, стара(н)е (80)
ююот(ъ)ка, молодица (89) та ін.

У зв'язку з наявністю в зіставлюваних пам'ятках багатьох спільних місць М. Возняк твердив, що «Лексис... просто» був джерелом словника Л. Зизанія і нашоухнув його на думку видати «Лексис» [30, 39]. Нерозв'язаним залишається питання, чому Л. Зизаній, який використав цей словник, не ввів у свою працю ряду статей «Лексиса... просто», де пояснюються, безсумнівно, малозрозумілі й незрозумілі широкому читачеві церковнослов'янські слова, напр.: *гобзующи(й)*, *гобзование*, *голо(т)*, *геена*, *чаю* та ін. З огляду на це свого часу ми писали, що спільні місця «Лексиса... просто» і «Лексиса» Л. Зизанія можуть пояснюватися й тим, що укладачі їх черпали матеріал із спільного джерела, а самі ці праці уклалися незалежно одна від одної [101, 17]. Та жодного подібного джерела XVI ст. не знайдено, а подібність між досліджуваними текстами занадто велика. Можливо, що «Лексис... просто» мав дві редакції: коротку, якою користувався Л. Зизаній, і повнішу, що її надрукував архімандрит Амфілохій.

Абсолютні збіги статей «Лексиса» Л. Зизанія зі статтями «Лексиса... просто» спостерігаються тільки там, де перекладалися загалом однозначні або такі слова, що не потребували додаткових українських відповідників (див. статті: *глю*, *градю*, *желаю*, *жупель*, *спудъ*, *червленница*, *чинъ*, *чащъ*). Іноді переклади «Лексиса... просто» відрізняються від «Лексиса» Л. Зизанія тільки словотвірними особливостями (див. статті: *глезно*, *сата*). У потрібних випадках Л. Зизаній розширює переклад «Лексиса... просто», уточнює його (див. статті: *гадание*, *жестокъ*, *жи(т)ница*, *жажду*, *чресло*). Частину перекладів цього джерела учений відкинув через їх неточність (див. статтю *игемонъ*), унаслідок іншого розуміння реєстрового слова (див. статтю *чертогъ*). Він замінив деякі церковнослов'янізми (див. статтю *ганание*) українськими словами, відкинув одиничні полонізми (див. статтю *желаніє*). Можливо, що занадто критичне ставлення до «Лексиса... просто» призвело до того, що Л. Зизаній не залучив звідси до свого словника багатьох потрібних статей.

Лексикографічними джерелами словника Л. Зизанія, очевидно, були й глоси в церковнослов'янських текстах. Які саме статті «Лексиса» базуються на глосах, тепер установити дуже важко, адже невідомо, якими рукописами користувався вчений. Пор. для прикладу *ассаріи* — пѣнезь (51) у «Пересопницькому евангелії» й *ассарій*, пѣназь гарѣль... (25) у «Лексисі».

Літературні джерела «Лексиса»

Завдяки тому, що Л. Зизаній перший в українській лексикографії став паспортизувати реєстровий матеріал (хоч і не дуже часто, приблизно в 30 випадках), можна судити про джерельно-текстову базу його словника. Уперше в нашій лексикографії він наводить цитати з джерел, іноді перекладаючи їх українською мовою. Майже дві третини покликань у «Лексисі» припадає на Біблію, насамперед на Старий Завіт (далі цитуємо Острозьку біблію), напр.:

сѣну(э)ны(и) конь, и(з)ны(й) конь верхо(м) ве(р)хо(в)ны(й), цр(с), кни(г). глава і̃ (Зиз., 77) — «и бѣша оу соломона, ≠ м, стадь конныхъ въ колесница. и ≠ ві̃, *сонуз(д)ницъ*» (ОБ, «книги і̃ цр(с)твъ», гл. 10, 161 зв.);

пругло, сило. іω(в), глава, иї̃ (Зиз., 69) — «и да са вѣвѣржеть нога его въ *пругло*, мрежею повить да приидуть на нь *пругла...*» (ОБ, «книги іовъ», гл. 18, 269 зв.);

завираю, застановляю, зав(ѣ)ри, застанови. џало(м), лѣ̃. и за(в)ри съпроти(в) гонащи(м) ма (Зиз., 47) — «и *заври* съпроти(в) гонащихъ ма» (ОБ, «фалтырь», псалом 34, 6 зв.);²¹

оусиліє, праца, при(т)чи со(л)м, г(л)с̃ (Зиз., 66) — «Или иди къ бѣчелъ и оувѣж(д)... яко пречисто твори(т) еа же *оусиліє* при и простїи къ з(д)равїю прилагають...» (ОБ, «прит(ѣ)чи соломони», гл. 6, 31);

иногда, мѣчъ. ісаїа г(л) ла (Зиз., 51) — «и вси *иногда* погыбнут(ъ)» (ОБ, «пр(о)ркъ. ісаїа», гл. 31, 80);

оревъ, стадни(к). езекеи(л), глава е̃ (Зиз., 64) — «и *ореве...* к же нѣ искреннаго своего ржаше» (ОБ, «пр(о)ркъ іеремїа», гл. 5, 95 зв.);

бождренїє, чу(й)но(с)[тъ], пил(ъ)ность, џсторо(ж)ность. даниу(л) глава, д̃ (Зиз. 27) — «слышахъ о тебѣ яко дхъ бжїи в тебѣ, и бѣж(д)-ренїа и смыслъ, и премудрость изобила обрѣтеса в тебѣ» (ОБ, «пр(о)ркъ. данїиль», гл. 5, 153);

Мечка, медведица. амо(с), гла(в) е̃ (Зиз., 58) — «яко же аще оубѣжить члкъ џ(т) лица лъву, и предстанеть ему *меч(ѣ)ка*» (ОБ, «пр(о)ркъ амось», гл. 5, 165 зв.). Останній приклад переконує в тому, що не всі статті словника Л. Зизанія, подібні до статей «Лексиса... просто», запозичено з цієї праці, пор.: меч[к]а медвѣдь (186) у «Лексисі... просто». Покликання на Новий завіт зустрічається при п'яти словах реєстру (для зручності цитуємо текст Острозької біблії; незважаючи на те, що Євангеліє і Апостол були дуже поширені окремими книгами, в різних редакціях, списках), напр.:

²¹ За Острозькою біблією Псалтир цитується умовно, адже ця книга в багатьох редакціях була дуже поширена окремо.

ассарій, п̄назь гарѣль. *ма(т)өө(й) за(ч), лз* (Зиз., 25) — «не двѣ ли птици цѣнитаса єдиному *ассарію*»; (ОБ, «ев(г)ліе. маө», гл. 10, 6);

Роро(т), нарѣка(н)є. *іоа(н) ев(є). за(ч). кє* (Зиз., 71) — «И *роропѣ* многъ бѣ о не(м) в народѣхъ» (ОБ, «ев(г)ліе, іоа(н)», гл. 7, зач. 25, 47 зв.— 48);

а(н)өина(т), бу(р)мистрѣ старші(й) ра(д)ца, албо справ(ѣ)ца в(ѣ) яко(й) зе(м)ли. *в діаніа(х) апо(с)то(л)ски(х) в(ѣ) главѣ өі при ко(н)ци* (Зиз. 25) — «судіи суть и *анөпати* суть (ОБ, «дѣаніа. ап(с)льска», гл. 19, вірш 38, 11 зв.; справді при кінці, бо в главі всього 40 віршів);

цѣлость, зупо(л)ность, цѣлость, цѣлость телесе, здоро(в)є свѣ- жость. *дѣа(н), ап(с)лѣ г(л) ě* (Зиз., 87) — [Петро вилікувавши кривого] «дасть єму всю *цѣлость* сію» (ОБ, «дѣаніа ап(с)льска», гл. 3, 2);

протору, неоуч(ѣ)тивє беру. *кѣ корі(н) в за(ч) рѣв* (Зиз., 68) — «пріємлете бо аще кто васъ... не въ лѣпоту *проторитѣ*» (ОБ, «посла- ніє к коринөо(м), в», гл. 11, зач. 192, 42).

Учений посилається також на твори православної патристики — Кирила Єрусалимського (п'ять разів на одну й ту ж главу), Іоанна Златоуста (двічі), Іоанна Дамаскина (один раз), патріарха Германа, Іоанна Екзарха Болгарського (один раз) та античного вченого Арі- стотеля (один раз).

вистнѣ, оупрі(й)мѣ(й) потужнѣй. *оу курі(л) ієрусали(м) гла(в), ěі* (Зиз., 32—33), *оружни(к), ге(р)ци(р). кури(л) ієрусали(м)скі(й) в гла(в) ěі* (63), *оувясло* кле(й)но(т) ношѣ(н)є, *оу кири(л) ієросоли(м) ско(м), слово, ěі* та ін.);

ратую, во(й)ну точку, иногда оуживає(т)са, побиваю, якъ *оу златоустаго в ма(р)гаритѣ в(ѣ) ě словѣ ѿ іовѣ* (Зиз., 72) — «не възможе оубо діаволь *ратовати* іова. донде(ж) не повелѣно бысть єму ѿ(т) бга» (Марг., 312);

щапство, прип(ѣ)стрєньє а(л)бо ча(ч)ка. *зла(т)ооу(с) нра(в) бєсѣ(д) матөө(й) ка* (тобто Бєсіди на євангеліє Матвія);

ходотай, посре(д)никъ, идна(ч). *яко дамаски(н) пише(т) ѿ хѣ, ходотай* бѣ и члк ѿ(м) бы(с) хє бѣє (84);

ал(ѣ)лилуіа, хвала бѣ. *Гер(ѣ)ма(н) патриа(р)хѣ в толкованіи литу(р)гії стои* мовить... (23);

а, таче дла то(г)[о] *оу іванѣ ěѣа(р)сѣ в шєстодне(в)ци в пер(ѣ)- вой главѣ*... (82);

пелека(н)... *Арістоте(л) мови(т) в книга(х) гдє ѿ живо(т)- ны(х) пише(т)*, трой рѿ(д) *пелекан(ѣ)скіѣ*... (61).

У посиланнях на тексти автор здебільшого називає тільки дже-

рело та найбільші його частини — главу, зачало, слово, не даючи ніколи точніших вказівок (вірш, сторінка). Деякі покликання його дуже загальні (крім поданих вище при реєстрових *ходотай*, *ал(ъ)лилуїа*, пор. ще: *язва*, рана побитьє, пораже(н)є, *якъ ѿ іовѣ єсть писано* — 89).

Реєстр «Лексиса»

Відібрані для «Лексиса» слова автор уводить до реєстру в вихідних формах, узвичаєних у тодішній європейській лексикографії: іменні слова — в називному однини, в тому числі й прикметники в формі (переважно повній) чоловічого роду, дієслова — в першій особі однини теперішнього часу (пор.: *бождреніє* при текстовому *бъждренїа*, *а(н)ѡпа(т)* — при *анѡпати*, *протору* — при *проторитѣ*; *ратую* — при *ратовати* і т. д.). Вихідні форми слів визначено правильно, і тільки в одиничних церковнослов'янських словах їх встановлено невдало: з форми множини *ореве* зроблено *оревѣ стадни(к)* (з правильним перекладом, пор. *стадник* «жеребець при табуні кобил», Гр., IV, 195), замість *орь* (пор. *орь* «кінь», Ср., II, 710); прислівник *иногдою* «разом» (Ср., I, 1102) помилково витлумачено як орудний відмінок іменника й введено в реєстр у формі *иногда* (з невірним перекладом «*мѣчѣ*», тобто *меч*), пор. ще невдало розподілений суцільний рукописний текст: *вѣстволіє зъльє єсть*, *базановець* (37), замість *стволіє* «кропива» (пор.: «Възникнеть въ драчіа мѣсто кипарисовѣ и вѣ стволїа мѣсто мрътва», Ср., III, 510).

Одиничними в «Лексисі» є також реєстрові слова в таких формах, у яких їх автор знайшов у використаних текстах, напр.: *бдитѣ*, *неспи(т)* (27), *Бысть*, *сталоса*, *бы(л)*, *а. о.* (31); *бѣ*, тоє реченіє значи(т) *превѣч(ъ)ность*, и *присносущїє* (31) (відносно першого дієслова *учений*, *мабуть*, сумнівався в доцільності подавання форми першої особи однини теперішнього часу, а в інших наступних двох статтях хотів пояснити саме невластиві живій мові форми дієслова *быти*), *слака*, *ско(р)чєнаа* *го(р)батаа* (76—77).

Реєстрові слова в «Лексисі» розташовано в алфавітному порядку, але внутрішня азбука не витримана. Вони відділені від перекладної частини комою, проте в багатьох випадках між реєстром і перекладом немає жодного знаку. Між словами перекладної частини в абсолютній більшості випадків ставиться кома, в кінці статті — обов'язково крапка. Отже, реєстр від перекладної частини формальними засобами чітко не відмежовано.

Звичайно кожне реєстрове слово починає рядок, однак нерідко з метою економії місця невеликі словникові статті надруковано поруч в одному рядку, напр.: *сандаліа*, *черевики*. *срамѣ*, *соромѣ*. *скрань*, *поличок*; *сква(ж)на*, *щѣлина*. *селенїє*, *мешканьє* (75), *свѣтъѣ*, *рада*, *порада*. *свѣтую*, *раджу*. *свѣтованїє*, *порадженьє*. *сквозѣ*, *скрозь* (76) та ін. Лексикограф досить послідовно групує

слова із спільними коренями, подаючи їх у сусідніх статтях, кожна з яких починає новий рядок, напр.: *десница*, *правица*; *десны(й)*, *правы(й)* (42), *касаюся*, *дотыкаюся*; *касаніє*, *дотыканье* (52), *Творецъ*, *сотворите(л)*, *робо(т)ни(к)* *а(в)то(р)*; *тва(р)*, *створенье*; *творю*, *чиню*; *твореніє* *чине(н)е* (80) і т. д. Лише в рідкісних випадках такі слова розірвано іншими реестровими, напр.: спочатку стаття *зазо(р)*, *погуже(н)е*, *порозумьнє*, далі статті *запрѣщаню*, *загрожую...* *запрѣщеніє*, *за(г)роже(н)є...*, *зра(к)*, *образъ*, *злакъ*, *паша*, а за ними — *ззоренъ* *пожужены(й)*, *подозрѣ(н)ный* (48).

У «Лексисі» є кілька статей, в реєстрі яких подано два слова, переважно одного кореня, напр.: *епари(с)три(с)*, *яча(й)це*, *судина* до *че(р)панн*, *албо* *налива(н)н*, *на* *кшта(л)ть* *кага(н)ца* з *бѣлого* *жельза* (46), *небре(ж)ни(к)*, *небрегі(й)*, *недбалы(й)*, *не(х)люа* (59), *рі(с)таю*, *сѣри(с)таю(с)*, *збѣаюся*, *вытѣкаюся*, *накупу* *схожуса* (73), *чтилище* *или* *чтимое* *капище*. *бо(ж)ница* (88) тощо. Часом такі слова з різними початковими літерами подано поруч, напр.: *варяю*, *чекаю*; *пре(д)варяю*, *чекаю*, *оупережаю* (40), *грань*, *уго(л)*, *часть*, *штука*; *краегранесіє*, *початокъ* *стїха* *ал(ъ)бо* *строки* (42), *тоземецъ*, *шбыватель*; *населни(к)* *шбыватель* (80), *тина* *болото* *груз(ъ)коє*. *тимѣнїє* *болото* *груз(з)коє* (81) та ін. В обох випадках мовознавець пробує гніздувати слова.

Л. Зизаній уміщує окремо підряд нечисленні в словнику омоніми, омографи та слова, які мінімально відрізняються звуковим складом, напр.: *бразда*, *боро(з)на*; *брозда*, *оузда*, *оузданица* (27), *тма*, *миліонъ*; *тма*, *те(м)ность* (82), *таю*, *ростоплююся*; *таю*, *затаюю* (80), *ядъ*, *идъ*; *ядъ* *идло*, *страва* (89) та ін. У «Лексисі» кілька слів перекладено двічі, причому в трьох із п'яти таких випадків конкретна лексема повторена в кінці слів на відповідну початкову літеру: *багрянниця*, *шар(ъ)латъ*, *албо* *єдва(б)* *багрови* *фар(ъ)бы* (25), *багрянниця*, *бѣль* (32), *варяю*, *чекаю* (39), *варяю*, *шжидаю* (40), *мѣлѣ*, *вапно* (57), *мѣлѣ*, *вапно* и *тыжъ* *крейда* (58). Це, мабуть, сталося тому, що Зизаній, забувши про вже готові відповідні статті, під час друкування книги вставив нові. Дві статті підряд з одним реестровим словом — *юноша*, *парубо(к)*, *младенець*; *юноша*, *молдець* (89) з'явилися, очевидно, внаслідок того, що друкарі невірно зрозуміли авторське виправлення *молдець* замість недоречного *младенець*. В одному випадку різні форми одного й того ж слова подано поруч із відмінними перекладами, очевидно, за різними лексикографічними джерелами: *скнипа*, *мушка*; *скны(н)*, *комаръ* (79) (пор. ще *скнипы* *блотицы* у «Лексисі... просто» — 190).

Невитримання внутрішнього алфавіту й повторення окремих статей спонукали П. Й. Горецького висловити погляд, ніби «Лексис» був складений і надрукований нашвидку і справляє враження незакінченої роботи [40, 15]. Зазначені П. Й. Горецьким особливості «Лексиса» Л. Зизанія наявні і в наступному «Лексиконі» П. Беринди, про який ніяк не можна сказати, що він являє собою поспішну й незакінчену працю. Незважаючи на згадані особливості, праця Л. Зизанія є завершеною. Автор її не претендував на повноту, що

зазначив у заголовку — «реченія вкратцьє събранъны», тобто слова в невеликій кількості чи навіть нашвидку зібрані.

Як у тодішній європейській лексикографії взагалі, наприклад у латинському словнику А. Калепіна, у реєстрі «Лексиса» Л. Зизанія зустрічаються й окремі словосполуки. Мабуть, у цих випадках авторові важко було пояснити окреме слово, зовсім відірване від інших, напр.: *внѣ града*, за мѣстомъ; *внутрь уду святилища*.

в самой цркви (33), *водосланенъ гро(б)* водою посланы(й) гробъ (38), *дол(т)гота дній*, дол(ъ)гій вѣкъ (44), *же(р)но(в) ослій*, камъ(н) млын(ъ)ны(й). для того (с) називають ослій, же ослами мелють (46), *измѣна рызъ*, пара шать (51) та ін. Деякі такі словосполуки вміщено нижче пояснення ідентичного або слова одного кореня з попередніми реєстровим, що іноді можна трактувати як своєрідні ілюстрації вживання слова в мінімальному контексті, напр.: *вижду*, вижу. *видѣти остро*, смотрити быстро (33), *вселен(т)на*, в(ъ)ве(с) свѣтъ.

патриа(р)хъ вселе(н)ски(й), о(т)ць началны(й) всему свѣту (32), *лобаніе* цѣлова(н)е. *лестны(й) ло(б)зате(л)*. зра(д)ливы(й) поцѣлова(ч) (55), *цѣлость*, зупо(л)ность, цѣлость. *цѣлость телесе*, здо(р)вје свѣжость (87) та ін.

Як уже зазначалося, реєстр «Лексиса» Л. Зизанія складають церковнослов'янські слова. Серед них певний процент — це специфічні церковнослов'янські, переважно південнослов'янського (старослов'янського) походження, напр.: *абіе* (23), *бохма* (27), *вистнѣе* (32), *вѣсхлащаю* (37), *гананіе* (40), *голѣмо* (40), *етерь* (46), *жупель* (47), *обаваю* (63), *пругло* (69), *прузи* (69), *пыро* (69), *свѣнь* (76), *хищникъ* (83), *халуга* (84), *ѡплазиви(й)* (85) та ін.

Абсолютну більшість реєстрових слів пам'ятки становлять лексеми праслов'янського походження та їх деривати, переважно церковнослов'янські. Серед спільнослов'янських привертають до себе увагу слова, притаманні як церковнослов'янській, так і давньоруській мовам. Одна частина їх в українській мові кінця XVI ст. була вже втрачена зовсім, друга частина стала архаїчною, книжною або не була загальноновживаною в живій мові різних територій; у «Лексис» залучено також спільнослов'янські слова, що в церковнослов'янських текстах виступали зі значеннями, мабуть, невласливими живій розмовній мові кінця XVI ст. та словотворчі варіанти давніх слів. Напр.: *блюдо*, миска (28), *бли(з)*, близько (28), *брань*, війна (28), *боруся*, всяю (28), *бе(з)дна*, пропа(с)т[ь] (29), *болезнь*, болъ(с)т[ь] (29), *внезапну*, зна(г)ла... (33), *воинъ*, жо(л)нъ(р) (33), *вса(д)ни(к)*, кон(ъ)ны(й), верхо(в)ны(й) (35), *го(р)ды(й)*, пышны(й) (40), *го(р)тань*, горло (40), *десны(й)*, правы(й) (42), *гибель*, утрата, погибель (42), *грань*, оуго(л); *часть*, штука (42), *досада*, зел(ъ)живость, посоромоченье (43), *доброта*, урода, цу(д)ность (44), *дѣло*, учино(к) (44), *желаю*, жадаю (46), *живо(т)*, меш(ъ)ка(н)е, и ты(ж) ска(р)бъ, грошъ (47), *злакъ* паша... (48), *заря* зора, свѣ(т)лость (49), *исти(н)на*, правда (52), *кличъ*, крикъ, гукъ, верескъ (52), *лестъ*, зрада (54), *лоно*, колѣно (55), *ла(д)вїа*, клубы (55), *лице*,

особа (55), *мєсть*, помста (56), *неду(г)*, хоруба (59), *оружїє*, бронь, зброя (63), *печаль*, оутиск(ъ), оутрапєна (67), *по(л)къ*, *обозь* (67), *побѣда*, звита(з)ство (71), *рать*, война (72), *сѣчиово*, бар(ъ)та, топоръ (74), *твору*, чиню (80), *цѣлъ*, щирій, правый, зупол(ъ)ный, чисты(й), нефа(л)шивы(й), просты(й), добрый (87), *щи(т)*, та(р)ча, заслона (88), *яръ*, се(р)дитый (89) та багато інших.

У реєстр уведено одиничні слова, спільні для церковнослов'янської й української мов, але перекладено усталеними й неусталеними фонетичними або семантичними полонізмами: *звукъ*, дзвье(н)къ (49), *трудъ*, праца (81). Л. Зизаній увів у реєстр слова праслов'янської давності, що відрізнялися від живомовних церковнослов'янських фонетикою, напр.: *агніца*, молодаа ове(ч)ка (23), *вижду*, вижу (33), *дици*, дочка (43), *немоцъ*, хоруба, недуждсть (61), *брємя*, *берема...* (27), *врагъ*, ворогъ; *врата*, вѣрота (36), *мра(к)*, морокъ; *мра(ч)ны(й)*, моро(ч)ны(й), темны(й) (57), *срамъ*, соромъ (75), *храбръ*, мужны(й), дужи(й) (83) та ін. Не при всіх таких словах подано українські звукові відповідники (*ягниця*, *немоць*, *хоробрий*), мабуть, тому, що автор переклав їх словами більш звичними в його середовищі.

Він вміщує в реєстрі одиничні українські слова перекладної частини статей, запозичених із «Лексиса... просто», пор.: аггль, *вѣстни(к)* або повѣдачъ (23), *вѣстни(к)*, повѣдачъ (34), пор. ще в тексті: *ар(ъ)хитрікли(н)*... начални(к) трем(ъ) *вѣсклонєнимъ*, сирѣчь лава(м) (24). Помітна кількість реєстрових слів пам'ятки — це слова, що увійшли в церковнослов'янську з інших мов, переважно з грецької, напр.: авва (23), апо(с)толь (24), алект(о)р (25), ваїє (32), виссонъ (34), дѣмонъ (44), евну(х) (45), ев(г)ліє (46), игемонъ (51), клєврѣтъ (52), каѳоликъ (54), мна (57), митрополїа (58), ста(м)на (73), скинїа (74), філософіа (83), хїтон (83), ѳвміа(н) (89), *вссѳ(п)* (89) та ін.

Перекладна частина «Лексиса»

Незалежно від походження, однозначні слова перекладаються одним українським (загальнонародним чи південно-західним діалектним, питомим або запозиченим словом), напр.: агнець, *баранокъ* (23), ал(ч)ба, *голодно(с)тъ*], бана, *ла(з)ня* (25), блг(д)ать, *ла(с)ка* (26), бра(з)да, *боро(з)на* (27), бѣг(ъ)ство, *оутѣканье* (31), вериги, *пута* (32), вѣ(з)браняю, *забороняю* (34), врачую, *лѣчу* (35), ведро, *погода* (36), выну, *за(в)жды* (37), выа, *шыа* (38), врут(ъ)ка, *рура* (39), граду, *иду* (40), гъ, *панъ* (41), дебель, *грубы(й)* (42), дѣланїє, *робота* (44), етеръ, *нѣкій* (46), жа(г)ва, *жниво* (47), зра(к), *образъ* (48), законъ, *право* (49), иго, *ярмо* (50), икона, *образъ* (51), ка(р)кинъ, *ракъ* (52), куми(р), *бо(л)ванъ* (53), ликъ, *танецъ* (54), ло(б)жу, *цѣлюю* (55), мвро, *масть* (56), мна, *фунтъ* (57), небрегу, *не(д)баю* (59), нѣкій, *нѣкто* (62), оуне, *лѣшиє* (66), поне, *хотай* (67), пира, *тайстра* (69), ропщу, *нарѣкаю* (71), рїдаю, *хліпаю* (73),

сноха, *невѣстка* (76), *супругъ, пара* (77), *тщуса, старая(с)* (80), *хіто(н), кошуля* (83), *обраща, на(й)дѣный* (85), *цѣлитель, лѣка(р)* (87), *шествіе, хожє(н)є* (88), *язва, рана* (89) та багато ін. При цьому автор не прагне перекладати слово певного класу словом того ж класу, напр.: *налацатель, натягаючій* (59).

Часом однозначні слова перекладаються двома відповідниками різного етимологічного походження і неоднакового територіального поширення: *вѣтѣа, риторь, орато(р), красномов(ѣ)ца* (32), *же(з)ль, посо(х), лѣска* (46), *жи(т)ница, стодола, клуня* (46), *зѣница, зѣ(н)-ка, чоловѣчокъ* (49), *негли, заледѣь, ачей* (61), *углебаю оугрызая, оувязая* (66), *пѣте(л), когу(т), пѣве(н), петухъ* (67), *прасло* [!], *мѣлта толокно* (69), *чертогъ, палац(ѣ), тере(м)* (87) та ін., пор. ще: *ста(м)на, кєлє(т)ка, збанъ* (73).

Такого типу розробки явно розраховані на читачів неоднакового освітнього рівня і різного діалектного чи навіть мовного середовища. Звичайно, реєстрові слова, що виступали в церковнослов'янських текстах із відмінними відтінками значення, вчений перекладає кількома українськими відповідниками, що здебільшого являють собою низку слів, напр.: *безмолвіє, тихость негучє(н)є*, тишина, *затишье* (28—29), *вѣщаю, повѣдаю, говору, голошу* (34), *оузы, ла(н)цу(х), поворозье, вяза(н)є, оузы* (66), *рѣю, волоку ша(р)паю, пхаю* (71), *ристаніє, выбѣга(н)є, вытѣка(н)є, га(р)цова(н)є* (73), *храбрь, му(ж)ны(й), дужи(й)* (83), *чресло, бокъ бе(д)ро, чересло* (88) та ін. В окремих випадках для кожного значення полісемного слова оформляється окрема стаття: *духъ, вѣтръ; духъ, аггль; ду(х), дыханіє; дѣхъ, дша* (44).

Л. Зизаній спеціально вказує на багатозначність слова за допомогою слів «и ты(ж)», «и те(ж)», «албо», «или», «и», напр.: *акриды, ве(р)шки дереваныи пуча, и ты(ж) коники* (25), *брема, берема тлумокъ, и те(ж) товаръ котори(й) в(ѣ) корабли, албо на возѣ* (27), *бѣдный, не(н)дзный, срокгій, и ты(ж) потужный и довтѣпный в(ѣ) мовѣ* (28), *младенецъ, дита, и ты(ж) выростокъ* (56), *милоть овечина, ско(р)ка овечаа, или гуна* (56), *вѣ(з)браная, заборонаю, и проти(в) кого вал(ѣ)чу* (36) та ін. Він перший у нашому мовознавстві спеціально підкреслює поліфункціональність лексеми, ілюструючи це в контексті: *Ел(ѣ)ма г̃ значи(т), ко(л)кѡ, понева(ж), и иногда вмѣсто бо. яко, Ел(ѣ)ма вели(к) еси тол(ѣ)ма смириса; ел(ѣ)ма оубо бѣ на зе(з)лю (треба землю — В. Н.) прійде, сирѣ(ч); понева(ж); елма аще оубо сице бы было, бо если бы та(к) было* (45); *а таче* для то(г)[о]... таче рече сѣтворє(н)но естѣ небо, да са явить, яко худа честь естѣ вѣ твари. в̃ таче, та(к)же ты(ж)... яко, таче и вѣ(з)ду(х) былѣ послушай. г̃, таче, пото(м), а(л)бо ты(ж) ... пє(р)вѣе бо глє(м) таче дѣє(м) (82).

Часом у статті застосовується переклад реєстрового окремими словами в поєднанні з поясненням, яке розкриває, конкретизує

значення лексем перекладної частини, напр.: *Ваїє*, розки з квѣто(м), лоза, багната (32), *будуцій*, прійдучій, што маєть быти (29), *вретище* плахта жалоба, жадо(б)ны(й) убїрь (36), *древле*, да(в)но оны(х) да(в)ны(х) часѡ(в) (43), *ист(ѣ)неңы(й)*, сто(н)ченый, стертьый на порохъ (52), *лѣ(х)*, мурава плац(ѣ) поро(ж)ній травоу ѡ(б)рослы(й) четверогран(ѣ)ны(й) якъ бывають городаы (55), *су(ж)-ду*, суджу, зда(н)е свое ѡповѣдаю декре(т)у сѣа(з)ую (78) та ін.; пор. ще: *троскоть*, посполите всакую траву мудрѣца называю(т), а иног(л)ы выкладаетса подорожникъ, язычо(к), ба(б)ка (82).

Як і інші українські лексикографи старої доби, Л. Зизаній реєстрові слова неслов'янського походження на означення предметів і явищ, притаманних середовищу й суспільним відносинам іноземних стародавніх народів, пояснює за допомогою назв предметів і явищ, властивих життю України й Білорусії XVI ст., напр.: а(н)ѡпа(т), *бу(р)мистрѣ ста(р)шій ра(д)ца*, або *справ(ѣ)ца в(ѣ) яко(й) зе(м)ли...* (24), архитрікли(н), *ма(р)шало(к)*, *начални(к) трем(ѣ) въсклонениамъ*, *сирѣчѣ лава(м)* (24), преторѣ, *ратушѣ до(м) судовы(й)* (68) та ін. Деякі церковнослов'янські слова, особливо на означення понять, пов'язаних із церковним побутом і релігійним світосприйманням, мораллю тощо, мовознавць перекладає за допомогою українських словосполук або ширших пояснень староукраїнською мовою, напр.: *бе(з)пристрастіє*, *нез(ѣ)неволе(н)е ѡ(т) мірскихъ красо(т) и похотей* (29), *бе(з)мол(ѣ)в(ѣ)ствую*, *в(ѣ) затишу живу без(ѣ) гомону* (29), *виновны(й)*, *то(т) котори(й) естѣ чѣму причиноу* (32), *винителны(й)*, *то(т) который причину ѡ(т) кого маетѣ*; *всєсъжеженіє*, *офѣра цѣлоспалючачася* (37), *го(р)танобѣсіє*, *го(р)ла в(з)бѣшенъе*, *коха(н)єся в(ѣ) роскошны(х) потрава(х)*. *єсть стра(с)л(тѣ) абы лакоты все идати хо(т) троха*, *а по(д)лыми по(т)равами в(ѣ)згоржати* (41), *синета*, *синій єдwabѣ* (77), *струтѣ*, *збуре(н)є мѣста а(л)бо люду побитьє* (79) та ін.

Частіше такі пояснення виявляються при реєстрових словах неслов'янського походження, які позначають чужоземні реалії, міфологічні істоти тощо, напр.: *виссонѣ*, *поло(т)но тон(ѣ)коє* (34), *му(р)та*, *му(р)сіна*, *дерево естѣ ве вѣлоше(х) которого ягоды ба(р)зо сма(ч)ны сутѣ и ти(с)ну(т) з ни(х) вино* (58), *оноке(н)та(в)рѣ*, *зѣ(р) нѣяки(с) ѡ(т) головы якѣ члѣкѣ а ѡ(т) но(г) якѣ осе(л)...* (64), *см(р)на*, *єстѣ нѣкоє(с) дерево вѣ аравіи*, *з(ѣ) которого запаш(ѣ)ны(й) сокѣ течетѣ стакѣти называемы(й)* (76), *тала(н)тѣ*, *вага важачая ѣ фунтѡ(в)*, *каторіи праве якѣ в ко(л) принося(т) и со(т) коро(н) то естѣ чи(р)воны(х) золоты(х) фра(н)цу(з)ки(х)*, *великій тала(н)тѣ*, *має(т) в себе ѣ фунтѡ(в)* (81—82) та ін. Отже, у «Лексисі» наявні значні елементи тлумачного словника. Іноді такі пояснення набувають характеру енциклопедичних розробок, напр.: *драчіє*, *єстѣ хоина*, *каторая в(ѣ) винѣ зварена*, *злѣчуєтѣ оуха ропы полны*, *и очи оуразовыи*, *то естѣ ранєныи*, *албо оударєныи* (45), *нєлсы(т)*, *по грецку пелека(н)*, *пта(х) естѣ в(ѣ) єгв(п)тѣ*; *подо(б)ны(й) бусюлови*, *каторій в пустыни*

ра(д) мешкати, которому зміи вѣроую(т), и дѣти его оуме(р)щ-
 вляють, а о(н) прилетѣвши клюе(т)ся в пе(р)си свои и кро(в) испу-
 щает(т) на ни(х), и та(к) оживають. Арістоте(л) мови(т) в кни-
 га(х) где ω живо(т)ны(х) пише(т), трой ρ ω(д) пелекан(ъ)скій, єдини
 высокω, другіи сере(д)не, третіи ни(з)кω лѣтають (61), онокрота(л),
 пта(х) подобны(й) кшта(л)то(м) лебедєви, кѣторій пысо(к)
 оуложи(в)ши в(ѣ) воду гукає(т) якъ оселѣ, гуна(ч), гуковище (64),
 оуена, естѣ сѣв(р) дикій а окру(т)ны(й), которій пріше(д)ши до
 пастухω(в) притосовує(т) сво(й) голосъ до чоловѣчого, и превы-
 кає(т) имена пастушійи, и на змо(р)дованыи псы нападиши, пои-
 дає(т) ихъ (64), сме(р)чѣ, фурѣтуна, смо(р)щѣ. оболο(к) которы(й)
 з неба спусти(в)шися воду з моря смо(к)че(т) и если корабль набѣ-
 не(т) на тоє мѣ(с)це, то и корабль з лю(д)ми по(р)ветѣ, а потомъ
 пусти(т) и розо(б)етѣ корабл(ь) (75) та ін. Достовірні спостере-
 ження в таких статтях інколи поєднуються з фантастичними домис-
 лами. Ці пояснення вчений почерпнув із Фізіолога і творів, у яких
 наявні матеріали з нього (вони зустрічаються в Палеї тлумачній,
 Шестодневі, в творах Іоанна Екзарха Болгарського, Максима Грека
 та ін.— Фіз., 30—38), з західноєвропейських збірок про тварин —
 бестіаріїв, збірників енциклопедичного типу. Наприклад, оповідь
 про пелікана, дуже подібну до Зизанієвої, знаходимо у Максима
 Грека: «Неясъть птица подобна естѣ жеравлю, питається зміями...
 змія бо естествомъ враждующи на ня; егда родители отлетаютъ сѣ
 гнѣзда кормли для, тогда ядовитая змія, вошедши на гнѣздо ихъ,
 убиваетъ... Родитель же ихъ или рождышая, прилѣтивши... но-
 сомъ своимъ біетъ вѣ перси своя до крови и истекшею оттуда кровію
 своею каплющею на нихъ оживляются» (М. Гр., III, 272—273).

Л. Зизаній перший у нашій лексикографії використав у слов-
 нику один із засобів глибшого пояснення значення апелятивів,
 застосовуваний ще в глосах, — розкриття їх етимологій, напр.:
ал(ѣ)лилуїа, хвала бѣ. Гер(ъ)ма(н) патриа(р)хъ в толкованіи ли-
 ту(р)гін стои мовить. *ал(ѣ)лилуїа*, приходи(т) бѣ, хвалите и вѣспѣ-
 ва(й)те живаго ба. еврейски(м) бо языко(м) естѣ, аль, иде(т), явиса,
 а иль, бѣѣ. а уїа, хвалите вѣспѣвайте (23—24), естество, прирождѣ-
 нье, се нарече(с) ω(т) ε(ж) естѣ (45), препруда, по(р)фіра. по(р)-
 фіра естѣ жо(л)вѣ, albo риба котораа з(ѣ) себе пуцає(т) ша(р)-
 латны(й) то естѣ багровы(й) по(т) которого збираю(т) на
 ша(р)ла(т)ную фа(р)бу, ω(т)ты сѣ зове(т) ша(р)ла(т). и су(к)-
 ня з(ѣ) ша(р)лату, и су(к)но багровои фа(р)бы (68), сїндонѣ, сѣ
 тонкого поло(т)на простирало albo ра(н)ту(х). для того та(к) на-
 (з)вано же напервѣ(й) в мѣстѣ Сїдонѣ почато тоє робити (74)
 та ін.

Продовжив Л. Зизаній і іншу традицію, започатковану в гло-
 сах — зіставлення церковнослов'янських слів із грецькими, в окре-
 мих випадках — і з латинськими. В одних випадках ці зіставлення
 даються без підкреслення (оскільки вони набрані кирилицею, їх
 буває важко відрізнити від церковнослов'янських та українських),

в інших — із спеціальною вказівкою на мову, напр.: епари(с)три(с), *ячайце...* (46), адъ, темность... *по грец(ѣ)ку ади(с), и айдисъ* (23), неасытъ, *по грецку пелека(н)...* (61), оноке(н)та(в)ръ..., *по словє(н)-ску китоврасъ* (64) та ін., пор. ще: каволикъ *по грецку, събо(р)ны(й), по латинѣ оунѣверсали(с)...* (54).

Немає сумніву, що значення більшості слів учений виявив на основі контекстів (це вже можна було спостерегти вище при з'ясуванні літературних джерел «Лексиса»). Л. Зизаній першим у вітчизняній лексикографії ввів паспортизацію реєстрових слів (хоч і не в багатьох випадках). Він уперше показує реєстрове слово в контексті, який перекладає (переклад слова окремо й у складі цитати не завжди збігається) українською мовою і часто посилається на твір, з якого взято цитату, напр.: *внѣшни(й), надво(р)ни(й), звер(ѣ)хни(й), тогосвѣ(т)ни(й), яко (ж) пишу(т) внѣшніи мудреци, якъ пишу(т) тогосвѣтніи му(д)р(ѣ)ца* (33), *възгласяю, ѡповѣдю, ѡб(ѣ)вольваю, и възгласи(т) без(ѣ)дна съ веселіє(м), и закричи(т) пропасть з весѣла(м)* (34), *оупотребленіє, оуживанье. се ти естѣ оупотребленіє, тоє ты звы(к) чинити* (63), *четѣ, почетѣ, во(и)ско оушикованное кни(г), і ѡво(в) [!], г(л)а. Конѣници створишиа четы три, кон(ѣ)ныи жо(л)нѣре на три гуфы ро(з)шиховали(с)* (87). В одному випадку ілюструються й паспортизуються окремі значення слова: *глу(м)лю(с), прохожуюса, прои(ж)джаю(с), подражаю(с) и цвичуса. бы(т), гла(в) кѡ. и изы(й)де ісаакъ поглуумитиса на поле ку вечеру, и вышо(л) Ісаак(к) проходитиса на поле подѣ вечерѣ. ѡа(л). рѣ. поглумлюса въ заповѣдехъ твои(х), поглумлюса въ чудєсѣ(х) твои(х)* (41), пор.: «ізйиде ісаакъ поглумитиса на поле ку вечеру» (ОБ, «книги а мовсеовы. бытіа», гл. 25, 10 зв.), «В заповѣдехъ твои(х) поглумлюса, и разумѣю пути твоа» («*Фалтырь*», псалом. 118, арк. 24 зв.)

У «Лексисі» знаходимо також натяк на те, що при встановленні значення церковнослов'янського слова автор у певних випадках брав до уваги грецький текст, із якого зроблено слов'янський переклад: шатаюса, хел(ѣ)плюса, ше(м)ру, дрижу, шу(м)лю, и ты(ж) якъ ле(в) ричу. *так з грец(ѣ)ко(г)[о] власне выкладаетса* (88).

В одній статті «Лексиса» виявлено й граматичну ремарку: ω (т)-рицаю, ω (т)тручую, *буд.* ω (т)рину, ω (т)тручу, ω (т)пхну ω (т)трасу. ω (т)ринове(н) приклони(х)са пасти, ω (т)тручє(н) бы(в)ши маломъ не упалъ (84—85).

Уперше в лексикографічній практиці східних слов'ян Л. Зизаній надрукував текст словника з наголосами (їх немає лише в окремих словах, над відповідними голосними яких вміщено надрядкові приголосні; наявні й окремі недоглянуті пропуски). Переклади Л. Зизанія показують, що автор словника був добрим знавцем церковнослов'янської й української мов, виявляють обізнаність його з класичними мовами. Перекладна частина «Лексиса» наочно демонструвала великі літературні можливості староукраїнської мови, її слов-

никове багатство. У пам'ятці порівняно мала кількість полонізмів, через те, що Л. Зизаній мав тонке чуття мови. Більша частина лексики, представленої в перекладній частині словника, функціонує й тепер в українській мові (літературній і говірках). Незважаючи на те, що лексикограф народився й жив до створення словника в південно-західному, точніше — наддністрянському діалектному оточенні, реєстрові слова «Лексиса» лише в окремих випадках перекладені словом чи словами зазначених говорів (ареали таких слів у XVI ст. могли бути далеко ширші, ніж тепер), напр.: сѣчиво, *бар(ъ)та*, топоръ (74), поглощеніє, пожертѧ, *промкненьє* (69), ста(м)на, *кгелетка*, збанъ (73), пѣтѣ(л), *когу(т)*, пѣве(н), петухъ (67), Ваіє, розки з квѣто(м), лоза, *багнѧта* (32) та деякі ін. Провівши чітке розмежування церковнослов'янської й української лексики, автор вкрай рідко вживав церковнослов'янські слова в перекладній частині.

Одиничні переклади Л. Зизанія виявляються неточними (їх виділяємо курсивом); вони, мабуть, зроблені на основі індивідуального сприйняття якихось малозрозумілих церковнослов'янських слововживань: *внезапу*, зна(г)ла, *на ты(х) мѣстѣ* (33), дон(ъ)деже, а(ж) поки, *и ты(ж) навѣки* (43), ковь, *пѧта*, зрада (53) та деякі ін. Характерно, що сумнівні переклади Л. Зизанія відкинув і не залучив у свій «Лексикон» П. Беринда. Звичайно, в «Лексисі» фіксуються важливі факти для вивчення не тільки лексики, але й фонетики, морфології, синтаксису й фразеології української мови кінця XVI ст. [101, 19—21]. І реєстрова, і перекладна частини пам'ятки переконують у тому, що «Лексис» уклала людина, яка глибоко знала матеріал і володіла засобами його належного викладу. Л. Зизаній перший в історії українського мовознавства розробив і застосував основні лексикографічні методи укладання словника:

Значення «Лексиса»

Багато з того, що накреслив Л. Зизаній — чітке розмежування лексичних систем церковнослов'янської й української мов, розробка значення слова на основі контексту, паспортизація реєстрового слова, цитати, які показують функціонування слова в контексті, використання синоніміки рідної мови для перекладу реєстрового слова, широкі пояснення (аж до енциклопедичних), етимологізація як засіб глибшого пояснення значення слова, зіставлення слів різних мов, окремі граматичні ремарки тощо — далі розвинув й удосконалив пізніше П. Беринда в своєму «Лексиконі». Про те, що «Лексис» Л. Зизанія був зразком і базою словника П. Беринди, свідчить сам його автор: «..его же (Л. Зизанія — В. Н.) и zde привнесеніе и исправленіе явственнo буди. ѿ(т)туду убѿ начало вземъ азъ» (Бер., 243).

Словник Лаврентія Зизанія використовували укладачі російських азбуковників XVII ст. [193, 134]. Таким чином, «Лексис» відіграв важливу роль у розвитку всієї східнослов'янської лексикографії.

У XVI ст. праця лексикографічного характеру досягає апогею. Класичні зразки глос цієї доби представлені в українських перекладах євангельських текстів. Багатством глос відзначаються й друковані книги XVI ст. Глоси наочно демонструють взаємодію церковнослов'янської й живомовної стихій у процесі вдосконалення лексичної будови староукраїнської мови, показують прагнення передових діячів культури до вироблення загальнонародної писемної норми. Тісний зв'язок із глосами, зібраними яких він в основному і є, спостерігається в першому українському словнику «Лексис... просто», де багато слів уведено в реєстр у невихідних формах, в якому немає жодних ремарок і вказівок на джерела. Крім українських глос, у ньому використано глоси із друків білоруського просвітителя Ф. Скорини. До «Лексиса... просто» залучено матеріал із створеного в Росії ономастикона Максима Грека. Отже, в цьому найбільш ранньому українському словнику яскраво відбивається плідотворна взаємодія культур братніх східнослов'янських народів. «Лексис... просто» показує зв'язок староукраїнської лексикографії з давньоруською спадщиною: у пам'ятку введено матеріали із словника «Тлькъѡ неразумныхъ словесѡхъ», уміщено поряд загальні й власні найменування, реєстрове слово від перекладу не відділено формальними засобами (над реєстром написано *по словенску*, над перекладом — *просто*).

Реєстр «Лексиса... просто» складають церковнослов'янські слова (генетично неоднорідні), але тут знайшли місце й окремі незасвоєні латинські та грецькі елементи.

Зв'язок «Лексиса... просто» з тодішньою західноєвропейською й західнослов'янською лексикографією спостерігається у прагненні автора пам'ятки до певної лексикографічної організації залученого матеріалу: реєстр розташовано (за окремими винятками) в алфавітному порядку (але без дотримання внутрішньої азбуки), повнозначні частини мови здебільшого подано в прийнятних у тодішній європейській лексикографії формах—іменні в називному відмінку однини, дієслова в першій особі однини теперішнього часу (однак чимало лексем і словосполук подано в таких формах, у яких вони вживаються в відповідних контекстах), омоніми опрацьовуються в різних статтях, деривати одного кореня гніздуються (вміщуються підряд).

Новим у порівнянні з давньоруськими словниками у «Лексисі... просто» є те, що реєстр його не пов'язаний із одним конкретним текстом, а складений на основі різних книг. Перекладна частина відзначається лаконічністю: реєстровому слову звичайно відповідає одне українське, полілексемні переклади нечасті, ширші пояснення — рідкісні. Матеріал із давньоруських, білоруських і російських лексикографічних джерел у «Лексисі... просто» переважно залишено без суттєвих змін, часто без перекладу його українською мовою. Помітна кількість перекладів — приблизні, неточні.

Відповідним чином опрацьовавши, матеріал «Лексиса... просто» широко використали Л. Зизаній та П. Беринда.

Великим кроком уперед у розвитку української лексикографії був «Лексис» Л. Зизанія, де абсолютно переважає авторська творчість. У праці Л. Зизанія виявлено тільки одне лінгвістичне джерело — «Лексис... просто». Можливо, Л. Зизаній залучив до свого словника й зібрані ним глоси, але цього не вдається довести. Загалом «Лексис» — оригінальна праця, в якій, хоч і непослідовно, застосовано найголовніші лексикографічні засоби тодішньої європейської практики: в реєстрі витримується алфавітний порядок (щоправда, тільки на початкову літеру), реєстр від перекладу відділяє кома, змінні слова (за небагатьма винятками) подаються в вихідних формах, омоніми й омографи опрацьовуються окремо, споріднені слова своєрідно гнізуються, церковнослов'янські слова іноді паспортизуються загальною вказівкою на джерело, зрідка наводяться ілюстрації з відповідним словом у контексті; граматичні ремарки — одиничні. Мовознавець уперше досить чітко відділив церковнослов'янську (звичайно, генетично не монолітну) лексику від української (хоч формальний засіб цього розрізнення — кома — невиразний). У реєстрі «Лексиса» немає незасвоених іншомовних слів, а також топонімів. Л. Зизаній увів у словник лише два антропоніми. «Лексис» став першою спробою кодифікації словникового складу церковнослов'янської й староукраїнської літературної мов. Перекладна, українська частина «Лексиса» характеризується глибшим, ніж у «Лексисі... просто», опрацюванням значення реєстрового слова: полілексемні переклади явно переважають над монолексемними, часто подаються детальні пояснення, в тому числі й енциклопедичні. Учений часом розкриває етимології неслов'янських слів, інколи наводить грецькі й латинські відповідники церковнослов'янських лексем. «Лексис» Л. Зизанія ознаменував утвердження в українському мовознавстві основних засад лексикографічної теорії і практики. Він був добрим зразком і матеріалом для «Лексикона» П. Беринди та російських азбуковників.

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ XVII ст.

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Мовна ситуація на Україні і в XVII ст. залишається складною, однак у ній сталися суттєві зміни у співвідношенні різних мов у порівнянні з XVI ст. Виразно окреслюються два періоди в історії літературної мови XVII ст.— період до воз'єднання України з Росією й доба після нього.

У першій половині XVII ст. посилюється соціальний та національний гніт польської шляхти і магнатів на Україні. Час від часу спалахують народні повстання. На захист і за розвиток української культури виступають передові представники освічених верств народу. У цих важких умовах українська літературна мова далі функціонує в діловодстві гродських (замкових) урядів, міських ратуш, судів та інших закладів, але вже трапляються випадки, коли ділові акти на Україні та документи королівської канцелярії для українських земель ведуться польською мовою. Прочвітає літописання українською мовою. До першої половини XVII ст. відносяться Острозький, Львівський і Хмельницький літописи (рукописні). Небувалого поширення набуває українська полемічна література. Найвідомішими представниками були І. Борецький, І. Потій, М. Смотрицький, З. Копистенський та ін. Українською мовою пишуться, перекладаються й друкуються проповідницько-ораторські твори, богословські трактати, зокрема «Лъкарство на оспалый оумысль чоловѣчій...» (Острог, 1607), твори К. Транквіліона-Ставровецького «Зерцало бгословіи» (Почаїв, 1618), «Євангеліе учительное» (Рохманів, 1619) та «Перло многоцѣнное» (Чернігів, 1646), «Євгліе учительное, albo казанн... Калиста» (Єв'є, 1616, переклад зробив М. Смотрицький), М. Смотрицького — «Казанье на чест(ъ)ны(й) погребь... Леонтія Карповича...» (Вільно, 1620), З. Копистенського — «Омиліа albo казанье на роковую памать... Єлиссеа... Плетенецкого...» (Київ, 1625) та ін.

Активно розвивається віршування, особливо драматичні декламації й панегірики на честь гербів різних осіб. У першій половині XVII ст. вірші писали й публікували М. Смотрицький, Г. Дорофіївчич, П. Беринда, О. Митгура, К. Транквіліон-Ставровецький, К. Савкович, Т. Земка та ін.

Створюються українською мовою драматичні твори, зокрема інтермедії до драми Я. Гаватовича (1619), та «Слово о збуреню пек-

ла». Українською літературною мовою друкуються окремі житійні і патристичні твори (наприклад, синаксарі — короткі життя святих — у київському «Тріодіоні» 1627 р.).

Завдяки «Граматиці» (Єв'є, 1619) М. Смотрицького та «Лексиконіві» (К., 1627) П. Беринди кодифікується церковнослов'янська (словенороська) мова. Зазначені праці сприяють її нормалізації української літературної мови. Ці мови чітко розрізняються як окремі системи. Досить виразні й соціально-культурні їх функції: церковнослов'янська мова вживається в конфесійній літературі, зрідка — в художній, в інших галузях писемності панує українська мова.

Прагнучи донести до польського читача правду про національно-релігійний гніт панівних класів на Україні та в Білорусії, ознайомити його з духовним життям свого народу, спростувати нападки, вигадки й аргументи опонентів із католицького й уніатського таборів, українські письменники цього часу писали й друкували польською мовою або робили переклади своїх творів польською мовою. Наприклад, польською мовою видав більшість своїх полемічних творів М. Смотрицький, в тому числі знаменитий «*Orthos, to iest Lament...*» (Вільно, 1610), польською мовою надруковано антиуніатський «*Λιθος, або Камієн...*» (К., 1644), головним автором якого був П. Могила, «*Patericon, або Żywoty ss. oycow pieczarskich*» (К., 1635) С. Косова — переробка «*Киево-Печерського патерика*», «*Тераτοуρῆμα lubo Cuda...*» (К., 1638) А. Кальнофойського — зібрання легенд про чудеса печерських святих. Цією мовою друковано й деякі полемічні книги представниками уніатського табору, наприклад, «*Sowita wina*» (Вільно, 1620) В. Рутського, «*Kalendarz stary*» (Вільно, 1640), «*Dialog, або Rozmowa...*» (Краків, 1642) та інші писання К. Саковича, складено кілька віршів на герби вельмож. Однак на загальному фоні книг, написаних і надрукованих українською та церковнослов'янською мовами, кількість текстів, написаних і надрукованих польською мовою, зовсім невелика. Твердження про те, ніби польська мова в XVII ст. витіснила з писемного життєвого словенороську та українську мови, ніби спроби впорядкувати граматичну й лексичну системи словенороської мови не принесли результатів [199, 350], позбавлене будь-яких фактичних підстав.

У XVII ст. на Україні та в Білорусії дуже зросла роль латинської мови. Латинська мова на всіх етапах культурної історії України не відігравала такої першочергової ролі, як у деяких сусідніх народів, куди вона прийшла разом із західною, католицькою церквою. Проте немає сумніву, що освічені люди ще доби Київської Русі й наступної епохи були обізнані з латинню, адже давньоруські землі мали жваві зв'язки з країнами Середньої й Західної Європи, де латиня у той час була панівною літературною мовою. Однак у зв'язку з тим, що у другій половині XVI ст. більшість українських земель опинилась під владою панської Польщі, де латинська мова була мовою державних установ, церкви й школи, вона

проникла на Україну і в Білорусію, виконуючи в певних сферах функцію літературної мови. Питання про роль латинської мови на Україні, якщо не враховувати стислих зауважень про місце її в старій школі, вплив на лексику та синтаксис старої української літературної мови, залишається малодослідженим. Латинська лексика порівняно інтенсивно входила в стару українську літературну мову спочатку через посередництво польської, а потім, особливо в XVII ст., після введення її в навчальні курси досить значної на той час мережі братських шкіл на Україні,— безпосередньо. Поступове поширення латині та роль її на Україні перебуває в прямому зв'язку з тодішніми суспільно-історичними й культурними умовами. Воно пов'язане з визначною роллю латині в тогочасній польській державі, місцем латинської мови в тодішній українській шкільній освіті, нав'язаною релігійною полемікою, з інтересом до наукових і мистецьких досягнень. Латинь у Польщі здавна була не тільки мовою католицької церкви, духівництва та мовою навчання в школах, що їх вони утримували; нею користувались також канцлери князів і королів при оформленні всіляких документів, писалися судові, правові акти, розпорядження властей. У першій половині XVI ст. латинська мова вторглася і в дебати сейму. Вона залишалась мовою наукової й літературної творчості навіть за доби, коли остаточно викристалізувалась польська літературна мова, а польська література рідною мовою досягла високого рівня розвитку [210, XVII—LVIII; 208, 30—108]. Зусиллями цілої плеяди письменників, друкарів та широких кіл громадськості польська літературна мова в XVI ст. завойовувала дедалі міцніші позиції, стала рівноправною з латинню, а в деяких випадках витіснила її. Однак у школах панував культ латині, а за вживання там польської мови навіть карали. У першій чверті XVII ст., особливо за короля Зигмунта III Вази (1587—1632 рр.), латинська мова поступово відновлює втрачені позиції і знову переважає над польською в громадському житті [210, LVI—LVIII]. Володіння латинню «стало вважатись ознакою культурності й освіченості, тому вона проникає у всі ділянки суспільного життя: в суд, в установи та ін. Правда, вона не змогла цілковито витіснити звідти польську мову, але призвела до її збіднення й засмічення стилю й мови внаслідок далеко ряснішого, ніж раніше, вплетення латинських слів і цілих зворотів. Потворне зловживання латинізмами весь час зростало. Макаронічна мова... набирала характеру епідемії» [84, 209].

Засилля латині та зловживання нею в українських актових текстах викликали занепокоєння освічених представників тодішньої громадськості. Українські послы на варшавському вальному сеймі 1590 р. домоглися постанови, в якій зазначено: «*Porzawa praw Woiewodztw Wołyńskiego i Bracławskiego (i Kijowskiego): A z tey korektury Statuta, na stronę tych woeiewodztw, według ich prawa, Ruskim ięzykiem u pismem maię bydź pisane, nie mieszaiąc słow Łacińskich*» (Vol., 1340). Проте в актових документах пізнішого часу, особливо в середині XVII ст., наприклад, у Житомирській

актовій книзі 1643 р. (зберігається в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві, ф. 4, оп. 1, спр. 2) та в книзі 1649—1650 рр. Київського міського суду (зберігається там же, ф. 11, спр. 13) уже спостерігаються цілі латинські вирази, речення, вставки (писані латинськими або й українськими літерами). Українські діячі культури другої половини XVI — початку XVII ст. побачили в латинській мові насамперед зняряддя національного і релігійного гніту. Вони ревію виступили на захист церковнослов'янської (словенороської) мови. На оборону церковнослов'янської мови виступили такі видатні мужі, як І. Вишепський, З. Копистенський, Л. Зизаній, М. Смотрицький, П. Беринда та ін. «...Латинська наука з'являлась перед народом у вигляді несимпатичної для нього унії. Та яка б не була «латинська наука», в кожному разі вона була організована розумова сила, з якою можна було боротися такою ж силою», — писав П. Житецький [47, 9]. Важливу роль у цій боротьбі відіграла школа. У першій половині XVII ст. організуються нові братські школи. 1615—1616 рр. було відкрито школу при братстві Богоявленського монастиря в Києві (на Подолі), а 1618—1619 рр. — при братстві церкви Воздвиження в Луцьку. Такі навчальні заклади засновано у Вінниці, Кам'янці-Подільському та в багатьох інших містах. Найвидатнішу роль в історії освіти й культури відіграли Львівська та Київська школи. У школах, зокрема Львівській, навчання провадилось українською мовою (*studii Ruthenici*) [56, 131]. Першорядного значення в них надавалося вивченню церковнослов'янської і грецької мов. Досить рано (близько 1604 р.) у Львівській школі вводиться вивчення латинської мови [56, 159]. Латинь, безсумнівно, вивчали в школах, відкритих пізніше, в тому числі в Київській і Луцькій. Хоч латинська мова в них не була на першому плані, однак вивчали її спудей досить ґрунтовно, свідченням чого є той факт, що студентів Львівської школи вже 1592 р. запрошують до Перемишля як знавців грецької, латинської і церковнослов'янської мов [56, 159]. «...Потреби в науковій освіті в середовищі українців були вже досить сильні, — писав С. Голубев. — Невключення до шкільної програми латинської мови, що була не тільки ключем до тогочасної науки, але яка мала разом з тим у литовсько-польській державі величезне суспільне значення, могло б поставити південноруські школи в занадто принижене становище порівняно з польськими навчальними закладами...» [35, I, 185]. Переломний момент на користь латині в українських школах стався в 30-х роках. XVII ст. Так, у листі 1625 р. до царя братчики свою Київську школу називали училищем «языка славяноросского и еллиногреческого», однак патріарх Феофан раніше, у грамоті від 26.V 1620 р., виданій братству, називає її школою «еллинославенскаго и латино-польскаго письма» [35, I, 179; 47, 9—10]. Після того, як архімандритом Києво-Печерської лаври став Петро Могила, там було теж організовано школу. 1632 р. П. Могила під тиском братства, духівництва та запорізьких козаків змушений був погодитись на злиття братської і лаврської шкіл в одну, яка продовжувала

працювати на Подолі і яку потім називали Києво-братською школою (колегією) [56, 142]. Об'єднану школу було реорганізовано за зразком єзуїтських академій, і латинській мові в ній було забезпечено провідну роль. «...Значення латинської мови в зазначеній (Києво-братській.— В. Н.) школі за розгляданий (домогилянський.— В. Н.) час було тільки тінню в порівнянні з тим значенням, якого вона набула тут у наступний (могилянський.— В. Н.) період...» [35, 1, 184, 187]. Приблизно в той же час (1630 р.) припиняється викладання грецької мови у Львівській школі, хоч пізніше воно тут відновлюється [56, 159—160]. Про місце латині в реорганізованій Києво-братській школі історик її М. Булгаков писав: «Із мов найголовнішою почиталась латинська, яка через це й була у найбільш квітучому стані з перших років училища. Цією мовою викладались усі науки, крім слов'янської граматики й православного катехізи-су; ...нею писались майже всі твори учнівські. По-латині зобов'язані були говорити всі вихованці і в класах, і в житлових кімнатах, і на самих вулицях, словом — скрізь, де тільки могли зійтись один з одним» [21, 75]. Треба підкреслити, що латинська мова посіла таке важливе місце в українських школах саме тоді, коли вона повернула собі в Польщі позиції, втрачені у другій половині XVI — на початку XVII ст. Нею широко користувалась не тільки католицька церква та єзуїтські школи, державні органи, а й супротивники католицизму з табору реформації. На Україні поступово почали дивитись на латинь як на суспільну необхідність в умовах шляхетської Речі Посполитої та як на знаряддя освіти. Висунення латині на провідне місце не відразу прийняла тодішня громадськість. Колишній викладач Лаврської, а потім Братської школи С. Косов у брошурі «*Exegesis, to jest danie sprawy o szkołach kiiowskich u wi-pickich...*», надрукованій у Києво-Печерській лаврі 1635 р., писав про необхідність і корисність вивчення латинської мови без шкоди для української і білоруської культури. Виражаючи погляди нового покоління гуманістів другої чверті XVII ст., які докорінно відрізнялись у цьому питанні від переконань старшого покоління, С. Косов зазначив, що деякі викладачі тодішніх Київської і Вінницької шкіл, хоч і походили від православних родичів, навчалися в католицьких академіях Польщі, Литви, Австрії. Навчаючи дітей латинською мовою, вони ні в чому не порушували православ'я (Арх. ЮЗР, 1/VIII, вип. 1, 443). Він підкреслював, що в Речі Посполитій без знання латинської мови не можна обійтись, бо вона панує в усіх державних установах, на диспутах. С. Косов зауважував також, що поруч із латинню треба дбати і про вивчення грецької мови (Арх. ЮЗР, 1/VIII, вип. 1, 444—445). Однак латинською мовою, що була зовсім чужа широким колам читачів, українські письменники XVII ст. майже не писали.

У середині XVII ст. народні повстання переросли в народно-визвольну війну 1648—1653 рр. під проводом Богдана Хмельницького, що закінчилася блискучою перемогою і проголошенням 8 (18) січня 1654 р. на Переяславській Раді возз'єднання України з

Росією. «Рішення Переяславської Ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап у його житті.

Возз'єднання України з Росією, незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів [3, 10].

Народно-визвольна війна та возз'єднання України з Росією були вирішальними і в долі української літературної мови. Звільнення України від національно-релігійного гніту призвело до небувалого до того піднесення української писемної мови та літератури. Українською мовою ведеться діловодство в генеральній канцелярії, полкових, сотенних канцеляріях, ратушах та інших інституціях, видаються універсали, ведеться дипломатичне листування тощо. Дуже сприятливі умови склалися для Києво-Могилянської академії, яка виховала цілу плеяду діячів освіти, науки, літератури. Далеко більше, ніж у першій половині XVII ст., складено літописів. До творів цього типу відносяться Густинський літопис, переписаний 1670 р. ієромонахом Густинського монастиря біля м. Прилук М. Лосицьким, «Кройника...» 1672—1673 рр. ігумена Михайлівського монастиря в Києві Ф. Софоновича, «Лѣтописецъ...» 1699 р. ієромонаха чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Л. Боболінського та ін. Серед козацьких літописів виділяється анонімний твір другої половини XVII ст., автора якого умовно називають Самовидець.

У другій половині XVII ст. були надруковані видатні зразки церковно-ораторської і повістєвої прози, теологічні трактати — «Ключъ разумѣніа...» (перше видання — К., 1659, перевиданий 1663 і 1665), до якого було додано науковий трактат «Наука албо спосѡ(б) зложє(н)я казаня», «Небо новое...» (перше видання — Львів, 1665, перевидання 1677, 1699), «Месіа правдивый...», «Скарбница потребная или чудеса пресватыа богородицы...» (Чернігів, 1676), «Грѣхи розмайти...» (Чернігів, 1685), «Боги поганскїи...» (Чернігів, 1686), «Души людей умерлыхъ» (Чернігів, 1687) Іоанікія Галятовського, «Огородокъ Марїи богородицы...» (К., 1676), «Вънецъ Христовъ...» (К., 1688) Антонія Радивиловського, «Руно орошено» (перше видання — Чернігів, 1680 р.) Дмитра Туптала (Ростовського).

З другої половини XVII ст. дійшла велика кількість українських віршів. У цей час творили поети І. Величковський та К. Зіновієв. У своєму жанрі виділяється драма про Олексія чоловіка божого (1673—1674 рр.), написана староукраїнською мовою.

Словенороською мовою друкуються книги, призначені для використання в церквах. Лише Л. Баранович друкує свої проповіді церковнослов'янською мовою, зокрема збірку «Мечъ духовный...» (перше видання — К., 1666), «Трубы словесъ проповѣдныхъ...» (К., 1674). Словенороською мовою вийшов єдиний друкований у

XVII ст. твір із історії — «Синофісь...» (перше видання — К., 1674), авторство якого приписується І. Гізелеві. Цією мовою написано окремі драми, наприклад, «Царство натури людскої...» (рукопис 1698). Очевидно, це було викликане загальним підвищенням знання словенороської мови завдяки діяльності Києво-Могилянської академії та бажанням знайти читачів цих книг поза межами України.

Після укладення Андрусівського перемир'я (1667) воз'єднаною з Росією була лише Лівобережна Україна і Київ, а вся Правобережна Україна залишилася під владою Польщі. Українське населення тут і далі терпіло польсько-шляхетський гніт, гоніння на православну церкву. В цих умовах залишилася актуальною релігійна полеміка. Але головні культурно-церковні сили знаходилися в Києві і на Лівобережжі. Полеміку з своїми опонентами українські письменники ведуть польською мовою — мовою, якою писали їх католицькі й уніатські противники. Так, наприклад, Л. Баранович надрукував по-польськи книгу «Nowa miara starej wiary...» (Новгород-Сіверський, 1676), І. Галятовський — твори «Rozmowa białocerkiewska» (К., 1663), «Rycerz prawosławney... cerkwi...» (без місця і року видання), «Stary kościół...» (Новгород-Сіверський, 1678), «Fundamenta...» (Чернігів, 1683) та ін. Окремі полемічні книги виходили і в українському варіанті. Польською мовою писав і друкував свої вірші Л. Баранович. Писання полемічних творів цією мовою продовжувало традицію першої половини XVII ст. і було зумовлене не культурно-мовними потребами Лівобережжя й Києва, а іншими причинами: ці книги були розраховані на читача тих українських земель, які залишалися під владою Польщі, і для яких боротьба проти унії і католицизму була далі актуальною, де українська мова та письменство зазнавали утисків. Польську мову в Києво-Могилянській академії, очевидно, в другій половині XVII ст. вже спеціально вивчали. Вивчали тут і польську версіфікацію.

Особливостями мовного становища на Україні в XVII ст. пояснюється багато явищ української лексикографії.

ПРАЦЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ХАРАКТЕРУ (ГЛОСИ) НА ПОЧАТКУ XVII ст.

Невеликий «Лексис» Л. Зизанія, звичайно, не міг задовольнити потреб освіти, що дедалі більше розгорталася, та ширших читачьких кіл. На відсутність більш-менш повного словника — «славенска Леґікона лишеніє» — скаржився видатний мовознавець М. Смотрицький у своїй «Грамматіці» (Грамм. 1619, 285).

Поля багато українських рукописів і друків кінця XVI — першої чверті XVII ст., незалежно від того, яка мова в них представлена — церковнослов'янська чи староукраїнська, усіяні глосами. Понад сто глос налічується в книзі Христофора Філалета «Апокрисис» (Х. Ф.) бл. 1598 р., причому близько трьох четвертин їх

Рис. 8. Берегові глоси в книзі «...Іоанна Зла(т)оустаго Бєсьды на ді посланій... Павла». Київ, 1623 р.

складають слова латинського походження. Напр.: інструокція *наука* (12), вылоупи(т) *выключетъ* (35), пактъ *постанове(н)я* (36), де(р)-жавцы *посесорове* (55), декларуе об(ъ) *аснае(т)* (65), инъфероуемо *аносимо* (75), соукцессоръ *воспріємни(к)* (76), звъздоче(т)ци *астрономове* (76), элементѡвъ *стихий* (78), шкрипту *списоу* (82), вишыю зѣл(ь) *я на водѣ* (83), оуфоундовано *основано* о апеллаціяхъ о *ω(т)зовахъ* (166), зданья *розуме(н)я* (181) та ін. Чимало покрайніх глос спостерігається у рукопису 1604 р. «Діѡп(ъ)тра мірозріте(л)наа а или Зерцало...» ігумена Віталія (Д.): прозрителнаа *орудиа* *шчес-*

ницѣ или (очесна) окуляры (56), катапетазмами завѣсами (71), диоптру з(єр)цало (73), грѣхи... плачи оплакуй (84), вѣ... исхожд(д)е-ній на процесіи (89), фор(ъ)тоуны полученія (108), тканія поставы (115), ω(т) кручины мѣл(н)колїи (129), оувасло клено(т) (157), в... сьоуженїахъ тѣснота(х) (171), креты кроторїи (173), ловца имѣ(л)ника або пташника (182), монар(ъ)хїа единонача(л)ство (192), кор(ъ)мчїй штыр(ъ)никъ (205), раздражанїа побоуд(д)ки (229), индропикъ опухлый кѣторы(й) за скурою має(т) воду (237), ωролой зикгар(ъ) или часо(в)никъ (297), стоудено ωзабло (313), синапнаа горчичная (309), оученїе хитрость (314) та ін.

Глоси відзначають і в рукописній Кормчїй 1604 р. священника Василя [28, 81], на полях Євангелїя 1609 р. (юроде глупче, ослабленъ парализжем зараженъ, цѣлуйте поздоровляйте, о нем же благоволим в котром ся кохаю) [31, 193] та в інших рукописах.

Із львівських друків цього часу покрайніми «произволниками» і глосами відзначається «...Іωанна Златоустаго... книга ω сщеньствѣ» (1614), перекладачі якої церковнослов'янською мовою старалися, «абы словѣ яко и самого речи вырзоумена нѣ в чомѣ не хибити, пилне перестерѣгаючи, и ω оздобѣ албо выдворности Славного и родовитого азыка Словен(ъ)ского, з(ъ) найвышшого преможенъа са стараючи» (Сщ., 454—455). Ось деякі подані на берегах книги лексичні варіанти перекладу, між якими зустрічаються й українські слова: дешевное имство -нїй нравъ (34), заброшывъ -червленѣса (44), потреба было бы годилоса (49), вѣскоуры пары (68), вѣ келлїици домцу (73), снѣдей брашенъ (73), хухнанїа роуг(анїа) (74), завѣсу опон(у) (77), ω(т) нарѣда глоты (86), ω(т)рѣвающе (ωт)-ных(ающе) (88), мугутьства сана (102), брани-ωбонавшихъ потроудиших(ъ)са (128), палестри борбища (183), на любовь дружество (335), лаїкъ людянинъ (412) тощо.

Але в оригінальних творах, писаних церковнослов'янською (власне — словеноукраїнською) мовою, автори дають лише українські покрайні глоси. Таким є «Євліе учителное албо казана...» Кирила Транквіліона-Ставровецького (С. Є.) 1619 р., напр.: честїю шлахетством (2), пыха гордыня (2 зв.), неистовствовати шалѣти (14), юроде шаленче (32), позоръ трїоу(м)фѣ (38 зв.), врачевати лѣчити (45), за(з)рост(ъ) зависть (44 зв.), (ногами) прегїбають туптаю(т) (90), сребрениковъ полталарковъ (93 зв.), шапства пестроты (145), вѣ... наручницахъ и манѣла(х) (145 зв.), купель сажалка (147 зв.), литеры букви (152), оумиривъ поиднавѣ (185), извѣтъ вымовоу (189), изреченїе декретъ (202), имена титулы (205 зв.), искусства выполерованя (263 зв.), чертоговъ палацовъ (285), на оучилища на школы (287) зв.), достоанїа годности (287 зв.), плѣнающе зневолающе (299 зв.), ω(т) крупїище одробїны (317), случаи припад(ъ)ки (323 зв.), естество натуру (332 зв.), пред(ъ)статель опѣкунъ (361 зв.) та ін. — у першій частині, а також: брѣцають звинатѣ (23), ложеснѣ внутрностей (26 зв.), бана лазня (103) тощо — у другій частині пам'ятки.

При друкованих книжках в окремих випадках даються невеликі словнички. У зазначеній «...Іоанна Златоустаго... книзѣ ѿ сщеньствѣ» (Сщ.) вміщено «Словѣ нѣкоторыхъ трудныхъ въ Книзѣ тѣй ѿ Сщеньствѣ, ово маешъ Чителнику хенѣтливый объясненье», з попередньою вказівкою на «слово», главу та «Листъ, ежесть Страница». Тут дається широкі, енциклопедичне пояснення шести власних назв і апелювативів: Єгейскаа пучина (437—438), Турринійскаа пучина (438), ѿ Сіринахъ (439—441), Євріпъ (441), Имармени (441—442). Остання, найкоротша стаття звучить так: Олумбіа, мѣсто в(ъ) Ахайї. Олумбіа, оу Єллинь або Грековѣ. поштѣта и потыканье са называетъ, которое в(ъ) чтыри лѣта бывало. и тотъ день яко назачнѣйшїй, и свато Дїєво, з(ъ) великими трїоумфами обхожено (443).

У книзі Кирила Транквіліона-Ставровельського «Зерцало бгословїи», (С. З) надрукованій 1618 р., вміщено невеликий «Леѣиконъ альбо трудныхъ словѣ выкладъ в той книзѣ». Тут пояснено десять слів неслов'янського походження, вжитих у староукраїнському тексті: Елемен(ъ)та, Єфурь, Єврѣпіны, Фвзи(с), Фїзелойцы, Метафвзео(н), Вапоръ Гуморъ, Горизон(ъ)ть, Театрумъ, Квалѣтате(с). Напр.: Єврѣпіны; нушы, пропасти, ал(ъ)бо вірове моря окван(ъ)-ського. Фвзи(с); естество або приржежа. Существо; бытность²². Цей словничок важливий пасамперед тим, що в ньому чи не вперше в нашому мовознавстві вжито термін «лексикон», який прищепився в давній лексикографії.

Численними покрайніми глосами характеризуються й київські друки першої чверті XVII ст., про які йтиметься нижче. Звичайно, в текстах кінця XVI — першої чверті XVII ст. нерідко вживаються внутрішньорядкові переклади чи пояснення окремих церковнослов'янських і неслов'янських слів, напр.: источника или, студнѣ (В., 16), Каптуръ тот или страшило, а по нашому клобук (25), шкуту или коягу (29), говорки или бесѣды; в диспутацию или, попросту рекши, в гадание или бесѣду (172); не странником и пришелцем, то есть пелgrimом и приходнем (203) та ін., монархїа або едїновластїе (Х. Ф., 165), Пінаѣъ, или Сѣчтанїе по ряду оглавленїе (Сщ., 400), о дидаскалѣ або мистрѣ школном (ПФ, 139), типокграфїи, то ест друкарнѣ (140), трон або столица апслѣская (141), Ікѣнъ, то ест образѣвѣ (ЄУС, 28 зв.) та багатьох ін.

²² Ненумерована сторінка стародруку.

На самому початку другої чверті XVII ст. з'являється «Леґі-конъ словеноросскій и именъ тлъкованіе»²³ Памва Беринди. Вихід у світ цього словника став видатною подією не тільки в українській, але й у всій східнослов'янській лексикографії, через те що в ньому підсумовуються всі її попередні надбання й окреслюється якісно новий, вищий етап розвитку. Книга П. Беринди була помітним явищем і в європейській лексикографії взагалі, адже протягом усього XVII ст. вона являла собою найбільше зібрання словникового багатства однієї з найпоширеніших і найрозвиненіших мов своєї доби — церковнослов'янської, яка в певних галузях була знаряддям освіти й культури східнослов'янських, південнослов'янських і східнороманських народів. «Лексикон» послужив базою або джерелом для укладання низки інших словників вітчизняних та зарубіжних лексикографів XVII—XVIII ст. Матеріали із «Лексикона» використовували й використовують автори словників старослов'янської мови, історичних східнослов'янських словників. Без залучення фактів із словника П. Беринди не обходиться жодне поважне дослідження з історії української мови.

Життя і творчість П. Беринди

Високий рівень «Лексикона» був зумовлений не тільки попередніми досягненнями української лексикографії, але великою мірою й тим, що автор його був виключно обдарованою й для свого часу енциклопедично освіченою людиною. П. Беринда — талановитий мовознавець, поет, перекладач із грецької й церковнослов'янської мов, редактор, організатор друкарства й книговидання на Україні, гравер. Як сам «Лексикон», так і життя його автора майже 150 років є об'єктом уваги істориків мовознавства, літератури, мистецтвознавства, книгознавства.

Документальних фактів, на основі яких можна б встановити більш-менш імовірну дату народження вченого, досі не знайдено. П. Сенатович припускає, що П. Беринда міг навчатися тільки в Острозькій школі, заснованій 1570 р., бо Львівську відкрито лише 1585 р. Учнями шкіл були юнаки віком 12—15 років, отже, Беринда народився між 1555—1560 рр. Доказом перебування майбутнього лексикографа на Волині П. Сенатович вважає кваліфікацію деяких слів у «Лексиконі» як волинських, напр.: слова п'євень [137, 70]. Однак, Беринда міг бути на Волині й ознайомитися з тамтешніми говірками і без того, щоб навчатися в Острозі. До того ж стаття, в якій знаходиться згадане слово, запозичена з «Лексиса» Л. Зизанія. Більш імовірне припущення про рік народження П. Беринди

²³ Далі (умовно) — «Лексикон».

можна зробити на основі свідчення самого вченого, який у передмові до «Лексикона» про свій твір писав: «...тую працю мою смѣле реку тридцатолѣ(т)ную... на свѣт(ъ) выпускаю» (Бер., 3). Отже, під словничком автор почав працювати десь у 1597 році, напевне, будучи вже дорослою людиною. Коли вважати, що йому було тоді близько 30 років, то він народився коло 1560 року. Розкриття підпису Беринди, надрукованого буквами, що нагадують глаголицю, у Тріоді Цвітій 1631 р.— «Памво иже и Павелъ Беринда протосингелъ и архидиографъ» дає нам світське ім'я видатного лексикографа. Тривалий час точаться суперечки про місце народження й національність Беринди. Від початку ХІХ ст. до нашого часу в літературі зустрічалося твердження, ніби наш лексикограф був родом із Молдавії чи навіть Румунії. Тільки Г. Крецу спробував довести цю тезу, залучаючи румунський антропонімічний (Berende, Berinde, Berendeiu, Berindel тощо), топонімічний (Berendesa, Berendesca, Berendesci) матеріал й записані тайнописом нібито румунські слова в «Лексиконі» [182, 14—17]. Свого часу у вступному дослідженні до фотомеханічної публікації пам'ятки зазначалося, що в поданому румунському ономастичному матеріалі немає нічого суто румунського й назви, наведені Г. Крецу, мабуть, пов'язані з літописними берендеями — тюркськими кочовими племенами (частина чорних клубуків), а в криптограмах у «Лексиконі» зашифровані староукраїнські слова. При цьому було зауважено, що в Беринді при вказівці на походження реєстрових слів та при паралелях із інших мов у перекладній частині називаються російська, чеська, хорватська, угорська, німецька, грецька, латинська та інші, але ніде немає вказівки на румунську чи молдавську мови. Щоправда, це спостереження було викладене невиразно, ніби в «Лексиконі» «не наведено жодного румунського або молдавського слова» [104, VII], і заперечуючи його, румунський дослідник Ш. Т. Ешану наводить із «Лексикона» слова *глумъ, колиба, поность, чижмаръ, жьстъ*, які, на його погляд, «у жодному разі не є словами слов'янського походження» [187, 181]. Аргументи Ш. Т. Ешану спростував С. Семчинський [136, 89]. Наших аргументів на користь українського походження не заперече в своїй ґрунтовній рецензії Магдалена Ласло [201, 562].

Дуже давно існує погляд про українське походження видатного лексикографа, однак цю тезу вперше спробував обґрунтувати Г. І. Коляда цитатами з текстів П. Беринди — з передмови до словника: «Мл(с)т(ъ)ю *Народа моего* я праве зневоленый... *Лежіконъ...* выпускаю» та з післямови до Тріоді 1627, де зазначено, що переклад синаксарів українською мовою «сътвориса... ревностию и желаніем(ъ) *рода нашего Малой Россіи*». Беручи до уваги те, що в мові віршів Беринди «багато діалектизмів карпатських говорів», він зробив висновок, що батьківщиною П. Беринди були Карпати [74, 31]. Оскільки конкретного матеріалу дослідник не подав, його думку про батьківщину вченого не можна було вважати за доведену. На наявність у словнику окремих лексичних діалектизмів, притаманних

говіркам південно-західного наріччя як безумовне свідчення того, що П. Беринда — уродженець Західної України, вказував і П. Й. Горецький [132, 90; 38, 10], але його докази не були надруковані.

На основі поданих фонетичних, граматичних й особливо лексичних свідчень творів Беринди, здебільшого його словника, ми зробили припущення, що він народився й виріс десь на території поширення бойківського чи покутського діалектів або тих наддністрянських говорів, які прилягають до них. Отже, спробували більш конкретно окреслити батьківщину мовознавця. При цьому зазначено, що прізвища на *-да* не рідкісні серед українців [104, VIII—IX]. Польському ученому В. Вітковському, з-під пера якого вийшла низка цінних праць про П. Беринду та його словник, наші аргументи здалися непереконливими насамперед через те, що лексика не є надто тривалим елементом мовної структури і через те, що в «Лексиконі» представлений різнодіалектний матеріал [225, 167—168; 227, 168]. Проте наших аргументів рецензент конкретно не розглянув, тому, власне, й не спростував їх, адже і в лексиці є стійкі групи, шари й окремі елементи, а різнодіалектний матеріал у словнику Беринди засвідчується і в ділянці фонетики, і граматики. В. Вітковський у кількох працях торкається питання про рідну говірку й місце народження П. Беринди. Він на основі фонетичних рис «Лексикона» спочатку припускає, що рідним наріччям П. Беринди було надсянське, точніше його південно-західна частина, яка межує з лемківськими говірками [228, 89]. Автор указував, що кільканадцять кілометрів на південь від Перемишля розташоване село Berendowice (діал. укр. Берендьовичі), засвідчене ще в XV ст., а трохи на південь, над Стрв'яжем під 1565 р. згадується якийсь Гриць Беренда, але в метричних книгах XVIII ст. цієї місцевості такого прізвища не виявлено. Свій погляд В. Вітковський прагне обґрунтувати в окремій монографії, в якій досі найдетальніше проаналізовано фонетику «Лексикона» [222, 40—43]. Серед звукових особливостей, що характеризують південно-західне наріччя, дослідник підкреслює ті, які, на його думку, дозволяють виділити конкретніший говір, відбитий у «Лексиконі», — південнонадсянський. Проте надсянські говори не мають жодних фонетичних особливостей, які б не виступали в сусідніх лемківських, бойківських, наддністрянських і південноволинських, тому аналіз різних південно-західних діалектних українських рис, що ніби зосереджуються в надсянських говорах, переконливих результатів не дає. Між іншим, В. Вітковський у деяких словах пам'ятки вбачає перехід *e* в *'a(a)*: вода... *лля(т)ся* «клється», *панянка*, *свагот(ъ)*, *оуздяница* (пор. пол. *uzdzienica*), *цякавий* (пор. пол. *ciekawy*), *шлягъ* (пор. пол. *szpieg*), *рымленолюбє(ц)* та інші, особливо *секратно*, *секратнѣ*. Цікаво, що, крім *лля(т)ся*, *рымленолюбє(ц)*, *секратно*, тут виступають слова польського походження. Прагнення П. Беринди українізувати їх шляхом заміни польського *ie* (*e*) через *я* може посередньо свідчити про те, що в рідному діалекті лексико-

графі відповідно до *a* (незалежно від його походження) після м'яких приголосних виступав звук типу *e*, а не про обниження *e* до *a*. На перехід '*a* > '*e*' в рідній говірці П. Беринди вказують окремі випадки написання *e* чи навіть *ѣ* на місці *a* в українських словах: *колѣдезь*, (42), *одегнѣ(н)ѣ* (151), *одега(н)ѣ*, *одегаю* (151), з того *поколѣ(н)ѣ* (200). Явище '*a* > '*e*' один раз (*огледал*) відзначає в віршах П. Беринди М. Лесів [85, 85]. Стаття Філоромъ: *Рымленолюбе(ц)* перероблена з статті Максима Грека — філором(м) — *римленолюбець* [69, 320], і в ній відбивається не українське діалектне явище, як думав В. Вітковський, а особливості російського ненаголошеного вокалізму. Сюди не відноситься слово *панянка*, яке функціонує навіть у південно-східних діалектах, бо '*a*' після *n* у ньому — результат аналогії до українських незапозичених іменників із суф. *-янка* (*-анка*) (напр., *селянка*, *киянка*). Усупереч В. Вітковському церковнослов'янське слово *секратно* (*-нѣ*) «тільки що», яке виступає в контексті: *Новократное, секратно свѣжее, се свѣже* (78) — не має нічого спільного з словами *секретне* (33) «таємно», *секретарѣ* (131), пор. ще: *Секратѣ, тму кра(т)* (113). Отже, чогось специфічно надсянського в «Лексиконі» немає, зате в ньому одна безсумнівна надністрянська особливість, характерна й для прилеглих говірок інших діалектів — '*a* > '*e*' ('*i*').

П. Сенатович твердить, що славетний український лексикограф народився в с. Чайковичі (тепер Самбірського р-ну Львівської обл.). Свою думку обґрунтовує фактом, що в зазначеному селі прізвище Беринда дуже поширене й тепер (донедавна ціла вулиця в ньому називалася Беринди) і що воно часто зустрічається в записях—городських книгах, навіть як придомок шляхтичів Чайковських (Ф. Беринда 1648 р. брав участь у нападі на маєток Бялоскурського) [137, 70; МСЛ, 675]. В. Вітковський пізніше показав, що твердження П. Сенатовича узгоджується із свідченнями документів XV ст., цитованих у «Słowniku staropolskich nazw osobowych», де прізвище Berenda, (1475 р.), Berynda (1483 р.), Berendi (1490 р.) виступає у зв'язку з топонімом Czajkowicze, і вважає, що в XVI ст. тут могли проживати Беринди [224, 258]. Потрібно підкреслити, що в XV ст. зустрічається Hruczko Berendycz de Thurze (1476 р.), тобто з с. Тур'є (тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл.) (SNO, 124). М. Л. Худаш виявляє носіїв цього прізвища в XVI ст.: 1565 р. згадується передміщанин теперішнього с. Стара Сіль Hricz Berenda (відзначений уже В. Вітковським) та швець Berendi в м. Кременці, а 1651 р.—представники так званої ходачкової шляхти с. Чайковичі Fedko Berynda Czajkowski і Stefan Berynda Czajkowski [162, 63]. Нам удалося виявити чайковицьких Беринд і в XVI ст.: Berynda (1515 р.) (Pol., 161), Paweł Berynda z Czajkowic (Ak. gr., 42), Stanisław i Jan Berynda Czaykowski (1541 р.) (43), Paweł Berynda Czaykowski (1544 р.) (47), Hriczko Berenda (1578 р.) (Pol., 65). М. Л. Худаш пише, що в деяких пам'ятках із Прикарпаття XVIII — поч. XIX ст., зокрема із с. Чайковичі, Беринди згадуються вже десятками [162, 66]. Характерно, що деякі представники роду

Беринд, які працювали за межами Чайкович, зберігали похідне від назви села додаткове прізвище: Василь Беринда Чайковський (1789 р.) — декасатор Золочівського округу на Львівщині, Александр Беринда Чайковський (1856 р.) — у Львові (НЛЗ, 91, 101). А. Бонецький твердить, що всі шляхтичі Чайковські належали, імовірно, до гербу «Сас», але при доведенні шляхетства в Галичині одні подали як свій герб «Сас», інші — «Дембно». Своє шляхетство довели і 43 Беринди Чайковські, не подаючи свого герба, 6 Беринд віднесли себе до гербу «Дембно» (Воп., 260—261). Г. І. Коляда вважає, що друкарська марка Памва Беринди — це знак герба «Леліва», але без геральдичного оформлення, отже друкар не належав до шляхти [74, 30]. Ми бачили, що серед Беринд XVI ст. засвідчуються і прості трудівники. Можливо, з простої родини вийшов і наш лексикограф, але не виключено, що він походив із дрібної шляхти і його друкарська марка є певним натяком на це. У зв'язку з цим привертає увагу згадка П. Беринди в передмові до «Лексикона», що «в(ъ) зацно(м) Дому» шляхтича Ф. Балабана він жив, як у «власны(х) родичѡ(в)».

Українське походження П. Беринди вважаємо тепер ґрунтовно доведеним, незалежно від того, як етимологізувати його прізвище: чи пов'язувати його з етнонімом *берендѡи* [224, 258—259], чи пояснювати як українське утворення із суф. *-инда* від кореня *Бер-* — складової частини слов'янських імен типу *Беривой, Берислав* і под. [162, 68]. На користь першої етимології ніби промовляють найраніші фіксації прізвища в формі *Berenda, Berendi* поруч із *Berynda*. При цьому не зайвим буде нагадати, що в давньоруських літописах цей етнос називається також *берендичи* (ЛІ, 533—534). З такої форми можна було абстрагувати й *беренда*. Загалом характерні мовні особливості творів П. Беринди, насамперед «Лексикона», не суперечать твердженню, що автор їх був уродженцем с. Чайковичі. Матеріали Атласу української мови, які зберігаються в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, показують, що говірка цього села — наддністрянська. Не дуже далеко звідси поширені бойківські й надсянські говірки. Вони в XVI ст. могли бути ще ближче до Чайковичів або навіть у Чайковичах. Цим, очевидно, пояснюється те, що частина виділених нами слів і тепер є в бойківських говірках, але, як показало спеціальне обстеження, в Чайковичах тепер не засвідчуються. Однак немає підстав беззастережно твердити, що саме в Чайковичах народився видатний діяч української культури, адже в XV—XVI ст. Беринди засвідчуються в різних поселеннях, зокрема на Самбірщині найчастіше, особливо в означеній селі. У синодик Межигірського монастиря внесено «Рѡ(д) іеромонаха пам(ъ)віа бери(н)ды», де на початку записано *іѡан(ъ)на* та *ан(ъ)ноу* (Пом., 56). Це, напевне, батько й мати вченого, бо далі називаються по два чоловічих і по два жіночих імені поруч: серед Беринд Чайковських в документі 1541 р. згадується й Іван (Jan).

Г. Ф. Шило на основі деяких лінгвістичних фактів, засвідчених

у «Лексиконі», спробував довести вже у ХІХ ст. висунуту тезу П. Житецького, що П. Беринда міг бути вихідцем із Волині. Як доказовий матеріал, автор виділяє слова *подорожникъ, боціанъ (!), дячко, шипшина*, що ніби є тільки волинськими, на противагу галицьким *бабка, бузько (бузьок), вуйко, стрій (стрийко), сверби-вус (свербило, ечі-печі)*, наголос на останньому складі в дієсловах *говорю, голошю, хожю, прошю, нахожю, понесю* тощо, а не наддні-стрянський *говору, прошу, понести*, збереження м'якої групи прикметників *порожній, сіній, верхній*, хоч є випадки типу *домашній, недавній* [169, 106]. Проте все це не може підтвердити походження з Волині автора «Лексикона», насамперед через те, що тут немає нічого специфічно волинського²⁴.

Немає документальних відомостей і про освіту П. Беринди. Сучасники називали його «людиною вченою» (АК, 47—48). Його твори свідчать, що він був високоосвіченою людиною свого часу, крім рідної української, чудово володів церковнослов'янською, знав добре польську, грецьку й латинську мови. Коли прийняти тезу про те, що П. Беринда народився на Самбірщині, можна припустити, що освіту він здобув у якійсь Львівській школі, може братській, заснованій 1585 р., та самостійним вивченням різних галузей знання. Але немає причин категорично заперечувати й можливість навчання його в інших українських [60, 34—35], зокрема Острозькій [137, 70], або польських школах.

Особливо сприятливі умови для самоосвіти у Беринди склалися тоді, коли він поступив на службу до українських шляхтичів Балабанів, зокрема Ф. Балабана. Оскільки автор 1627 р. повідомив, що працював над «Лексиконом» тридцять років, можна вважати, що до Ф. Балабана приїхав десь біля 1597 р. Приблизно цю ж дату дає інше свідчення П. Беринди: в післямові до свого словника він нагадав, що коли приступив до праці над «Лексиконом», не було іншого, крім словника «Лаврентія Зизанія *тогда Дідаскала...*». А відомо, що Л. Зизаній викладав у різних школах у 1592—1598 рр. Про часи перебування у Ф. Балабана в передмові до «Лексикона» вчений писав: «...В(ъ) зацно(м) дому... Пана Феодора Юрїевича Балабана, и... Панеи Матроны Михаиловны Сербиновны... я(к) у власны(х) родичѡ(в) живучи и добродѣйствѣ гоине заживаючи, почато(к) того Леѣика учиниле(м)» (Бер., 4). Він із вдячністю згадує тут і ревнителя православ'я львівського єпископа Гедеона Балабана, що його «в(ъ) велико(й)... хова(л) ласцѣ» й, очевидно, рекомендував своєму брату Федорові здібного львівського студента. У післямові до словника П. Беринда пише, що Ф. Балабан у своїй «Вівлюєицѣ имаше въ множествѣ Книг(ъ) и Вівліа стаа патми Языки Є(в): Ха(л): Є(л): Ла(т): и Св(р); Новый Завѣтъ, з(ъ) Толкованми именъ Вівлійныхъ в(ъ) Антверпїи Түпомъ изданна, и събесьдованми

²⁴ Чи справді нащадками видатного вченого є носії прізвища Беринда на Полтавщині [див. 97, 3], не встановлено. Щодо географії прізвища Беринда варто додати, що воно наявне й у с. Біла Церква Рахівського р-ну Закарпатської обл.

мене и прочіих(ъ) Славенскаа Вівліа исправле(н)наа издати въ възде-
львъ» (Бер., 243). Для нового видання Ф. Балабан просив олександрійського патріарха Мелетія надіслати йому грецький текст Біблії, засвідчений власноручним підписом «яко чистаа е(ст) о(т) блудовъ и измѣнъ иновѣрцѣвъ(ъ)». Лексикограф спеціально підкреслює, що Ф. Балабан «между семи понуди и мене аще и проста, но тую жде ревность имуща, Реченїа и Имена Славенскаа избирати» (Бер., 243). Отже, П. Беринда брав участь у підготовці нового, виправленого видання Біблії й працював над словенороським словником. Але зауваженням, що він був «простий», Беринда лише виявляв свою чернечу смиренність, адже Ф. Балабан не міг запропонувати неосвіченій людині збирати й тлумачити церковнослов'янські слова та імена. Про те, що П. Беринда разом із іншими вченими працював над виправленням тексту Біблії, свідчать його численні зауваження в «Лексиконі» про помилкові написання й перекирчування в її остро-зькому виданні (див. с. 129—130).

Поруч із роботою над «Лексиконом» П. Беринда займається друкуванням книг у Стратинській друкарні Ф. Балабана, з якої 1604 р. вийшла «Божественна литургія», а 1606 р.— «Молитвенникъ или Требникъ», та в Крилоській друкарні єпископа Гедеона Балабана, де вийшло в світ «Євангеліе учителное». Вважається, що й оздоблення цих друків належить П. Беринді [33, 346—348]. Невідомо, де працював П. Беринда після смерті Федора (1606 р.) і Гедеона (1607 р.) Балабанів. У передмові до «Лексикона» автор писав, що після смерті Федора його «го(й)не... за послуги уко(н)те(н)това(л)» Олександр Балабан, староста рогатинський і трембовельський (Бер., 4). Можливо, що в нього деякий час проживав П. Беринда. Г. І. Коляда [74, 34—35] вважає, що після смерті Гедеона Балабана Памво Беринда перейшов до перемиського єпископа Михайла Копистенського, в якого перебував до 1610 р. Згодом П. Беринда переїхав до Львова і працював в Успенському братстві, яке мало друкарню. В прибутково-видаткових книгах Львівського братства за квітень 1613 р. є такий запис: «Далем отцу Памвѣ десят граматик и к книжок «О воспитанїи чад» до розпроданя. Зас далем ему ж книгу дикционар» (Арх. ЮЗР, 1/II, 350). Очевидно, йдеться про Павла Беринду, який одвоїв і постригся в ченці під іменем Памво. Тут 1614 р. вийшла «...Іоанна Златоустаго...книга о священствѣ», яку оздобив і надрукував П. Беринда, про що свідчить підпис ПМБ, тобто Памво Беринда монах. Можливо, йому належить «Словъ нѣкоторыхъ трудныхъ... объясненъе» в цій книзі.

У 1616 р. у Львові вийшла його книга «На Рождество... Ісуса Христа Вѣршъ...» (149). Цього ж року П. Беринда занедужав і збирався віддалитися до якогось скиту (Льв. СБ, 50), можливо, Манявського (знаходився на території сучасного Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.).

Архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький, який в 1616 р. купив друкарню Ф. Балабана, запросив П. Беринду до Києва, де той працював тривалий час над коректурою і наглядав

в друкуванні «Анеологіону», що вийшов у світ на початку 1619 р. (ПФ, 143). Весною 1619 р. Памво виїхав до Львова, а восени повернувся назад до Києва разом із сином Лукашем (Лукіаном) та Степаном Бериндою (очевидно, братом). Заслуги П. Беринди в організації книгодрукування на Україні, його праця як друкаря і гравера були широко відомі, і єрусалимський патріарх Феофан, до якого Памво приїздив восени 1620 р. до Білої Церкви для одержання привілею Львівському братству, удостоїв Беринду звання протосингела (Протосингел(ь): Пръвий свѣтнн(к) а(б) Печата(р) — пояснює автор у «Лексиконі» — 244). З цього часу П. Беринда підписувався «протосингелъ ерону іерусалимского». Не враховуючи походження цього титулу, деякі біографи помилково пишуть, ніби Беринда був у Єрусалимі. Будучи «архитипографом», тобто керівником друкарні, редактором і перекладачем, гравером П. Беринда брав участь у низці капітальних видань Києво-Печерської лаври, зокрема книг «Номокано(н)» (1620 р.), «...Іоанна Златоустаго... Бесѣды на ді посланій ст҃го ап(с)ла Павла» (1623 р.), «...Іоанна Златоустаго... Бесѣды на Дѣянїа ст҃ыхъ ап(с)лъ» (1624 р.), «Ст҃го... Андреа... Тлъкованїе на Апокалѳн(ь)...» (1625 р.), «Трїодїон» (1627 р.), «...Аввы Дѡроѡеа поученїа...» (1628 р.), «Трїодїон» (1631 р.), а також першого відомого українського календаря (святці) (бл. 1629 р.) [67, 152—153; 180, 99, 112—113], невеликої книжки «Умнологіа» (1630 р.), та кількох ксилографій із невеликими текстами (1626—1629 рр.). При обстеженні ксилографії з зображенням пречистої, яке називається «Неопалима купина», виявлено в лівому нижньому кутку дату твору — \tilde{axks} , а під нею літери П та Б, між якими знаходиться друкарський знак Беринди (місяць-молодик і зірка), а в правому — напис $Se(n)\tilde{k}$, під яким можна розібрати літери ПИ (?) Т. Написи в верхніх рядках указують на дату закінчення ксилографії — 1626 р., 20 вересня, а літери в нижніх рядках є скороченнями, що розкриваються: «Памво Беринда протосингелъ и типографъ». Перед нами підписана автором гравюра, тому всякі сумніви [50, 131], чи дереворізи 1626—1629 рр. з ініціалами ПБ належать Беринді як граверові, чи як друкареві, розвіюються. Аналогічні висновки про те, що П. Беринда був і гравером, на основі обстеження інших ксилограм зробив Г. І. Коляда [74, 42]²⁵. Привертає увагу післямова П. Беринди до «Трїодїону» 1627 р., де було вміщено синаксарі, перекладені з грецької на українську мову — «на россійскую бесѣду общую» — друкарем і поетом Тарасом Левоничем Земкою. У ній П. Беринда пише про правомірність використання української мови і в конфесійному письменстві: «Не погрѣшиша древній... Матѡеа еу(г)ліе, ѡ(т) єврейска азыка на еллинскї(й) преве(д)шіи: Ма(р)ка же, Луку

²⁵ Про діяльність П. Беринди як друкаря і гравера написано спеціальні розвідки [33, 71, 109].

и Іѡа(н)а ѡ(т) елли(н)ска пренесшіи, також(д)е и Бгословскіи гре-
ческїи книги истолковавшіи на Словенскїи азыкѣ. Тѣм ж(д)е и мы
не погрѣшихо(м)» (Тит., 178).

У вересні 1624 р. за дорученням митрополита Іова (Борецького)
П. Беринда виїхав до Москви. Митрополит Іов (Борецький) в ли-
стах до царя Михайла Федоровича та патріарха Філарета рекомен-
дував П. Беринду, між іншим, як «усерднаго пособника и благо-
подвижнаго в дѣланїи и исправленїи книгъ печатныхъ» і просив
подати допомогу для розвитку його корисної діяльності (161, 81,
102]. З цього листа дізнаємося також, що П. Беринда збирався в
цей час відвідати Афон «ради исправленїя книгъ нашихъ отъ тамо
сущихъ зводовъ». Четвертого січня 1624 року П. Беринда був прий-
нятий царем, якому він підніс книги власного друку. Повернувся
до Києва П. Беринда весною цього ж року.

Друкування найбільшої оригінальної філологічної праці П. Бе-
ринди, що зробила його ім'я відомим далеко за межами України
і не втратила свого значення й досі,— книги «Леѣиконъ славено-
рѡсскїи и именъ тлѣкованїе» — було закінчено 22 (12 за старим сти-
лем) серпня 1627 р. Помер Памво Беринда 23 (13 за старим стилем)
липня 1632 р. Похований у Києво-Печерській лаврі. Збереглася
копія тексту напису над його могилою в перекладі польською мовою:
Pamwo Berinda. Corrector xiąg y Topographiey Pieczárskiey Director,
Protosingel S. Оуцá Patriarchy Ierosolimskiego, Człowiek uczony;
zostawił Lexicon Słowieńskoruski: po trudách Zakonnych, Spowied-
niczych y Drukárskich, tu odpoczął. Roku P. 1632. Julij d. 13 (AK, 48)

Історія укладання «Лексикона»

Важливі відомості про історію укладання «Лексикона», причини,
які спонукали автора до праці, та її призначення опублікував П. Бе-
ринда в передмові і післямові до книги. У передмові звертання до
нащадків Ф. Балабана П. Беринда з піднесенням пише: «широкїй
и великославный языкъ славенскїи» має величезну повагу не тільки
через те, що ним перекладено з грецької мови богословські твори
й церковні гімни, але й правиться літургія «ты(м) языко(м) в(ъ)
Великой и малой Рѡссїи, в(ъ) Сербїи, Болгарїи, и по ины(м) сторо-
намъ», проте церковнослов'янська мова «трудности теж(ъ) слѡвъ
до вырозумѣна темны(х) многи(х) в(ъ) собѣ мает(ъ), зачимъ и самаа
цркъвъ Рѡссїйскаа многи(м) власным(ъ) Сынѡм(ъ) свои(м) в(ъ) ѡгиду
приходит(ъ)». Далі він говорить, що, керуючись патріотичними по-
чуттями — «Милост(ъ)ю Народа моего я праве зневоленный» — й за
сприянням інших передових діячів, «на жа(д)ныи перешкоды за-
висти не дбаючи, и овше(м) оуфаючи, же зазро(ст) ущипливааа згас-
неть, а праца моа таа у пото(м)ны(х) в(ъ) да(ч)ност(ъ) а(т)несе(т).
Назвиска речїи и Имена власныи Людей, Гѡрь, Пагоркѡ(в), Лѣ-
сѡвъ, Рѣкъ, и розныхъ оурочищъ розмаитыхъ Дїалектѡвъ, св(р):
Ха(л): Є(в): Гре(ц): ла(т): и власногѡ ншого Славенскаго, в(ъ)

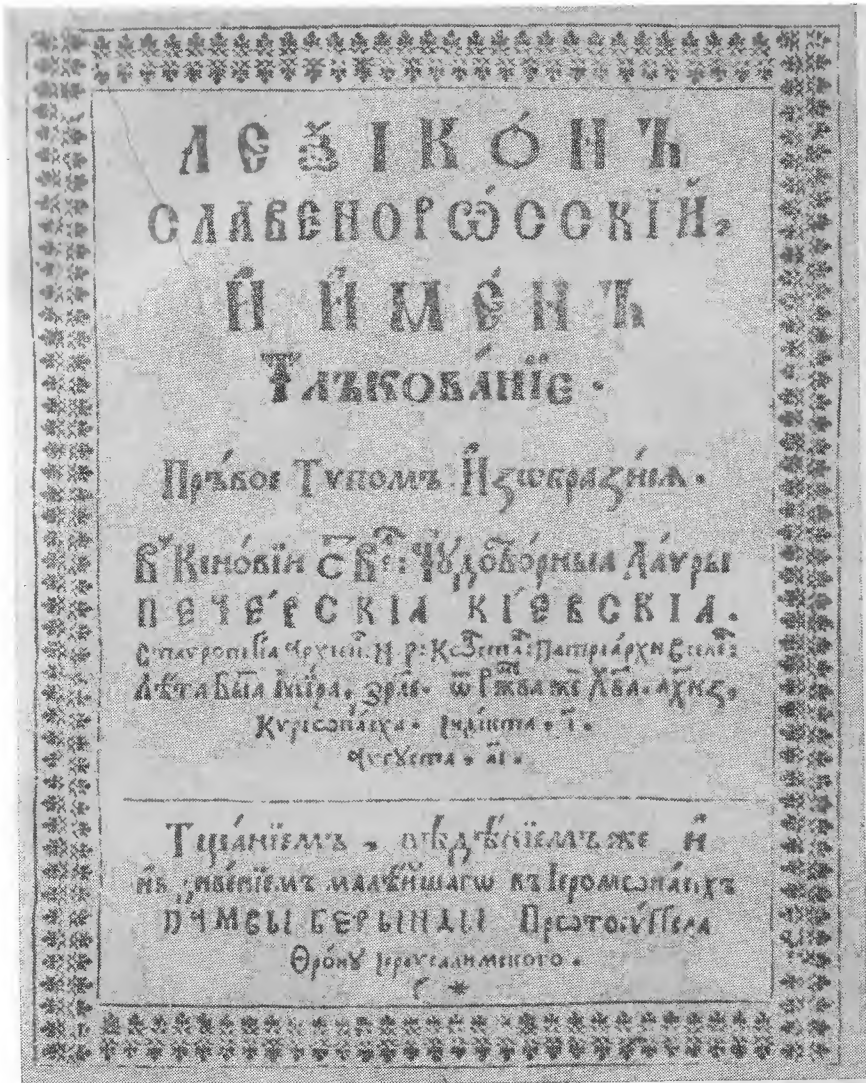

Рис. 9. Титульна сторінка «Лексикона словенорського» П. Беринди. Київ, 1627 р

купу хоть то не такою якаа бы належала широкостю згромадивши, и тую працу мою, смѣле реку, тридцатоль(т)ную... Лежіко(н), по Словенску Реченни(к), а по Латинѣ Дікціонарь назвавши, блгословенієм(ъ) Старши(х) мой(х), Працею усердно и кошто(м) моим(ъ), ото Тупом(ъ) на свѣт(ъ) выпускаю» (Бер., 3). Отже, автор глибоко розумів значення своєї тридцятирічної праці, яку видав на власні кошти, усвідомлював, що реєстр словника не такий повний, який

би він хотів. Словник надруковано за згодою на це митрополита київського Іова (Борецького) та архімандрита Києво-Печерської лаври Захарії Копистенського — передових громадсько-культурних і церковних діячів того часу. У післямові (Бер., 243—244), написаній у формі звернення до читача, автор повідомляє про початок роботи над словником під час перебування в Балабанів, вказує на джерела «Лексикона», скаржиться, що був «ω(т) могущих(ъ) труд сей презираемъ», що «Много разорителей и хульников(ъ) к(ъ) сему ωбрѣтаа, помощникωвъ же и зидателей, якоже нѣгде речеса, велми мало»²⁶, підкреслює, що уклав словник «в(ъ) поωщренїе искуснѣйшимъ и в(ъ) ползу Спудеємъ», тобто студентам. Автор пише, що друкує скорочений варіант праці, багато чого залишивши («се Тв-помь ω(т) многихъ кратко собравъ издаю якω множайшаа ωставихъ»), бо не можна вичерпати джерело, що не має кінця.

Отже, працюючи над «Лексиконом», автор не тільки користувався підтримкою передових діячів, але й зустрічав перешкоди. Про те, хто були «разорители» та хульники Бериндиної праці, немає одностайної думки. П. Житецький уважав, що противники Беринди «бентежилися наївною етимологією лексикографа» або «граматичним безпорядком, який припускав Беринда», або «могли не погоджуватися... з самою суттю пояснень Беринди» [47, 41]. За Я. Яновим, невдоволення викликала критика П. Бериндою тексту Острозької біблії, яка проявилася в тому, що ряд імен із Біблії подається в «Лексиконі» в іншій формі [194, 330]. Але такі закиди могли з'явитись тільки після виходу словника в світ. Г. І. Коляда вважає, що недоброзичливе ставлення деяких сучасників до праці Беринди було викликане введенням у словник народної мови [74, 46]. Але й це не могло викликати невдоволення, адже Памво сам захищав церковнослов'янську мову, прагнуч зроби її доступною і зрозумілою для широкого читача, хотів сприяти поглибленому вивченню її. П. Беринда був далеко не перший із тих, хто вводив живу народну мову в українське письменство.

Пишучи про недоброзичливців, П. Беринда, мабуть, мав на увазі представників шляхетсько-католицької реакції, які всіляко припинували церковнослов'янську мову, заперечували її здатність обслуговувати письменство, а деякі крім цього писали, що вона не має і не може мати граматик і словників (див. с. 36). Такі несправедливі й необ'єктивні твердження П. Беринда спростовував самою своєю працею.

Польський дослідник Я. Янів вважає, що Ф. Балабан доручив Беринді перекласти «роською» мовою доданий до 6 (8?) тому Антверпенської біблії ономастичний словник, і Беринда, перекладаючи його, контролював форми імен за слов'янським текстом Острозької біблії, беручи до уваги також грецький чи, скоріше, польський

²⁶ П. Беринда майже цитує слова з першої передмови до Острозької біблії, де говориться: «...много разорителей. сѣа преславныа, и неизреченныа вещи показовашеса. помощникω(в) же и зидателей велми мало» (ОБ, 3).

Таблиця 1. Розробка словникових статей у різних примірниках ЦНБ «Лексикона» П. Беринди (вид. 1627 р.).

Інв. № 3559	Інв. № 3969	Інв. № 4336	Інв. № 11943
Веріа: Завора, рьгель одвѣрны(й), ретАзь, ланцухъ, моХлоС, замо(к), колодка. клАмка (21) —	Веріа: Завора, рьгель одвѣрны(й) ретА(з), ланцухи моХлоС (21) Вещи: Рьчи (21)	Стовпчики 1—84 у цьому екземплярі не збереглися —	Веріа: Завора, рьгель одвѣрны(й), ретАзь, ланцухъ, моХлоС, замок(к), колодка, клАмка (21). —
Какѡ: Якъ [е(ст) и в(ь) азбуцъ слово та(к) зовемое] (96)	Какѡ: Якъ [а що въ азбуцъ е(ст) слово та(к) зовемое, то ины(й) выкладъ маеть] (96)	Какѡ: Якъ [а що въ азбуцъ е(ст) слово та(к) зовемое то ины(й) выкладъ маеть] (96). —	Какѡ: Якъ [е(ст) и в(ь) азбуцъ слово та(к) зовемое К] (96).
КладАзь: Студна, колодезь (96)	—	—	КладАзь: Студна, колодезь (96).
Сушаница: МАсо вендзоное, албо рыба вАлаА (342)	Сушаница: МАсо вендзоное, албо рыба вАлаА (342)	Сушаница: МАсо бужеоное, албо рыба вАлаА (342)	Сушаница: МАсо бужеоное, албо рыба вАлаА (342).
Кврос: Поважно(ст), албо власно(ст) (423)	Кврос: Поважно(ст), албо власно(ст) (423)	Кврос: Истинень (423)	Кврос: Поважно(ст), албо власно(ст) (423)

текст, дійшов до думки про укладення й словника загальних назв [194, 328]. Але П. Беринда виразно писав, що Ф. Балабан спонукав його «Реченїа и Имена Славенскаа избирати, аки не оу сущу тогда Леѣikonу, развѣ Любом(дра) Лаврентїа Зизанїи» (Бер., 243), тобто збирати церковнослов'янські слова-апелятиви і власні назви, бо не було тоді словника, крім Зизанієвого. «Лексикон», може, й справді мав завершувати нове, критичне видання Біблії, як твердив Я. Янів (194, 334), проте не тільки як онамастикон, але й як перекладний церковнослов'янсько-український словник, реєстр якого повинні були складати малозрозумілі й незрозумілі слова й вирази. Смерть Ф. Балабана не дозволила реалізувати проект нового видання Біблії і разом із цим стала перешкодою для лексикографічної праці Беринди — «смертъ моего блгодѣтеля тѣмъ и мною запатъ» (Бер., 243). Усвідомлюючи необхідність словника для піднесення освіти й культури рідного народу, П. Беринда не облишив розпочатої роботи. На основі інших джерел він пізніше розширив реєстр «Лексикона», особливо книг, які надруковано в Києві за його участю і під його керівництвом, і крім Антверпенської біблії використав тлумачення імен із інших джерел, про які писав у післямові до словника. Праця над «Лексиконом» була тривала й трудомістка, адже автор його був перевантажений друкарською, перекладацькою й редакторською роботою. Навіть під час друкування словника П. Беринда доповнював й удосконалював його текст. При вивченні

чотирьох різних примірників першого видання «Лексикона», які зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, було виявлено, що текст кожного із них чимось відрізняється від іншого. Не збігаються вони і з текстом другого видання «Лексикона» (1653 р.). Очевидно, «Лексикон» друкувався кількома заводами, і в процесі друкування кожного нового заводу автор вносив у текст словника деякі зміни, в тому числі тлумачення частини слів, залишених спочатку без перекладу²⁷, що видно з табл. 1. З поданої таблиці також випливає, що П. Беринда під час друкування свого словника вносив у нього нові статті. Про це свідчить і додаток до першої частини пам'ятки — «оставша реченїа» та введені апелятиви у реєстр другої частини «Лексикона», де тлумачиться ономастичний матеріал. Все це спростовує думку Я. Янова, ніби П. Беринда перед друкуванням скоротив рукопис «Лексикона» [194, 331].

Склад «Лексикона»

Словник надруковано в два стовпчики на сторінці. Для зручності користування в ньому нумерується не сторінка, а стовпчик. Для цього ж над кожним стовпчиком надруковано перші дві (зрідка три) літери, якими починаються реєстрові слова.

Тематично «Лексикон» поділено на дві частини. Перша частина пам'ятки має заголовок «Леґіконъ» (Бер., 5) і є власне церковнослов'янсько-українським словником (Бер., 5—161). До неї відноситься доповнення «Оставша Реченїа» (162—168), де пояснено слова, яких немає в першій частині, та доповнення до перекладів і тлумачень цієї частини. Після реєстрового слова автор подає цифру, що вказує на номер стовпчика першої частини, де мала бути вміщена стаття, напр.: Тла, снз, Ржа. плѣсн(ь), або черв(ь) (167), або в якому стовпчику знаходиться стаття, що її це доповнення стосується, наприклад, Оудоліє, сѣє, Нива (167), пор. у зазначеному місці Оудоліє, или оудоль: Долина (137).

Друга частина словника П. Беринди — «О(т) Еврейскаго, Греческаго же и Латінскаго, и о(т) иныхъ Языкѡвъ начинающаго Имена свойственна. З(ь) многихъ, малаа и о(т) различна тл(ь)кованїа, малыми назнаменаса, а инде и бе(з) тлѡванїа, за случайное и нуж(д)ное и скоростное времење Пръвое Из(ь)образиса. Приданы же суть Имена Преложенїа на Пострыженїи Калюгерства. Знаки Калюгерѡмъ або Инокѡм(ь), к(л): а Инокинамъ, к(ж):» (Бер., 169—244). Зміст її показав сам автор у заголовку: тлумачення власних імен, зібрані з різних джерел (деякі імена за браком часу залишено без перекладу), з відзначенням антропонімів, що їх дають ченцям і черниціям при постриженні.

²⁷ Важко встановити якусь послідовність виправлень та змін, що їх уносив П. Беринда під час друкування окремих заводів, оскільки в одній і тій же книжці можна знайти аркуші як із авторськими виправленнями, так і без них. Мабуть, до брошурування і опрацювання «Лексикона» приступали після друкування всіх заводів.

Сюди ввійшла також досить значна кількість апелютивів слов'янського (іменники, прикметники, дієслова) та неслов'янського (іменники) походження й деякі іншомовні вирази. Їх було введено в процесі друкування другої частини, бо до доповнення «Оставша Реченіа», яким закінчується друкарський аркуш, ці слова додати було вже неможливо. В цьому переконує той факт, що П. Беринда при деяких апелютивах у другій частині словника відсилає читача до першої частини (напр.: Газофулакїа: Сосудохранилниц(а), скрабшца посполитаа, скрына... То ж Газа, Леѣ: л(ст): ма — 198; Семидаль: Толокно, б(с): а(п):... З (р): Леѣ: сїі — 231, тобто див. статтю Семидаль(ъ): Мука пшени(ч)на(а) пре(д)на(а) — 113) чи навіть до додатку «Оставша Реченіа» (напр.: еѣмпляръ, Архїтупъ. зри Звод(д). л(ст), тїі — 204, тобто Зводъ: Препїсь, форма, перепись, перекладъ, копѣа. архетупо(н)... — 163). Отже, тлумачення антропонімів і топонімів спочатку було задумане як окрема чисто ономастична частина. Наявність у цій частині церковнослов'янських апелютивів викликана умовами праці вченого, його сумлінністю, а не недосконалістю поділу матеріалу. Проте апелютиви неслов'янського походження, під впливом «Толкованія...» Максима Грека, могли бути вміщені в другій частині з самого початку. За підрахунками П. Й. Горещького [40, 25], у реєстрі першої частини «Лексикона» налічується 4980 слів, а в реєстрі другої частини — 2002 слова (разом у пам'ятці 6982 слова). Але фактично в «Лексиконі» далеко більше статей.

Джерела «Лексикона»

Лексикографічні джерела

Незрівнянно ширше, ніж Л. Зизаній, П. Беринда вказує на літературні джерела, з яких узято в реєстр те чи інше слово, в тому числі й у контексті, що цитується в «Лексиконі»²⁸. Уперше в історії східнослов'янської філології П. Беринда називає й головні лексикографічні джерела словника.

Науковець П. Беринда у післямові до «Лексикона» пише, що коли приступив до праці, не було «тогда Леѣikonу», крім словника Л. Зизанія, «его же и зде привнесеніе и исправленіе явственнo буди. ѱ(т)гуду оубо начало вземъ аз(ъ)» (Бер., 243). Черпав він матеріал також «ѱ(т) различныхъ Книгъ и трудовъ, паче же ѱ(т) Тлъкованїа Прп(д): Маѣїма с(т)огорца, Мануїла Ритора и инѣхъ», тривалий час працюючи над виправленням і друкуванням «Бесѣдъ Посланїй Ап(с)лскихъ...» «Произволники на краехъ и не толкованны нѣкіа

²⁸ При власних іменах другої частини «Лексикона», крім частих вказівок на тексти Біблії, де ті чи інші назви зустрічаються, П. Беринда при християнських антропонімах дає і вказівку на те, котрого місяця й числа відзначається день носія імені, напр.: Андрей: Мужественъ, смѣлый... мѡ: д. иї... Іѡ. а. м. се(п): с. к. о(к): в... ное(м): л. д(к): в. м(а): иї. ю(н): л. ю(л). д. а(в): ѡї (176).

вписовав(ъ) равнѣ творѣ и ѿ(т) Бесѣ(д) Дѣланій Ап(ст) сей Леѣиконѣ събрахъ и съвокупих(ъ)... ѿ(т) многихъ кратко събравъ издаю» (Бер., 243). Але лексикографічна база словника фактично була далеко ширша. Укладаючи його, вчений з увагою поставився до надбань давньоруської лексикографії. Давньоруські словники в складі різноманітних рукописних збірників були поширені в Росії, на Україні й у Білорусії в XVI—XVII ст., про що свідчить порівняно велика кількість збережених списків. Незважаючи на те, що з питань тлумачення топонімів й антропонімів у П. Беринди була досить велика література XVI—XVII ст., він певною мірою використовує в «Лексиконі» давньоруський словник-ономастикон «Рѣчь жидовскаго. языка. преложена на роускоюю. неразоумно. на разумь. въ еванглихъ. и въ ап(с)лхъ. и въ псалтыри. и в пармиѣ. и въ прочихъ книгахъ» (Рч.), пор.:

«Лексикон»

«Рѣчь...», сп. XIII ст.

Лука: еѵ(в): [ѵѣскршаай], самому з мертѵы(х) встанье. ла(т): ѿ(т) свѣтлости, Н. Ма(н): разу-ме(н)... (220)

лука. въскрѣшани (401)

Іоаннъ, е(в): Гѵи послушили(в), ласкаѵый, або дарующій, або побожный, а(б) мл(с)рдный. [блг(д)ть гна,]... (213)

іѵ. блг(д)ть (401)

Андрей: Мужественъ, смѣлы(й), намоцнѣ(й)шій... або з(ъ) еѵ(р): сила... (176)

андрѣи. сила

Ѳома: Дѵоакі(й) [без(д)на]... (210)
Еѵа: Жизнь, животь, або жива, або живачіа... (205)

фома. бездъна
ѵѵга. жизнь (401)

Мрія, или Маріам(ъ): Владущаа, или Г(с)жа, Маѣ... (222).

мрия. владоущиа (401) та ін. ⁵

В окремих випадках П. Беринда етимологію цього джерела перекладає українською мовою, пор. Ліа: *Працовитаа...* (219), Сахаръ: *Заплата*, а(б) даръ... (231) у «Лексиконі» та *лиа. трудона* (401), сахаръ. *мзда* (410) в «Рѣчи...». Пояснення з словника «Рѣчь жидовскаго языка» введено в контекст глибших, повніших тлумачень. Вони нерідко спеціально виділені в «Лексиконі» квадратними дужками. Лексикограф іноді дає перевагу тлумаченню з давньоруського джерела, ставлячи його на першому місці. Про те, що П. Беринда при поясненні зазначених та деяких інших імен використав тлумачення з цього, а не іншого джерела (напр., із Тлумачної палей), свідчать збіги в поясненні деяких апелятивів у «Лексиконі» та в словнику «Рѣчь жидовскаго языка», пор.:

«Лексикон»

«Рѣчь...»

Подирь: Риза или шата архіере(й)ска а(б) Поповска долга ѿ(т) главы до плесну м(д)ро(с):: ѵі. За(х) г д... (227).

подирь. риза (339)

Бричь. Бритва, *стригольник*(ъ), бритва. стригольникъ (400)
 Чи(с): \tilde{s} . (12).
 Пеключнѡ: *Ненадобъ* (74). неключно. ненадобъ та ін.

Із «Ръчи жидовского языка ...», мабутъ, походятъ поясненнѣ
 ѣ деякихъ іншихъ апелятивів, пор.:

«Лексиконъ»	«Ръчь...»
Смврпа: <i>Неистатнїе</i> . трвало(ст). Н. змюрпа. неистлѣннїе (403) а(б) олъє(к) пахнучїй и Древо въ(ъ) Аравїи ... (233)	
Хрвсма: <i>Помазанїе</i> (241).	Хризма. помазанїе.

Значення цих слів могли бути відомі П. Беринді з інших джерел.
 Тотожні пояснення їх фіксуються в давньоруському словничку, що
 в списку XVI ст. має заголовок «Толкованїе о неразоумны(х) словесъхъ» (Тлк.).
 Із цього словника-приточника взято окремі пояснення
 символічного значення слів із культових текстів, пор.:

«Лексиконъ»	«Толкованїе...»
ѡ(л)тирь: <i>Оумъ</i> , разум(ъ), до(б)ле(ст), дръзость и(л) пѣсница, арфа... (241) Гусли: Скрипица, Метафор: То ест, образующе толкуетьса: <i>мысль</i> (28) <i>Степеннаа пѣснь: високаа</i> (121) Рогъ: <i>Крѣпость</i> , сила ²⁹ , всегѡ войска ушикованье (109)	Ѳал(ъ)тырь, красень з(ъ) гусльми. Ѳ фалтырь ест оумъ (118 зв.) ...гусли суть мысли (118 зв.) пѣснь. т степеннаа високаа рогъ. т крѣпость
Точило: Праса, виннаа ка(д), ѣ ты(ж) <i>олтаръ</i> . точи(т) бо крѣвь хву (133).	олтарь. т точило (119).

Лише одну статтю цього типу використав П. Беринда без доповнення.
 Символічне («метафоричне») значення слова підкреслено тільки раз,
 в одному випадку дано етимологічне пояснення. Із давньоруських
 словників «Ръчь жидовскаго языка» й «Толкованїе о неразоумны(х)
 словесъхъ» лексикограф запозичив загалом небагато пояснень.

Набагато більше матеріалу введено в «Лексиконъ» із давньоруського
 словника «Толкованїе неудобъ познаваемомъ въ писаныхъ рѣчемъ...»
 (Тлк. неуд.). Дослідження показало, що П. Беринда прямо використав
 у «Лексиконі» 27 із 60 статей другої редакції «Толкованїя... рѣчемъ...»,
 із них лише шість статей увів без додаткових власних пояснень, пор.:

«Лексиконъ»	«Толкованїе... рѣчем...»
Оузракъ: Вина (138) ѡтвернъ: ѡпаки (154) Презъ: Черезъ (94) Рѣснотѡвіе: Истинѡ (110) Ѳалїе: Прутїе фїніково. Н. (210) Великодушє(н): Иже всаку скрѣбъ приражающуся, могі(ѣ) понести (14).	оузракъ. вина (284 зв.) ѡ(т)вер(...)нъ. ѡпаки (285) [пре]з(ъ) чресъ (285 зв.) рѣснотѡвіе (!) истин(ъ)но фалїа. прутїе финиковое великодшєнъ иже всаку скорбъ прїражающуся могы понести.

²⁹ Пор. у «Ръчи...»: рогъ. сила (Рч., 404).

У 21 випадку матеріал із «Толкованія... рѣчем...» подано у широкому контексті власних тлумачень. Більшу частину використаних статей досліджуваного джерела (9) видатний учений поставив на першому місці, пор.:

«Лексикон»

Художество умное: *хитрост(ь)*, ремесло, умѣтно(ст), наука кни(г) (145)
Низуплѣжно: *Смѣреннѣ, и малогласнѣ, писко(м) униженне по земли лазачи* (77)

Проньрство. *Лукавство, лєсть* (101)

Хухнаніе: *Роптаніе хульное*, строфова-(н)е. Лѣс(т): с(л): д̃ (145)

Поуврѣзеніе: *умиленіе*. Лѣс(т): с(л): л. падєньє, омыленье, затруч(н)е, великаа и тажкаа оспалость (90).³⁰

«Толкованіе... рѣчем...»

художство. хитрость (284 зв.— 285)

низуплѣжно. смѣренѣ. и малогласнѣ (285 зв.)

проньрство. лукавство (285); хухнаніе. роп(ѣ)таніе хульное (285 зв.)

пооуврѣзеніе. оумиленіе (285 зв.).

Наступний текст після використаного з «Толкованія... рѣчем...», як бачимо, нерідко є українським перекладом або тлумаченням давньоруського. Важливе й те, що П. Беринда при цьому в окремих статтях покликається на «Ліствицю», отже значення «Толкованія... рѣчем...» він уточнював за контекстом пам'ятки. У решті випадків давньоруські пояснення «Толкованія... рѣчем...» та їх українські переклади видатний лексикограф подає всередині або в кінці свого тексту, пор.:

«Лексикон»

Гаданіе. або гананіе, или ганан(ь)ство: Трудное а хитрое пыта(н)е, загадка, розмова, *сѣкровенѣ глѣ*, закрытыи слова... (25)

Милоть: Овчина, *скора овчаа*, или кожухъ, або гуна... (63).

«Толкованіе... рѣчем...»

гаданіе. с(ѣ)кровенѣ глѣ. (295 зв.)

милотарь. кожа ов(ѣ)чаа (285 зв.).

П. Беринда виявляє творчий, науковий підхід до використovanого матеріалу, оминає неточні пояснення або оказіональні значення слів, зафіксованих у «Толкованії... рѣчем...», пор.:

«Лексикон»

ѡбава, -аніе, ѡбавленіе: Вабъ, повабе(н)е, закліна(н)е, очарованье (147)
Киченіе: Надутость, хлюба (52)

Бѣгунъ: Волоцюга... (13).

«Толкованіе... рѣчем...»

ѡбавленіе. явленіе (284 зв.)

киченіе. vysokorѣчье славы ради (285—285 зв.)

бѣгунъ. ходоць (285) та ін.

Учений не ввів у свій «Лексикон» ті статті «Толкованія... рѣчем...», в яких пояснюються маловживані, вже архаїчні для XVII ст. церковнослов'янські слова, напр.: *кудь, ашоуть, цѣща, еша* та ін.

У другій частині «Лексикона» зустрічаються пояснення антропонімів, які дуже нагадують етимології, що їх подає в 33 і 34 роз-

³⁰ Пор. ще: Душевный блудъ: *Яро(ст) нечестіа* (33) в «Лексиконі» та дшевний блоуд). ересь и нечестие (285 зв.). в «Толкованії... рѣчем...»

ділах свого трактату «О письменехъ» болгарський і сербський філолог XV ст. Константин Філософ (Грамастик), проте немає впевненості, чи П. Беринда використав цю працю. Можливо, що обидва мовознавці черпали матеріал із джерел, що ґрунтуються на візантійських творах (грецькі відповідники до етимологій Константина Філософа надрукував Г. В. Ягич — ЯР, 472 і далі), пор.:

Костянтин Грамастик	«Лексикон» П. Беринди
вар(ъ)ооломен. снь повъшеи (!) воды	Вареооломей: <i>Сы(н) завъшующего воды...</i> (191)
ісаакъ. смъ(хъ) радость	Ісаакъ: <i>Радость смъхъ...</i> (212)
іафѳѳ(ъ). распространеніе	Іафеть,— ѳ(ъ): Пянкный. Розширеніє, або <i>распространеніє</i> , або радачій... (211)
соломоф(н). смирненіе или съблюденъ.	Соломонъ... Миръ, (и л) <i>смирненіє</i> , (и л) <i>скро(м)ный спокойный...</i> (233).

Чимало етимологій у Константина Філософа подібні до тих, що подаються в словнику «Ръчь жишовскаго языка».

У XVI—XVII ст. в Європі стають популярними багатомовні словники. Авторі їх ставили перед собою практичні завдання, проте зіставлення різних мов наштовхувало на наукові роздуми. Серед укладачів таких словників були й південно- й західнослов'янські вчені [176, 18—23]. П. Беринда в дусі свого часу також у кількох статтях перекладної (української) частини подає зіставлення слів різних мов. Упадає в око той факт, що здебільшого з українськими зіставляються одиниці слов'янських — сербохорватської, чеської, польської — мов. Можливо, таким чином український філолог хотів показати читачеві, що в слов'янських мовах є і спільні, й відмінні елементи лексики. Двічі в перекладній частині надруковано угорські слова, що, мабуть, чимось Беринді нагадували слов'янські. В одному випадку поруч із слов'янськими згадується й італійська мова (*Влохъ*). У всякому разі такі зіставлення не можна кваліфікувати як засіб пояснення значення реєстрових слів [47, 41], бо це передбачало б знання читачами кількох іноземних мов.

Працею, де зіставляється лексика зазначених мов, був семи-мовний словник чеського бенедиктинця Петра Лодерекера «*Dictionary septem diversarum linguarum, videlicet Latinae, Italicae, Dalmaticae, Bohemicae, Polonicae, Germanicae et Ungaricae...*», надрукований у Празі 1605 р. Перша частина цієї книжки, де в алфавітному порядку йдуть латинські слова, що паралельно перекладаються італійськими, хорватськими, чеськими, польськими, німецькими й угорськими, є власне доповнений чеським і польським матеріалом п'ятимовний словник хорватського вченого Фауста Вранчица, надрукований 1595 р. у Венеції під заголовком «*Dictionary quinque nubilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae (!) et Ungaricae*» (Vr.), а друга — обернений переклад латинською мовою матеріалу, вміщеного в першій частині, тобто італійсько-латинський, хорватсько-латинський і т. д. (L., I—XI). Мабуть, П. Беринда й черпав частину порівняльного матеріалу

з цього словника — «далматинські», чеські [159, 67], угорські та італійські відповідники. Оскільки весь словник П. Лодерекера був для нас недоступний, статті «Лексикона» зіставляємо з словником Ф. Вранчича (Vr.) та польською частиною П. Лодерекера (L.), пор.:

«Лексикон»	«Dictionarium...» Ф. Вранчича	«Dictionarium...» П. Лодерекера
<i>Лукъ, далма(ц)ки: чосно(к) лъсныи, по(л): цебула, чеськи. Лу(к) червлный: цибула (59)</i>	Allium Luk csevní [Dalmatice] (6) Caepe Luk cserlyeni [Dalmatice] (15)	Cebula Caepe, (10)
<i>Маргарита, є(л): Перла. Влохъ, Че(х), Ляхъ. Бісеръ, Харватъ (221). Разлой: Долина...</i>	Margarita Perla [Italice] Biszer [Dalmatice] (60).	Perla Margarita (64).
<i>Чеськи, Оудоль, Далма(т)ски, Лука (105)</i>	Sinus Luka [Dalmatice] (98)	
<i>Чпа(г): кишена... шабелта(с), бисага, ташка. капса, тлумокъ, вацокъ. словацки, торба, мошна. че(х). тобола. калита, мъшо(к). уго(р)ски ершени (157).</i>	Loculus. Mosnya [Dalmatice], Erszeny [Ungarice] (56), Pera Torba [Dalmatice] (75) Tasca [Italice]	
<i>Ярига. р(д)но грубов. мъ(х) саакъ. угорски (161).</i>	Saccus. Saak [Ungarice] (92) ³¹ .	

Транслітерація угорських слів кириличними літерами з передачею літери *y* як *ы*, за зразком транслітерації польських слів, а не фонетичне написання — *саак* (угор. *zsák*, чит. *жак* «мішок»), *ершени* (угор. *ersény*, чит. *ершень*) також вказує на те, що Беринда взяв їх із писемного, а не розмовного джерела; та й хорватські (хорватська мова в Беринди називається «далматинською», «словацькою», «хорватською») слова, як бачимо, лексикограф модифікував.

Я. Янів писав, що в «Лексиконі» виявляються сліди ознайомленості його автора з двома грецько-латинськими словниками (1554 р. і 1572 р.), латинсько-польськими словниками Я. Мончинського (1564 р.) й Г. Кнапського (1621 р.), працями італійського гуманіста Перотті (XV ст.) та ін. Проте, на жаль, доказів цього польський учений не подав, крім вказівки на те, що книгу «Согписоріае» (1489 р.) Перотті Беринда виразно цитує [194, 334], пор. *Акріди: Трава а(б) зъле... А Пруси того(ж) имене, Коники за подобообразіе цвѣта и корене оног зѣ(л)а. [ω се(м) чти Книгу реченную Ко(р)-нукопїε]...* (Бер., 173).

Серед творів, використаних при укладанні словника, в післямові до нього П. Беринда на другому місці називає «Тлъкованіа прп(д)обнаго Маѣіма с(т)огороца», тобто Максима Грека.

Багато істориків лексикографії східних слов'ян тільки констатували цей факт. Лише польський дослідник Я. Янів уперше без-

³¹ Про те, що автор «Лексикона» користувався саме словником П. Лодерекера, свідчать, можливо, графічні кінцівки в стрятинському «Требнику» 1606 р., надрукованому за участю П. Беринди, дуже подібні до кінцівок, надрукованих у книзі чеського лексикографа.

посередньо звернувся до зіставлення матеріалу «Лексикона» П. Беринди та пояснень імен Максима Грека (за рукописом початку XVII ст. Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна в Москві, Рум. 265). На конкретному матеріалі він твердив, що майже весь запас Максима Грека Памво Беринда використав у своєму «Лексиконі» або в вигляді вставок до тлумачень із Антверпенської багатомовної біблії, або як окремі гнізда; обминув чи пропустив лише кілька етимологій. Памво Беринда часто покликається на Максима Грека (як і при апелятивах, узятих із інших його творів). Проте частіше (в сорока статтях) етимології Максима Грека додано до тлумачень із Антверпенської біблії, хоч узагалі й тут вирізняються вони за допомогою квадратних дужок. При всій повазі до Максима Грека автор мусив мовно пристосувати його тлумачення до своєї праці. Він розкрив значення кількох імен, залишених без тлумачення в праці Максима Грека, однак сам скористався цим прийом і подав у «Лексиконі» близько 60 імен без пояснень [195, 468—470]. Зіставляючи матеріал другої частини «Лексикона», зокрема слова з початковою літерою Х, з тлумаченнями Максима Грека за українським рукописом кінця XVI—початку XVII ст. (ЦНБ АН УРСР, шифр 475 П/1656), Ф. Я. Шолом твердить, що П. Беринда користувався саме цим списком і майже в усіх випадках пояснення слів Максима Грека повністю переніс у свій текст [174, 59—62].

Проте детального дослідження, в якому б з'ясовано ступінь використання П. Бериндою праці Максима Грека, не було здійснено. Таке дослідження стало можливим тільки недавно, після опублікування тлумачення імен Максима з урахуванням багатьох списків, ґрунтовного вивчення тексту пам'ятки, яке зробила Л. С. Ковтун [69, 116—205, 313—349]. Л. С. Ковтун визначила три редакції «Толкованія імень по алфавиту»³², які пов'язуються з ім'ям Максима Грека, і довела, що протограф, перша та друга редакції є авторськими й безсумнівно належать йому [69, 204—205]. Перша редакція не була ще кінцевим авторським текстом, який склався тільки в другій редакції, де повніший реєстр. Другу редакцію книжники XVI ст. вважали основною, через що її включали в збірки творів Максима Грека, в тому числі й найраніші. Л. С. Ковтун налічує 11 списків «Толкованія» другої редакції [69, 203]. Серед них три — південно-західного походження. Вона вважає, що первісно до складу другої редакції входило 265 словникових статей, а «Толкованіє» Максима Грека другої редакції за списками кінця XVI — початку XVII ст., що його опублікувала дослідниця, налічує 267.

Серед списків тлумачення Максима Грека Л. С. Ковтун не називає рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві, які становлять значний інтерес. Кожен із них має свої особливості і свідчить про популярність творів Максима Грека за межами Росії вже в кінці XVI — на початку XVII ст. [103, 181—183]. Безсумнівно український список «Толкованія» Максима Грека зі

³² Далі (умовно) — «Толкованіє».

збірника ДА/П.521 (М. Гр.) ЦНБ АН УРСР заслугове публікації. За цим списком, але з урахуванням свідчень інших списків, досліджуємо зв'язок між «Толкованием» Максима Грека й «Лексиконом» Памва Беринди.

У реєстр «Толкования» Максима Грека входять власні назви, серед яких абсолютну більшість складають антропоніми грецького походження, а також три топоніми (*Ієраполь, Никополь, Халкопратія*). Сюди ввійшла й невелика кількість загальних назв (напр., *кустоѡѡя, кувикулярій, меливѡ(с), онагръ* та ін.). Окремі слова могли вживатися і як апелятиви, і як імена (напр., *Ан(ъ)гелъ, Апостолъ* тощо). Імена, що мають ідентичне або подібне значення, в «Толкованні» тлумачаться в одній статті, напр.: *Зинові(й) Зинонъ Зотикъ. Зоилъ* всѣмъ симъ бе(з) ма(ла) еди(нъ) толкъ еже естъ животень. жи(з)нень животищъ (150 зв.). Реєстрове слово Максим тлумачить через переклад його одним чи кількома словами, іноді дає цілі пояснення енциклопедичного характеру, напр.: *Дмитре(й). земле(нъ); Диво(с)ко(р). Зевѡсо(в) ѡ(т)рокъ* (150), *Іларіѡнъ. тихомѡренъ. сладокъ норово(м)* (151 зв.), *Халкопратія. улица была в Ко(н)стантінѡв градѣ ѡ(т)дѡльна дѡлателе(м) сосудо(м) всяче(с)ки(м) мѡдѡны(м). ха(л)косъ бо по грече(с)ки мѡдѡ. а пра(т)-то дѡлаю. либо пипраско. еже е(ст) продаю* (154 зв.).

При іменах грецького походження немає жодних зауважень, але при решті слів здебільшого зазначається мова-джерело, напр.:

Ав(ъ)ваку(м). євре(й)ска по(с)ловица. а то(л)куе(т)ся ѡ(т)ць востанію [149]. Слова латинського походження здебільшого спочатку перекладаються грецькою мовою, а потім тлумачаться, напр.: *Венедиктъ. по ри(м)ски(й) а то(л)куе(т)ся во грече(с)ком языще. євлогимено(с) еже е(ст) благослове(нъ)* (149 зв.). Можливо, твором Максима Грека нав'язне пояснення римських теонімів через їх відповідники у грецькому пантеоні й у «Лексиконі» П. Беринди. Максим Грек прагнув співвіднести іноземні терміни з російською термінологією своєї епохи, напр.: *свнѡклити(к) боляринъ в(ъ)ведєны(й)* (153 зв.). Окремі слова автор не спромігся витлумачити, що сам зазначає: *Серге(й). ри(м)ска пословица, а то(л)къ єя невѡдо(м) мнѡ* (153 зв.). Мова «Толкования» — славенороська з дуже відчутним впливом живої російської мови [69, 146—205]. Зіставлення «Лексикона» з «Толкованием» пересвідчує, що П. Беринда використав другу редакцію твору Максима Грека. Л. С. Ковтун виділяє два різновиди другої редакції «Толкования», в тому числі так званий доброхотовсько-вільнюський різновид, що має «південно-західні риси» [69, 138]. На жаль, особливостей цього різновиду авторка не ілюструє.

Ф. Я. Шолом вважає [174, 61], що П. Беринда користувався рукописом, який тепер зберігається в ЦНБ АН УРСР під шифром 475 П./1656. Проте специфічні особливості цього списку, зокрема статей Артемида, Василе(й), а також статті ѡеѡфиль, не відбиваються в «Лексиконі», тому його твердження необґрунтоване. Особливості списку Да/П.521, в тому числі переклад ѡеѡфиль як *божи(й) да(р)...* (151), *Полие(в)ктъ* як *многомилостивєнъ* (153), *Фоте(й)* як

свѣтель (154 зв.) (у «Лексиконі» відповідно ...*бжій дру(г)*); *многомлитвенъ*, тобто *многомолитвенъ*, та *свѣтенъ*) свідчать про те, що списком цього типу П. Беринда не користувався. Те, що і в «Лексиконі», і в рукописі ДА/П.521 немає статті *Сригенъ* дозволяє припускати, що П. Беринда мав варіант типу ДА/П.521, однак більш досконалий. Пропуск статті міг бути й випадковий і при користуванні варіантом із іменем *Сригенъ*, адже в «Лексиконі» немає ще чотирьох статей, наявних у «Толкованні». Лише п'яти статей «Толковання» Максима Грека — *Агаѡнъ*, *Евла(м)ни(й)*, *Ев(ѣ)сегній*, *Левнъ* та *Сригенъ* немає в «Лексиконі» П. Беринди. Зовсім інші тлумачення, ніж у «Толкованні», наводить П. Беринда в шістьох статтях — *Ісідѡръ* (212), *Купріанъ* (216), *Сераніѡ(н)* (231), *Сілвєстръ* (232), *Уменей* (238), *Епархъ (Упархъ)* (204). Ім'я *Іаннуарій* (211), етимологія якого фактично не розкрита в Максима Грека, П. Беринда залишив без тлумачення. Як у Максима Грека, так і в П. Беринди залишено без перекладу ім'я *Нестѡръ* (224). Більшість імен, що не знайшли пояснення в «Толкованні», етимологізуються в «Лексиконі» — *Ігнатій* (211), *Сергій* (231), *Терентій* (236). Проте необхідно підкреслити, що і в «Лексиконі» П. Беринди велику кількість інших антропонімів залишено без жодних тлумачень, напр.: *Афраатъ* (183), *Варсонофій* (191), *Вівъ* (195), *Гордій* (199) та ін. Етимології багатьох подібних імен не з'ясовані й досі. Хоч П. Беринда й не знайшов для них тлумачень, він за зразком «Толковання» надрукував їх у реєстрі, давши поштовх для дальших пошуків походження й з'ясування їх значення. Решту матеріалу «Толковання» Максима Грека повністю, скороченою чи переробленою П. Беринда ввів у свій «Лексикон».

Правопис слів реєстрової частини в «Лексиконі» П. Беринди упорядковано, наближено до їх грецьких форм, як це вимагали правила «Граматики словенської» М. Смотрицького (зокрема в написанні *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*), а в перекладній частині правопис слів наближено до української правописної практики першої чверті XVII ст., напр.: *Еутхій* (206) відповідно до *Ефтихій*, *Ев(ѣ)тихи* у різних списках «Толковання».

Звичайно, матеріал «Толковання» П. Беринда піддав дальшій лексикографічній обробці, чітко відділивши двокрапкою реєстрове слово від тлумачення; для вказівки на походження слова вжито відповідні скорочені ремарки. В кінці статті, але не завжди, додано місяць і день, коли відзначаються іменини носія імені. П. Беринда по-своєму обробив і текст тлумачення, коротше, стисліше викладаючи його, пор. *Інокентій*, *Лат.: Є(л): Аѡѡсѡ, неповиненъ, неповинникъ* (212) у «Лексиконі» і *Іноке(н)ти(й) ри(м)ская по(с)ловица а толкується. аѡѡ(с). еже є(ст) реци по ру(с)ки непови(н)ни(к)* или *неповине(н)* (151 зв.) у «Толкованні». Об'єднані в одній статті пояснення кількох імен «Толковання» автор «Лексикона» здебільшого виділяє окремо, причому в одних випадках використовуються пояснення Максима Грека для всіх статей, в інших — тільки для

частини, пор. *Иустъ: Праведенъ* (212), *Иустинъ -іанъ: Правдивый* (212); *Силвестръ: Ма(и): Славе(н) ... (ил)[и] я(к) Силуанъ (и Селіванъ) Лѣсни(к), дикій, лѣсный, бороваый, [сілва, ла(т): Лѣсъ]...* (232); *Філімонъ: Възлюбле(н)...* (239); *Філуменъ: Любимъ* в «Лексиконі» і *Иустъ* римська пословица а то(л)куе(т)ся. дике ω(с), иже есть *праведенъ*. тако(ж)де же *Иусти(н) Иустиниа(н)* еже есть. *правдивы(й)* (151 зв.), *Силвестръ. да Силуа(нъ) да Селиванъ*, римска имена. и всѣмъ еди(нъ) толкъ. лѣсникъ силва убо у ни(х). лѣсъ рошша (153 зв.); *Филимонъ да Филуме(н)* любимъ (154 зв.) в «Толковании». У більшості випадків П. Беринда не вносив значних змін у мову використовуваних тлумачень Максима Грека, пор.: Левкій: *Бѣлъ ...* (219), Пиминъ -е-: *Пасты(р)* (227), Санктуль, л(т): *Святищъ* (230), Флавіанъ, л(т): *Русы(й) власы...* (239) в «Лексиконі» та Лев(ъ) ке(й). *бѣлъ* (152 зв.), Пимипъ. *Па(с)ты(р)* (153), Санъкту(л) римска (ж) а толку(е)т(с)я. *святищъ* (153 зв.), Флавиан. по ри(м)ски(й). *русь* не языко(м). но *власы* и брадою (154 зв.) у «Толковании». Це необхідно враховувати при дослідженні лексики другої частини словника П. Беринди. Із «Толкования» ввійшли в «Лексикон» й окремі російські слова та вирази, пор. Свгклитікъ: *Болари(м) [!] вѣведены(й)* (234). Вакинѣ: Камень многоцѣнны(й) Русски, *яхонтъ...* (238) у П. Беринди і сунъклити(к). *боларинъ в(ъ)ведены(й)* (153 зв.), вакинѣ. камень е(ст) единъ ω(т) многоцѣн(ъ)-ны(х). глѣмы(й) по руски(й) *яхон(ъ)тъ* (154) в «Толковании». Варто відзначити, що російське слово *царишко* — василискъ змिया е(ст) губителна зѣло *царишко* (159) — він замінив українською формою *царіско* — Васіліск(ъ): Змі(й) взроко(м) убиваючі(й), *царіско...* (191).

Залучені тлумачення Максима П. Беринда словотворчо й морфологічно наближував до української мови, пор. Вуколь: *Волопасъ*. (196), Акакій: *Незлюбивы(й)...* (173), Архіппъ: Началник *коній...* (181). Впатій: ...впаты именоваху еллини великіа *царъ* (238) в «Лексиконі» та Вуколь *воловы(й) пасту(х)* (149 зв.); Акаке(й). *безлюбивъ* (149), А(р)хипъ. нача(л)никъ *коне(м)* (149), впати(й). *впаты(х)* именоваху ел(ъ)лини великіа *царя...* (154) у «Толковании». Але нерідко П. Беринда тлумачення Максима Грека частково перекладає українською мовою XVII ст., пор. Еввуль: *Добрий раба...* (205); Леонідъ, -а, к(ж): *Маль левокъ* (219), Минодѣра: *Мѣсачны(й)* даръ... (223) в «Лексиконі» та Ев(ъ)вуль. добръ *совѣтникъ* (150 зв.), Леонідъ. *маль лвичъ* (152 зв.), Минодѣра. *лун(ъ)ны(й)* да(р) (152 зв.) в «Толковании».

Іноді автор «Лексикона» повністю перекладає українською мовою текст Максима Грека, пор. Афѣоній: *Незазростны(й)...* (183), Епістиміа: *Хитрость ремесло* (204), Онисіфоръ, е(л): *Пожитокъ приносячій...* (225) і афѣоне(й). *независтливъ* (149 зв.), Епістими. *худо(ж)ство виде(н)е* (150), Онисіфо(р). *полезная нося* (153).

Часто П. Беринда залишає Максимів текст без лексичних змін, проте дає поруч його український переклад, пор. Вікторъ, і Вікентій, ла(т): имена, *Побѣдитель Маѣ: Звитажца звитажитель...*

(195), Зилотъ: *Ревнитель, зазрячій* (207), Ирина: *Мирна, а(б) покой(на)*; *Ириней: Мирны(й), споко(й)ны(й)* (209), Севиръ, -е-, -ус, л(т): *Тажекъ норовы, високоумливъ, поважный, окру(т)ный...* (231) у «Лексиконі» та Викто(р) да Вике(н)ти(й) ри(м)ска имена и ѡбои(м) единъ толкъ. *победитель* (150), Зилотъ. *ревнитель* (150 зв.), Ири(н)ни. (в інших списках — *ирина*) *мирна*; *Иринъ(й). ми(р)-ны(й)* (151), Севиръ по латиньски(й) Северусъ. а то(л)кується. *тажекъ норовы. високоуминивъ* [?] (153; в інших списках — *високоумливъ*) у «Толкованиі».

Щодо міри використання праці Максима Грека матеріал у «Лексиконі» розподіляється на п'ять груп:

1. Першу складають словникові статті, що ґрунтуються тільки на «Толкованиі». Їх налічується 123, із них близько 86 без великих змін мови в тлумачній частині, а решта — з відповідними змінами, що їх показано вище.

2. Другу складають статті, в яких матеріал із «Толкованія» подається на першому місці (без змін, зі скороченнями чи відповідними мовними модифікаціями), однак доповнюється матеріалом із інших джерел чи власними додатками П. Беринди, пор. Алеґій: *Пособителенъ, помощни(к)* (174), Карпъ: *ово(ц)*, а(б) *плодовиты(й)* (215), Тухікъ: [*Получите(л)*], *приданы(й)*, *пригожуючі(й)са...* (237) в «Лексиконі» та Алексе(й). *пособителенъ* (149), Ка(р)пъ. *пло(д)* (151 зв.), Тихонъ. *получите(л)*. Тихикъ. то(т) же то(л)къ (154) у «Толкованиі». Таким чином український лексикограф використав матеріал Максима Грека в 41 статті.

3. Третю групу складають статті, в яких на першому плані даються тлумачення за іншими джерелами або власні пояснення П. Беринди, а потім — за «Толкованієм» (без змін чи з відповідними модифікаціями), пор. Василій: *Царъ, -скі(й)* (тобто царській.— *В.Н.* (191), Никола, а(б) -й: *є(л)*, *Звита(з)ство посполства, побѣда людей, побѣда людская...* (224), Хрусаню: *Златоцвѣтенъ, златый цвѣтъ...* (241) у «Лексиконі» та Василе(й) *ца(р)ски(й)...* (149 зв.), Никола(й). люди побе(ж)дая. ли *побѣда лю(д)ская* (152 зв.), Хрисаню: *зл[а]-ты(й) цвѣтъ* (154 зв.) у «Толкованиі». Таким чином автор «Лексикона» залучив 72 тлумачення із «Толкованія».

4. До четвертої групи відносимо статті, в яких матеріал (без змін чи з відповідними змінами) з «Толкованія» вміщено всередині інших тлумачень, пор. Акі(н)дунъ: *Безбѣдни(к), не сый въ бѣдахъ, тоєсть, не будучій в(ъ) жа(д)но(м) небезпече(н)ствѣ...* (173), Кодратъ, -рантъ: *Квадрантъ, Ла(т): дѣлатель, або мѣдница, а(б) четвероуголенъ, чтыри пѣназѣ, лад(з)ка(а), по(л)гроша полское. Маѣ...* (217) у П. Беринди і Акин(ъ)динъ. *не сы(й) в беда(х)* (149 зв.), Кон(ъ)драт(ъ) ри(м)-ска пословица а то(л)кується *четвероуголенъ* (152) у Максима Грека. Таке використання «Толкованія» спостерігається в 13 випадках. В одній статті «Лексикона» в пояснення Максима вкраплено уточнення українським словом: Стефан. *є(л): Діадима, Корона, Вѣнецъ...* (234), пор. Стефанъ, *єллин(ъ)ска пословица стефано(с). а гре[че]- (с)[к]и диадима.* а по руски *вене(ц)* (151) у «Толкованиі».

5. Окрему групу складають статті, в яких матеріал Максима Грека значно змінено, перероблено, доповнено, пор. Агапій: *Любимъ*; Агапіа: *Любимаа...* (172), Геласій: *Смѣхателный*, або смѣшний (198), Георгій: Земледѣлецъ, *Маѣ: земледѣльскій*, або орачъ, ролю справуючий... (199), Тарасій: *Зтурбованный*, *взрушоны(й)*, *престрашоны(й)...* (236), океанъ: *Всесвѣтнее море* (242) і Агапи(й). ли Агапіа. *любовъ* (149 зв.), Ге[л]асе(й). *смѣхатель* (150), Геω(р)-ге(й). *воздѣланъ* (150), Тарърасе(й), *смуцате(л)* (154), океанъ. *море все еже тече(т) быстрѣ* *оке(ст) всяе зе(л)ли*. ωки бо по гречески скоро. а нао теку. ω(т)туду именовася ωкияно(с) еже есть. скоро-теки(й) (154 зв.). Таких статей налічується в «Лексиконі» 10. Можливо, що окремі з них ґрунтуються на інших джерелах або є поясненнями самого П. Беринди (напр., стаття *океанъ*). Отже 260 статей «Лексикона» П. Беринди повністю або частково відбивають матеріал «Толкования» Максима Грека.

За Максимовими поясненнями чоловічих імен П. Беринда дає власне тлумачення жіночих варіантів, яких немає в «Толкованиі», пор.: Євгеній: *Блгороденъ* — Євгенія: *Блгородная*; Євагрій: *Добрѣ ловѣ* — Євагрія: *Щасливое по(й)ма(н)е*; Евдоѣій: *Доброславенъ* — Евдоѣія: *Доброславная* (205). Крім «Толкования», П. Беринда міг бути ознайомлений із тлумаченнями окремих імен, що зустрічаються в інших його творах. При поясненні одного імені вчений покликається на Максима Грека, однак цієї статті немає в «Толкованиі»: *Седекъ: Правдѣ. Маѣ: (231)*. Майже повністю використавши «Толкование», П. Беринда тільки в чотирнадцяти випадках скороченням *Маѣ: вказує на Максима Грека*. Посилання на Максима Грека і Мануїла Ритора в післямові до «Лексикона» та ремарки *Є(л): було, мабуть, досить, щоб засвідчити те, що етимологізація грецьких імен ґрунтується на працях цих філологічних авторитетів, для яких грецька мова була рідна*. Ім'я Максима зазначається в чотирьох статтях при словах негрецького походження — *Вікторъ, и Вікентій* (195), *Мрія* (222), *Авакум(ъ)* (171), *Кодратъ* (217), причому в трьох останніх наводяться й інші пояснення. Авторитет Максима Грека або Мануїла Ритора, очевидно, мав привертати особливу увагу читача до тлумачень цих визначних православних філологів. У статті *Куріакъ* (216) надруковано твердження обох учених і зааспори-зовано: *Господскій, Ма(н): Господарець, Маѣ:...* При іменах грецького походження *Звіль* (207), *Иліодоръ* (209), *Фаласій* (210), *Клеовулъ* (216), *Копрій* (217), *Тарахъ* (236), *Георгій* (199), *ѣенонъ* (225) покликання *Маѣ:*, мабуть, застерігало освічених читачів «Лексикона», щоб на основі співзвучності цих імен з іншими словами не піддавали сумнівам надруковане (напр., не зближували *Ілія і Іліодоръ*).

У статтях *гаррена* (197), *си(л)лаба* (231), *талант(ъ)* (236), *финъ* (241) П. Беринда засвідчив те, що він використав у «Лексиконі» й деякі пояснення загальних назв, які зустрічаються в інших творах Максима Грека. Термін *гаррена* тлумачиться українською мовою:

Канцер(ъ), Згнилоє отр(е)н)твѣлоє дикое масо. Части которои тѣла змертвѣ(н)е: чому гды завчасу не забѣгне(т)са, теды ве(с) чове(к) зопсуе(т)са. При статті *gargrena* названо повністю джерело *Маџи(м) Гре(к), г(л) ді*. Подібним чином паспортизується стаття *финъ: Маџ: Гре(к): г(л): ѿ*. Хоч П. Беринда покликається на сусідні глави (14-у і 15-у) використаної збірки, проте оповідь про фантастичну тварину псина подається церковнослов'янською мовою. Текст статті «Лексикона» майже дослівно збігається з текстом Максима Грека (М. Г., II, 49—50). Оповідь про псина Максим запозичив з лексикона Свиди — візантійського автора X ст. [53, 78].

Зауваження *Маџ: г(л) ми* (тобто глава 48-а) вставлено в текст статті *талант(ъ)* в тій частині, що не є переказом матеріалу Максима Грека. П. Беринда використав лише той матеріал (а Максим узяв його з лексикона Свиди), що стосується давньогрецької вартості таланта й теологічного тлумачення терміна (М. Г., III, 283—284).

Оскільки 164 твори вченого ще не опубліковано [53, 216], характер використання в «Лексиконі» деяких пояснень М. Грека встановити важко, зокрема в статтях: Вѣтій: *Ритѡрѡ, ораторѡ, рѣтѡр, ѡрос, м(д)рѡ философ красномоваца*³³, або вьмоваца, справа, або прокураторѡ, рѣчникѡ, хитрословець. *Маџ(м): (24), Желаніе: Прагнѣнье, жаданье, пожадливість, хоть, хтиво(ст), или похот(т), крайнѣйше прочих(ъ) желаній, самого Вседержителя Ба нарицают(ъ) стїи Бгословець. Маџ(м) Гре(к). гла(в): ѡ (36), Источникъ: Здравой, жрудло, або крыница. Мета(ф): Исаїа пр(о)ркѡ, источни(к) прозываетъ Божїа книги, ѡ(т) сихъ бо вѣровавше(й) поистиннѡ, почерпают(т) воду разума Божїа. Маџ: на исаїю (51) та ін. О. І. Иванов [53, 144, 173], між іншим, називає такі невідані твори Максима Грека: «Поучение из пророчеств Исаиных», «Сказание речи: ступайте, людіе мои, и прочая (Исаиу, 26 гл., 20 ст.)».*

Український учений посилається й на праці Максима Грека, які не відзначають дослідники спадщини цього видатного гуманіста, напр.: Елей: Олива, олѣекѡ, олѣй: або олѣй з(ъ) овоцу оливного. або масло, або мл(с)ть, гле(т)са по нашему сло(в). *Маџ(м): на ѡ(л): ри* (35), скопость, скопо(с), *Маџ: испо(в): сотници ді, г(л): ѡ*. храненіє, остро(ж)но(ст) (232).

Звичайно, й при використанні матеріалів з інших творів Максима Грека, як і з «Толкования», П. Беринда не завжди зазначає джерело. Нам вдалося встановити, що при поясненні дієприкметника *свїй* (130) та скорочення *оѡн* (225), при якому є зауваження *ѡ свѣнци Спсово(м)* автор «Лексикона» вказував на твір Максима, що має цей заголовок (М. Г., III, 115—116). П. Беринда лише використав основні думки Максима, доповнивши їх власними твердженнями.

³³ Курсивом виділено слова, залучені П. Бериндою із «Лексиса» Л. Зизанія.

Без сумніву, автор «Лексикона», пояснюючи абрєвіатуру $\widetilde{M}\widetilde{P}\widetilde{\Theta}\widetilde{Y}$, мав на увазі спеціальну розвідку Максима, який писав, що це скорочення розкривається як «мити(р) $\Theta\epsilon\omicron\upsilon$. еже ϵ (ст) по руску мти бжиа. а не ма(р)Ѡа, ни ми(р)Ѡу, яко(ж), нѣщии мна(т) всуе ω (т) невѣдениа грече(с)киа рѣчи» (М. Г., III, 116—117). Из Максимової статті «Седмь степеней челоѡческаго житіа» (М. Г., III, 281) український мовознавець використав визначення віку людини в статтях *Дѣтшицѣ* (34), *Ѡтрочицѣ*, *Ѡтрокѣ* (154), *Юноша* (159), *Мужѣ* (66), *Старѣ му(ж)* (121), причому в статтях *Ѡтрочицѣ*, *Ѡтрокѣ*, *Юноша*, *Мужѣ* вказуються й «ступені життя» за вказаним джерелом, напр.: Мужѣ, лѣтъ л. шестыѣ степенѣ ω (т) седми члча житіа (66). Вплив його перекладів статей з лексикона Свиди — «Повестя о сатане», де пишеться: «Яко сатана по еврейску языку отступник глаголется, то же диавол, еллинским языком сиречь клеветник...» [53, 77], відчувається в статтях *Сатанасѣ*, ω (т)ступни(к) (230), *Клеветник(ѣ)*... дѣдко, діаволь (53) «Лексикона». До цього треба додати, що з творів Максима Грека П. Беринда залучив також матеріал для реєстру «Лексикона»: *Иконни(к)*: Маларѣ ѡбраз ω (в). *Маѣ(м)*: (47), пор., заголовок невиданого твору Максима Грека «Сказание о иконописцах, каковым подобает быти» [53, 119].

Из філологічної спадщини Максима Грека П. Беринда найповніше використав «Толкование», весь матеріал якого, за небагатьма винятками, більшою чи меншою мірою введено в «Лексикон». Використано певну кількість тлумачень з інших його творів. Отже, лексикографічна й лексикологічна спадщина видатного вченого XVI ст. була для П. Беринди одним із основних джерел пояснення власних імен та апелятивів неслов'янського походження. Через «Лексикон» з творчими досягненнями Максима Грека знайомились багато поколінь освічених людей.

Український лексикограф творчо сприйняв спадщину Максима Грека, піддавши її відповідній лексикографічній, а частково і лексикологічній та лінгвістичній обробці.

П. Беринда залучив до «Лексикона» також етимології імен візантійського філолога XV—XVI ст. Мануїла Ритора. Про це наш лексикограф писав у післямові до словника. В ряді випадків він покликається в тексті на цього вченого, зазначаючи: *Мануи(л) то(л)*:; *То(л) Мануи(л)*, *Ма(н)*: *Ри(т)*:; *Ма(н)*, *М(н)*. У шістьох із десяти статей, у яких автором етимологій зазначений візантійський учений, немає інших пояснень: *Сильвестрѣ*: *Ма(н)*: *Славе(н)*... (232), *Декей*: Правитель. *То(л) Мануи(л)* (200), *Кирикѣ*: ω (т) вѣсти. *Ма(н)* ... (216), *Куріаки*: Недѣла, *Ма(н)*: *Равула*: Учительный. *Ма(н)*. *Ри(т)* (229); *Савинѣ*: Крѣпкій. *Ма(н)* (230); *Со(м)фо(м)фани(х)*: Вѣде(ц) сѣкрове(н)ных. *Ма(н)*: (233), у двох — Мануїловим поясненням дано перше місце, у двох — перевагу надано іншим: *Куріакѣ*: Господскій, *Ма(н)*: Господарецѣ, *Маѣ*:... (216), *Лакратій*: Всєкрѣпо(к) *М(н)*. всѣми владѣ(й), или ѡдолѣ-

ваа... (226), Венедіктъ, ла(т): б-: Бл(с)венъ... або дерзновеніє. Мануи(л) то(л): (193), Лука: ε(v)r: [воскршаай] самому з(ъ) мертвы(х) встаньє. ла(т): ω(т). Свѣтлости, Н. Ма(н): разуме(н)... (220). Як і при введенні етимологій із інших джерел, Беринда здебільшого не покликається на Мануїла Ритора, хоч звертався до його творів часто. Непаспортизований матеріал із ономастикона Мануїла Ритора виявляється, наприклад, у статтях: *Евстафій, Фока, Вонифатій, Купріанъ* [195, 473—474]. В одній із пізніх копій (середина XVIII ст.) твір Мануїла Ритора налічує 240 етимологій [195, 474] і більша частина їх, напевне, взята до уваги і в «Лексиконі» П. Беринди. У деяких тлумаченнях імен (напр., *Іоаннъ, Веліаръ*), на думку Я. Янова, відбивається якийсь зв'язок (посередній чи безпосередній) «Лексикона» П. Беринди з вірменським ономастиком [195, 473].

Необхідно зазначити, що окремі етимології власних назв П. Беринда почерпнув із нелексикографічних джерел візантійського і вітчизняного походження. Наприклад, у «Лексикон» залучено 7 пояснень із розділу «Значеніа именъ дванадесати Патріархω(в)» книги «Стгω... Андреа... Тлъкованіє На Апокаліфін(ъ)... Іоанна Бгослова» (Апок., 1625), у перекладанні й редагуванні якої П. Беринда брав участь і яка надрукована під його наглядом (у 2-х статтях лексикограф посилається на цю пам'ятку), пор.:

«Лексикон»

Іуда: Хвале(н)ε, а(б) визна(н)ε... (212)³⁴
Гадъ: Козель, або щасливый... а(б)
Искушеніє, напаст(ь) или

градый. Апо(к): т(л): г(л): ѿ: с(х): че
(197)

Манассіа: Забытый.— тье (тобто за-
бытве) (221).

«Стгω... Андреа... Тлъкованіє На Апокаліфін(ъ)»

Іуда, Исповѣданіє... (32)
Гадъ, искушеніє... (32)

Манассій, забвеніє (33).

Окремі етимології взято з інших джерел. Так, П. Беринда в одній статті посилається на російський Патерик (житія) соловецьких чудотворців: Капітω(н), сиръ(ч) князь. Вара(ж)ски(м) азыко(м). в(ѣ) пре(д)с(л): жи(т): со(л) цю(д):... (214). Досить повно лексикограф використав і західноєвропейські надбання в галузі етимологізації топонімії й антропонімії, вміщені в Антверпенській біблії (Ан. Б.), надрукованій у 1569—1572 рр. Цю Біблію він згадує і в передмові до «Лексикона». Вміщені у ній тлумачення імен виявляють залежність від тлумачень святого Ієроніма, а під назвою «сирійських» тут наводяться гебрайсько-арамейські чи новогєбрайські етимології [195, 468; W., XVIII, 1034].

Я. Янів, що досить детально дослідив відношення між тлумаченням імен у «Лексиконі» та антверпенському виданні Біблії, дійшов висновку, що близько 60% пояснень власних назв у словнику П. Бе-

³⁴ Курсивом виділено слова, що є українськими перекладами церковнослов'янських.

ринди базується на цьому джерелі [194, 331]. Л. Шнейдер, який також вивчав зв'язки «Лексикона» з цим виданням, твердить, що понад половину пояснень П. Беринди мають свої латинські відповідники в ономастиконі, доданому до антверпенського багатомовного видання Біблії [214, 90]. Якщо П. Беринда часом посилається на Максима Грека й Мануїла Ритора, то на Антверпенську біблію в «Лексиконі» жодної вказівки немає.

Виняток становить невиразне зауваження «*Леґік: имат*» у кінці статті *Аасѳиръ* (170). Варто зазначити, що натяком на запозиченість матеріалу із цієї книги є ремарка Н[еѳоумѳелнѳ] «сумнівно», що відповідає ремарці D (тобто *Dubia interpretatio*), хоч П. Беринда не завжди передає цю латинську ремарку [194, 331—332]. Можливо, що в період гострої полеміки з католиками П. Беринда не вважав за доцільне писати, що користувався твором одного з найвідоміших теологів західної церкви — св. Ієроніма, і зазначив тільки, що використав, крім праць М. Грека, Мануїла Ритора, твори «инѳхъ».

Опрацьовуючи ономастикон Антверпенської біблії, український учений провадив величезну роботу, зіставляючи латинський і грецький тексти із текстом Острозької біблії. П. Беринда спостеріг, що відмінності між латинськими і церковнослов'янськими формами біблійних імен часто виходили за рамки узвичаєних звукових відповідностей внаслідок того, що в Острозькій біблії зустрічаються помилкові та спотворені форми. Прагнучи дати читачеві правильніші написання, він (звичайно без спеціальних застережень) після форми імені, введеної в реєстр за Острозькою біблією, дає транскрипцію кириличними буквами (часто — правильнішою) латинської форми (незважаючи на те, що на полях Антверпенської біблії поруч із гебрайськими подано назви й грецькою мовою), пор.:

«Лексикон»

Вирсавіа, *Бетсуа*: Дщи силна пре(д) враги, а(б) дочка збавенья, завола(н)я. ма(т)ка солѳмо(н): ґ па(р) а. (195).

Домъ Варусворимль, *Бѳѳбера*. 35 Дом(ъ) створителя моего, або домъ здоро(в)е (!), або тлуности, або выбра(н)е (!) моего. Мѳсто, а па(р)д. (201)

Евель, абела: Плачъ, в цр(с) к̃. (202)

Евананъ, бѳ(т)г: До(м) ласки, ґ ца(р) ѳ̃. (203).

Суръ, а(б) Суръ: Муръ, а(б) волъ, а(б) погладаючій, Суріа называється. Бы(т): сі. з. и к. а̃ (235).

Антверпенська біблія 1571, т. 7.

Beth-sua, Filia saluationis vel exclamationis. Mater Salomonis, 1. Par. 3. b. 5 quae 3. Reg. 1. b. 11. dicitur Beth-sabee, sine corrupte Bersabee (14 зв.)

Bethberaj, Domus creatoris mei, aut domus sanitatis, vel pinguedinis, vel electionis meae. Civitas. 1. Par. 4. e. 31. quam inhabitaverunt posteri Simeonis (13)

Abela, Luctus. Nomen urbis, 2. Reg. 20. e. 15. quae et Abel (1)

Beth-haman, Domus gratiae siue misericordiae, vel doni. Nomen ciuitatis, 3. Reg., 4. a. 9 (13).

Sur, Murus, aut bos vel aspiciens. Syria dicitur, Genes. 16.b.7 et 20. a. 1. Solitudinis nomen eregione Aegypti (55 зв.) та ін.

³⁵ Потрібно *Бѳѳберай*, бо *Beth-bera* має іншу етимологію: *Domus filii eius, siue domus electa...* (Ан. Б., 13).

В окремих випадках, наприклад, коли в Острозькій біблії пропущено текст, церковнослов'янську форму П. Беринда відтворює на основі грецької, пор.:

*Оусъ*³⁶: Рада, а(б) дєрпно: сѹ(р)̄: змыш-
лєны(й). а̄ п(р)л̄, мѣ. б(т) і к(г) л̄с,
к̄и, ось. и Оѹ̄, к̄и. к̄а. І ѿ(в) а̄. Хусъ,
пла(ч) д̄. к̄а [с(а). нѣсть] (237).

*Hus, Consilium, aut lignum: vel Syria-
ce, fixus. Filius Aram. Gen. 10. d. 23.
Is iuxta Iosephum atque Hieronymum
Tracho nitidis et Damasci conditor
extit. Nam principatum tenuit
inter Palaestinam et Coelesyriam. Hu-
ius regionis sit mentio in Job. 1.a.1.
praeterea Thren 4. d. 21... (30 зв.).*

Ці зіставлення наочно показують, що український філолог дуже точно перекладає етимології антропонімів і топонімів Антверпенської біблії, однак додатковий, довідковий, нефілологічний матеріал (локалізація об'єкта, який має ту або іншу назву, ідентифікація особи з тим чи іншим іменем) він здебільшого оминає і таким чином досягає не тільки стислості, але й відносної однотипності словникових статей у другій частині «Лексикона». Опрацьовуючи етимології з Антверпенської біблії, лексикограф іноді вважав за потрібне давати не звичайний переклад латинського тексту, а ширші пояснення, уточнення (як на основі інших джерел, так і своїх знань), пор.:

«Лексикон»

Тіть, е(л): Ч(с)ти дѡстѡн(н), а(б) учти-
вы(й), и(ж) ѿуст прозва(н). Дѣ(а) і
м̄, з. а(п) в. (237)
Тѹранъ: Царюючій кнѡ(з), ѡкру(т)не
пануючій, а(б) мучите(л). Дѣ(а) ѡі
ѡ (237).

Антверпенська біблія 1571 р., т. 7.
Titus, Honorabilis. D. Nomen viri, cog-
nomen Iusti, Act. 18.b.7. (58)

Tyranus, Impera(n)s, vel princeps.
G. Esth. 6, c. 9 Act. 19. b. 9. (59).

У кількох випадках П. Беринда дві словникові статті Антверпенської біблії об'єднує в одну або навпаки, одну статтю цього джерела він поділяє на дві [214, 91—92]. Статті «Лексикона», які ґрунтуються на Бериндиному перекладі латинського тексту тлумачень при Антверпенській біблії, дають надійний матеріал для дослідника української лексики кінця XVI — першої чверті XVII ст., адже в них немає вкраплень із інослов'янських текстів.

Зіставляючи форми власних найменувань Острозької й Антверпенської біблій, П. Беринда спостеріг і відмінності в текстах цих публікацій та недоладності в перекладах Острозької біблії, різниці між нею та латинським текстом Антверпенської біблії, що й відзначив при тлумаченні деяких назв, напр.: Вагаѡан(ъ): ...есѡи(р)̄ в ла(т) к(а). То(г)о(о) имени ѡ не прело(жи): и с(л)в(н) нѣ(ст) (189), Вохоръ... зде... с(л): библии негладкость зри (196); Гаддаль... дев(т): і. зі. славе(н): би(б): боле(й) теѣту тутъ (197); Замврїй Іє(р): ке. [В с(л): по(л) в с(х) нѣсть]... (207; тобто в слов'янській Біблії

³⁶ На полі Антверпенської біблії — Оѹ̄С (Ан. Б., 30 зв.).

півтора вірша немає), Гωгъ:... Сы(н) Іюиль, *славе(н)с: незнати чій...* (199), Лайна и Ловаа, Иса(й) к(д) к(в). [у *Ла(т): нѣ(с)т з(р) е(л): ѿ т(л)*] (218; тобто див. грецький текст «сімдесятьох перекладачів» Біблії), Ѡдіа, ѡдаіа... [...*с(л): именъ ѿ нѣсть.*] (242); Ѡдовіа, л(т) одевіа... [н̄ з̄, *тре(х) имє(н) нѣ(ст): в(ѣ) с(л): идумєаныни.*] (242) та ін.

В окремих випадках він прямо критикує написання Острозької біблії, напр.: Арамь... л(к): г̄ лг, *ту непотребно придано Иоарамъ а п(р): в̄. ѿ. а с(х) і Арам(ъ). Ру(ѳ), д̄. ѳі. Иара(м) сказителнѣ* (179; тобто «зіпсовано»); Ліванъ... и(м) Горъ, ѣ мѡ(и) а̄ з̄ в(ѣ) *сло(в) би(б): супротиво дубравы...* (219; в Острозькій біблії справді так перекладено топонім, якому в латинських текстах Антверпенської біблії відповідають... Libani, Antilibanon), Луса... на(в): ѳі̄. м̄з. *где зле выдруковано е(ст), Лесєнѣданъ. мѣло быти роздѣлне, та(к): Прозваша Данъ самое Лесемъ, еже воеваша...* (220); ѡманъ... [три имени в(ѣ)купѣ, Ѡнамъ, семе(й), и Гада. Зна(й) ѿ то(л): *аще сице е(ст)*] (242); ѡгъ: Плацо(к)... [сло(в): и огъ, ска(з)] 241; тобто сказителнѣ «зіпсовано» Келевей, *скази(т): ѡ(т) е(л): Kai Леватос.* Зри Леввѣй (215; в Острозькій біблії грецьке словосполучення було сприйняте як ім'я) та ін. Тут розкривається ще одна риса багатогранного таланту П. Беринди — текстолога-критика, який, мабуть, грав важливу роль у підготовці нового видання Біблії церковнослов'янською мовою. Укладаючи другу частину «Лексикона», П. Беринда провадив опрацювання різноманітних джерел з етимологіями власних назв, відбирав при наявності кількох тлумачень одне й пропонував увазі читача. Але з усією сумлінністю й відповідальністю вченого він у багатьох випадках подавав різні версії походження і значення антропоніма або топоніма, іноді паспортизуючи кожну з них, напр.: Лука: е(в)р: [воскршаа̄й] самому з(ѣ) мертвы(х) встанье. *Ла(т): ѡ(т) Свѣтлости, Н. Ма(н): разуме(н)...* (220; перше тлумачення взято з давньоруського словника «Рѣчь жидовскаго языка», друге — із Антверпенської біблії, пор.: Lucas, Hebraicé potest interpretari, *Ipsi resurrectio, vel Latinè a luce. D...*—37, третє — з твору Мануїла Ритора); Мріа, или Маріам(ъ): Владушаа, или Г(с)жа, *Маѣ: ѳеовілак(т): и Кєра(м): Тавро(м): а Г(р) Б(є)...* Дша. По инѣ(х) по(д)несєнаа а(б) горкости море, а(б) мврра-а, а(б) научителка, з(ѣ) св(р) и е(в): Пани морска(а)... (222).

Як і в першій частині (при поясненні апелятивів), так і в другій частині (при тлумаченні власних назв) «Лексикона» П. Беринда часом пояснення з різних джерел подає не в одній, а в двох статтях — *Вирсавіа, Бєтсуа: Дщи силна пре(д) враги...* і *Вирсавіа: Колод(з) присяги, а ц(р) г̄* (195), пор.: *веръсавєє бо рѣвєникъ сказаетьса* (БП, 167).

Завдяки використанню надбань вітчизняної, візантійської, західноєвропейської, а, можливо, й вірменської ономастики П. Беринда створив одне з найкращих і найбільших у давньому європейському монознавстві зібрання етимологій власних назв.

Серед джерел словника П. Беринда в післямові на першому місці, з визивом великої пошани, називає надрукований 1596 р. у Вільні словенороско-український «Лексис» і його автора Лаврентія Зизанія, підкреслюючи: «...его же и zde привнесеніє и исправленіє то внятно буди. ѿ(т)туду убо начало вземъ аз(ъ)» (243). Нижче буде показано характер використання і змін, внесених П. Бериндою в матеріал, почерпнутий із книжки Л. Зизанія. Природньо, П. Беринда змінив орфографію Л. Зизанія відповідно до норм першої чверті XVII ст., які дедалі ширше відбивали правопис, кодифікований авторитетним філологом М. Смотрицьким у «Граматиці» 1619 р. Наприклад, він відкинув усередині слів після приголосних **ѡ**, що не мали звукового значення, або написання його проти етимології, замість архаїчного позначення проривного **z** за допомогою **кz** застосував чергу **ц**, заміном відповідно до правил М. Смотрицького вживав слово **цтеръ** замість **цтеръ**, **ѡ ѿ ѿ та ін.**, пор.: як перо злегъчаю (34), врата, **вратѡ** (36), воззатѡй), **вв(з)ница** (37), егда, **кzды** (45), вѣшній(й), **пад(в)орній(й)**, **звер(ъ)хній(й)**, **тогосвѣт(т)ній(й)**... (33) у «Лексисі» та **ц** як перо злегъчаю (21), Врата: **Ворота**... (17), **Воззатай**...: **Возница** (16), **Сзда**: **Сдѡ** (35), **Вѣшній**: **Падворній**, **зверхній(й)**, **сгосвѣтній**. **цц** в **тогосвѣтній(й)**... (16) у «Лексиконі».

Щоправда, в П. Беринди спостерігаються й деякі архаїчні написання, особливо в церковнослов'янських словах, зокрема **ѡ** після **p**, **л** відповідно до живомовних **e**, **o** в сполуках із плавними, одиничні написання з **ж**, часте вживання **aa** замість **aa** та **ін.**, напр.: **бe(з)дp(з)повель**... (31), **дe(p)жава**... (43), **жестокосе(p)ды(й)**, **закаманълого се(p)дца** (46), **въсхитиша сумона вол(ъ)хва бe(з)плот(т)ныи**... (35), **мудрованіє**, **вырозумѣва(н)є** (57), **изъваю** в «Лексисі» та **Бездpъзновенъ**... (6), **Дpъжава**... (29), **Жестокосpъдый**: **закаманълог ѡ срѣдца** (37), **въсхитиша сумона влѣхва бесплѣтнійи**... (23), **Мждрваніє**: **[a(ж) убо слава(н) ж орфографіце: се Р ѡс(с)и ѡ Простечески]**... (66), **Изваю**... (45) у «Лексиконі».

Необхідно зауважити, що багато фонетичних написань Л. Зизанія, які відбивають живу українську мову, П. Беринда замінив етимологічними, напр.: **блюденіє**, **стережѣн(ъ)є** (28), **брашно**, ...**идло** (28), **благій**, **добрі(й)** (30), **въскликаю**, **выкрыкаю** (37), **выа**, **шыа** (38), **гибель**,... **погибѣль** (42), **досажая**, **льжу**... (43), **Зае(м)ни(к)**, **пожигачій** (48), **косненіє**, **заба(в)лѣньє** (53) у «Лексисі» та **Блюде(н)є**: **Стереже(н)є**... (10), **Брашно**:... **ѣдло**... (12), **Блгій**: **Добры(й)**... (7), **Въскликаю**: **Выкрыкаю** (22), **Выа**: ...**шиа**... (24), **Гибель**: ...**погибель** (25), **Досаждаю**: ...**льжу**... (32), **Заемникъ**: **Позычаючій** у **кого** (40), **Косненіє**: **Забавленъє** (55) та інші в «Лексиконі».

Хитання в уживанні **e** та **я** в творах обох учених, очевидно, відбуває перехід **a** в **e** після м'яких приголосних у їхніх рідних наддністрянських говірках, пор.: ... на повѣтp^я (35), ...зѣльє (48), ...

ди(т)е... (51) у «Лексисі» та ...на повѣтр(ъ)е (23), ...зѣла... (38), ... дита... (45) та ін. у «Лексиконі».

Далеко рідше на місці етимологічних написань Л. Зизанія зустрічаються фонетичні написання в П. Беринди, пор.: желаніє... хо(т) (46), исходище во(д)ное. выхоженъе вѣдъ... (51), насыщеніє, нако(р)мле(н)е, тученъе (60), непреборимы(й)... которого. нѣкто звал(ъ)чити не може(т)... (62), мол(ъ)ва, ... гу(к) ѡ(т) мовы лю(д)скои... (56) у «Лексисі» та Желаніє: ... хуть... (36), Исходище: Выхожнѣ... (52), Насыщеніє: Накормлѣнѣ... тучѣнѣ (71), Непреборимый: ...которого нѣкто звалчти не можетъ... (75), Молва... гукъ ѡ(т) мовы людскои... (65) у «Лексиконі». В окремих випадках спостерігається наближення української фонетики слова до польської, пор. лестецъ: ...зрадца... (54), ма(х)рама... простирало (57) у «Лексисі» та Лестецъ: ...зрайца... (57), Махрама... простирадло... (222) у «Лексиконі».

Порівняльне дослідження пам'яток переконаливо показало, що вчений майже повністю ввів («привніс») текст «Лексиса» у свій словник, і таким чином праця Л. Зизанія дістала друге, тривале життя. Під «исправленієм» треба розуміти як зміни в правописі використаного тексту Л. Зизанія, так і лексичній його частині. Незважаючи на те, що Л. Зизаній і П. Беринда походили з близьких діалектних середовищ й жили в одну і ту ж добу, в узятому з «Лексиса» матеріалі «Лексикона» виявляються деякі звукові та морфологічні відмінності, що виходять за рамки орфографії, пор.: лещу, зраджѡю (54), навѣтованіє, зраджа(н)е (59), навѣтую, зраджаю (59), діадима, корона (43), злонра(в)ны(й), злого обычаю (49) у «Лексисі» та Лещу: Здражаю... (57), Навѣтую: Зражаю... (68), Навѣтованіє: Зражанѣ... (68), Діадима: ...Коруна... (200), Слонравный: ...злогѡ обычаю (39) у «Лексиконі». Помітні також відмінності в наголошуванні слів (як у реєстрі, так і в перекладній частині), пор.: борба́ (29), ба́ли(й), ... чаровни́къ (27), бдѣ́ніє, неспа(н)ѣ́ (27), брѣ́ма, берѣ́ма... (27), ведрѡ́ погѡ́да (36), зако́нъ, пра́во (49) у «Лексисі» та Бо́рба (11), Ба́лій... Чаро́вникъ (5), Бдѣ́ніє: ...Неспа́нѣ (5), Брѣ́ма... бе́рема... (12), Ве́дро: Погѡ́да... (14), За́конъ: Пра́во, за́повѣдь... (41) у «Лексиконі». В одних випадках місце наголосу давніше в Л. Зизанія, в інших — у П. Беринди. Причину цього варто дослідити окремо. Здається, в пам'ятках відбите різне наголошування у рідних говірках обох учених.

Мову перекладної частини «Лексиса» П. Беринда ввів у «Лексикон» без суттєвих змін, адже обидва мовознавці були сучасниками й у своїх словниках відбивали узус української літературної мови одного періоду (к. XVI — поч. XVII ст.). Лише зрідка П. Беринда подає відмінний словотворчий варіант слова або замінює іншою лексемою в статті, запозичений із праці Л. Зизанія, пор.:

«Лексис»

«Лексикон»

благоговѣннѣ, набо(ж)ность... (27)
домостроителѣ, шафарѣ, справ(ъ)ца до-
му (44)

Блгоговѣннѣ... побожно(ст)... (7)
Домостроите(л): шафа(р), справа до-
мовый (31)

лє(р)по(п) ослїй, камѣ(п) *млын(ѣ)-ны(й)* (46)
 лєстїць, волоцюга, *тула(ч)*... (54)
 бохма, згола, *надарєнїє*... (27)
 видѣти остро, *смотрити* быстро (33)
 властєлїн(п), вла(д)ца, *влада(р)* (39)
 гибель, *цїрота*, погїбель (42)
 врученїє, влїнїє, поруче(н)є, *пода(н)є* (17)

Жрѣновѣ ослїй, или осєлскїй, Камѣнь верхнїй *млыновыи*... (37)
 Лєстєць: *Тулакѣ*, волоцюга... (57)
 Бохма: Весма, згола, *напрасно* (12)
 Видѣти остро: *Бачити* быстро (15)
 Властєлїнь: Владца, *Панѣ* (16)
 Гибель: морѣ... або *зуба*, погїбель (25)
 Врученїє. Вданьє, поруче(н)є, *залиценьє* (18) та ін.

Мабуть, автор вважав, що вибрані ним слова точніше передають значення реєстрових слів або ширше відомі, ніж ті, які він знайшов у «Лексисі» Л. Зизанїя. Деякі слова і варіанти, вжиті П. Бериндою, виявилися справді більш поширеними (напр., *бачити*, *панѣ*, *побожность*) в українській мові, хоч окремі полонізми (напр., *залиценьє*) не прищепилися. Деколи він перекладає церковнослов'янські слова, що їх залишив в українському тексті Л. Зизанїй, пор.: всхїщаю, пориваю, похапую. тогда всхїтитиша смона вѣл(ѣ)хва... тогда пор(ѣ)вали бѣси смона во(л)хва... (35) («Лексис») — Всьхищаю: Пориваю, похапую, хватаю... всхїтитиша смона вѣлѣхва... Порвали бѣси смона *чаровника*... (23) («Лексикон»). Коли реєстрове слово було однозначне або не потребувало додаткового пояснення, П. Беринда обмежувався повним уведенням у «Лексикон» статті з «Лексиса» Л. Зизанїя, пор.:

«Лексис»

«Лексикон»

благодару, дякую (30)
 брегу, стерегу (29)
 врачую, лѣчу (35)
 голѣмы(й), велики(й) (40)
 клосне(н), хромѣ (52).

Блгодару: Дякую (8)
 Брегу: Стерегу (12)
 Врачую: Лѣчу (17)
 Голѣмый: великій (27)
 Клоснєнь: Хромѣ (53) та багато ін.

Здебільшого ж переклад Л. Зизанїя автор «Лексикона» доповнює власним перекладом або матеріалом із інших джерел і таким чином глибше розкриває значення реєстрового слова. У розбудованій перекладній частині матеріал свого найвидатнішого попередника лексикограф ставить на відповідне місце в ряду синонімів або семантично близьких слів (іноді дає реєстрове слово в контексті й паспортизує його), пор.:

«Лексис»

«Лексикон»

алканїє, *исти хотєнїє* (24)
 без(д)на, *пропа(с)(ть)* (29)
 воинѣ, *жо(л)нѣ(р)* (33)
 живо(т), *меш(ѣ)ка(н)є*, и ты(ж)
ска(р)бѣ, *грошѣ* (47)
 ми(р), *покой* (56)

Алканїє: Прагнєньє ѣдла, *ѣсти хотє(н)є*, чутьє голоду (5)
 Бездна: Безодна, *пропаст(ь)*, глибокость, мнозтво многое водѣ, окнина (6)
 Воинѣ: Рицєрь, *Жолнѣрь* (17)
 Живоґ: Живот(ѣ), баґатство, *мешканьє*, або брукѣ, або жолудокѣ, также матица, и тыжѣ: *скарбѣ*, *грошѣ* (37)
 Мирѣ: *Покой*, смире(н)є, згода, помиреньє (64)

веду(г), хороба (59).

Недуг: Немочь, хороба, или многовре-
ме(н)ное страда(н)е, болезн(ь) (73)
та ін.

Деякі слова іншомовного походження, які Л. Зизаній надруку-
вав кириличним шрифтом, П. Беринда подає відповідно грецьким
або латинським, бажаючи підкреслити, що вони не є українськими,
тому вживати їх замість питомих слів не бажано, пор.: без(ь)мол(ь)в-
никъ, еремита, который не в(ь) гуку а без(ь) затръвожена свѣта
того бе(з)бла(з)ненѡ, без(ь) погоршен(ь)▲ живеть (31), без(ь)словес-
ное, бестіа («Лексис») — Бе(з)молвни(к): Ерѣмитъ пустынни(к)
(6), Безсловесное, Bestia, албо Дикое а округное свѣра (6) («Лекси-
кон»).

У поданих вище зіставленнях можна було спостерегти, що автор,
залучаючи пояснення з «Лексиса», часом скорочував їх, коли реест-
рове слово можна було переказати або пояснити точніше, пор.:
баснь, каз(ь)ка, слово, байка (28), искони, на само(м) поча(т)ку, спо-
ча(т)ку (51), зефиръ, вѣтръ вда(ч)ны(й), ѡ(т) полу(д)ня вѣючій
(49) («Лексис») — Баснь: Казка, байка, вымысл(ь) (5), Искони: на
самомъ початку (49), Зефѣръ: вѣтръ ѡ(т) заходу (207) («Лексикон»).

В абсолютній більшості переклади П. Беринди точніші (напр.:
слів *баснь*, *зефиръ*), але окремі невикористані пояснення Л. Зизанія
більше вдалі (напр., *стамна*). Не ввів у «Лексикон» П. Беринда
лише окремі статті Л. Зизанія, напр: *вручаю* (39), *неясы(т)* (60—
61), очевидно, внаслідок недогляду. Крім того, що статті, взяті з
«Лексиса», П. Беринда розташував, враховуючи і внутрішній ал-
фавіт, він лінгвістично досконаліше вводив окремі слова, які Л. Зи-
заній подав не в вихідній формі, переробив уведені ним словоспо-
лучення, в яких пояснювалося оказіональне значення, пор.:

«Лексис»

недостойный, него(д)ный (62)
неудостоивы(й), которій не учини(л)
него(д)нымъ, але учини(л) го(д)ны(м)
(62)

исходище во(д)ное. выхоженье вѡдъ
теченье воды (51).

«Лексикон»

Достойный: Годный (32)
Оудостоаю: Чиню годнымъ (137)

Исходище: Выхожънье, або роспутье,
перехрестье (52).

Упорядкування реестрових слів й уточнення їх змісту автор «Лекси-
кона» здійснював на основі першоджерел, які часто точніше паспор-
тизує, ніж Л. Зизаній, пор.: зав(ь)ри, застанови. фало(м), лд...
(47), съну(з)ны(й) конь, и(з)ны(й) конь верхо(м) верховны(й), цр(с),
кни(г). глава і (77) у «Лексисі», Завираю: Застановляю, запираю,
замыкаю. фал(м): лд. г (40), Сънуздницъ: г, цр(ст): і. колесничны(х)
коній, возникѡ(в), взовы(х) (Бер., 128) — «и бѣша оу соломона,
≠ м стадъ конныхъ въ колесница и ≠ ві, сонуз(д)ницъ. и постави ▲
въ градѣхъ со колесницами» (ОБ, «г цр(с)твъ», гл. 10, 161 зв.).
У «Лексиконі» П. Беринди спостерігається об'єднання перекладу
в одній статті близьких або тотожних за значенням слів, відповідно
до двох статей у «Лексисі» Л. Зизанія, пор.:

«Лексис»

благодарный, податливый (31)
 благодарствѣ(и), податливый (31)
 врачеваніе... лѣчѣ(н)е (35)
 вра(ч)ба, лѣчѣньє (36)
 гаданіе, загадка, тру(д)ное а хитрое
 гаданіє (10)
 гаданіє, ро(с)мова гада(н)е, зага(д)ка.

«Лексикон»

Бл̃годарны(й): Бл̃годарствѣ(н): Податливый, албо в(ѣ)дачный (8)
 Врачба, врачеваніе, лѣчѣньє, лѣкарствѣ дава(н)е... (17)
 Гаданіе, або гаданіе, или гадан(ь)ство: Трудное а хитрое пыта(н)е, загадка, розмова, съкровень глѣ... (25)

Проте зустрічається поділ однієї статті Л. Зизанія на дві з метою чіткішого розмежування значення і вживання реєстрового слова, пор.: *гусли, ар(ѣ)фа*, лю(т)на, скрипица (40) («Лексис») — *Гусли*: Скрипица, Метафор): то єст: образующе толкуетьса мысль (28), *Гусль*: Гарфа, цїтра (28) («Лексикон»). Частину перекладів Л. Зизанія автор «Лексикона» відкинув, пор.: баснословіє, нѣкче(м)наѣ мова (28) («Лексис») — Баснословіє: *Бая(н)е, ба(й)ки повѣда(н)е* (5) («Лексикон»). Варто зазначити, що окремі слова неслов'янського походження ввійшли в реєстр першої частини «Лексикона» саме із «Лексиса» Л. Зизанія (напр.: *Рака*: Трунна...; *Ракка, раха*: Ты — 107), але П. Беринда згадує їх і в другій частині своєї праці (*Ракка*: Трунна. [а Ра(к)ка, ска(з): Ты] — 229). Беринда найвищою мірою творчо сприйняв і розвинув досягнення Л. Зизанія.

Низка статей «Лексикона» свідчить про те, що П. Беринда міг мати в розпорядженні «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто» (Пр.) або глоси, на основі яких він складений, пор.:

«Лексис... просто»

брение калѣ, грязь (178)
 гонзеть втечеть (181)
 дря(х)лѣ смутень (181)
 добль крѣпокъ або мужествень (181)
 клипышь (1) микгьдалы (184)
 ѡско(р)домъ долотомъ (187)
 скнипы блощицы (190)
 хлябы продухи воднии (193)
 шумень пьянь, або похмелень (194).

«Лексикон»

Бреніе: Глина, болото, калѣ, грязь (12)
 Гонзе...: Оушоль, утѣк(ѣ), убѣгъ... (27)
 Драхлый: смутный ... (34)
 Добль: Сталый, мужественъ, крѣпкій... (30)
 Клапышь: Дерево мѣдаловое... (53)
 ѡскордѣ: Клепецъ, сокира, которою муларѣ кам(н)е ѡтесуютъ, и тыжъ долото (153)
 Скнипы...: Мѡшки... и те(ж) блощицѣ (232)
 Хлябы: Прадухи водныи, водѣ оупу(ст) (143)
 Шумень: Піанѣ, похмѣлный, веселый... (158).

Усіх зазначених вище слів немає в «Лексисі» Л. Зизанія. П. Беринда навіть узяв окремі переклади «Лексиса... просто», відкинуті Л. Зизанієм, пор.: *чертогъ* ложница, упокой (193) — «Лексис ... просто», *чертогъ*, палаць, терѣ(м) (87) — «Лексис» Л. Зизанія, *Чертогъ*: Ложница, албо поко(й), кролевській палаць, теремъ, полата царева зготованаѣ (156) — «Лексикон» П. Беринди. Значна частина словникового матеріалу «Лексиса... просто», що збігається з матеріалом «Лексикона», ввійшла в працю П. Беринди й за посе-

редництвом «Лексиса» Л. Зизанія. Спосіб введення словникових статей «Лексиса... просто» в «Лексикон» такий же, як і матеріалу «Лексиса» Л. Зизанія, проте П. Беринда зрозумілі граматичні форми в непрямих відмінках «Лексиса... просто» подавав в основній формі (пор. *ωско(р)домъ... і ωскордъ* у П. Беринди).

«Лексисъ... просто» носив на собі яскравий відбиток глосарія: чимало реєстрових слів подано в формах, у яких вони виступають у контексті, звідки їх узято, й, нерідко, пояснено їх оказіональне значення. Чимало статей його—це матеріал, вибраний із видань білоруського першодрукаря Ф. Скорини, зокрема з Псалтиря (1517 р.). Дуже можливо, що через «Лексис ... просто», а не безпосередньо з друків білоруського просвітителя, П. Беринда використав частину глос Ф. Скорини (це питання необхідно дослідити спеціально): серед поданих М. Г. Судником [146, 83—94] глос Ф. Скорини в «Лексиконі» П. Беринди немає жодної, яка б не виступала в «Лексисі... просто». Більш імовірно, що український лексикограф із книг Ф. Скорини використав пояснення назв деяких літер гебрайського (давньоєврейського) алфавіту, пор.: алеф, еже поруски сказується *наука*; бет, знаменуєть *дом*; кгимель *полность*; далет *крижала*; ге *сия*; ваф, *і он*; гет *живот*; каф *рука*; мем *с них*; анн *кладезь*; фе *уста*; коф *возвание*; реш *глава*; шин *зубы*; таф *знамена* (Ф. С., 111—112) — Алефъ: *Наука*, або оучиса... (174), Бетъ, или Виѳъ: *Домъ*, або завстыжена... (186), Гімель: *одплата*, *зуполность* (199), Далетъ: *Страхъ*, або *таблицъ(ъ)* (200), Ге: *Тал* (198), Вавъ: *Тъи*, або *И...* (188), Гетъ: *З(ъ) умън(ь)е, живо(т)...* (199), Кафъ: *Накрывлены(и), а(б) долонь...* (215), Мемъ: *Внутрености, а(б) з(ъ) них(ъ)* (222), Аїнь: *око*, або *око презрочистое. або жро(д)ло...* (173), Фе: *Уста...* (238), Кофъ: *Везва(н)е*, по инъ(х), Ку(ф). *За(м)кнъ(н)е...* (217), Решъ, -с-: *Голова...* (229), Схінъ, и(л) ши(н): *Зуб(ъ)*, и(л) на рану... (235), Тафъ, -в-: *Зблудиль, а(б) зкак(ъ)...* (236) — «Лексикон».

У відношенні до надбань попереднього й сучасного йому словникарства П. Беринда постає як мовознавець-лексиколог, учений-лексикограф, який, знаючи сучасну лексикографію, по-науковому відбирав і обробляв матеріал, залучаючи його до своєї праці. Кількість словникових статей, уведених без обробки й без додаткових власних пояснень П. Беринди, що ґрунтуються на вивченні значення слова в церковнослов'янському контексті, у «Лексиконі» зовсім незначна. Необхідно підкреслити, що використані ним словники, в яких перекладається лексика церковнослов'янської мови, були невеликі за обсягом (найбільший «Лексис» Л. Зизанія налічує близько 1060 слів у реєстрі), і запозичені з них матеріали в першій частині «Лексикона», що налічує понад 5000 статей, займають досить скромне місце (приблизно $\frac{1}{6}$) у порівнянні з загальною кількістю розробок, що належать тільки П. Беринді. Оскільки матеріал із попередніх східнослов'янських словників П. Беринда інколи подавав у своїй праці без істотних змін з наступним українським перекладом або без нього, історики української мови повинні брати до

риг .	Пе	Прз	К	Пк	ригд.
Пастыря :	Пастухъ	Пастирникъ	Гаштоватъ	Нхѡдѡи	
Пачи рѣшій, болшей, нѣсто,				Печель, нѣл пѣтла, пѣтальца	
Пачи смлѣ:	Нѣ смлѡ	Спротивѡвѡ		Нхѡѡ ѡс	
Плѣсній :	Половій	Печалованіе	попечініе	Старанье	строганіе
Плѣтѣ :	Горѣцость	Печальниъ		Фрагованій	
Плѣло: Смола, лѣво нѣде асамній				Печаль:	Фраговнѡте, болемнѡй
Огнѣ :				жаль, печалованье	скорѡте
Плѣвел :	Стараніе	Зрѣ печѡ		болѣзне, спопадѣние, старѣ	пѣкловалѣ, стѣпнѣте, стѣпаніе,
Пѣпелѣ :	Попѣлкѡ			жѡрѣѡ	стѣпнѡте
Перѣте: нѣл перѣ, зрѣ перѣнѡ				пѡпечініе	Зрѣ пѣлкѡ
Перѣ: Пѣра, лѣво крѣдѡ, перѡ				Печальнѡ:	Сѣпнѣкъ стѣпнѣте
Перѣлѣте :	Пѣрѡнѣтѡ шѡрѡслѡй			пѣвел	нѣ ѡ ѡ: вѣжѡ
шѡрѡнѣтѡ:	лѣскій, прѣдскій			Пѣрѣнѣ:	Пѣрѡтнѡй
Перѣлѣте вѣтнѡ вѣтѣвел :	Бѣз			Пѣлѡнѣ:	Кѣнѡ
сѣрѣлѣтѣнѣтѡ пѣшѣлѣтѣнѣтѡ				Пѣра:	Зѣлѣтѣра
Перѣтѣ :	Сѡвѣнѡ			Пѣртѣ :	Сѣжѡ
Перѣворѡднѡл :	щѡгѡ нѣперѡше			Пѣртѣ :	Чѣтѡ чѣтѡ, пѣрѡванѡе
рознѣтѡ нѣнѡ ѡфѣрѣ	Гѣ лѣитѡте			Пѣрѣнѣ:	Кѡлѡри бѣтѡ справѣѡ
сѣ корѡвы Зѡвѣтѡ нѣнѡ пѣнѣтѣ				Пѣрѡваніе :	Амосѡванѡе
Перѣворѡднѡл ѡвѡнѡ :	Перѣшѣнѣ			Пѣрѡнѣтѡ :	Пѣртѣ, вѡнѣнѣ, бѣтѡ
сѣ жѡнѣнѣ				Пѣрѡнѣ :	Зѣлѣнѣнѣм нѣ вѣтѣѡ
Прѣлѡлѣ:	Прѣтѣ, нѣлпѣше, нѣлпѣраѡѣ			Пѣслолѡ :	Фѡсѡѡ пѣсѡнѡ
Прѣлѡнѣтѡлѣ:	Прѣлѡнѣтѡлѣ, пѣшѡрѡдѡлѡ			Пѣслѡртѣ :	Пѣрѡѡ дѡ пѣлѡдѡ
Прѣлѡсѡтѡ :	Пѣрѡсѡтѡ, стѣпаніе			Пѣслѡртѣ :	Пѣрѡѡ дѡ пѣлѡдѡ
дѡстѡпнѡ, зѣлнѣтѡ, пѣлнѣтѡ					сѡлѡнѣтѡлѣтѡ
Прѣлѡсѡтѡнѣлѡ :	Прѡдѣлнѡ				пѣлѡртѡ
Прѣлѡнѣтѣ :	Пѡлѡнѣтѣ				
Прѣлѡсѡтѡ ѡ прѡхѣтѣ :	Пѡрѡхѣтѣ				
Прѣлѡнѣтѣ :	Грѡнѣтѣ				

Рис. 10. Сторінка з першої частини «Лексикона словенороського» П. Беринди. Київ, 1627 р.

уваги те, що через давньоруські джерела в «Лексикон» ввійшли окремі давньоруські, а через твори Максима Грека, особливо в другу частину — окремі російські слова. Крім того, із зазначених словників у переклади «Лексикона» потрапила також певна кількість церковнослов'янзмів.

*Матеріали лексикографічного характеру
в «Лексиконі»*

Додатковими матеріалами лексикографічного характеру, які залучив до свого словника наш учений, були глоси з тодішніх рукописних, і, особливо, друкованих книг. Влучні пояснення П. Беринда повністю, без змін уводив у текст «Лексикона». Неточні глоси лексикограф оминав, однак вони, як і вдалі пояснення, сигналізували, що те чи інше слово незрозуміле для широкого читача. Він не взяв до «Лексикона» переклади (пояснення) рідковживаних в текстах того часу слів неслов'янського, особливо грецького, походження. Основні значення слова однієї мови можуть передаватися одними й тими ж лексемами іншої мови певної доби, незалежно від перекладача, тому не всякі збіги статей з глосами певних книг пов'язані з використанням їх П. Бериндою. Очевидно, випадковою є тотожність деяких статей словника з глосами таких, наприклад, українських друків, як «О единой истинной православней вѣре...» та «Євліе учительное албо казана...» — пор.: Сугубо, Двоако (Бер., 124) — «сугубо, рекше двоако» (ІПВ, 24 зв.), Внѣшній: Надворній, зверхній(й), сегосвѣтній... (16) — «внѣшни(х), рекше зверхнихъ» (39) та ін.; Зиждитель: Будовни(к), тесла... (Бер., 43) — *сиждитель боудовни(к)* (С. Є., 230 зв.) та ін. — адже в них уміщено багато глос, що пояснюють церковнослов'янські слова, але їх немає в «Лексиконі».

Нічого певного не можна сказати й про відношення до «Лексикона» тих нечисленних глос, які спостерігаються на берегах. «...Іоанна Златоустаго... книги ѿ священствѣ» (Сщ.), в друкуванні якої, мабуть, брав участь сам П. Беринда, бо деякі аналогічні пояснювані слова автор паспортизує загально за іншими текстами, пор.:

«...Іоанна Златоустаго... книга ѿ сщенствѣ» Глоси	Текст	«Лексикон»
-пых-, тобто ѿ(т)пыхающе	ѿ(т)рѣвающе (88).	ѿ(т)рѣваю: ѿ(т)мѣтую, ѿ(т)тручую, ѿ(т)кидаю, ѿтпыхаю ѿ(т)гоняю (146)
възмуш-	стужающу (98)	Стужаю: Не даю покою, прикруса, ..., ѿслобляю, оудручаю... <i>възму-</i> <i>щаю</i> . дѣ(а) од (123)
Аллигорія	иновѣщаніе (383)	Аллигорія: <i>Иновѣщаніе</i> или ино- сказаніе. Гал: д. кд. б(с): дѣ(а): л(ст) рч (174)
люданинь	лаікъ (412).	Людинъ: Мірській человекъ, <i>лаи(к)</i> (61).

Одне тлумачення біблійної назви П. Беринда-поет увів у свої різдвяні вірші 1616 р. — *Вио-леємъ, Домъ хлѣба* (Бер. В., 59), пор. у «Лексиконі»: *Вио-леєм(ъ): Домъ хлѣба*, войны (194). На полях книги віршів автор надрукував дві глоси — ѿ Астролатра(х) — *свѣздослужителехъ*; філеортѡмъ пояснити — *празднолюбцем(ъ)* (Бер. В., 65—66), але ці оказіональні грецизми не знайшли місця

в «Лексиконі». Це б свідчило про те, що в докиївський період П. Беринда займався в основному вивченням і поясненням словникового матеріалу Біблії.

Не спостерігається в «Лексиконі» й широкого використання тих нечисленних глос, які були вміщені на берегах лаврської книги «Анеологiонъ, или Трифологiонъ» (Анф.), надрукованої за участю П. Беринди, пор.:

«Анеологiонъ...»		«Лексиконъ»
Глоси	Текст	
навклирь	кръмчій (57)	Навклирь: Стырни(к) корабелный (224) Кормчій, или кормни(к): Стырни(к) (54)
Настижителень Кроуноу	Димотись (57) Мітроу (38)	— Мітра, круна: еп(с)пскаа корона... ю(д) сі (223)
епарустрись воеводы.	ячанць (381) Стратилата (403).	— Стратилать: Полковникъ, Гетманъ, Воевода. г̃ м(к). г̃ (234) та ін.

Переклади П. Беринди далеко точніші. Він при деяких словах покликається й на інші джерела. Не взяв до уваги автор «Лексикона» й переклади назв місяців, надруковані в «Анеологiоні», напр.: М̃ць Септемврїе. (Си)р̃ъчъ, Се(д)мый. Рекомый Вресень. по древни(х) же, Роуень (Анф., 1), М̃ць февруарій сир̃ъчъ, Лютый (714—715), Мартъ Рекомы(й) Сухій (748—749), Мартъ или Березосоль (752—753), Ср̃ъпна, или Ауговста (920—921), Заревъ, или Ср̃ъпень (948—949) та ін.

Незаперечним є факт залучення в «Лексикон» деяких глос із «Книги ѿ в̃р̃ъ...» (КВ), пор.: фифида (!) Мусіа (Бер., 241), Коливо: Кут(ь)а... пшеница (54) — фи(м)фидами, то е(ст) мусією (КВ, 171), Коливо тыж, то е(ст) пшеницу вареную... (318).

Найбільше слів до реестру й глос до перекладної частини П. Беринда залучив із книжок, що вийшли в світ з друкарні Києво-Печерської лаври 1623—1628 рр. Не має сумніву, що частина глос цих видань належить самому лексикографові. На цей період припадає найінтенсивніша праця П. Беринди як над текстами лаврських видань, так і над «Лексиконом», що активно поповнювався. Про сумлінне ставлення науковця до своєї редакторської роботи свідчить той факт, що навіть у «Лексиконі» він не забуває про капітальну працю «...Іѡа(н)на Зла(т)оустаго... Бесѣды на дї посланій. ...Павла» і просить читачів виправити помічені в ній помилки: Распаленіе, кручина: распале(н)е. ѿ(т) се(г) исправи погрѣшеніе, а̃ к(р) и̃. на с(х) г̃ л(ст): м, истнивъ и(х) распаленіе с(ъ) пухлиною, начиняетъ догматы полагати (107), Тченіе: Тка(н)е поло(т)на... Бе(с): а(п): л(ст): ≠в̃ф̃ві, испра(в) послѣднюю строку ѿ(т) самого тченіа. бо. чтеніа, сл̃е та(м) е(ст) (135).

В одному з найбільших лаврських видань — книзі «...Іоанна Зла(т)оустаго... Бєсѣды на ді посланій ...Павла» поруч із «произвольнакими» — можливими церковнослов'янськими варіантами перекладу грецьких слів і словосполук — було надруковано певну кількість українських глос, але П. Беринда не всі залучив до «Лексикона», пор.:

«Лексикон»	Текст	Глоси
Поета: <i>Творецъ</i> . б(с) р(л)а в(ъ) к(г) (227)	поет-ы	творц- (44)
—	прошна-кѡвъ	жебра-
—	потаковник-ѡвъ	пасорит- (56)
—	пирогъ	платок (109)
Прелюбодѣйчище: <i>Бастра</i> (95)	прелюбодѣйчище	бастра (414)
W(т)вѣщаніє: ѡ(т)повѣдь, <i>декрет</i> ... (145)	ѡ(т)вѣщаніє	декретъ (181)
Врудіє: <i>Посудокъ...</i> , или <i>варста</i> (153)	орудію	варстату (478)
Кѡниѡ(н): сѣльє е(ст) якоже масо Гѡфѡво... дѣ(а): н(р): кз. <i>свинаа вош(ъ)</i> (217)	свинію вошь	Гречески кѡниѡ быліє я(д)носное (547)
—	народную	мужицк- (731)
Кличъ: <i>Комѡдіа</i> , хѣг. крик(ъ) (53)	кличемъ	гоготаніѡ(м) (786)
—	тонкаа пища	дієта (1059)
—	палитиса	смаж- (1138)
Низбрегъ:... скала, <i>дебра</i> (77)	низъбрегъ	дебры (1195)
Немовущі(й): <i>шепечучі(й)</i> , <i>гугни- вы(й)</i> ... (74).	немовующа.	шепечучого, гуг- наю- (3043) та ін.

Меншою мірою введено в «Лексикон» глоси із київського друку «...Іѡа(н)на Златоустаго... Бєсѣды на Дѣаніа ап(с)лскаа» (Бс. д.), пор.:

«Лексикон»	Текст	Глоси
—	единогубъ	простъ (12)
Селіє: Ярина, огородній рѣчи	селіа ограднаа	ѡгоро(д)нини (95)
ѡтребы: Смѣтьє, <i>ѡтруби</i> ... (154)	отреби	отруби (159)
Велможа, <i>Силникъ</i> . Дѣ(а): а(п): б(с): л(ст) рлв (14)	силникъ	велможа (182)
Вънезапу: <i>Спрудка</i> , ...напрасѡ, <i>нагло</i> (21)	нагло	внезапу (277)
—	ѡаліды	Оудила (319)
Скудость: <i>недостатокъ</i> (115).	скудость.	недостатокъ (495) та ін.

Спостерігається значна кількість збігів перекладів у «Лексиконі» з глосами публікації «Стг ѡ оца ншег ѡ Андреа... Толкованіє на Апокаліфін(ъ)... Іоанна Бгослова...» (Апок.), проте й звідси взято не всі глоси, пор.:

«Лексикон»

Вбрѣтословець: *Вывовный*,
...лга(р), клеко(т) (149)

Коллуріє: *Ма(ст) на очи...* апо(к):
г̃: ні (127)

Мѣрило: Вага, *шалка*, ... (67)

Фіала: Кація на кштал(т) *чашѣ*,
а(б) кубка... (239)

Пупъ, Пупокъ на деревѣ... *пу-*
пѣшка недозрѣла... (103).

«...Толкованіє на Апокаліфінь...»

Текст	Глоси
вбрѣтословцемъ	вывовны- (13)
теплохладенъ	лѣтитеплъ (17)
Коллуріемъ пома-	мастю лѣкарскою
жи очи твои	(18)
мѣрилами	шала-
фіалы	чашѣ (23)
поупы	недозрѣлыи
	пупѣшки (29)
	та ін.

Автор «Лексикона» не знехтував окремими глосами навіть із книги «Прп(д)бнагѡ... Аввы Дороѡеа Поученія», яка друкувалася тоді ж, коли його словник і вийшла 1628 р., пор.: Вукократ(ъ): *Власовина*, волосанка, *Доро(ѡ): г(л) в, ѡ Досіѡеи* (Бер., 196) — «...гла ему *Вукакратъ* (l) потребуєши Досіѡеє; (*Вукакра(т)*) же по нашему языку глетьса *Власовина*) (Дор., «*Блженномъ... Досіѡеи*», другий твір у цій книзі, 22); Крамъви: *Капуста. Доро(ѡ): с(л) г̃і* (218) — «...крамъви, чрѣну жлѣчь творить... (на полі книги — глоса *капуст(а)*) («Поу(ч): аі, 251), Носокоміа: *Шпиталь, до(р), с(л), в* (224) — «въ *Носокоміи*» (на полі — глоса *бо(л)ници*) (248) та ін. Необхідно зазначити, що при глосах «Аввы Дороѡеа Поученій» зустрічаються вже покликання на «Лексикон» Беринди, наприклад, при глосі *цибулю* до слова *лукъ* (Дор., 249) дається «лѣжик *р̃і*» (тобто стовпчик 110).

Нічого певного не можна сказати про використання П. Бериндою глос із рукописів, бо таких текстів, де б повторювалися одні й ті ж самі глоси в одному й тому ж творі, дуже мало, до того ж не відомі примірники будь-яких рукописів, якими користувався вчений, адже навіть у списках одного тексту, наприклад, Пересопницького євангелія (1556—62 рр.) — у так званому Волинському (Житомирському) (1571 рр.) та в уривку Літківського (1595 р.) євангелій глоси не ідентичні. В «Лексиконі» ряд пояснень близькі до глос Пересопницького євангелія, проте це не означає, що Беринда користувався саме ними, пор.:

«Лексикон»

«Пересопницьке євангеліє»

	Глоси	Текст
Дреколь, Алабарта..., <i>рогатина</i> ... (33)	... рогатина(м) (113)	...дрекол(ь)ми
Кустодіа, Ла(т): печ(а) а(б) <i>сторо-</i> <i>жа...</i> (218)	сторожу (121 зв.)	кустодію
Спекуляторъ: <i>Сторожъ</i> , ...або <i>Ка(т)</i> (233)	ката (149)	спекулятора
Кладазъ: <i>Студна, колодезь</i> (52)	або в колодазь (283 зв.).	в стоуд(ь)ню
Пиръ: <i>Уч(а), честь ...колацѣ</i> (81)	честь або колацію (284 зв.)	пиръ

Гной, бреньїе: *Болачка, вродъ* (26) вроды або болач— гной
 (293 зв.)
 Соть: *пласть меду, стбни(к)* (119). пластръ або стел- соть
 никъ меду (334) та ін.

Але навіть із тих друкованих джерел, використання яких П. Бериндою не викликає сумніву, вчений подає залучені в словник глоси здебільшого в ряду ширших, детальніших пояснень, пор.: *несладость* із глосюю *туга* в «...Бєсъдах на ді посланій... Павла» (Бс. ап., 1059) та цілу низку слів у статті Беринди — Несладость: Скорбь, туга съ тажестію, мерзено(ст), бє(з)сластіє, больсть, тєско(ст), брідкост(ь), несмачность, немילו(ст), невесело(ст), невдачность, смутокъ (76). Переклади й пояснення в більшості випадків незрівнянно повніші, глибші, ніж глоси. П. Беринда не вводить у «Лексикон» рідко-вживані елементи неслов'янського походження і їх пояснення та більш-менш зрозумілі церковнослов'янські слова й глоси до них. Загальна кількість статей словника, оформлених на основі глос, зовсім невелика. Учений оминув навіть деякі друковані глосарії, в тому числі й «Леґиконъ альбо трудныхъ словъ выкладъ въ той книзѣ», доданий до книги Кирила Транквиліона-Ставровецького «Зерацало богословїи» (Почаїв, 1618), в якому тлумачаться рідкісні неслов'янські слова. У цьому виявляється негативне ставлення вченого до дедалі більшого насичення мови освічених людей іноземними, особливо латинськими, елементами.

П. Беринда із попередніх лексикографічних матеріалів (словників, глосаріїв, глос) відібрав лише те, що вважав за найнеобхідніше. Залучені з чужих праць матеріали вчений піддавав лексикографічній і мовній обробці. Компіляторство було йому чуже, однак з увагою ставлячися до давньоруських і російських лексикографічних джерел, якими користувався при укладанні своєї книги, П. Беринда залишив у перекладній і тлумачній частині «Лексикона» певну кількість давньоруських і російських слів, які не вживалися в українській літературній або розмовній мові (к. XVI — поч. XVII ст.).

Літературні джерела реєстру «Лексикона»

Друковані тексти

Найголовнішими літературними джерелами реєстру «Лексикона» були церковнослов'янські (словенороські) тексти, надруковані на Україні в XVI — початку XVII ст. Серед них першість належить Біблії, повний текст якої в 1580—1581 рр. в Острозі на Волині опублікував Іван Федоров. Як уже зазначалося, видатний філолог у післямові до «Лексикона» повідомляє, що Федір Балабан, в якого П. Беринда перебував на службі (90-і роки XVI ст.— 1606 р.), мав намір зробити нове, виправлене видання Біблії і його, Беринду, спонукав збирати слова («реченїа») та ономастичний матеріал («име-

на»). Лексика Острозької біблії відзначається архаїчністю й дуже незначним впливом української мови (*вага, гай, пре(з)* него; *сновь ра(д)ны(х)* [188, 168]. Дослідження відношення реєстру «Лексикона» до тексту Острозької біблії (ОБ) переконливо показало, що П. Беринда черпав матеріал, часто паспортизуючи його, майже з усіх книг Старого завіту, пор.:

1. *Кривина*: Кривость, укосъ... обрзнѣ, выступокъ. *бы(т)*: њ. Остави кривину, ѿ(т)пусти выступокъ (Бер., 56) — «... и ннѣ остави кривину рабѣ ба ѿ(т)ца твоего» (ОБ, «книги ꙗ мовсіовы бытїа» гл. 50, 24), *Потыкаю куцу*: Розбиваю намятъ: *бы(т)*: ла (90) — «іаковъ же потѣкну куцу свою въ горѣ» (гл. 31, 16), *Крощу*: Оукрачаю, еднаю..., *бы(т)*: лѣ. *укрочу лице егѡ*, поєднаю особу егѡ (56) — «...іаковъ идетъ за нами, вѣща оубо *оукращу лице его*, даромъ моимъ» (гл. 32, 15), *Салимъ*: Доконанаа... *б(т) ді. ѡі* (230) — И мелхиседекъ црѣ *салимеск(ѣ)*, изнесе хлѣ(б) и вино...» (гл. 14, 6) та ін.

2. *Книгочїй*: Писаръ посполитый... *Исхо(д)*... *ѡі*... (53) — «...книгочїа, да судать а...» (ОБ; «*исходъ*», гл. 18, 33 зв.), *Желтѣаница*: Салата лѣснаа. *Исхо(д)*. *ві. ѡі*... (36) — «...и опрѣснокъ съ *желтѣаницею*, снѣдатъ» (гл. 12, 30), *Груди ѡ(т) овна*: Мосто(к) з(ѣ) барана. *Исхо(д)*, *кѣ* (28) — «И да возмеша *груди ѡ(т) овна* сѣвершенаго...» (гл. 29, 39) та багато ін.

3. *Говадо*: Быдла *Леві(т)*: *кд* (26) — «...кто оубїетъ *говадо*...» («*левитъ*», гл. 24, 56 зв.), *Хирогриль*: ѣж(ѣ), остисты(ѣ) зѣ(м)-ны(ѣ). *лѣ(в)*: *аі. ѣ* (240) — «*хирогриль* яко не износи(т) жванїа и пазногти не дѣлитъ нечистъ сїи вамъ» («*левитъ*», гл. 11, 48 зв.), *Никнуща ѡ собѣ нива*: Рола котораа доброволне роди(т). *лѣ(в)кѣ* (77) — «и *никнуща о себѣ*, *нивы* твоеа да не жнеша...» (гл. 25, 57), *Лихва*: ...приплодо(кѣ). *ѣ, мѡи(с)*: *кѣ. с(х)*: *л*... (58) — «не възмеша ѡ(т) него *ли(х)ву*, ниже сугубины...» («*книги ѣ мовсіовы, левитъ*», гл. 25, вірш 36, 57) та багато ін.

4. *Оловина*: Напой вшелакїй кро(м) вина. *Числа ѣ*... (79) — «...и въздержитса... и оцта *оловинна*» («*Числа*», гл. 6, 64 зв.) тощо.

5. *Врабїй*: Воробецъ. *Дїв(т)*: *ді*... (17) — [«...да не ясте...»] «И врана, и *врабїа*...» («книги ѣ мовсіовы *вторый законъ*», гл. 14, 86), *ѡ(т)врѣжеса*: ѡ(т)скочилъ. *дїв(т)*: *лѣ* (145) — «и *ѡ(т)врѣжеса* възлюбленныи» (гл. 32, 95), *Секратъ*...: Новый, свѣжїи... *ѣ м ѡ(и)*: *лѣ. с(х)*: *зі*... (113) — «новїи *секратъ* приїдоша, их же не вѣдаша...» («книги ѣ мовсіовы *вторый законъ*», гл. 32, вірш 16, 96) та ін.

6. *Виѡ-санѣ*: Домъ зуба... *на(в) зѣ...* (194) — «И бысть манасїи в... *виѡсанѣ...*» («книга. *їсуса навона*», гл. 17, 105).

7. *Въсходниѣца*: Сала, *Судї(и): з̃* (23) — «сеи же сидаше на *восходниѣцы лѣтнїи...*» («книга. *судеи їйлевы(х)*», гл. 3, 110 зв.).

8. *Пражмо*: Пражмо. *Ру(ѡ) в̃* (103) — «...и саде руѡѡ(т) страны жатель и пода ей воозъ *пражмо*. и ясть...» («книга *руѡѡѣ*», гл. 2, 122).

9. *Милоть*: Овчина, ... гуна. *з̃ цр(ст) ѡї. с(х) ѡї* (63) — «и прииде илїа к нему и свержетъ *милоть* свою нанъ» («книги *з̃ ц(р)ствѡѣ*», гл. 19, вірш 19, 168), *Бишася сѣ бичми до проли(т)[и]а крове своѡа, з̃ цр(ст): иї...* (7) — [язичницькі жреці при Іллі] «...мноси *бишася сѣ бичми до пролитїа крови своѡа*» (гл. 18, 167) тощо.

10. *Клирикѣ*: Причетникъ... *а̃ (ца(р): ѡ. ла.* клирошанинъ. ска(з)[ителнѡ]: крыл[ошанинъ] (53) — «сеи пръвенецъ сел(ъ)лумъ *крылошанин(ѡ)* пръвыи бысть...» («книги *первыѣ. паралипоменонѡѣ*», гл. 9, вірш 31, 189), *Мїхеа*: Оубогїй... *в̃ п(р) л(д) к̃...* (223) — «...авдону сну *мїхѣеву...*» («книги *вторыѣ. паралипоменонѡѣ*», гл. 34, 214 зв.).

11. *Да строчно*: Та ѡсобно: ѡ(т)дѣлне... *Нѣѣ(м), и̃, с(х) в̃* (29) — «...и чтоша въ книзѣ закона бжїа *да строчно* и явно къ разумѣнїю...» («книги *нѣѣмїа*», гл. 8, вірш не 2, а 81, 224 зв.).

12. *Артажерѣ(ѡ): ...горачость ро(з)рывана. а̃, ѣз(д). з̃, ка̃* (180) — «азъ *артажерѣѡ црѣ* поставихъ...» («книги *первыѣ. ѣздрь*», гл. 7, вірш 21, 219).

13. *Ѡшибѡѣ*: опашѣ: хвостъ... *Тѡвіа, г(л): аї.* (155) — «...песъ... помаанїемъ своѡа *ѡшиби* радовашеса» («книги. *товїа*», гл. 11, 252).

14. *Белма*: Нѣчогѡ, або старо(ст)... *Іудї(ѡ), з̃. з̃.* (186) — «...ѡ(т) мѣста иже речетса *белма...*» («книги *їудїѡѣѣ*», гл. 7, вірш 3, 256).

15. *Аманѡѣ*: Смущаючі(ї)... *ѣс(ѡ), а̃* (175) — «...и бѣ *аманѡѣ*... славенъ пре(д) *црѣмѣ...*» («книги. *ѣсѡирѡѣ*», гл. 1, 260 зв.) та ін.

16. *Копысаю*: Копаю землю копытомъ. *Іѡ(ѡ): лѡ* (54) — [Кїнь] «...*копысая* на поли играеть...» («книги *їѡѡѣѣ*», гл. 39, 276), *Мѣншина*: Молодші(ї) лѣты. *Іѡ(ѡ) л̃* (62) — «...поруґаша ми са *мѣн(ѡ)шинь*» (гл. 30, 272) та ін.

17. *Ровеникѡѣ*, или Рѣвеникѡѣ: долъ выкопаний. Ровѣ, студна, студенецъ колодѣ(з). *ѡа(л): и̃* (109) — «да не потопит(ѡ) мене буря... ниже сведеть о мнѣ *ровеникѡѣ* оустѣ своих(ѡ)» («*ѡалтырь*», псал. 68, 13), *Инокѡѣ дивїй...* одинецъ дикїй, *ѡал(м), ѡѡ. дї* (48) — «...і *инокѡѣ дивїй* поалъ и есть» (псал. 79, вірш 14) та ін.

18. *Нѣтаѣѡѣ*: Лѣнвивый. *При(ч) гї* (76) — «въ похотехъ есть всакъ *нѣтаѣѡѣ*» («*притчи* солѡмони», гл. 13, 33 зв.).

19. *Искус а златнаа*: Золото выборнов, чепецъ золоты(й). *екк(с)*: *вѣ* (49) — «...и не сокруши(т)са *искуса златнаа...*» («книги *еклесїастъ*» гл. 12, 44 зв.), *Кляпышъ*: Дерево мѹгдаловое, *еккле(с)*: *вѣ*. *с(х) ѓ* (53), *Акрїды*: Трава... *ек(л)*: *вѣ, ѓ...* (173) — «и процвѣтетъ *кляпышъ* и отол(ъ)стѣетъ *акрїда...*» (гл. 12, вірш 5, 44 зв.) та ін.

20. *Θα(λ)πιοφ(τ)*: Башта оборона. *п(с) пѣ(с) ѓ* (210) — «яко столпъ двѣдъ шїа твоа, сззданъ въ *Θαλλιοѳѣ*» («книги *пѣсни пѣсней*», (гл. 4, 45 зв.) та ін.

21. *Намѣренїе*: Намѣренье, цель ... *Пре(м) г* (69) — «стрѣлы ... на *намѣрѣнїе* перуть» («премудрости соломони», гл. 5 [1] 48 зв.), пор. «стрѣла испущена *намѣренное мѣсто*» (гл. 5, 48).

22. *Бразда*: Борозна, *си(р)*: *г(л)*: *з*; *Браздна*: Нива (12) — «...не сѣи на *бразнахъ неправды...*» («книги *їсуса сирахова*», гл. 7, 55), *Пища*: Живность, страва ... *Сира(х)*: *лз и ѣї* (82) — «...всакоа *пища* лишень, будетъ» (гл. 37, 65), «Не веселис а о мнозѣи *пищи...*» (гл. 18, 59) та ін.

23. *Исселникъ*: Запроваженный, засланецъ. *Іере(м)*: *кѳ* (50) — «посли къ *ис(т)селникомъ гла*» («пр(ор)къ *їеремїа*», гл. 29, 107).

24. *Алефъ*: Наука або оучиса. Первое слово въ Алеф-виѳу евре(й). *Пла(ч) Іере(м) г(л) всѣ* (174) — «...и сѣде *їеремїа* плача... и рече. *Алефъ*» («*Плачъ иеремїевъ*», гл. 1, 119 зв.) (та всі інші глави).

25. *Пудило*: Страшидло. *Вару(х), з* (103) — «...во овощи *пудило* ничесо же снабди(т)...» («пр(ор)къ. *варухъ*», гл. 6, 125), *Брада*: *ωголена*: *Ва(р)*: *з*. *ω(т)сюду* голобрадство (12) — «...ихъ жрѣцы сѣдають имуще... *главы* и *брады* оголены» (там же, 124).

26—27. *Луца*: Влочна, *езе(к)*: *лѳ. Іош(л) г* (60) — «...и пожгутъ... и рожаники и съ стрѣлами... и *луцами*» («пр(ор)къ *їезекииль*», гл. 39, 144), «рас(ъ)сѣцѣте рала ваша на оружїа, и сер(ъ)пы ваша на *луца*» («пр(ор)къ *їоиль*», гл. 3, 164).

28. *Круждую*: хорѳю. *да(н)*: *ї*. *Криж(д)ева(х)* (56) — «Аз же данїиль оуспохъ, и *крѣж(т)девах* до днїи многоъ» («пр(ор)къ. *данїиль*» гл. 8, 153 зв.) та ін.

29. *Казатель*: Оучитель, каручїй. *ωсиа. ѓ с(х)*: *ѳ* (52) — «...аз же *казатель* вамъ» («пр(ор)къ *їосїа*», гл. 5, вірш 2, 160) та ін.

30. *Мѣчка*: Медведица. *Амо(с) ѓ*. *Θї* (63) — «...аще оубѣжатъ члкъ *ω(т)* лица льву, и пре(д)станетъ ему *меч(т)ка*» («пр(ор)къ *амосъ*», гл. 5, вірш 19, 165 зв.).

31. *Дїаволъ*, *є(в)*: ресефъ: пта(х), пломѣ(н), походна... *с(л)*: На поле. *а(в)ва(к) г ѓ* (200) — «пре(д) его изыдетъ(ъ) слово, і изыидеть *на. поле* запатъ ногу его» («*аввакумъ*», гл. 3, вірш 5, 5).

32. *Месамбрїа...*: Полудне, со(ф) \tilde{v} \tilde{d} (22) — «...и азотъ на *месам(т)брїю* ω (т)врже(т)са...» («софонїа», гл. 2, вірш 4, 172 зв.).

33. *Купьсель*: Сажавка. *Аргей в* (55) — «...вложисте в(ъ) *купьсель* двадесате сата, и быша десатъ сата ячмене» («аггеи», гл. 2, 174).

34. *Усмяцалница*: Носъ якоиколве(к) речи. *За(х): д* (141). *Ячайце*: Банка... *За(х) е(л): д* (161) — «...что суть обѣ вѣтви... иже в(ъ) руку обою *оусмяцалницу* златую, възливающую... вѣ *ячаца* златыя» («пр(о)ркъ *захарїа*», гл. 4, 175) та ін.

35. *Трибухъ*: Жолудокъ, живо(т)... *Мала(х): в* (133) — «...искидаю *трибухи*... на лица ваша, *трибухи*... праз(д)никовъ вашихъ...» («пр(о)ркъ *малахіа*», гл. 2, 179).

36—38. *Броня*: Зброа... *Бронь, в м(к): е* (12); *Мечъ: в ма(к) в*. зри оружїе (63), *Маккавей*: ударяючїй... *а м(к) в. д*. (221). *Шлемникъ, в ма(к) в* (158); *Гонзе...*: Оушоль, утѣ(к)... або... гоньзну(л); *г ма(к): е*: бежалъ (27) — «...имаше сновѣ \tilde{e} ... і иоуду иже звашеса *ма(к)кавеи*...» («книги \tilde{a} *маккавейскїе*», гл. 2, 1 зв.), «...и щитомъ въздвигненїа и *шлемниковъ* множество, и *мечи* совлеченїе, и стрѣль метанїа... всакихъ *броней*» («книги \tilde{v} *маккавейскїе*», гл. 5, 18, «...живота... ради кождо *гоньзнулъ* бы» («книги \tilde{g} *маккавейскїе*», гл. 5, 28 зв.) та ін.

Не меншою мірою до реестру залучено лексику з Нового Завіту, особливо з евангелїй (Матвія — *Ма(е)*); Луки — *Лу(к)*; Л(к); Марка — *Ма(р)*; *М(р)*; Іоанна — *Іо*), та послань апостолів.

39. *Ведро*: Погода. *Ма(е). сі. ж* (14) — «...*ведро*, чрмнуєть бо са нбо» (ОБ, «ев(г)ліе *ма(е)*» гл. 16, вірш 65, 9) та ін.

40. *Кровъ*: Домъ... *л(к): сі* \tilde{e} ... (56) — «...прїиму(т) вы в(ъ) вѣчныа *кровь*» («ев(г)ліе *лу(к)*», гл. 16, вірш 2, 39 зв.), *Исповѣдаю ти ся оче*: Дакую тобѣ оче, або визнаваю та оче. *Лу(к): і. аї* (50) — «и рече. *исповѣдаю ти сѣ* ω (т)че...» (гл. 10, зачало 21, 33 зв.).

41. *Авва* ω (т)че, тату, *ма(р): ді, лс*... Сурски ест(ъ) (171) — «и глаше, *авва* ω (т)че, вса възможна тебѣ...» («ев(г)ліе *ма(р)*», гл. 14, вірш 36, 25), *Талїа кумі*. з(ъ) св(р) и е(в): Дѣвице встани... *м(р) в па ма* (236) — «и емѣ за руку отроковицу гла еи, *талиа куми*, еже естъ сказаемо, *двце тебѣ глю в(т)стани*...» (гл. 5, вірш 41. зач. 21 [1], 19 зв.) та ін.

42. *Врѣтогра(д)*: врѣ(т), ω горо(д). *Іо: еї ж* (15) — «Бѣ же на мѣстѣ идѣже распатса *врѣтѣ*. и в(ъ) *врѣтѣ* гробъ новъ...» («ев(г)ліе *іоа(н)*», гл. 19, зач. 62, 54 зв.) та ін.

43. *Маанїе*... или манїе: Вола... данѣ знати, покиванье, *дѣ(а)*:

\tilde{ka} , $c(x)$ \tilde{m} . *помаав(ѳ)*. и \tilde{kd} $c(x)$: \tilde{i} . *поманувишу* (62) — «Павель стоа на степенехъ, *помаавѳ* рукою къ людемъ» («*дѳванїа ап(с)льска*», гл. 21, вірш 40, 13), «... ω (т)вѳща же павель, *поманувишу* ему игемону \tilde{glati} » (гл. 24, вірш 10, 14) та ін.

44. *Адѳ*: ... *Темница*, \tilde{a} $\tilde{ne}(t)$ \tilde{z} . $\tilde{\theta i}$... (172) — «...о нем же и сущи(м) въ *темницы* ...проповѳда...» («*посланїе петрово, а*», гл. 3, вірш 19, 19 зв.).

45. *Сѳвѳзды прелестныа*. *Иуда*, $\tilde{z}(u)$: $\tilde{\theta i}$ (38) — «...*сѳвѳзды прелестныа*, им же мракъ... блюдетса» («*соборное посланїе юудино*», гл. 1, зач. 78, 25).

46. *Мѳдрованїе*: ...Вырозумѳванье, мудрость... $\tilde{ry}(m)$, \tilde{i} . \tilde{s} ... (66) — «*мѳдрованїе* бо пло(т)ское \tilde{smrt} есть» («*посланїе к римляно(м)*», гл. 8, вірш 6, 28) та ін.

47—48. *Маранаѳа*: Па(н) на(ш) пришо(л). \tilde{a} $\tilde{k}(p)$ $\tilde{s i}$ \tilde{kv} (221) — «...да будетъ проклатѳ. *маранаѳа*» («*посланїе к(ѳ) коринѳо(м) а*», гл. 16, вірш 22, 38 зв.), *Лѳгкота*, \tilde{v} $\tilde{ko}(p)$: \tilde{a} . $\tilde{c}(x)$: $\tilde{z i}$. Лѳгкомысльность (57) — «еда что оубо *лѳг(ѳ)котоу дѳа(х)*» («*посланїе к(ѳ) коринѳо(м) в*», гл. 1, вірш 17, 39).

49. *Сѳврѳстникѳ*, *сѳврѳстникѳ*: Ровесникѳ, *Га(л)*: \tilde{a} $\tilde{c}(x)$: $\tilde{\theta i}$ (126) — «...преспѳвахъ... паче многихъ *сѳврѳстникѳ* моихъ...» («*посланїе ко галато(м)*», гл. 1, вірш 14, 43).

50. *Кознь*: ... ω шуканье..., заведѳнье, *Ефе(с)*: \tilde{s} (54) — «стати противу *кознемѳ*...» («*посланїе ко ефеесе(м)*», гл. 6, 49) та ін.

51. *Спѳхѳ*: Поспѳхѳ... $\tilde{fi}(l)$: \tilde{a} . \tilde{vi} (120) — «...паче во *спѳхѳ* блѳговѳствованїю прїдоша» («*посланїе ко филипписе(м)*», гл. 1, вірш 12, 48).

52. *Долготерпенїе*: Многаа терпливо(ст)... *Кола(с)*: \tilde{a} . \tilde{ai} (31) — «въ всако(м) *трѳпѳнїи* и кротости» («*посланїе къ коласае(м)*», гл. 1, вірш 11, 49).

53. *Лукавнѳ обхожду*: Оплазую... \tilde{v} , $\tilde{so}(l)$: \tilde{z} . \tilde{ai} (59) — «...ни-что (ж) дѳлаючи(х), но *лукавнѳ обходащаа*» («*посланїе къ солуняно(м), в*», гл. 3, вірш 11, 53 зв.).

54. *Верига*: ...ланцухи, \tilde{a} *Ti(m)*: \tilde{a} , $\tilde{s i}$ (15) — «и *веригѳ* моихъ не оустыдѳса...» («*посланїе к тимѳею, в*» [1], вірш 16, 56).

55. *Заповѳдь*: Росказъ... *Ti(m)*: \tilde{a} . $\tilde{\theta i}$ (42) — «...не внимающе іудейскимъ баснемъ, ни *заповѳде(м)*...» («*посланїе к тити*», гл. 1, вірш 14, 57).

56. *Мысль*: помышле(н)е... *евр*: $\tilde{\theta}$. \tilde{vi} (66) — «...*мыслемѳ* сердечнымъ» («*посланїе къ евре(м)*», гл. 4, вірш 12, 60).

57. *Пари(т)*: пере(т), Лѣтаєт(ъ). *Апо(к)*: *ѿи* (80) — «...даны быша женѣ двѣ крылѣ, орла... да *паритѣ* в пустыню...» («*апокалифисѣ* стго іоанна», гл. 12, 67) та ін.

Удалося виявити той факт, що лексикограф текст Нового завіту, зокрема Євангелія, використовував не тільки з Острозької біблії, але й мав у розпорядженні інші редакції, пор. *Мѣдници*: Дробны(и) пѣназь albo горѣль, *м(р)*: *ѿи*... (Бер., 67) — «іс... зраше како народъ мешет мѣдъ въ сѣкровище... вѣдовица убога вѣверже *лѣнитѣ* двѣ, еже естъ кодран(ъ)тѣ» («ОБ, «ев(г)ліє. *ма(р)*», гл. 12, 24) — Дѣвѣ *мѣдници*, еже естъ кодрантѣ (Ср., II, 239), а також подані вище *Долготерпеніє* (Бер.) і *терпеніє* (ОБ).

Звичайно, багато почерпнутого з Біблії матеріалу в «Лексиконі» не зааспартизовано. Можливо, що з Біблії взято для реєстру наступні слова: *Тимѣніє*: Гразь, болото (Бер., 132); *Оуглебау*, Оугразау, оувазау; *Оуглебо(х)*: Оулгнулемъ, оугразле(м) (136) — «*Оуглѣбо(х)* в(ъ) *тимѣніа* глубины...» (ОБ, «*ѿалтырь*», псал. 68, вірш 3, 13), *Стогна*: Площадь, оулица, зри халуга (121), *Усеряга*, *оусерязь*: Наушница, серга... (140) — «...и сѣтвори себѣ полагапіа на всѣхъ *стогнахѣ*...» («пр(ор)кѣ *іезекіиль*», гл. 16, 131 зв.), «...дахъ... *оусерязя* въ оуши твои» (131) та ін.

Як видно із викладеного вище, реєстрові слова, взяті з Біблії, П. Беринда паспортизує, скорочено називаючи відповідні книги Старого Завіту й розділи Нового Завіту, а потім зазначає глави, дуже рідко — зачала Нового Завіту. Проте часто після глави — *г(л)*: чи зачала — *з(ч)*: лексикограф зазначає вірш, на що вказує скорочення *с(х)*: (тобто *стихѣ*), рідко — *вѣр(ш)*, напр.: Колпось: ...ω(т)нога на мори *дѣ(а)*: *г(л)*: кз. *вѣр(ш)* лѣ (217). Такі детальні відсилання допомогали зацікавленому читачеві швидко знайти реєстрове слово «Лексикона» в контексті Біблії.

Але в Острозькій біблії глав не поділено на вірші. Можливо, що в П. Беринди був примірник Біблії з поділом на вірші, який готували до видання або Федір Балабан, або Києво-Печерська лавра. Необхідно зазначити, що зустрічаються випадки, коли у відповідній главі (й вірші) Острозької біблії, на яку вказує скорочення, немає слова, винесеного П. Бериндою в реєстр. Одні з них пояснюються помилками в паспортизації. Наприклад, реєстрове *Кратель* (56) має при собі покликання «*Исхо(д)*, *ки*», проте в поданій главі в Острозькій біблії описується одяг першосвященника, а слово «*кратель*» виступає не в 28-ій, а в 16-ій главі. Інші випадки, можливо, пояснюються тим, що лексикограф мав у розпорядженні варіант тексту Біблії, який готувався до видання в маєтку Ф. Балабана. Так можна, наприклад, пояснити відсутність реєстрового слова *Нарамница* (Бер., 70) у книзі «*юди(е)*. *ѿ*», де в Острозькій біблії виступає тільки назва *вретище* (з відмінним значенням).

Порівнюючи написання слів у «Лексиконі» та в Острозькій біблії, легко можна спостерегти, що П. Беринда не дотримувався

правопису цього джерела й використовував архаїчніші написання слов'янських і етимологічні написання грецьких слів. У зв'язку з тим, що лексика такої важливої пам'ятки, як Острозька біблія, дуже мало представлена в словнику Ф. Міклошича (а також І. Срезневського), «Лексикон» П. Беринди й нині дає славістам неоціненний матеріал.

Пишучи в післямові до «Лексикона» про використання «произвольників», залишених на «краях» книг, у редагуванні яких він брав участь і які надруковано під його керівництвом, П. Беринда конкретно назвав тільки два монументальні лаврські видання — «Іже въ стѣхъ(ъ) оца ншго Іоанна Зла(т)лоустаго... Бесѣды на ді посланій стго ап(с)ла Павла» (Бс. ап.) та «Іже въ стѣхъ оца нашего Іоанна Златоустаго... Бесѣды на Дѣаніа Ап(с)лскаа...» (Бс. д.). Автор повідомив також, що з цих величезних за обсягом текстів він залучив до «Лексикона» слова, які в названих книгах не пояснюються за допомогою покрайніх глос (отже, переклади таких одиниць належать тільки П. Беринді) і зазначив, що матеріал із цих двох публікацій паспортизується з точністю «до листа» (найчастіше скорочено називається джерело, далі зазначається «лист» — стовпчик, іноді подається й назва «нравоученія» чи порядковий його номер, але ці елементи покликання наводяться і в іншому порядку). Дослідження «Лексикона» показало, що дуже часто мовознавець при словах і поясненнях, узятих із «...Бесѣдъ на ді посланій... Павла», зазначає тільки стовпчик, не називаючи цього джерела.

Як і при залученні до реестру словника слів з інших пам'яток, П. Беринда в багатьох випадках не дає жодного натяку на зазначені в післямові джерела, пор. в «Лексиконі»: *Бреніе*: Глина, болото, каль, грязь (Бер., 12), *Възоръ*: Позрѣнье, тварь (20), *Зауцаю*: Оуста затыкаю, мовити не допуцаю, в диспутациі переконываю (42) і в «Іоа(н)на Злат(о)устаго Бесѣдах на ді Посланій... Павла»: аще бо кто *бреніе*, *бреніе* вмѣнаетъ(ъ) и пренебрежетъ(ъ). другій же кто *бренію* аки злату дивитъ(ъ)са, и велико твори(т). Кто убо естъ(ъ) высокъ(ъ); не сей ли [и]же *бренію* не чудитъ(ъ)са (515), *всеношнаа быши сквернаваа* и жены призываемы баху на *възоръ* (2695); *заустили быхо(м) тѣ(х) уста*; се бо естъ *зауцающее* оныа... (2373)³⁷. У передмові до книги «...Іоанна Зла(т)лоустаго... Бесѣды на ді посланій... Павла» Захарія Копистенський попереджав читачів, щоб ніхто не подумав, ніби те, що надруковане на «краях» книжки, є зайвим або через помилку на полях подано текст, який мав би бути всередині: по-перше, це — «произвольники» (подібно до того, як і в грецькому тексті), по-друге, це — пояснення окремих місць книги (6-а непагінована сторінка). А в післямові до друку «...Іоа(н)на Златоустаго... Бесѣды на Дѣаніа Ап(с)лскаа...» зазначено,

³⁷ Ці зіставлення, звичайно, не претендують бути переконливим свідченням того, що лексикограф виділені нами слова вибрав саме із цих контекстів.

що «...въ книѣ сей на брезехъ суть писанїа, едины ѱ(т) греческаго зводу..., другое же ѱ(т) преводниковъ оусужденїа... еще же имаши тамѡ и произволники словесъ нѣкихъ(ъ)... и свидѣтельства в(ъ) стѣа писанїа... и въ Богословскїа книги» (534). Пояснення на полях книг уже в XVI—XVII ст. називали на Україні глосами, пор.: «На которыи то слова в той же розум Латинскаа глосса пишет» (Т., 528).

Дослідження способу опрацювання матеріалу літературних джерел, названих самим лексикографом, показує методику використання П. Бериндою «произвольників» та глос узагалі. Необхідно мати на увазі, що при підготовці до друку видань Києво-Печерської лаври над ними трудилося багато осіб. Наприклад, із передмов до відповідних книжок відомо, що «...Іоанна Зла(т)оустаго... Бесѣды на ді посланїй... Павла» з грецької мови переклав Кипріан із Острога; переклад звірів з оригіналом і відредагував Лаврентій Зизаній, а після нього — Захарія Копистенський і Памво Беринда, «...Іоанна Златоустаго... Бесѣды на Дѣанїа Ап(с)лскаа...» переклав із грецької мови Гаврило Дорофеевич, а переклад виправляли Йосиф Святогорець та Памво Беринда. У зв'язку з такою складною історією текстів лаврських публікацій стає зрозумілим, чому в стовпчиках книги «...Бесѣды на ді посланїй... Павла...» часто немає відповідних слів, на які покликається П. Беринда в «Лексиконі»: у процесі редагування вони замінені іншими, вилучені (або навіть потрапили в інші стовпчики). Так, наприклад, у стародруку в зазначених П. Бериндою стовпчиках немає слів, узятих у реєстр «Лексикона»: *Свободити*: ... ≠ вѡк (111), *Лѣниви*: ... ≠ в љѡ; *Лѣнитися*: ... ≠ в љи; *Лѣнѣмося*: ... ≠ апв; *Лѣнайся*: ... ≠ втке (60), проте є інші слова цього кореня: *Лѣниваго*: Дебелого. б(с) а(п) ≠ всдг; *Лѣность*: Гнюность. ≠ ге (Бер., 60) та «... неискуснаго и къ ратемъ лѣниваго стажанїа...» (Бс. ап., 2314), «сіе время твораше... лѣности» (3005). Відсутні в «Лексиконі» й окремі слова в складі цитат із досліджуваної пам'ятки, на яку покликається лексикограф, пор.: «*Нанасти сами себѣ творятъ*: Вреждаются сами собою. ≠ авље» (69) та «*Нанасти себѣ творятъ*», (Бс. ап., 1465). В одиничних випадках «произвольники» потрапляли в реєстр, а слово тексту — в переклад, пор.: «ибо неправды различныа суть... яко егда кто вѣ сихъ обиди(т) ближнаго» (Бс. ап., 39) і *Сими*: Вѣ сихъ. б(с): а(п): л(ст): лѡ (Бер., 113).

Безпосередні покликання в «Лексиконі» свідчать, що тільки Біблія була так широко використана при укладанні «Лексикона», як «...Іоа(н)на Зла(т)оустаго... Бесѣды на ді посланїй... Павла». П. Беринда опрацював залучений матеріал із цього джерела подібно до того, як і матеріал із інших книжок, пор. *Блгоутишиє*:... Погода... ясная погода. б(с): а(п): ≠ вѣ и і (Бер., 9—10) — «...егда

въ тишинѣ будѣ(т)..., ...въ блѣоутишии» (Бс. ап., 2918), *Кручина*: Надменьє, ..., пухлина... ≠ асчѣ... (56) — «...надуша и кручину болшуу сдѣлаша...» (1295), *Пытливый*...: Ворожитъ... *Ті(т) а б(с) ẽ в(ѣ) с(х): дї. л(ст) ≠ вхо* (104) — «Паки при *Пытливой*: ибо понеже вѣрова ей...» («...на *По(с)л: Павла Ап(с)ла, къ Тіту, гла(в): а. Бє(с): ẽ», 2670* тощо. Саме про такі слова, при яких не було покрайніх пояснень або варіантів до перекладу, автор пише як «нетолкованны нѣкіа» (Бер., 243).

Однак порівняльне вивчення пам'яток виявило й кілька важливих особливостей тих статей «Лексикона», які ґрунтуються на матеріалі з книги «...Іѡа(н)на Зла(т)лоустаго... Бєсѣды на дї посланій Павла», що зумовив їх специфіку. Вони до деякої міри розкривають творчу лабораторію П. Беринди. Виявилося, що говорячи в післямові про «Произволники на краехъ... оставленныа», лексикограф мав на увазі не стільки надрукований текст зазначеної книги з покрайними глосами, скільки рукопис її, де на полях було вміщено лексичні варіанти словенороського перекладу грецького тексту, запропоновані на розсуд редакторів, хоч із «числомъ до листа» він паспортизує реєстрові слова за друкованим варіантом (нерідко це — не абсолютні, а контекстуальні варіанти).

1. Дуже багато статей «Лексикона» складаються з узятого в реєстр із тексту церковнослов'янського слова, поряд із яким дається церковнослов'янський же лексичний варіант перекладу, відділений від реєстрового двокрапкою чи комою. І сам П. Беринда трактував такі слова як церковнослов'янізми, адже більшу частину з них уведено на своїх місцях у реєстр і по-українському перекладено або пояснено (тут автор наче забув уставити між словами ремарку «зри») пор.: «...не оукрашенїа потреба..., не *краситисѧ*» (Бс. ап., 2435), *Краситисѧ, щапствовати.* ≠ вѣлє (Бер., 55) — *Щавствую*: Удаюся на лѣнивство..., прє(з) роскошы дѡбрѣ оуживаю (158); «и бє(з)молвіа исполненнымъ многогѡ... и многогѡ *красованїа*...» (Бс. ап., 2949), *Красованїа: Радованїа.* ≠ вѣмѡ (55) — *Радованїе*: Радова(н)єса. Радо(ст), Весє(л)є (104); «...насилованною смертію... раздрушаа еже жити» (Бс. ап., 1469), *Насилованною: Нуждною.* ≠ аѵѣѡ (71) — *Нуждный*: Налєглы(й), гвалтовны(й) (78); «или неправедно нѣкакѡ *сверѣпѣайсѧ*: дрѣзновенїе же и мужество, егда на бѣды и смрти дерзаєтъ» (Бс. ап., 1904), *Сверѣпѣайсѧ: Продєрзай.* ≠ ац(д) (111) — *Продрѣзатель*: Смѣлый (101), *Дрѣзая*: Смѣю, смѣлы(й) естем(ѣ) (29); *Слорѣчїе*: Слоє рєчѣньє, *ѡглаголаньє, кахѣуорїа* (39); *ѡглаголанїе*: ѡбмовлѣ(н)є, ѡскаржѣ(н)є. То(ж) и Клевєта (150); *Куплѣ: Измѣны,* ≠ вѣѡє (55) — *Измѣна*: Фримаркѣ, мѣна (46); *Падаємѣ: Вѣзлєзѣмѣ.* ≠ вѡкѡ (80) — *Вѣзлєгаю*: Засѣдаю (19); *Прєимѣвѣ:*

Лихоимствова(в). $\tilde{\psi}$ че (94) — Лихоимствую: ошукиваю, лакоме маєтність збираю (58); $\tilde{\omega}$ снователь: $\tilde{З}$ датель. \neq а $\tilde{\omega}$ ма (153) — $\tilde{З}$ да-те(л): Будовничій, работни(к) (42); $\tilde{Т}$ врѣдоє: $\tilde{Н}$ еблаженное. \neq а $\tilde{т}$ ѣ (132) — $\tilde{Н}$ еблаженный: Безпечный, незблудный, яко, путь (72); ω (т)ступай: $\tilde{В}$ ъзбрани. \neq в $\tilde{\psi}$ (147) — $\tilde{В}$ ъзбраняю: Забороняю, ...за кого валчу, перешкожую (18) та багато ін.

2. Але в «Лексиконі» виявляється дуже велика кількість статей цього типу, де явно церковнослов'янські слова (і словосполучення) перекладної частини (серед них багато малозрозумілих і незрозумілих для широкого читача) не пояснюються українськими в інших статтях, напр.: Лихои(м)ства: $\tilde{В}$ ащеи(м)ства. \neq в $\tilde{\psi}$ ки; Лихоимствуєть: $\tilde{Л}$ ишиє на тебѣ взятѣ. б(с): дѣ(а): л(ст): рв (Бер., 58); Мше-лоимцу: $\tilde{С}$ рамноприобрѣтающу. \neq в $\tilde{\nu}$ мѣ (67); Нѡръ: $\tilde{Н}$ изу захож-жденій. \neq гми (78), Поврѣха: $\tilde{Л}$ егцѣ. \neq в $\tilde{\tau}$ оз (84), Преспѣвати: $\tilde{п}$ ре-подаати. \neq а $\tilde{\omega}$ по (96), Приносай, $\tilde{в}$ ъносай. \neq в $\tilde{\psi}$ пс (99) та ін.

3. У багатьох таких статтях після церковнослов'янських слів перекладної частини автор умістив українські відповідники, напр.: Мимоше(д)шеа: $\tilde{П}$ ре(д)варшеа. \neq в $\tilde{\omega}$ чи. $\tilde{п}$ реж(д)е бывшеа. \neq в $\tilde{\omega}$ чи. $\tilde{п}$ рошлои (63), Миходащую: $\tilde{М}$ имотекущую. \neq в $\tilde{\tau}$ г. $\tilde{п}$ реходящую (63), На мнозѣ: $\tilde{М}$ ножицею. $\tilde{\nu}$ і, на многихъ мѣстцехъ (69), Уклоненіє: ω (т)вращеніє. \neq всді. ω (т)вернѣ(н)є в сторону, оухиле(н)є (138), ω (т)зде: ω (т)сюду. \neq а $\tilde{\psi}$ пе. ω (т)сюль: из сегѡ мѣстца, ω (т) сегѡ часу (145) та ін. Іноді перед українським іде низка церковнослов'янських слів, серед яких є варіанти, спеціально винесені на поля пам'ятки, напр.: Побѣдительноє: $\tilde{П}$ окореніє, $\tilde{\omega}$ долнїє, $\tilde{\omega}$ умаленіє, $\tilde{п}$ обѣдительноє, $\tilde{д}$ арованіє, $\tilde{в}$ равіє, $\tilde{м}$ здовѣздааніє, $\tilde{з}$ акла(д) (Бер., 83) — «побѣдительноє дарованіє» в тексті і варіант «вравіє» на полі книги (Бс. ап. 1561). Не меншу кількість подібних статей має український відповідник перед церковнослов'янським словом, напр.: «...само-мнѣніє и напыщеніє душевное...» (Бс. ап., 2706) — $\tilde{Н}$ апыщеніє: $\tilde{Н}$ а-дутьость, надменіє, \neq в $\tilde{\psi}$ с (Бер., 70), Нинѣ: $\tilde{Т}$ еперьъ, доселѣ. \neq всѡа (77). Однак залишені в перекладній частині слова таких статей здебільшого є реєстровими в інших статтях, напр.: «Таже хотай възыйти... первѣе низлагаєтѣ сіа еже къ оной...» (Бс. ап., 932), $\tilde{Н}$ излагаю: $\tilde{О}$ балюю, $\tilde{Р}$ азоряю, б(с): а(п): л(ст): $\tilde{ц}$ лв (Бер., 77) — $\tilde{Р}$ азоряю: $\tilde{П}$ сую, $\tilde{р}$ о(з)мѣтую, $\tilde{б}$ уру (106); $\tilde{М}$ имоше(д)шы(х). $\tilde{П}$ остигши(х). \neq в $\tilde{\psi}$ чз. $\tilde{п}$ рошлыхъ (63) — $\tilde{П}$ остизаю: $\tilde{Д}$ огоняю, $\tilde{у}$ хапую (89); $\tilde{П}$ одобно: $\tilde{Л}$ ѣно, \neq а $\tilde{\tau}$ е. $\tilde{в}$ лѣпоту. \neq вс $\tilde{к}$ д. $\tilde{п}$ ристойне, $\tilde{с}$ лушне, $\tilde{\omega}$ здобне, $\tilde{п}$ ригоже (85) — $\tilde{Л}$ ѣно: $\tilde{П}$ одобало, $\tilde{в}$ лѣпоту, $\tilde{п}$ одобно, $\tilde{-ѣ}$, $\tilde{п}$ одоболѣпно, $\tilde{п}$ ослѣдователнѣ, $\tilde{с}$ лушне... $\tilde{д}$ остойно, $\tilde{п}$ одобающе (60), $\tilde{Р}$ езириаю: $\tilde{П}$ огоржаю, $\tilde{з}$ анѣдываю, $\tilde{п}$ еренѡшу окомъ, $\tilde{п}$ ренебрегаю:

≠ ацѣс. Взгоржаю (94) — *Пренебрегаю*: Пребачую, занедбаваю, погоржаю, презираю, зазираю, прѣшбихаю, зоставляю (95), *Препрѣніе*: Намовлѣньє, переведеньє, *оувѣщеваніє*, ≠ афмд... (95) — *Увѣщаніє*: Намовлѣ(н)є, переведѣ(н)є, оупевнѣ(н)є (136), *Пресыщеніє, сласти*, ≠ вхѣі. *Сластолюбіє*, поживаньє лакото(к)... (96) — *Сласть*: Роскошъ, ...смакъ, ...потѣха... (116), *Сластолюбіє*: Коха(н)єса в(ѣ) роскошахъ, або в(ѣ) лакотехъ (116); *Реть*: Звада, споръ... *Поощреніє*. вѣѣс. зри *Поущеніє* (108) — *«Поущеніє: Поощреніє, поученіє, вѣ(з)буж(д)є(н)є, ...по(д)нуще(н)є...»* (90) та ін.

Отже, у словникові П. Беринди надруковано значну кількість статей, що є власне лексикографічними заготовками, в яких зафіксовано поруч церковнослов'янські слова або сполуки, які були лексичними варіантами (нерідко тільки в даному контексті) перекладу грецького тексту. Трапилося це, очевидно, внаслідок того, що перевантажений редакторською й друкарською роботою в Києво-Печерській лаврі П. Беринда не встиг до кінця лексикографічно опрацювати матеріал, який дедалі зростав, а друкування «Лексикона» не можна було відкладати. Мабуть, учений сподівався вдосконалити свою працю при пізнішому перевиданні. Більша частина заготовок була забезпечена українськими відповідниками. Дослідники історії української лексики повинні мати на увазі той безперечний факт, що через текстові заготовки та давньоруські словники в перекладну частину словника П. Беринди потрапила значна кількість церковнослов'янізмів, які не були органічним елементом української літературної мови кінця XVI — початку XVII ст.

Необхідно наголосити, що саме з книги «...Іа(н)на Зла(т)[о]-устаго... Бєсѣды на дѣ посланій... Павла» в реєстр «Лексикона» введено абсолютну більшість змінних слів у таких формах, у яких вони виступають у тексті, а не в прийнятій для реєстру, напр: «инъ же кратокъ сый, въземъ *высотуицѣ* высочайшый бывает(ѣ)» (Бс. ап., 515) — *Высотуицѣ*: Бачмаги... б(с): а(п): л(ст): фѣі (Бер., 23), «Ѡ нем же нѣици хвалашєса, рє(ч), ѡ вѣрѣ погрѣшишиа» (2522) — *ѡ вѣрѣ погрѣшишиа*: ѡ(т) вѣры ѡ(т)падоша. б(с): а(п): л(ст): ≠ в флв (24), «яко *заматерѣвшихъ* оуже волею ѡ(т) мѣрски(х) вещей» (2639) — *Заматерѣвши(х)*: Застарѣлы(х). Изшедшихъ. вхлє (41), «кто и желаетъ началства *замети* оклеветаній з рай» (2657—2658) — *Замети*: Множества. ≠ вхнї (41), «възратившася мужа *закла* чре(з)любодѣа, ... и оную *закла*...» (2695) — *Закла*: Пожре, або зарѣза(л). ≠ вхче (41), «Ини же *избиени быша*, не пріємше избавленіа» (3039) — *Избиени быша*: zostали якъ бубень. б(с): а(п): л(ст): ≠ глє (45), «ниже бо *куплѣ*, ниже художества (2374) — *Куплѣ*: Измѣны, ≠ втод (55), «каа блгаа, имѣніа, и домы и мѣры землѣ толикїа... и плѣн-

никовоѣ стада» (2467) — *Мѣры землѣ*: Лазы. ≠ вѣѣз (67) «но даде ємоу *нуж(д)ную* язву» (2762) — *Нуждною* [!]: Смертною. ≠ вѣѣз в (78), «укоривши... бѣдную, чародѣйцею, тѣчкою, *предстоащею* нарицаючи» (1731, «*Кѣ Єфесеомѣ, Глава ѿ. Нра(в)[оученіе] єі*) — *Предстоащею*: Метафориче, Блудницею, *є(ф)*: : *нр(в)*: *єі*. *л(ст)* ≠ *аѣла* (93) та ін. Из розглянутих фактів також видно, яким чином у «Лексикон» із пам'яток української редакції церковнослов'янської (слов'яноукраїнської) мови потрапляли українські граматичні форми.

Досить часто наш учений уводить у реєстр слова із «...Іоанна Златоустаго... Бєсѣды на Дѣаніа Ап(с)лскаа», пор.: *Баня...* *Ванна*, ..., *мылна*, *бє(с)*: *ѿв(а)*: *ли(ст)*, *рѿс* (Бер., 15) — «да оубо *Баня* будетъ» (на полі книги глоса — *мылна* — *В. Н.*) (Бс. д., 176), *Образъ*: *б(с)*: *ѿв(а)*: *рѣ*. *Нравъ*. *ѿбычай*, *способъ...* (79) — «...что *є(ст)* Начертаніе, что *є(ст)* *образъ*» (190), *Санъ*: Дігнѣтарство... *Бє(с)*: *ѿва(н)*, *рѣз* (111) — «*Єлицы вѣ санѣхъ* єсть, послушайте...» (1771), *Вємжа*, *Силникъ*. *ѿв(а)* *а(п)* *б(с)*. *л(ст)* *рѣв*. *Зри* *силный* (14) — «...рече, *силникъ* Кондакии...» (на полі книги — глоса *вєл-мѿжа*) (182) та ін. І з цієї книги (див. статтю *Образъ*) в перекладну частину потрапили церковнослов'янські (*Нравъ*) варіанти, що, мабуть, були залишені на вибір редакторів у рукописі «...Бєсѣды на Діаніа...».

Крім названих у передмові до «Лексикона», П. Беринда черпав слова для реєстру із книг 1614—1626 рр., у перекладанні та редагуванні або друкуванні яких сам брав активну участь. Деякі з них він називає при паспортизації матеріалу, зокрема:

1. «...Іоанна Златоустаго... Книга ѿ сщєнствѣ» (Львів, 1614): *Сирєны*: *Дивъ* морскій ѿ *с(щ)*: *к(н)*: *л(ст)*: *ѿлѿ* (Бер., 232).

2. «Євангеліє учителное» Калліста, надруковане 1606 р. у Крилосі (Івано-Франківська обл.); пор.: *Пружіє*: *Лѣторосльки* з(ѣ) *дєрева...* *єв(є)*: *у(ч)*: *Нє(ѿ)*: *прє(ѿ)* *крє(щ)*: *Туп*: *Крилос(ѿ)* (Бер., 103) — «кормла же і ѿа(н)нова баше *пружіє*, и медъ дивій. нѣцій же глють, яко трава єсть *пружіє*. инїи же вершіє дєрєвъ, сирѣчь овищїє дивїє...» (Є. К., «*Поученіє в н(ѿ)лю прє(ѿ) крщєніє(м)*. *Єв(ѣ)* ѿ(т) *Ма(р)*», 359); *Нємощєствую*: *нємогу*, *хорую...* *Каллі(ст)*, *нє(ѿ)*: *ві*. *ли(ст)* *рѣѿ* (74) — «...оумножишася *нємощи* ихъ», «...*нємощнымъ*, сирѣчь грѣшнымъ...» («*Поученіє в нѣлю, ві*. *Єв(г)ліє* ѿ(т) *Ма(т)ѿєа*», 189 зв.).

3. «Трефолой», тобто «Анєологіонъ...»: *Кайнанъ*: *Дрѣржавца...* *З(р)* *Трефолой* *пєчє(р)* *дру(к)*: *л(ст)* *ѣл* (Бер., 214) — «*Пама(т)* пр(д)обнаго *Кайнана...*» (Анф., 530).

4. Два київські видання «Номоканона» (1620, 1624): *Сопль* про-

ходный: ...зри *Номокано(н)*. ро(к): ≠ *ахк* л(ст) *ѡи*, Гуп: е(ж) и Педогоно(н) ³⁸ ро(к): ≠ *ахкд*, л(ст), *оѡ*... (Бер., 119).

5. «Ст҃го ...Андре(а) Глькованіе на Апокаліфін(ъ), пор. Данъ: ...з(ъ) то(г) поколь(н)в Антіхрі(ст), народи(т)сѧ. Апо(к): г(л) и с(л): з. то(л): с(х): *ѡ* (Бер., 200) — «...колѣно Даново, яко из(ъ) него раждаемому Антіхрісту...» (Апок., «Сло(в): з гла(в) з ...с(х) *ѡ*», зз), *Бездна*: образнѣ, Настоящее житіе. ап(к): т(л): г(д): з. вь с(х): *ѡ* (186) — «Или из(ъ) настоѡщаго житіа, образнѣ без(д)ною именуемаго...» («Сло(в): *ѡ* гла[в] зѡ [!], 82) та ін. Характер використання цього джерела такий же, як і книг «...Бесѣды на ді посланій... Павла» та «...Бесѣды на Дѣаніа ап(с)лскаѧ», пор. *Превъзложеніе*: [*Превѣлност(ъ)*, превеличество]... (Бер., 91—92) — *превѣзложеніе* в тексті й глоса *превѣлност(ъ)* на полі книги «...Толкованіе на Апокаліфінъ» (74).

Автор покликається й на інші книги, надруковані на східнослов'янських землях, зокрема:

1. «Книга... іоанна златоустаго... маргарить глемая» (Острог, 1595 р.), пор. *Щуръ*: сковроно(к). Мар(г): с(л): *ѡ* е(ж) пре(д)ста *црца* (Бер., 159) — «тамо *щоурове* поюще...» (Марг., розділ книги «...слово о еже пре(д)ста *црца* одесную тебе...», 117), *Херувім*, е(в): [множество разума...] ...*Зла(т)у(ст) ѡ(т) сднє(в)ца* (Бер., 240) — «что бо есть *херуви(м)*; развѣ оумноженіе разума» (Марг., 24) та ін.

2. «Уставъ церковный» (М., 1610), пор. *екклісархъ*: Црѣви начални(к)... *уста(в): г(л) ѡи* (Бер., 203) — «подобаетъ вѣдати *екклісарху*...» (УЦ, 23 зв.).

3. «Вер(ъ)тоградъ дешевный, Сирѣчь, Собраніе и сочиненіе... Инокомъ Фікарею Стогорцемъ» (Вільно, 1620), пор. *Тартаръ*:... и(л) *скреже(т) зубный, нарыцаемый Тартаръ, его(ж) и са(м) Сатана трепеще(т)*. Фикара, м(л). по(л)но(ц): вто(к): за Непоро(ч): л(ст): *і*, Б (Бер., 236) — «...скрежетъ зобный страшень естъ, нарыцаемый тартаръ, его же и самъ сатана трепещетъ» (Ф., «Сложеніе и сочиненіе Фикары инока... со молитвою. на Полунощницы...», 10 зв.; можливо, що літера Б у П. Беринди вказує на зв. аркуша).

4. Цілком можливо, що на видання Києво-Печерської лаври «Акаѡістъ Прч(с)той Б(л)ци Ісу Сладкому и Успенію...» 1625 р. покликається П. Беринда в статті *Прилогъ*: *Приложе(н)в, приточе(н)е.. намѣтно(ст), Зр(и) в(ъ) Книжцѣ Акаѡі(ст), л(ст): са*» (98).

³⁸ Г. Крецу [182, 20] вказівку П. Беринди про заміну іншого слова словом *педогоно(н)* у виданні «Номоканона» 1624 р. помилково трактує як назву книги, що нею нібито користувався лексикограф.

М. В. Шарлемань [166, 98] припускав, що П. Беринда використав текст «Слова о полку Ігоревім», оскільки в «Лексиконі» зустрічаються слова, наявні й у давньоруській поемі. Але наведений матеріал (напр.: *лено, див, славий, ворон, волк, кур, свет* та ін.) не є доказом цього, бо в ньому немає жодного слова, яке було б характерне тільки для зазначеної пам'ятки.

При дослідженні джерел «Лексикона» та їх паспортизації у словнику виявлено важливу інформацію для історії книгодрукування на Україні. У книзі П. Беринди скорочення *За(х)*: в одних статтях дається переважно тільки зі вказівкою на певний твір, в інших — здебільшого тільки на главу. В результаті тривалих пошуків з'ясувалося, що в другому випадку йдеться насамперед про біблійний текст пророка Захарії, пор. *Усацалница*: Носъ якои колве(к) речи.

Зах: \tilde{d} (Бер., 141), *Ячайце*: Банка лазебна, судина гожаа ку наливаню оливы в(ъ) лампу. *За(х)*: $z(l)$: \tilde{d} (161), *Питисъ*: Сосна, *За(х)*: $\tilde{a}i$ (227) — «в(ъ) руку обою *оусацалницу* златую, възливающую и възношающую въ *ячаица* златыя» (ОБ, «пр(о)ркъ *Захаріа*», гл. 4, 175), «воплъстви(т) *питисъ* зане паде кедръ» («пр(о)ркъ *Захаріа*», гл. 11, 177). Однак у першому випадку автор указує на відповідні розділи й сторінки виданої в Києві близько 1619—1620 рр. поlemічного спрямування «Книги о вѣрѣ», пор. *Келихъ: Чаша, За(х)*: ω *та(и)*: $\tilde{c}nd$ (52), *Сакраментъ: Стѣсти. За(х)*: ω *Крѣви. л(ст)* $\tilde{c}lg$ (111), *соллява*: Складъ. *За(х)* ω *исх(ж)*: $c(m)$: $\tilde{d}x$: $\tilde{r}ke$ (124) у «Лексиконі» та відповідні пояснення на полі: *чашу* до слова *келихъ* у тексті (розділ « \tilde{C} з(ъ)єдноченю и сполном... даваню Тѣла и Крѣве Хъвы», 254), *сакраменту* — до *святостей* (розділ « \tilde{C} Крѣви $\lambda(p)$ стовой», 233), *соллява* складъ — до *солляву* (розділ « \tilde{C} Исхож(д)еніи $c(m)$: $\tilde{D}xa$ », 125) «Книги о вѣрѣ». З цієї книги, в якій налічується понад 90 покрайніх глос, П. Беринда запозичив і інші пояснення, хоч і не покликається на джерело, пор. *Гастримаргове: Чревобъсницы* (198), *Съмотреніе... Діспенсаціо...* (127) у «Лексиконі» та переклад на полі цієї пам'ятки словом *чревобъсницы* слова *гастримаргове* тексту (розділ « \tilde{C} Постѣ», другої частини, 171) й відповідно *съмотреніе* — *діспенсаціо* (розділ « \tilde{C} Сполно(м) даваню Тѣла и Крве», другої частини, 252).

В окремих випадках посилення на автора «Книги о вѣрѣ» П. Беринда позначає скороченням *а(з)*: — *Архітѣпъ*: Началны(и) ω бразъ... *а(з)*. $\omega(b)$ $\tilde{l}e$. *л(ст)*: $\tilde{r}la$ (181), пор. у розділі «Проти(в) *Чистца*» цієї пам'ятки: «дойти не можемо, абы то Никоновои книги *Архітѣпъ* в(ъ) собѣ мѣлъ (КВ, 131).

Автор «Книги о вѣрѣ», крім останньої частини, де надруковано твори Максима Грека в перекладі українською мовою, досі не визначений. У зв'язку з тим, що першу частину її підписано «Іеромона(х) *Азаріас...*», робилися припущення, що автором її чи окремих розділів був Захарія Копистенський, який підписався цим псевдо-

німом (Тіт., 33). Скорочення *За(х)*:; вживане поруч із *А(з)*:; у П. Беринди, який добре знав, хто є автор цитованих матеріалів, без сумніву, означає *Захарія*. Отже, наш лексикограф засвідчує, що кілька розділів «Книги о вѣрѣ.» справді створив Захарія Копистенський.

Свого часу В. Ундольський писав, що послання патріарха Мелетія Олександрійського до Іпатія Потія було надруковане в Острозі 1599 р. [157, 23]. Цю думку намагався спростувати І. Каратаєв, який твердив, ніби насправді йдеться про неповний примірник зазначеного послання, надрукований у Дермані 1605 р. [63, 288]. Суперечку на користь В. Ундольського розв'язує покликання П. Беринди на це джерело: *Євмениды...: Єндзы пекелныи... с(т) меляті(й) алеѣ(н) въ ли(ст) к(ѣ) іпа(т)ю р(к) ѡѡ (202)*, тобто року 99 (отже 1599 р.).

Загадковим залишається паспортизація в статті «*Хс с(ѣ) нами... Проло(г), апри(л)...* *Ро(к): Гнѣ. фки*» (Бер., 145), бо такої книжки з 1528 р. бібліографії й каталоги книг кириличного друку не відзначають.

Невиразне покликання П. Беринди «...*ѣ сто(п): Кр(л): пє(р):*» у статті *Адамантѣ* (172) наче натякає на «Перло многоцѣнное» Кирила Транквіліона Ставровецького, видання якого відоме тільки з 1646 р. в Чернігові.

Рукописи

Джерельною базою реєстру «Лексикона» були також численні рукописні книги, переважно переклади творів патристичної літератури (частина з них була надрукована тільки після виходу в світ праці П. Беринди, в XVII—XIX ст.). Переклади ці здійснено в різні часи, окремі — ще в XI—XIII ст., тому вони були поширені в різних редакціях і варіантах. Це дуже утруднює відшукування контексту, з якого взято конкретне реєстрове слово і його значення. У зв'язку з цим частину джерел, на які покликається лексикограф, розкриваємо з великою імовірністю, але не подаємо з них прикладів. Ідентифікацію ускладнює й те, що твори одного й того ж автора в різних збірниках мають неоднакову послідовність розташування та нумерацію.

Серед творів «отців церкви», на які часто покликається й які цитує вчений, найчастіше зустрічаються твори І о а н н а З л а т о у с т а, особливо об'ємні тлумачення на євангелія Матвія та Іоанна, пор. *Бракѣ: Весє(л)е, ...слоубѣ. Браку приѡбрѣтеніе, чисто соблюсти тѣло, и аще сїе не будетѣ, никаа же полза брака. Зла(т)у(ст): на Маѡ: нра(в) нѡ* (Бер., 12); — «...не вѣдаше яко бракоу пріѡбрѣтеніе, чисто соблюсти тѣло; и аще сїе не боуде(т), никаа (ж) полза брака» (Бс. Мг. II, «*нра(в)оученіе*» 59, 94), *Любопрѣніе: Сварѣ...* *Аще любопри(т)са всякого будетѣ лишенѣ про(ч)е ѡ(т)ѣта. Хру(с): б(с): ѣ на мѡ: (61)* — «аще (ж) *любопра(т)са*. всякого [!]

боуду(т) лишени прочее $\omega(t)$ *вѣта*» (Бс. Мт. I, «бесѣда» 6, 34 зв.),
 Єхидна: Ящорка... *Сей звѣръ, растлѣвающъ рождишую и прогрыза-*
ющъ чрево ея, сице глѣт(ѣ)ся происходити на свѣтѣ мѡ: бѣ(с): *аї*
 (206) — «Добрѣ же и(х) и рожденіа єхиднова нарече. ибо *онѣ звѣръ,*
растлѣвающъ рож(ѣ)шоую, и прогрызающъ чрево ея. сице глѣт(ѣ)-
ся происходити на свѣтѣ» (Бс. Мт. I, «бесѣ(д)» 11, 56), Бѣ: Былъ...
 реченіе ω *нашемѣ оубо глѣмо ест(с)твѣ, прошедшее время знамену-*
ет(ѣ) нам(ѣ) и сіе укончано: егда же ω Бѣѣ, превѣчност(ѣ) и пр(с)-
носущіе намѣ являетѣ. Зла(т)оу(ст): Іо: бѣ(с): \tilde{e} (13) — «...и еже
 бѣ ω *наше(м) оубо глѣмѣ е(ст)ствѣ, прошедшее время знаменуе*
 [1] *намѣ, и сіе оукончан(ѣ)но, егда же ω бѣѣ присносѣц(ѣ)ное намѣ*
являетѣ» (Бс. I., «В началѣ бѣ слово. бесѣда» 3, 15 зв.): *Есмь...Буду-*
щаго... естѣ же и еже непремѣннѣ быти знаменателн ω реченіе сіе,
всякаго свобожде(н)но времени. Зла(т)у(ст): на Іо: бѣ(с) $\tilde{н}$
 (36) — «...реченіе(м) *есмь: сице и тѣ(и). еже бо непрестанѣ [1] быти*
знаменател(ѣ)но сіе, всякаго своб(ж)дено времени» («бесѣда» 55,
 277—278 зв.), *Росты ростовѣ: Лихвы на лихвы. Іо: нра(в): пѣ*
 (109) — «...овѣ же *росты росто(в) ω (в) же писаніе слагаетѣ*
(«н(ѣ)равооученіе» 82, 413) та ін.

П. Беринда покликається й на окремі «Слова» Іоанна Златоуста:
 Седмѣдесать седмижды... *Зла(т) Вто(к) ве(л) ω Тала(н)т:* (113),
 Любовь: ...Любве ест(с)тво... *Вѣ второ(к) ве(л): Зла(т)у(ст):*
 ω Талантѣ(х) и Динаре(х) (60), Блудница: ...*Зла(т)у(ст): с(л)*
 ω стра(ш): при(ш): Хѣѣ... (11).

Досить часто автор називає твори інших отців православної
 церкви:

Василія Великого, пор. *Блудникѣ: Вшетечникѣ...*
Ва(с): ве(л): п(р): $\tilde{ка}$ (10) — «...блѣдник бо а не любодѣи» (Крм.
 розділ «Стго и великаго Василия ω (т) посланіа... *право» 21, 223).*

Григорія Богослова (Назіанзин а) (очевидно,
 з тлумаченнями Микити Іраклійського): *Жератчено: Гри(г): б(г):*
на $\tilde{н}$ цу, с(х) $\tilde{і}$. То(л). Барзо огнисто (37), Гаданіе...: ...Гаданіе
єсть: яже съначертаема вѣ гаданіи, и неизавлаема вещь. Гри(г): б(г):
 ω Кв(п): то(л): кз (25), *Бисерѣ: Перла... Якоже Бисерѣ ω (т) молніа,*
и воды, так ω и $\tilde{Хс}$ сложенѣ, ω (т) Бж(с)тва, и Члч(с)тва. Гри(г):
Бо(г): с(х): $\tilde{а}$ то(л) (7), Кисѣ: ... ω пи(х), г(р) бѣос(л): ро(ж) хв
*т(л): с(х): $\tilde{з}$... (216), Пр(о)ркѣ: Прозорливецѣ... *Гри(г) б(г)с(л):*
на(д)гро(б) Ва(с) Ве(л) с(х): $\tilde{ки}$ (102), *Восорѣ: Плот(ѣ)... г(р) б(г)*
па(с) с(л) $\tilde{в}$ с(х) $\tilde{ж}$ (196), *Іктерѣ: Жолтаница... В не(д) сы(р): Гри(г):*
*Бѣ(с): ω язвѣ града... (212) та ін.**

Іоанна Дамаскина: *Въздухъ*: Повѣтрые... *Іо*: Дамаск: с(л): ѿі. ѿ въздусъ (19), *Лони*: Прешлого року. з(ѣ) *Дамас*(с): (59), *Диалогъ*: Бесѣдовни(к). *да(м)*: кни(г): ѳ. г(л). ѿ (201).

Не меншою мірою використано твори: Іоанна Ліствичника, пор. *Мечтаніє*: ѿблуда... *Лѣ(ст)*: с(л) г̃ (63) — «*мечтаніє* е(ст) прелестъ очнаа...» (Ліст., «слово» 3, 19), *Кирила Єрусалимського*: *Напутіє*: ...по(д)пора, *Корі(л) Іер(с)ли(м)*: *е(л)*: *ѳі* (70) — «...напоутіє взе(м)ла не смьслены(х) чааніє...» (Кр. Є., «Поученіє п'ятнадцатое...», 152 зв.), *Никона Чорногорця*: *Поселяни(н)*: Ве(с)на(к). *Нико(н)*: с(л): *мѳ* (89) — «*Поселянинъ*... емоу не поможе. гражданинъ же жену сооклевета» (Н. Ч., «Слово четьрдесят второе», 313 зв.).

Час від часу або спорадично П. Беринда посилається на твори інших представників патристики: *Андрія Критського*: *Копно*: *Андрей кри(т)*: с(л): на ро(ж): *Бци*... *Полукопо(к)* (54), *Не замуди*: Не ѿмешка(л). [*Андре(й) Кри(т)*: с(л): на (Ро(ж): *Бц.*]... (73) та ін.

Германа патріарха: *Аллилу(а)*: Хвала *Бгу*... *Германъ Патріар(х)* в(ѣ) то(л)кованіи *Лвт(т)*: с(т) (174), *Єпіфанія Кіпрського*: *Малахія*...: ...посе(л) мо(й)... *епі(ф)*: в(ѣ) ана(ст): г(л): *п̃* (221), *Єфрема Сіріна*: *Жито*: *Имѳніє*. *ѳфре(м)*: с(л): *г̃* (38) — «Сочтеть имѳніє» (Сир. Є., «слово» 3, 12) та ін. *Ісаака Сіріна*: *Колитва*: *Іса(к)*: с(л): *мѳ*. рѣзъ (54) — «...Пе(с) ѿбыкши на *колитвѣ* лизати кро(в)» (Сир. І., «слово» 44, 142), *Кирила Олександрійського*: *Напраніє*: Накопленье... *Кврі(л)*, *Алѣѣ*: *Де(к)*: *ѿі* ѿ трехъ отроцѣхъ (69), *Федора Студіта*: *Чпа(е)*: *Кишена*, *студі(т)*: *па(к)* ѿ, *не(д)*: *по(с)*: (157), *Керамея*: *Виѳанія*...: ...До(м) славы... *Кераме(й)* в(ѣ) *Ана(ст) си(н)*: г(л) *п̃(г)* (194) — «*виѳанія*, домъ славы сказъ е(т)са» (Ан. С., «Моудрѣйшаго... *Керамея* архиеп(с)кпа Тавромеція сикелі(и)скыа [?]. бесѣда на Успеніє престыа *Бца*», 151 зв.).

Учений увів у «Лексикон» також матеріали із книги «...Аввы Двороеа поученіа», яка була надрукована в Києво-Печерській Лаврі тільки в 1628 р., пор. *Вукократ(ѣ)*: *Власовина*, *волосанка*, *Доро(е)*: г(л) в, ѿ Досієєи (Бер., 196) — «...г̃ла ему Вукакрать [!] требуеши Досієєе; (*Вукакра(т)*) же по нашему языку глетъса *Власовина*» (Дор., «СД Блженномъ... Досієєи» [другий твір у цій книзі], 22); *Крамъви*: *Капуста*. *Доро(е)*: с(л) *г̃* (218) — «...*крамъви*, чрѣну жльчъ творить...» («Поуч(ч):» 11, 251; на полі книги — глоса *капуста*) та ін.

Окремо відзначимо використання в «Лексиконі» творів І о а н н а Е к з а р х а Б о л г а р с ь к о г о, пор. *Иночадый...*: С̃нь Б̃жій Иночадый, и пр(с)ный... *Іω̃: Пре(з) и е̃жа(р): Бо(л):* в(ъ) Про(л): на то(л): *ев(г):* (49); *Глипаніе:* Поглада(н)е. Ты инамо глипаеши и ино бесѣдуеши. *Іω̃: пре(з): бо(л):* то(л) *Ев(л): про(л):* (25), Ф е о ф і л а к т а Б о л г а р с ь к о г о: *Дамаск(ѳ): Учнї(ε) язы(κ),* Ѳеофі(л) л(κ) *ев(г) м̃ε* (200) — «*Дамаскъ (ж) толькоуеъ(с) вѣчиненїа язы(κ)»* (Ф. Б., розділ «еже ω(т) луку стго бл̃говѣстїе, за(ч) м̃ε, т(л)[кованїе]», 115).

П. Беринда черпав матеріал також із перекладів творів істориків церкви та церковного права та ін.: А р м е н о п о л а (А р м е н о п у л а): *Антїмінсѳ:* Мѳсто трапезы... *Арменопо(л) в(ъ) Книзѳ ̃г, ли(ст) с̃лѳ. и в(ъ) еї̃ л(с): т(л):...* (177), Ф е д о р а В а л ь с а м о н а: *Ставропигїа... Балса(м):* ли(ст), рї̃ (234), Д і о н і с і я А р е о п а г і т а: *Серафими:* Пожигателе... *діо(н): ε(л)з̃:* (231); *Херувимѳ е(в):* [множество разума или излитїе прм(ѳ)рости. *Діонисї(й). ε(л) з̃, ω(т) еї̃: ω нб(с)но(м) Щеннона(ч)лїи]*... (240) — «и стое оубо сераѳимъ именованїе. рѣша иже еже евреи и выдаше или еже *пожигателе* изъявлати... а еже *херувимъ* множество разума или излитїе прм(ѳ)рости» (Д. А., гл. 6, «*С сераѳимехъ и херувимѳ(х)...*», 33 зв.), Є в с е в і я: Вавулωнѳ: Сматенїе... Третїй Вавулω(н). по нѣкїи(х), Ры(м): *Євсевїй, кни(г): в̃. цр(κ): повѳ(ст):* г(л). ді... (188), святого М а т в і я: *Иноколънный, маѳ:* съста(в) ω. *Іω̃: Кїпрѳ: Пра(в): вї̃...* (49), *Вісектѳ, л(т):* Дісекто(с), е(л): ...Пре-сту(п)ный ро(κ). г(л) гї̃ със(т) В м(ѳ) п(р) (195), *Кωннω(н):* С̃льє е(ст)... м(ѳ): съ(с): ω *Іω̃: Квтро(ш):* пр(п)... (217), *Антїмінсѳ:* Мѳсто трапезы... м(ѳ): пра(в). Съста(в) А, Гла(в): й И Със(т): ω. г(л): а, *Іω̃. Кїтро(ш):* и г(л): гї̃. и със(т): е. г(л): вї̃ (177), П р а в и л а а п о с т о л і в: Ставропигїа: Кр(с)та вѣдруженїе. *Пра(в):* ѳд, *ап(с)лѳ:* ω позвѣ еп(с)пѳ(в) Балса(м): ли(ст), рг̃ (234), Ф о т і я: *Икона...* Пра(в): съста(в): е̃, г(л): с̃. Ѳо(ти)а и Ѳео(л): сту(д): (47).

До реестру «Лексикона» залучено слова і цитати з житїйних творів — М і н е ї: *Ωскорѳѳ:* Клепецъ, сокира... мета(ф): Розу(м), Авг(с): иї̃. ми(н): пѳ(с): (153), П р ѳ л о г а: *Седмдесате число Ап(с)лкое,* седмотисущнаго времени просвѣтителїе показашаса, омаго же наслѣдници быша, *Прологѳ, Ю(н), д̃* (113), *Протектор(ѳ):* ωборо(н)ца. *про(л):* с(п) к̃ (165), *Данапрїн(ѳ):* Днѣпрѳ рѣка, *про(л) м(р) з̃* (200) — пор. «ω(т)... вѣтра привержень бысть въ *днѣпрскую*

рѣкѣ...» (Прол., «м(с)цѣ мартѣ», 6-й день, 12), Патерика Святитського: *Архімагирѣ*: Старѣйшій Поварω(м)... *Патери(к) скитскій*, слово ѿ (181), *Нумій*, монета. Лукій в(ъ) енатѣ по вса дни толико зароблалѣ, зі нумій. *Па(т)*, *ски(т)*... (224), *Евпрепї(й)*: блгоушны(й), слн(ч)нои уроды, съ(й) въпроше(н) ω жи(з)ни, ре(ч): траву яж(д) и в(ъ) траву облеци(с). на травѣ лежи, точію ср(д)ц(е) своег жель(з)но стаж(и). *па(т)* г(л) ві (206)³⁹.

У «Лексиконі» згадуються також Плутарх, Фукідід, Аристотель, Йосип Флавій (з покликанням на конкретний твір): *Стражба*: Сторожа. ...*Фукц(д)*: знову, вазе(н)е, тарась. *Аристо(т)*: ... (122), *Акадимиа*: Оучилище... ве(д)лу(г) *Плутарха* в(ъ) Фесеи, названа(а) (173), *Гамаль* зье(в): Платити... *Госі(н)*: г(л): єї. ω Збуре(н)ю Іеру(с) [а]лимскомъ (198).

У реестр «Лексикона» введено й деякі слова з церковної поезії — ірмосів і тропарів: *Пре(д)обручаю*: їднаю, ...доставаю, набуваю, споражаю. *Ирм(с) пѣ(с)*: *успе(н)*: *пр(ст)*: *б(ц)*: *Дѣв(ѣ)-стvue(т)* бо рож(д)ество, и живота пре(д)обручае(т) смръть. То ест(ъ): Оуроже(н)е бовѣ(м) справуе(т) пана(н)ство, а смръть достает(т) живота. або, а смръть їднаєть и переправляєть животь (149) — «Дѣво чистаа дѣ(й)стvue(т) бо рождство и живо(т) обручае(т) «Ірм., *Ирмосы Успенію*, пѣс(н) ѿ»; *Їтроба*: Нырка... албо Внутрно(ст), *Ирмо(с)*, *ѣ, Пѣ(с)*, *Рж(ст)*: *Хва...* (160) — «*Оутроба Іоны младенца невредима...*» («Ірмосы на Ро(ж)дество Х(с)во, пѣс(н) ѿ»); *Лоукіанѣ*: Чудень... *Тро(н)*: Гла(с) д... (220).

При статті *Авдѣй* (171) учений цитує «Подлѣнникъ» — посібник для іконописців, у якому детально описується вигляд того чи іншого святого. Коло використаних у «Лексиконі» літературних джерел, як бачимо, дуже широке. Зрозуміло, що опрацювання їх вимагало тривалого часу. Отже, як і інші українські лексикографи старої доби, Памво Беринда для реестру «Лексикона» відбирав малозрозумілі і незрозумілі широкому читачеві слова й фразеологізми, що вживалися в поширених у кінці XVI — на початку XVII ст. церковнослов'янських книгах. Звичайно, що серед них переважали тексти східнослов'янської (словенороської) редакції. Лексика їх була генетично неоднорідна, й різними щодо походження були одиниці, вибрані для перекладу чи тлумачення в досліджуваному словнику.

Це в абсолютній більшості були лексеми старослов'янського (переважно південнослов'янського) походження, напр.: *Бошїю* (12), *Бубреги*, *Голѣмий* (27), *Ланита* (57), *Мишелѣ* (67) та ін. До реестру

³⁹ Про Патерик соловецьких чудотворців та інші російські тексти див. далі.

введено багато спільнослов'янських лексем, що в більшості говірок української мови вийшли з ужитку (напр., *Желаю* 36, *Жельъ*, *Лѣхъ*, -а — 60, *Лѣлий* та ін.) або в живій мові мали значення, відмінні від значень у писемних текстах (напр.: *Жито: Имѣніе...* — 38, *Куря: Пташокъ...* — 55, *Село: Мѣшка(н)е, хлопскій дворѣ(ц)*, або *поле, фолварокъ, лука, сѣножать* — 113, *Треба: ѿфѣра* — 133 та ін.). У реєстрі «Лексикона» є також чимало спільнослов'янських слів, фонетичне обличчя яких у церковнослов'янській відмінне від їх відповідників в українській мові, тому вони могли бути малозрозумілими для широкого читача, зокрема тут представлено неповноголосні форми, слова із жд, щ < *dj, *tj, навіть слова з е, якому в новозакритому складі відповідає український і (графічно — «новий» ѣ), напр.: *Вранъ: воронъ...* (17), *Влеку: веду, волоку...* (16), *Сковрада: Сковорода* (114), *Межда: межа...* (62), *Свѣща: Свѣча* (112), *Камень: Камѣнь* (52) та ін.

Певний відсоток складають грецькі, латинські (а через них і давні семітські) запозичення. Одні слова з цих мов були засвоєні ще старослов'янською мовою, інші — пізніше ввійшли в словенороську редакцію через живі східнослов'янські мови, отже вони мають розглядатися вже як елементи цих мов, а не грецизми чи латинізми.

Оскільки П. Беринда використовував загалом тексти словенороської редакції, головним чином українського її варіанту, в реєстрі «Лексикона» спостерігається помітний шар слів, уживаних в українській (особливо літературній) мові кінця XVI — початку XVII ст. Чимало з них були притаманні й білоруській мові того часу. Із текстів російської редакції український лексикограф запозичив окремі російські слова. Серед східнослов'янських слів також були лексеми різного походження, в тому числі й запозичені (зокрема між українськими — полонізмами, германізмами, грецизмами, латинізмами, засвоєні різними шляхами). Прикладом українського варіанту церковнослов'янської мови можуть бути не раз цитовані нами «...Іѡа(н)на Зла(т)і[о]устаго... Бесѣды на ді посланій... Павла», звідки, наприклад, взяв П. Беринда в реєстр «Лексикона» такі староукраїнські слова (в цитованих статтях — обидва іншомовні запозичення), як *Рожя: Шипокъ, ≠аѣв. ружа* (109), *ѡбилягѣ(ѣ): Колнѣр(ѣ), ноше(н)е, врѣ(149)*, пор.: «...в(ѣ)купѣ суть прѣтивнаа быти, якоже пшеници куколь, и *Рожы* Терніе...» (1902); «не так ѡ ва(м) окрест(ѣ) выа сѣает(ѣ) *ѡбилягѣ*» (2146) (до цього слова надруковано покрайню глосу: *колнѣ(р)*). Очевидно, таким чином до реєстру потрапили слова *Друкую* (33), *Колиба* (54), *Ныра* (79), *Шалка* (157), *Штанба* (158) та ін.

Окремі українські або інші зрозумілі слова, мабуть, виявилися у реєстрі внаслідок того, що вони були глосами до церковнослов'янських, напр.: *Голошу: Жалобно плачу* (26), *Друей: Вторый, албо иный* (33), *Круна: Мітра(н)...* (218), *Волна: Вовна, а(л)бо стры(г)*, *Іѡ(в) ла* (17), пор.: «... ѡ(т) *стрига* же агнець моихъ сѣгрѣшаса пле-

ни пхъ» (ОБ, «книги іовъ», гл. 31, 273). Про це свідчить цитована вище «Книга о вѣрѣ», у якій покрайні глоси *чашу, святостей* відносяться до відповідних слів в українському тексті *келихъ, сакраменту* (К. В., 233), пор.: *Келихъ*: Чаша... (52), *Сакраментъ*: Сѣсти... (111).

Чимало українських і спільних для української та церковно-слов'янської мов словоформ чи словосполук уведено в реєстр з метою підкреслення їх омонімічності або великої подібності з іншими розглятованими, напр.: *Быстрѣ*, скорь: Быстрый; *Быстрѣ*: Прудкость (13), *Вдовѣ*: Вдовый человек...; *Вдовѣ*: мн(ж): Вдовиць (11), *Вонѣ*: На дворѣ; *Вонѣ*: В(ѣ) него... (17), *Дѣло*: Оучинокъ, спра...; *Дѣло*: ...стрѣлба великаа... (34), *Кровѣ*: Домъ, стѣла...; *Крѣвь*: Кровь, що в(ѣ) тѣлѣ е(ст) (56), *Лани*: Серна; *Лани*: Рѣзни, волоки, лѣны (57), *Лукѣ*: ... цибула; *Лу(к)*: ору(ж)е татарское (59), *Плотѣ*, или граде(ж): Пло(т), горожа; *Плѣть*: Тѣло... (83), *Поставѣ*: Поста(в) сукна, пража...; *По ставѣ*: До самого ставу... (89), *Рогѣ*: Крѣпость, сила...; *Ругѣ*: як(о) кусѣй, баранѣй... (109) та ін.

Не називаючи джерела, П. Беринда вводить у реєстр поодинокі слова, що їх він кваліфікує як інослов'янські: *Знаменай*, *Че(с)ки* с(ст), а толкується, знай (43; своєрідне пояснення, пор. чеськ. знаменаті «означати»), *Коблѣ*, или кобель: Корецъ, мѣра, з(ѣ) *словацка*. ні(к): с(л): мз (53); лексикограф називає хорватську мову, але слово, можливо, православ'янське — * *кѣбылѣ*, Sk., II, 8).

У реєстр «Лексикона» введено кілька слів із російських джерел. Автор не тільки паспортизує цей матеріал, але й указує на його мовну належність: *Кляпина*; Всякое древо нагненое, *Московски* нарицается, *Патери(к)* *Словецки(х)* *чудотворцо(в)*. гл(в): сї (53), *Кудесѣ*, Кудесни(к), *Патери(к)* *солове(ц)*: *чю(д)*: кв. гл.: иї. Чортъ, или чаровни(к). по нѣкихъ повѣсти в(ѣ) *Москвѣ* нарицется (55) (пор. кляпина «помятое дерево, ..., наклонное» — Даль, II, 124, *кудесник* — 212). Він визначає мовну належність лексеми і через вказівку на джерело: *Скопецѣ*: Требене(ц). *скопити*. сирѣ(ч) ихластити [жреба]. *Патери(к)* *со(л)*: *чю(д)*: гла(в): мз (115; насправді *скопецѣ*, *скопити* — праслов'янські слова), *Френчюга*: Франца, има недугу *Па(т)*: *со(л)* *Чю(д)*: г(л) иї, хобоба блудны(х) (143), *Щегнуша*: Шѣбла або кухня, *Іоси(ф)* *моск*: г(л): вї ѿ трапезномъ чину (159). В останній статті йдеться про твір російського письменника й церковного діяча XV—XVI ст. Іосифа Волоцького-Саніна: «И послѣ трапезы и пѣнія не оставатися ничесомуже въ трапезѣ, и въ *щегнушу* не входити безъ благословенія и безъ великіа нужда» (Ч. М., 516), пор.: *ще(о)лныш*, *шомы(у)ша* арх., *шоннуша* ол. «..бый кут, стряпная» (Даль, IV, 627).

Безвідносно до того, як оцінювати пояснення лексикографа з точки зору сучасної славістики, сам факт свідомого введення в реєстр «Лексикона» інослов'янського матеріалу, хоч кількісно надто

обмеженого, говорить про те, що П. Беринда розумів генетичну неоднорідність словникового складу церковнослов'янської мови своєї доби, прагнув якимось показати міжслов'янський характер її. Українські слова, незалежно від їх походження, ні в реєстрі, ні в перекладній частині, природно, не мають при собі ремарок із вказівкою на мовну належність. Лише в кількох випадках, де з ними зіставляються одиниці інших мов, та при підкресленні П. Беринда українські слова виділяє ремарками *Россійски*, *Рω(с): Руски*, а в одному випадку вказує на українські говірки Волині: *Дѣло: Россійски и Полски*, стрѣлба великаа зоветса... (34), *Инокъ: ...то(л): в(ъ) рω(с). единокъ...* (48), *Лаша: Сочевича... [Росским(ъ) азыко(м): и Рибѣ сїе има естъ лашѣ]...* (61), *Пѣтель: Чески и Руски Когутъ. Волински Пѣвень, Литовски, Петухъ* (104; пор. у «Лексисі» Л. Зизанія: *пѣ-тѣ(л), когу(т), пѣве(н), петухъ* — 67, без ремарок), *Генесисъ:...ε(в): Бересит(ъ): На поча(т)ку. сло(е)н): Бытіа. Рω(с): Бытности, има кни(г): а мω(и): ...*(198), *онокроталь, Рω(с): гупало, пта(х) подобный лебедю* (225) та ін.

У перекладній частині двох статей лексикограф подає матеріал з живої російської мови і відзначає це — *По(д)яремни(к): Помѣстною бесѣдою Московски, Мѣринъ*. Па(т): со(л): чю(д): г(л): ми. Конь просты(й). *Лоша(д)*, самка, простаа клача (85—86) (пор. в одному зі списків Соловецького патерика: «*подъяремник сирѣчь меринъ*» [27, 7], а також вираз у цій пам'ятці на тій же сторінці: «*Сирѣчь нашею помѣстною бесѣдою*» [27, 3]; *Адамантъ: Діаментъ, ..., Алма(з), мос(к): ...* (172). Один раз згадується білоруська мова («*литовски*») — *Пѣтель: ...литовски, Петухъ* (104).

Зіставлення українських слів із лексемами слов'янських — російської, білоруської, чеської, хорватської («далматинської», «словацької» за тодішньою термінологією, пор.: *Иллирикъ: Словакъ, з(ъ)ла(т): Далмата. з(ъ)ческа Гарватъ* — 208), які переважають, та неслов'янських — угорської, італійської й давньоєврейської (гебрайської) — мов робляться в праці П. Беринди спорадично. І кількість таких слів дуже обмежена. Про причини і мету таких зіставлень йшлося вище (див. с. 117).

Інший характер і виразнішу мету мають введені в перекладну частину грецькі, латинські й польські слова. У зв'язку з поширеністю знання цих мов у середовищі освічених людей того часу на Україні й у Білорусії грецькі, латинські та польські слова були передумою засобом якнайточнішого пояснення реєстрового слова, зокрема омонімів, напр.: *Быліе, φάρμακον, Лѣкарство, albo трутизна. Зр(и), балій; Быліе, φάρμακον, сѣлье, herba* (12), *Дръжава : κράτος, гобур / моц(ъ) сила, δυναστεία, potentia, велможность...* (29), *Дръжава: κράτιωμα, firmamentum, утверждѣнье...* (29), *Или: съюзъ раздѣлай, або, albo... vel; Имамъ: Маю, ἔχω* (48) та ін. [пор. 202, 200—203, 210—211], *Блѣтъ: Добрый...: meżny; Блѣй: Добрый, без ~ mdty* (7) та ін. У першій чверті апелятивної частини «Лексикона» грецькі, латинські та польські слова надруковано відповідно грець-

ким і латинським алфавітами (за підрахунками М. Лімінг — 202, 184—185 — грецьким алфавітом надруковано 120, а латинським — 30). В наступних частинах паралелі з цих мов подаються рідко, причому друкуються кирилицею, напр.: *Преносителнѣ*: уподобителнѣ. *метафорікѣс* (95), *Царѣ*: Круль, король... *скиптрофоросъ* (155), *Голгова*: Кранієво или Лобное мѣсто, *ла(т)*: *ка(л)варі(а)*, чашк(а) головы (199), *Скитни(к)*: ... *Аскитисѣ*... (114), Трапеза: Столь. *ла(т)*: *менса*... (237), Ефи, *Гре(ц)*: *біхі мѣра*... (206), Ирмосъ, еі: ...спатье, радѣ... *ла(т)*: *Неѣзус, серієсѣ* (209), *Валана*:... Мѣса(ц), *ксіє(н)жи(ц)* *п(л)*: ... (190), Вагье: Животѣ, *з(ѣ)по(л)*: ⁴⁰ *брухѣ*...; Вахарѣ: ...Перворо(д)ство, *з(ѣ)по(л)*: *первѣсники*... (192), Мечтаніє: облуда... *Полски Матолка* (63) та ін. Це зумовлене, очевидно, як відсутністю достатньої кількості для набору грецького та латинського шрифтів, так і тим, що автор, який видавав книгу власним коштом, скорочував її обсяг й за рахунок іншомовних паралелей. Характерно, що в таких транскрибованих словах звичайно немає літери ѣ після кінцевих приголосних. Надруковані кирилицею польські слова, які не мають явних ознак фонетичної адаптації, у зв'язку з цим не можна розглядати як полонізми в українській мові кінця XVI — початку XVII ст. Окремі грецькі й латинські лексеми потрапили в реєстр навіть у грецьких і латинських формах, напр.: *Αρερω*: Споаю, надобно що сставую... (179), *Де-потавете*: Закладає(т)са. *Дефендєветє*: *Ωсщаєтєса*... *Ла(т) ре(ч)*: *ω(т) Прави(л)* (200; у цьому разі й зазначено, що словоформи — латинські). Грецькі й латинські паралелі, за допомогою яких пояснюються реєстрові церковнослов'янські слова, є важливим елементом, що свідчить про науковий підхід П. Беринди до предмету своєї праці. Паралелі з цих мов у наукових словниках старослов'янської мови й історичних словниках почали застосовувати знову (звичайно, на іншому рівні й послідовніше) тільки в XIX ст. Вони допомагали читачеві глибше зрозуміти переклад. Поставлені в один ряд із живомовними українськими грецькі й латинські слова підносили престиж української мови як мови розвиненої. Введенням у словник паралелей із класичних мов П. Беринда прокладав шлях до створення спеціальних багатомовних словників у східних слов'ян Є. Славинецькому та Ф. Полікарпову-Орлову. Але поширеність знання грецької та латинської мов серед освічених верств населення України й Білорусії того часу призводила до все активнішого насичення їхніми лексичними елементами церковнослов'янської (переважно грецькими) та староукраїнської й старобілоруської літературних (особливо латинськими) мов без особливої потреби. Мода на використання іншомовних, особливо латинських слів, підтримувалась подібним же явищем у польській літературній мові. Оскільки невиправдане насичення писемної мови грецькими й латинськими словами спричиняло труднощі для простого люду, гуманіст і просвітитель П. Беринда не тільки не вніс у реєстр таких елементів, але основну

⁴⁰ Тобто *з(ѣ)по(л)[ска]* «по-польському».

масу лексики неслов'янського походження виділив окремо й подав разом із топонімами й антропонімами у другій частині своєї праці. Цим він створив перший словник іншомовних слів, подавши здебільшого рівнозначні українські відповідники грецьким і латинським словам, і сприяв нормалізації лексики літературної мови на народній основі, дбав про чистоту й зрозумілість її для всіх шарів суспільства. Лексеми слов'янського походження потрапили в другу частину словника з чисто технічних причин: перша частина загалом із церковнослов'янським реєстром і додаток до неї були вже надруковані, і пропущені там слова учений змушений був подати разом із неслов'янськими. При неслов'янських апелятивах ремарки, що вказують на походження слова, подаються далеко рідше, ніж при антропонімах і топонімах, напр.: *Логіка*, *Діалектіка*: Ро(з)-мова, бесѣдованье, или истинныхъ и ложныхъ разсужденіе (220), *Пардусъ*: Рысь... (226), *Питисъ*: Сосна (227), *Софіста*: Хитрословецъ... (223), *Пістіки*, *ε(л)*: Вѣрный... (227), *Кісаръ*: *Ла(т)*: Цѣсаръ... выпоротокъ... (215) та ін. В одиничних випадках після українського перекладу неслов'янського слова подається й церковнослов'янський його відповідник, напр.: *Єклиѳіс*, *Затмѣ(н)е*, *недостато(к)* *с(л)*: *Омраченіє*, *слнца* и *луны* (203).

Лексикографічна організація реєстру словника

Дослідження співвідношення «Лексикона» й джерельного матеріалу його показує, що взяті з певного контексту слова вчений в абсолютній більшості випадків вводив у реєстр своєї праці в формах, які були прийняті в тодішній лексикографії (вітчизняній та іноземній): іменні частини мови — в називному відмінку (прикметники — в членній формі чоловічого роду) однини, дієслова — в першій особі однини теперішнього часу, незалежно від того, в яких формах вони фіксуються в тому чи іншому тексті, пор. *Блгоутишиѣ*:... *Погода*... ≠ *вѣи* (9—10) і «...егда въ тишинѣ буде(т), ...въ пристанищи, ...въ блгоутишии» (Бс. ап., 2918), *Постражду*: *Прійму*. *фєі* (90), *Стражду*: *Терплю* (122) і «...да не *страждем(ѣ)* яже несмысленных(ѣ) ... егда *ω(т)* соудища сіе *постраждутъ*» (Бс. ап., 715) та ін.

Оскільки для тодішнього читача зустрічалися труднощі в розумінні деяких відмінкових форм, особливо займенників, та часових форм дієслів, автор свідомо ввів у реєстр деякі слова не в початкових формах, напр.: *Бѣ*: *Былъ*, *была*, *было* (13), *Ваю*: *Двойстве(н)*: *числа*, *лица* *вго*. *ро(д)*: и *ви(н)*: *Васъ* *двохъ* (14), *Вы*: *Васъ* (23), *И*, *его*. *αυτὸν*, *еиш* (44) та ін.

Реєстрова частина «Лексикона» від перекладної відділяється двокрапкою, рідше комою. Двокрапка, крім того, часто стоїть між синонімами чи близькими за значеннями словами, або сполуками,

винесеними разом у реєстр, зокрема взятими з «произволів» до «Іо(н)на Зла(т)лоустаго Бесѣдъ на ді посланій... Павла», напр.: *Скврѣнавъ*: Студный, срамный, шкарадный, скаре(д). ≠ всіі; *Скврѣनावый*: Скврѣнный, плугавый, нечистый... (114), *Добрѣ страждущій*: Добрѣ пріємлющій, который добродѣйство одержуєть (30), *Стихира*, вѣршемъ писанаа (234) та ін.

Звичайно слова реєстру розташовано за алфавітом, який витримується не скрізь. Але є випадки, коли така послідовність витримана лише в межах 2—3 початкових літер, напр.: *Реть...*; *Рета*; *Реченная*; *Речемъ* (108) та ін. До цього ж автор іноді подає поруч слова зі спільними коренями, тобто провадить гніздування, що також порушує алфавітний порядок, напр.: *Вреждаюся*: Шкодную..., поражку маю; *Неврежденіе*: Незопсованье... (18), *Гранесъ...*: Стіхъ, вѣршь; *Грань*: Оуголо...; *Краєгранесіе*: Початок стіха або строки (28), *Рождіе...*: ...форость; *Розга*, ... голь. росчка (109), *Блгостражду*: Пріймаю, добродѣйства заживаю; *Стражду*: Терплю (122), *Обручаю*: Заручини чиню...; *Пре(д)обручаю*: ѣднаю, переправляю весѣ(л)е... (149) та ін.

Типовими для «Лексикона» є статті, в яких перекладається чи тлумачиться одне слово реєстру, напр.: *Брашно*: Потрава, покармъ, ѣдло, кормла, ѣдор (12), *Имя*: Назвиско, або прозвиско. Також: слава, достойность (48), *Нѣчто*: Щось (79), *Сплѣтаю*, Сплѣтую, звазую в(ъ)купу, списую, складаю (128), *окаменяю*: Затве(р)джую я(к) камѣ(н)е (151), *Карпъ*: ово(ц), а(б) плодови(т)ы(й) (215), *Платонъ*: Прострѣтъ, або широкъ (227) та ін.

П. Беринда закономірно виділяє в окремі статті слова, що відрізняються і значенням і наголосом: *Кручинѧ*: Надменьє, раждеже(н)е, пухлина... роспалѣньє ω(т) вродωвъ. ω(т) гною. ωбразнѣ, надутость, пыха. — *Кручіна*: Възгорѣньє съ напыщенієм(ъ)... жолчѣ. преноснѣ гнѣвъ... (56), *Мощѧ*: Здужати, змочи.— *Мѡщи*: Сила, моць нѣакаа, и ты(ж) тѣла стѣ(х), или кости и(х) (65), *Плакати*, сѣтовати: Лamentовати... — *Плакаю*: полочу. И тыж плачу, хлипаю (82).

Окремими статтями подає автор також деякі форми одного слова, що відрізняються наголосом, напр.: *Любите*, Пытате(л): Ци любите.— *Любѣте*, повелите(л): Любѣть (60), *Носите*: Ци носите. въпр(с): — *Носѣте*: Носѣть. пове(л): і ін., та навіть прийменникові сполуки іменних форм, які збігаються з формами інших слів, напр.: *Въ стѡнахъ*: в(ъ) улица(х)... — *Востогнѧхъ*: Заболѣлемъ (23), *Дѧмы*... дамо.— *Дѧ мѧ*: жебысмо мы (29), *ω чесѡмъ*; Пыта(н)е, ω чомъ.— *очесѡмъ*: мн ω(ж): очωмъ (154) та ін. Введення й опрацювання таких статей, без сумніву, навіяне «Букварем» (Львів, 1574; Острог, 1578) Івана Федорова, де під заголовком «По прозодіи...» давалися аналогічні пари, пор: *любѣте* — *любите*, *носѣте* — *носите*; *і родѣ* — *іродѣ* та ін. (Б. Ф., 20) та «Лексисом» Л. Зизанія. Мабуть, за книжкою Івана Федорова малий Павло Беринда опанував письмо.

В окремих статтях автор перекладає омоніми, що рідко траплялося в попередній українській лексикографії, напр.: *Въждество*: Ростропно(ст), въде(н)е.— *Въждество*: Вѣдомость, цвиче(н)ство, умѣтность (24), *Прилежу*, Пребываю, пре(д)стою, продкую... — *Прилежу*: Пилную (98), *Составъ*: Згромаже(н)е, громада, стусъ дровъ, купа...— *Съставъ*, впостасъ, собство: Персона, ѡсоба, лице. с(ъ)ставъ в(ъ) члѡнка(х). живіол(ъ), то е(ст) елемен(т)... Чре(з) о, составъ, зна(й) спое(н)е в(ъ) будова(н)ю, зри Состав(в) (129), *ѡле*, агъ, ахъ. Зри Уфъ.— *ѡле!* ѡ(г), гай, гай гай. задицова(н)а са словко тое (151). Але помітна кількість слів пояснюється двічі (окремі — навіть тричі) в різних статтях, напр.: *Зыбаюся*: Кываюся, хвѣюся, уставичне кываюся...— *Зыбаюся*: Колѣблюся, рушаюся, хвѣюся, кольшуса (44), *Кровъ*: Домъ, стела, покры(т)е, драгаръ, дахъ...— *Кровы*: Драгаръ. ≠ врѣи (56), *По(д)яремни(к)*:... Московски Мерин. Па(т): Со(л): чю(д): ... (85—86) — *По(д)яремникъ*: ѡбробленый. ѡб(ъ)жченый (86), *Птичьщъ*: Птичка, воробли(к) — *Птичьщъ*: Пташокъ (103), *Расколъ*: Звада, збунтова(н)е; *Расколникъ*: Звадца, бунтовникъ... (106) — *Расколъ*: Розрухъ, розорова(н)е, про(ч)е зри Раздоръ; *Расколникъ*: Раздорни(к), ѡ(т)ступникъ, ѡ(т)щепенецъ, турбато(р) (107), *Слово*: Попеченіе..., стара(н)е, повѣсть; *Слово*: Мова, взглядъ, спосо(б), позоръ, стара(н)е, обычай, звычай; *Слово*: Способъ, ≠ вѡе. або пра, казнь, ≠ ача ... звычай(й), нравъ, образъ, тиз (116), *Укоризна* ... Скарга, ...вина, безчестіе, деспектъ, сромота...— *Укоризна*: Хула.≠ вѣ. хуленіе. вина, найграва(н)е, глумленіе (138) та ін.

Поруч із статтями, що починаються реестровими словами в прийнятих вихідних формах, зустрічаються інші статті з цими ж лексемами, які починаються:

1. Іменниками: а) в формі називного множини; пор.: *Дреколь*, Алабарта, галабард(а), albo кій, сокира, рогатина — *Дреколи*: Дрѣвца, рогатини (33), *Мзда*, Заплата, нагорода — *Мзды*: Гостинць. Б(с): а(п): л(ст): ≠ вѣн (63) та ін. б) в формі орудного однини: *Гажденіе*: Слохуленіе, ганба...— *Гажденіе(м)*: Слы(м) ѡславле(н)ем(ъ)... (25), *Побѣда*: Звитажство — *Побѣдами*: Звитажствы... б(с): а(п): л(ст): ≠ врѣг (83), *Пре(д)пріятіе*: Забѣженье..., знаємо(ст)... *Пре(д)пріятіємъ*: По знаємости (93) та ін.

2. Прикметниками: а) в нечленній формі, пор.: *Великодуше(н)*: Иже всаку скръбъ приражающуюся, могі(й) понести.— *Великодушны(й)*: Великоразумный(й), Сталый дшею и розумомъ (14; перша стаття є наче цитатним матеріалом до другої), *Виновенъ*: Тот(ъ) который кому причиною ест(ъ) (стаття запозичена від Л. Зизанія) — *Виновный*: Тотъ который ест(ъ) чему причиною (15), *Доблій*: Доблестве(н)ны(й), шляхетны(й), мощный, межный, дужій — *Доблій*: Сталый, мужественъ, крѣпкій, albo трѣвалый, статечный (30), *Словив*: Слостивъ — *Словивый*: Слостивый (39), *Нареченъ*: Прозванъ.

б(с): дѣ(а): кѣ. — *Нареченый*: Наименованный, названный(й), пред-назначенный (70) та ін.; б) в членній формі жіночого й середнього родів, пор.: *Вънезаапное*: Наглое — *Вънезаапный*: Наглый (21), *Истовый*: Госпо(д)ственны(й), власный — *Истоваа*: Госпо(д)ственнаа, ≠ ачв. — *Истовое*: Госпо(д)ственное, ≠ вѣнз (51), *Нарекованнаа*: Оустановленнаа, назначеннаа — *Нарекованное*: Оустановленное, назначенное. — *Нарекованный*: Назначенный, замѣренный кресомъ, установленный, певный (70) та ін., пор. *Умиленъ*: Окааненъ. мѣзе(р)ный — *Умиленное*: Мѣзерное. цѣг (139).

3. Дієсловами в різних особових формах та інфінітиві й дієприкметниками, пор.: *Вѣдвораетъся*: Перемешкивае(т), albo раздѣляетъ почести — *Вѣдворяюся*: Оумешкуюся, впроважаюся в(ѣ) мешканье (18), *Вѣ(з)ражаю*: Спыхаю... — *Вѣзрази*: зопхни (20), *Мудръствую*: Зрозумѣваю. розмышляю, мышлю. — *Му(д)рствовати*: Пещиса. розумѣт(и). Мудръствовати будете. Помыслите. ≠ вѣѡѣ — *Мудръствующей*: Любашей. ≠ а цѣс *Мудръствуютъ*: Люба(т). ≠ вс — *Мудръствуйте*: Желайте (66), *Мату*: Страшу, заколочую. — *Матетъ*: фрасуетъ (67), *Плодопріиме(м)*: Приплоди(м). атлс. — *Плодопріемлю*: Приплюжаю. е(ф). н(р) ка. (82) — *Плодопріемлю*: Збираю овоць, уживаю, поживаю, беру, маю, вычръпую — *Плодопріати*: Приплодити (83), *Плѣжетъ*: Ползеть. цѣкс. пресмыкается, влечется аѣѣ. — *Плѣжу*: Ползу. Леві(т) аї. ползаю, пресмыкаюся (83) та ін.

4. Як окремі статті автор подає інколи й варіанти одного й того ж прислівника, пор.: *Истово*: истизна. Леві(т), кв, госпо(д)ственно, б(с). а(п). л(ст). ≠ аог — *Истовѣ*, — *ѡ*: Истотнѣ, госпо(д)ственнѣ, пански, власнѣ, сталѣ, морно, недобыте (51) та ін.

5. Двічі пояснюються одиничні імена: *Вирсавіа*: Колодазь присаги... — *Вирсавіа*, Бетсуа: Дщи силна пре(д) враги... (195). Це сталося через те, що, працюючи протягом тридцяти років над «Лексиконом», автор не раз повертався до розробки значень одних і тих же слів на основі різних джерел, але при кінцевому оформленні тексту своєї книги він не встиг звести різні розробки слова в одну статтю, особливо матеріали, опрацьовані за лаврськими друками. В таких «дубльованих» статтях часто зустрічаються покликання (зі скороченням назви джерела або тільки номер стовпчика) на видання «...Іѡанна Зла(т)[о]устаго... Бєсѣды на ді посланій ...ап(с)ла Павла». Про поспішність у введенні статей, зроблених на основі зазначеної пам'ятки, свідчить те, що взяті з неї реєстрові слова подані не у вихідних формах, прийнятих у «Лексиконі». Однак слід зауважити, що повторні переклади того самого слова доповнюють один одного. Вони давали читачеві повнішу інформацію про значення

слова, а сучасному дослідникові дають чудовий матеріал для історичної лексикології.

Про те, що повторні пояснення одного й того ж слова появились вже на кінцевому етапі праці Беринди над «Лексиконем», говорить і той факт, що вчений, прагнучи до компактного пояснення церковнослов'янського лексичного матеріалу, в незрівнянній більшості випадків у реєстровій частині однієї статті подає:

1. Різнокореневі синоніми або дуже близькі за значенням слова, напр.: *Волю, желаю*: Хочу (17), *Въсхлащаю, въстагаю*: Застановляю (23), *Добры(й) блгі(й)*: добры(й), чудны(й), сли(ч)ны(й) (30), *Конура, червлѣн(ѣ)*: Нитка шовку червоного... (54), *Купилище, торжище*: рынокъ (55), *Поущаю, поощраю, пре(д)обручаю*... По(д)ущаю, розохочую, побужаю, тагну (90), *Распаленіе, кручина*: распале(н)е (107), *Риза, одѣянїе, одежда*: Шата, барва, плащъ, верхнее одѣнье (109), *Укоризненѣ, пороченѣ*: Годный казни и наганы (138), *оснванїе, Ѳемелїонѣ*: фундаментъ, вина, начало, грунтъ, закладъ, заложе(н)е (153) та ін.

Об'єднані в реєстрі й віддалені за значенням слова різних коренів (часом поруч із ними деривати одного кореня), але кожне перекладається відповідним українським, напр.: *Вѣліенїе, кличѣ*: Воланьє, крик(ѣ) (21), *Познанїе, вѣденїе, разумѣнїе, разу(м)*, *скананїе*: Позна(н)е, вѣда(н)е, розумѣ(н)е, довѣданьса (86), *Прилежнаа, протаженнаа, приснаа*: Пилныи речи, проволоченыи, оуставичныи ... (98), *Прѣвнїе, Пря, Рвенїе*: Споръ, война, перечка... Зри Распра (103), *Рать, борба, подвїг(ѣ)*: Битва, валка, потычка, оутарчка, вторгнѣ(н)е, моцова(н)е (106), *Чрѣмнѣюса, срамлюса*. ≠ вроа. *рдѣюса, соромѣю(с), червонѣю(с)* (156) та ін.

2. Поряд у реєстрі об'єднуються й слова, похідні від одного й того ж кореня, напр.: *Блгодарны(й)*: *Блгодарстве(н)*: Подачливый. албо в(ѣ)дачный (8; об'єднано дві статті Л. Зизанія), *Влѣхѣѣ*: *Влѣшебни(к)*: Чаровни(к), вѣщо(к), заклиначъ, чорнокнижникъ (20), *Влѣшба*: или *волишебба*, ворожка (20), *Вѣмѣ: и сѣм(ѣ)*, вѣдаю, знаю (24), *Дважды, -щи*: Двакромъ (29), *Доволь, -ноу*: Достатне, достатне, достаткомъ... (30), *Кормило, или кормилце*: Руде(л), правилце, корма... (54), *Разоумѣ, -мѣнїе, оумѣ*: Розумѣ, вѣдомость, оумьсль, вола, мысль, ..., позна(н)е, вѣда(н)е... (106), *Рѣянїе: или рѣнїе, ретьба* шарпа(н)е, попыха(н)е (110), *Сверѣнїе, або Сверѣпство*: Дичъ, дикость, срогость, ѡкрутность; *Сверѣпствую, и сверѣпнїю*. Дичаю (111), *Сѣнмище, сонѣмѣ*: Громада людїй, зборъ... (128), *Татба, и татбина*, Крадѣ(ж)ство (131), *Тленїе, тля*: Сказителность (132), *Тице, или тицетноу*: Тоще, порожне, вѣ тице, надаремно (135), *Ѳбаватель: -яникѣ*: Заклиначъ, чаровникъ (147), *Ѳтай, тайнѣ*: Тайно..., украдко(м) (154) та ін., пор. *Тверѣжа, твердыня*: Турма... Вежа (132).

3. Іноді об'єднуються різні морфологічні форми одного й того ж слова, напр.: *Лежитѣ, -ати*: Пребывае(т), -ти ≠ арлг (57), *Оуне*,

оїнише: Лѣпше (139) та ін., пор. ще: *Дщертъ, и дщи*: Дочка, цорка (34).

4. Звичайними в «Лексиконі» є поєднання в реєстровій частині фонетичних варіантів слова, напр.: *Бервно, или Бервено*: Грамъ (7), *Подвигаю, -з-*: Порущаю (84), *Оуза, юза*: Звазокъ, ланцу(х)... (137), *Уродъ, юродъ...* Глупый, дурень... (140), *Чуждъ, т-*: Чужій (157), *Схинъ, и(л) ши(н)*: Зуб(ъ)... (235) та ін.

Синоніми або близькі семантикою церковнослов'янські слова зустрічаються не тільки в реєстровій, але й у перекладній (рідше) частині «Лексикона», напр.: *Брю*: Голю, *Бриши*: Голи(ш). *оборсну, будущее, оголю* (12), *Ристаю...*: Выскакуючи бѣгаю... *Сѣристаюся, збѣгаюся* посполу вытѣкаюся... (109), *Сандаліа*: Черевики. *плесница, Пантофла...* (111), *Цѣлю*: Лѣчу. *Исцѣляю*. уздоровляю: *Цѣленіе*: улѣчѣ(н)е (155) та ін.

Зустрічаються випадки, коли між церковнослов'янськими синонімами або дуже близькими за значенням словами поставлена (механічно?) двокрапка, а перед перекладом — кома, і словенороське слово опиняється ніби в перекладній частині, напр.: *Иматѣ*: *хоще(т)*, *мает(ъ)* (48) та ін. За допомогою такого своєрідного горизонтального гніздування учений не стільки заощаджував місце, скільки давав змогу читачеві запам'ятати синоніми й різноманітні варіанти церковнослов'янського слова, отже, він робив це з освітньою метою. Слова-синоніми, які поставлені в один ряд у реєстрі, але знаходяться в ньому не на першому місці, здебільшого подаються і в окремих статтях (пор.: *Распаленіе, кручина* — 107, *Кручина* — 56, *Конура, червлѣн(ъ)* — 54, *Чрѣвлѣнь, чрѣвень* — 156 та ін.), тому значення «Лексикона» як перекладного словника з його завданням повністю зберігається.

Майже кожне реєстрове слово починає новий рядок і пишеться з великої літери. Лише зрідка, за браком місця, коротенькі статті лексикограф надрукував відразу після попередніх, напр.: *Плесница*: Подошва... *Плещѣ*: Плечи (82), *Прокаженъ*: Трудоват(ъ)... *Проказа*: Трудъ (101), *Такѡ*: Такъ, *Толикѡ*, толкѡ (131), *Чинъ*: Порадо(к). *Чинный*: Порядный (157), *Чиннѣ*: Порадне. *Чино(в)нѣ*: Ве(д)ле пор(д)ку (157).

У реєстр винесено й оформлено як окремі статті також деякі ілюстрації, що показують слово в сполучі з іншими або в складі фразеологічних сполук. Абсолютна більшість їх уміщена в «Лексиконі» безпосередньо нижче ілюстрованого слова, напр.: *Брань*: борба; *Брань воздвижу, ратую*. Войну подношу (12), *Вредѣ*: Вродъ, болачка...; *Вредѣ неудобѣ лѣкуемѣ*: Неульчонаа хороба (17), *Вѣмѣсто, ради*: Дла; *Вѣмѣсто тебе*: За та (21), *Вънутрѣ*, всерединѣ; *Вънутрѣ града*: в(ъ) мѣстѣ (21), *Вънутрѣуду*: З(ъ) внутра; *Вънутрѣуду стлища*: В (ъ) самой цркви; *Вънутруду храмины*: в(ъ) дому albo всерединѣ дому (21), *Извитіе*: Хитрость, штука; *Извитіе притчѣ*: штучный приповѣсти; *Извитіе словесѣ*: штучное мовенъ... (45), *Инокѣ* ...монахъ...; *Инокѣ единый, единец(ъ)*: Єдина(к)...

Инокъ дивій...: одинецъ дикій... (48), *Паки*: Знову...; *Паки назидаяся*: ω(т)новляюся; *Паки притажу*: Ссагаю, ... ω(т)искую (80), *Ростъ*: Тоежь що и лихва; *Росты ростовъ*: Лихвы на лихвы... (109) та ін.

В окремих випадках вони відділяються іншою статею, напр.: *Извѣтъ*: Доводъ, причина. *Извѣтованіе*: Доводовъ чине(н)е...; *Извѣтъ твори(т)*: Вымову чини(т), вымовляется... (46), *Измѣна рызъ*: Пара шать. *Измѣнаюся*: Свобождаюся... *Измѣна*: Фримаркъ, мѣна (46) та ін.

Часто фразеологічні та інші сполуки оформлено як окремі статі, що йдуть перед відповідним реестровим словом. Деколи вони відділені іншими статтями, напр.: *Въспятися слнце*: Назадъ са верную слонце...; *Восплаю*: ...*Въсплаюся*: Опинаюся, назадъ са вертаю... (23), *Древній клеветни(к)*: Стары(й) лгарь; *Древній. Стародавний* (33), *Позо(р) бывше*: ... или позору бывше: Былисте людемъ на очи выставлены: *Позорище подвигω(в)*, *поприще*: Загонъ, мѣсце где бывають вытѣчки...; *Позоръ*: Дивовище, видокъ...; *Позоритель*: ...; *Позорище*: Плац(ъ) ... (86), *Прудное мѣсто*: Прикрое мѣ(ст)це; *Прудный*: Острый, хрповатый ... (103) та ін.

З нового рядка в пам'ятці можуть починатися словосполуки та ілюстрації-цитати, вміщені нижче перекладу реестрового слова, зрідка — вище, напр.: *Възъ*: αντι. Вмѣсто за; *Въздающей ми злаа въз блаа*. αντι αγαθων (18), *Нечестивъ ε(ст) иже...*; *Нечестивъ. Неистовъ*, шалень (77). Це, мабуть, пояснюється тим, що вони вводилися в «Лексикон» після опрацювання перекладу чи пояснення відібраних слів або після набору книжки. В одиничних випадках такі ілюстрації складачі механічно поділили двокрапкою, напр.: *Гаданіе...*: ...; *Гаданіе есть иже сьначертается гаданіи, и неизявляема вещь*. Гри(г): Б(с): ... (25).

П. Беринда ввів у реєстр «Лексикона» низку церковнослов'янських фразеологізмів та сталих словосполук, що в своєму складі мають здебільшого незрозумілі або малозрозумілі слова чи значення: *Възаемъ даю*: Позычаю кому (18), *Вязю вѣнцы*: Корону. *увести вѣнцы*: короновати (24), *Груди ω(т) овна*: Мосто(к) з(ъ) барана... (28), *Извожду въ позоръ*: Посрамляю, поганбляю (45), *Иманіе вина*: Збиранье вина (48), *Лукавнω обходжу*: Оплазую, чужими са справами непотребне бавлю ... (59), *Ковачъ мѣди*: Котларь... (53), *Мѣдный кузне(ц)*: Котла(р) (67), *Страдовный медъ*: Пластовый медъ, пласть меду (122) та ін. Багато з них можна було б дати при відповідних словах, напр.: *Вънецъ* (24), *Позоръ* (86), як даються інші аналогічні сполуки, напр.: *Позоръ бывше* (86) при *Позоръ*; *Имѣютъ мя тяжка...* (48) при *Имѣти*. Учений, мабуть, вважав, що широкому читачеві легше буде знайти фразеологізм чи словосполуку за першим словом. До цієї групи близько стоять винесені в реєстр сполуки, однолексемний переклад першого слова в яких, мабуть, викликав у автора труднощі, напр.: *Изборное Кедра*: Дрены цедру, дрыжнь дерева... (45), *Краніево мѣсто*: Лобное мѣсце, лысаа гора

(45), *Мжитъ въ очахъ*: Мигтить, або свербитъ (63), пор. ще: *Бодрствително ε(ст)*: неспати, чути потреба(а) (187).

Досить значну кількість складають винесені в реєстр вільні сполуки, причому одне із слів, переважно друге, що сюди входять, перекладається на своєму місці в «Лексиконі», напр.: *Бранный супостатъ*: Непріятель военный (12); пор. *Супостатъ*: спротивникъ, ворогъ, неприятель (125), *Вѣдѣти извѣстно*, вѣдати пе(в)не (24); пор. *Извѣстно*: Запевне, достатечне... (45), *Людь тѣжскѣ*: Людь поважны(й), тажкій (61); пор. *Тѣжскѣ*, тажкій..., поважный, зацный, непосполитый (135), *Питаюся пространно*: Єстем(ъ) в(ъ) роскошахъ, кормлюся, прѣсыщаюся (82); пор. *Пространно*: широце, ω(т)раднω (102), *Пося(е) помощницу*: Пональ жену (90); пор. *Посагаю*: Замужъ иду (89), *Ω(т)цу досадитель*: Деспектуючій ω(т)ца (147), пор. *Досадитель*: ... зневажитель, слорѣчачій (32) та ін. Такі сполуки подані в реєстрі здебільшого, мабуть, із недогляду. Значний відсоток серед них належить наспіх уведеному матеріалові з книги «...Іванна Зла(т)[о]устаго бесѣды на ді посланій ...Павла». Проте деякі внесено свідомо з самого початку як незрозумілі широкому читачеві: *Вонь*: В(ъ) него. орєгра: Внь (17), *Нань*: На него (69).

За окремими винятками, всі реєстрові сполуки — двочленні. Дво- і тричленні (й більше) сполуки зустрічалися і в попередніх українських словниках, наприклад, у «Лексисі ...просто». Вони типові і для інших слов'янських лексиконів, наприклад, для словника «Thesaurus polono-latino-graecus» (Краків, 1621) Г. Кнапського.

Перекладна (пояснювальна) частина «Лексикона»

Багато оригінального спостерігається і в перекладній частині «Лексикона», яку П. Беринда вперше в нашій лексикографії виразно відмежував від реєстрової формальним засобом — двокрапкою, хоч і не послідовно. Оскільки йдеться про словник, у якому представлені генетично споріднені лексичні системи, нововведення вченого мало важливе значення, бо яскраво підкреслювало межі між ними. А це, в свою чергу, сприяло нормалізації лексики як церковнослов'янської, так і української мов на основі авторитетного й популярного посібника.

Реєстрове слово перекладається або тлумачиться українською літературною мовою кінця XVI — початку XVII ст. Книжка П. Беринди у цьому відношенні є зведенням лексичних матеріалів староукраїнської мови [47, 43]. Звичайно, крім слів, успадкованих із давньоруської мови або похідних від них українських дериватів, у цій мові були елементи запозичені з інших мов, найбільше з польської та латинської й грецької. Проте несправедливим є твердження, в яких перебільшується питома вага польських і «польсколатинських» слів у «Лексиконі» [141, 220; 171, 893]. Як уже зазначалося,

в перекладній частині з різних причин часто зустрічаються й церковнослов'янські слова, особливо запозичені з інших словників, й окремі русизми з «Толкованія...» Максима Грека та ін.

Однозначні слова перекладаються одним словом, напр.: *Красота*: оздоба (56), *Кто*: хто (56), *Мандрагора*: Покрыкъ... (221), *Прѣстѣ*: Палець (81), *Пилюкъ*: Кана (56), *Пиргъ*: Вежа (81) та ін. Багатозначні або слова з різними відтінками значень автор перекладає, старанно підбираючи українські відповідники, напр.: *Печаль*: Фрасунокъ: болесный жалъ, печалованье, скорбъ, болезнь, слополученье, стара(н)е, пѣклова(н)е, утискъ, утрапе(н)е, журба, смуток. ѡ(т) сего попеченіе. Зри пекъ (81), *Свершцъ*: Коникъ, скочокъ, сверщокъ (111), *Соль*: Сопъль, пищалка, флетна, фуара, дуда, сурма, жоломъйка, фѣстула у орґано(в) или у регалѡвъ (119), *Скважня*: Щѣлина, рошѣлина, распалина, дѣра (114), *Союзъ*: Звазокъ, зваза(н)е, звазка, злучѣ(н)е, споенье (119), *Оужасаюся*: Страшуса, лакаюся, здумѣваюся, зжахаюся, сполохуюся (137) та ін.

Поряд із різними українськими відповідниками реєстрового слова часто застосовуються описові переклади й тлумачення, які нерідко уточнюють лексеми перекладної частини. Вони подаються перед відповідним словом або після нього, напр.: *Єгда*: Гды, когда, коли, Но се реченіе колѣ, в(ѣ) Россійско(м) язѣцѣ повелителнѣ розумѣетсѣ, еже и, бодѣ. повѣстителнѣ же и пыталелнѣ вѣмѣсто, когда приемле(т)са, яко и здѣ зриши (35), *Почерпало*: Каждаа ре(ч) ѡщ черпаю(т) нею: яко вѣдро, коно(в), ковш(ѣ), (91), *Птенецъ*: Дитя каждого птаха, голопуца, потатко (103), *Свитокъ*: Цидула, папѣръ зверченый, (111), *Сотникъ*: Ротмистр(ѣ), старшій на(д) стомъ (119), *Сохль*: Друзкъ, сушь, хворость, сухѣи голи або росчки (119), *Сноха*: Невѣстка, сынова жона (119), *Оплазивый*: Бавачійса непотребными речами, ..., з(ѣ)бы(т) непотребне пилный, дворный, в(ѣ)сюды былъ (152), *Анографъ*: Перепись з(ѣ) книгѣ. еѣтрактъ, копѣа (185), *Кіс*: ...або огорчынець, мѣстце для ѡгорковѣ... (216) тощо.

Після слова на означення видового поняття в перекладній частині нерідко подаються конкретні приклади, або пояснення, що розкривають його, напр.: *Монисто*: Клейнот(ѣ) которого на шіи носать, ѡхендозтво вколошіинеє, яко ѡбручка, колнѣръ, перла, коралѣ, або манеллѣ, або ланцушокъ (65), *Приискорній*: Радный, пора(д)ный, слухный, правый, власный..., покровній: яко, власная жона, власный дѣти (97), *Срудіе*: Посудокъ, начина, или якоеколвекъ начинье, и инструментъ яко, ножъ, Долото, Пила, или Варста(т) (153) та ін. Полілексемний переклад і тлумачення зумовлені не тільки багатозначністю реєстрового слова. Філологам XVI—XVII ст. була добре відома діалектна роздрібненість української народної мови. Для того, щоб читачам — носіям різних говорів— було зрозуміле те чи інше церковнослов'янське слово, до нього у перекладній частині старанно добиралися синоніми й близькі за значенням слова. Серед слів, які не є загальноукраїнськими, найбільше південно-західних, насамперед із Бериндиного рідного ді-

лекту, але є й південно-східні діалектні лексеми, засвоєні вченим за час перебування в Києві. Від прочан до Києво-Печерської лаври він чув слова з найрізноманітніших українських (певною мірою — й інших східнослов'янських) говірок. У «Лексиконі» представлений різний говірковий матеріал, напр.: *Въжда*: Вѣа, повѣка (24), *Двѣкую*: Сожовую, румигаю, пережовую, руменую, меризаю (29), *Ємли*: Ими, поймай (36), *Скрань*: Поличо(к), шока, скронь (115) та ін.

Про те, що вчений прагнув до нормалізації рідної мови на широкій народній основі, свідчить той факт, що в «Лексиконі» майже немає перекладів реєстрових слів вузьколокальними словами. П. Беринда вводить у реєстр і перекладає навіть займенникові енклітичні форми, поширені тоді й тепер у південно-західних говорах, але які почали зникати або, може, й зникли в південно-східних, напр.: *Мя*: Мене (67), *Тя*: Тебе (135), *Ся*: Себе (131).

Назви іноземних реалій здебільшого детально тлумачаться, напр.: *Аристофоронъ*: Начи(н)е на котром(ъ) обѣды носить, або широкаа миса, або талѣрь, а(л)бо округла(а) шиба котрою пре(д)часы гравано... (180). Автор намагається пояснити чужоземні предмети шляхом зіставлення їх із відомими на Україні, напр.: *Бориѡъ*. Сълье острогоо смаку, до вымыванья бруду способное я(к) у на(с) мыло. и в(ъ) чищеню тую мо(ц) мае(т), што салѣтра... (187), *Діонвісія*: *Мясопусты*, свато бахусово, *Андродіонісі(а)*: *запу(ст)* (201) та ін., а імена давньогрецьких божеств — за допомогою їх римських відповідників, напр.: *Діонвісій*: *Бахусъ*, бо(е) поганські(й)... (201), *Діосъ*, *Зевсъ*, л(т): *Юптѣ(р)*, *Іовъ(ш)*; *Діоскорідъ*, *снъ Іовишо(в)* (201) та ін. Подібна тенденція щодо пояснення апелює в іде від давньоруських й староукраїнських глос XV—XVI ст. А зразком тлумачення імен римських богів через їх старогрецькі відповідники було «Толкованіє имень» Максима Грека. Учений подає визначення ряду термінів тодішньої науки, зокрема лінгвістичної і літературознавчої, напр.: *Грамматика*: доброго писа(н)а и мове(н)а наука, писменница. Первое ученіе ѡ(т) се(д)ми свободны(х) художеств(ъ) (199), *Діфтонгъ*: Двогласный, двѣ писмѣ гласны(х) съвокуп(л), съставляють єдино писмо, я(к) *оу ѡ* и пр(ч): (201), *Слогъ*: Складъ. Есть ты(ж) в(ъ) Грамматіцъ слогъ, єдна Лѣтера гласнаа. як ѡ, а, е, и, ѡ, албо сколк ѡ лѣтеръ, як ѡ ба, бра, драбъ, пут(ъ), пусть, страсть (116—117), *Аллігорія*: Иновѣщаніє, или иносказаніє... Фігура, гды иное розумо(м), иное словы ѡказуєтса... (174) та ін.

Дуже широко мовознавець пояснює теологічні терміни і поняття, богословські значення загальних слів, напр.: *Дхъ стый* (32—33), *Папа* (80), *Слово называет(ъ) ся Снъ Бжій*... (116), *Ходотай* (143—144), *Міръ*: Свѣтъ, или сей свѣт(ъ), або то(т) свѣтъ. Мета(ф): злыи людє, злостници не покааннии. и злости. и ты(ж) нижнаа плот(т) (64). З позицій православ'я П. Беринда тлумачить і деякі поняття моралі й етики, напр.: *Блудникъ*; *Блудница* (10), *Лихоимство* (58) та ін.

В окремих статтях відчувається полеміка з католиками; напр.: Єпіфанія: При(й)ста, указа(н)є, ω(б)я(в)ле(н)є, ω(т) се(г) Днь с(т) Бгоявленіи... Нѣцїи (ж) оставшиє з̄ кро(л): умыслиша (204). Детально викладаються функції окремих службових слів: Кѣ, предлогъ, значи(т) приближе(н)є, якω, къ тебѣ, до тебе, къ Бгу, ку Бгу (56).

За прикладом «Лексиса» Л. Зизанія й за традицією пояснень на полях в давніх українських рукописах П. Беринда в «Лексиконі» надрукував низку статей енциклопедичного характеру як при власних назвах, так і при апелятивах. У таких поясненнях наш лексикограф викладав свої знання і подавав відомості з різних збірників, поширених у кінці XVI—XVII ст., у яких поряд із спостереженнями, що відбивають реальність, наводилися фантастичні домисли, описувалися міфічні істоти й рослини. Прикладом енциклопедичних розробок, у яких переважають реалістичні спостереження, є статті Бодене(ц): Рамнѣ: Терньє острое и простое, цвѣту бѣлогω, и запаху вдачного, которое называе(т)са ω(т) Греко(в) Пр(с)нωлиствен(н)ое для того ω, же нѣгды листа не трати(т): по нашему, шипшина... (187) та Нафта, -ѳ-: Смола, алой, в(ѣ) которо(й) и воску, и смердачїй камень. Нефтью смердитъ Колодазъ за моремъ Фалинскимъ в(ѣ) Черкасахъ горских(ѣ) ω(т) града Сулшѣ з̄ верствъ. на барзо высокої горѣ на самомъ гребени. так(ѣ) горячъ же и масо в(ѣ) не(м) оукипи(т) (224).

Автор «Лексикона» в одному місці покликається на святого Єпіфанія, якому приписується твір «Фізіолог» (що насправді є плодом колективної творчості): «Финіѣ: ...Є(ст) и Пта(х) вѣ Аравїи, бли(з) Індїи. То(т) на Кѣдра(х) лївански(х) живє(т), нѣчо(г)lo не вѣдчи нѣ п(ѣ)ючи, духо(м) жие(т), а в(ѣ) па(т)со(т) лѣ(т), в(ѣ) Ілїуполи на сто(м) жертovníку гды Попѣ до цркви зазвони(т) са(м) са спали(т), а с попелу своего знову са роди(т), и за(с) знову в(ѣ) ф̄ лѣ(т) та(к) же чини(т). с(т) Єпіфанї(й) та(к) пише(т). Зри и Орель (239). Дослідник літературної історії «Фізіолога» А. Карнеєв писав, що, судячи з цього короткого переказу легенди про фенікса, а також беручи до уваги слов'янський переклад відповідної глави «Фізіолога» псевдо Єпіфанія, можна гадати, що Беринда вніс у свій словник власний парафраз сказання про цього птаха із грецького оригіналу (Фіз., XVII). Цей же дослідник твердить, що розробки бестіарного (що стосуються звірів) матеріалу в творах представників української вченості XVI—XVII ст. спиралися не на варіанти «Фізіолога» в строгому розумінні цього слова, а на збірники, які йдуть від фантастичних енциклопедій середньовіччя (Фіз., 160). Деякі енциклопедичні статті «Лексикона» подані або частково, або повністю церковнослов'янською мовою, а це вказує на те, що вони не базуються на текстах, писаних грецькою чи латинською мовами: Орель: Птахъ, который на патсотное лѣто ωбновлає(т)са жегом(ѣ) слнце(м).

и погараа в(ъ) источницъ воднѣ, паки юнъ бывае(т) (79), пор. нижче і в статті *Ахатисъ*.

Статті, написані українською мовою, можуть бути перекладені-ми П. Бериндою з латинських чи інших бестіаріїв або ґрунтуватися на матеріалах із церковнослов'янських збірників типу «Фізіолога» (подібні матеріали вміщені в «Матиці златій» — Бус., 688—690): *Саламандра*: Бесті(й)ка ве(л) я(к) яшорк(а). Та(к) зи(м)на же огне(м) жїе(т) и пломе(н) гаси(т) (230) (пор. оповідь про те, що саламандра харчується вогнем у провансальському «Фізіолозі» — Фіз., 333), *Гуфъ*: Орель великій, или Семпъ, иже м днїи не ѣсть, а едны(м) разо(м) м литрѣ з(ъ)ѣсть (199), *Супъ...* Орель, ястребу подобень, з(ъ) родзаю болших(ъ) орловъ который можетъ вытравати бе(з) ѣд-на м днїй, але еднымъ присѣдкомъ м ѡброкѡвъ з(ъ)ѣсть (125) (пор. «Супъ птица е(ст) побѣдою чрево всъ(х) птицъ превосходящи. сеи на м днїй ѡ(т)чаавса пища без яденїа пребываетъ, аще(ж) приключитса емѣ снѣдъ то снѣдаеть литрѣ м пре(д)почи[та]ваа и напо(л)-наеть ѡно .м. дне(х) неяденїе, «у церковнослов'янському «Фізіологові» XVI ст.— Фіз., XXIII—XXIV). У П. Беринди, на відміну від «Фізіолога», після енциклопедичних пояснень при назвах тварин немає символічного християнського тлумачення й повчання на основі поданого опису. Окремі використані матеріали цього типу мають візантійське походження і в церковнослов'янських перекладах були відомі ще в часи Київської Русі. П. Беринда додавав їх до відомостей, почерпнутих із нецерковнослов'янських джерел (це видно з того, що в них немає словенороських елементів), пор.: *Ахатисъ*: Гагатоць, е(ст) каме(н) жилками розныхъ фарбъ раздѣлен-ны(й) та(к), же часо(м) Гае(в), Рѣкъ, Горъ, Быдлатъ и Возѡвъ кштал(т) выражает(ъ). *остри(м) и помазае(м), на лици, усѣкани(а) въ(з)браняе(т) скорпиина и Ехїднина...* (185) та «Ахатис... *остримъ же и помазаемъ на лици. усѣкание въстлапляетъ скорпиино и ехидьньо*» в статті «Сѣагао ієпифаниа о.вї. камыку...» (Ізб. 1073, 153 зв.).

Енциклопедичні матеріали можна було почерпнути з «Луцидаря», пор.: с той зе(м)лѣ приходи(т) еди(н) камень магнесъ, тотъ къ себѣ желѣзо тягнетъ, в той зе(м)лѣ естъ вода гагнусь... тамъ каме(н) адамать, а е(ст) такъ тве(р)ди(й) же его нѣчи(м) не раздѣлитъ. тико [і] кровїю козловою (Луц., 23) і «*Магнесъ, -и*: Каме(н) притагаючі(й) желѣзо до себе з(ъ) далека» (Бер., 221), *Адамантъ*: Діамантъ...дорогий камень. а кровь козліа его ма(г)чи(т)...» (172).

Окремі розгорнуті відомості, що стосуються певного об'єкта, наш лексикограф міг запозичити і з тлумачної Палей і житійної літератури, пор.: *Ієраполь*: Сщєнный гра(д) в(ъ) Фруґїи лежашъ. До которогѡ з Риму перенѣсь бѣсь камень велїй за росказа(н)ем(ъ) с(т) Аве(р)кїа еп(с)па Ієрапо(л): (211) та «но и ієрапольскїи ієпискупъ аверкїи. великъ въ чудесехъ бывъ. глагола к дѣмоноу...»

ячи(с)тѣи дше̄ изгоню та. и повелѣваю ти сиі камень тажкии нести въ ієраполь. и абиіе предъ всѣми възать бы(с) камень и положи и въ ієраполи» (ПТ, 78), *Єврени(й)*: бл̄голѣпны(й), сли(ч)нои уроды, Съ(й) въпроше(н) ѿ жи(з)ни, ре(ч): траву яж(д) и въ траву облеци(с). на травѣ лежи, точію ср(д)ц(е) свое желѣ(з)но стаж(и). *па(т)[єрикѡ]* г(л) ві̄ (206).

Кілька статей із енциклопедичними відомостями П. Беринда запозицив із «Лексиса», проте він скоротив і змінив окремі надто неправдоподібні пояснення Л. Зизанія, пор.: *онокроталѡ*, Рѡ(с): гупало, пта(х) подобный лебедю... (225); *Оуена*, звѣра округное, бѣ(з) оберне(н)а шы(и)... (237) у «Лексиконі» та *онокрота(л)*, пта(х) подобный кшта(л)то(м) лебедєви, кторій пысо(к) оуложи(в)ши в(ъ) воду гукає(т) якъ осель, гупа(ч), гуковище (64); *оуена* єсть свѣ(р) дикій а округ(н)ы(й), которій пріше(д)ши до пастухѡ(в) притосовує(т) сво(й) голосъ до чоловѣчого, и перевыкає(т) имена пастушій, и на змо(р)дованы псы напа(д)ши, пойдає(т) ихъ (64) у «Лексиси».

При енциклопедичних поясненнях слів на означення понять в'язаних із богослов'ям, автор покликається на церковні авторитети; наприклад, після тлумачення терміну *Антимінсѡ* (177) П. Беринда згадує Арменопола та Іоанна з Кітру. Реалістичні елементи в статтях енциклопедичного типу в «Лексиконі» сприяли розповсюдженню наукових знань.

Вище вже було вказано на джерела ономастичного матеріалу в «Лексиконі», але серед тлумачень імен констатуємо й низку пояснень, паралелей до яких досі не виявлено. Між ними, ймовірно, є етимології, які не запозичені прямо з чужих пояснень, а належать самому П. Беринді або подаються в його версії, напр.: *Артемїда*: приа(т)на жрѣтва, или цѣла, Ла(т): Діана. ѡ(т) дна названа є(ст), дла того же має(т) ясно(ст) подо(б)ную днєви. и м(с)ць ты(м) имене(м) зову(т)... (180), *Афродита*, л(т): Вєну(с). богіна милостей, пан(к)-, вда(ч)н-, утѣ(х), и роскоше(й) всѣ(х). Таа (ж) де(н)ниц(а) гды пре(д) слянце(м) иде(т), а за ни(м) вечерніцу зове(т) (183), *Германѡ*: Крѣпкоуме(н)... [ла(т): Германусъ: Нѣме(ц), Родны(й)]. (199), *Єва*: Жизнь... Ла(т): Ave Радуйса... (205), Кифа: св(р): Петръ, є(л): Камен(ь) ме(т): Твердость... (216), *Лоукіанѡ*: Чудєнь. Има и(ж) въ День ясный Неделный при полудни уроди(в)шо(г)са. Латінски, Луціанѡ. То єсть(ъ) Свѣтлоявлєнь... (220) та ін. Пояснення ці вдали, крім пов'язування імені *Єва* з латинським словом.

Немає сумніву, що Беринді належить етимологізація імен слов'янського ономастикону — питомих чи запозичених (в тому числі й кальок), напр.: *Борисѡ*: ѡ(т) є(л): Ворис(ь) Вѣтр(ь) съ По(л)ночи (187), *Бгода(н)ный*, або *Богѡданѡ*: ѡ(т) Бга даный, Тое (ж) знача(т) и тыи имена: єводѡръ, єводѡтъ, єводѡсій, єводѡрїтъ, Досіѡей, Дѡроєей... (186), *Любы*: Мл(с)тъ (220), *Людмила*, Пріємнаа людє(м)... (220), пор. ще: *Параскєвіа*, *є(ж)* и *Пятка*... и -ница... (226). Одиначні такі імена не пояснюються через те, що їх етимоло-

Рис. 11. Сторінка з другої частини «Лексикона словенороського» П. Беринди. Київ, 1627 р. Зображення Памвона, можливо, є автопортретом Беринди.

гія очевидна — *Вѣра*, 196 (можливо, з цієї причини зовсім не подано в «Лексиконі» імені *Владимиръ*) або надто затемнена — *Олга*, в(ъ) с(т) кре(щ): Елена... (225) (мабуть, через це автор зовсім оминув ім'я *Глѣбъ*).

Лексикограф вдало вказує й на етимологічні зв'язки між слов'янськими словами-апелятивами, прагнучи до того, щоб читач, особливо учень, глибоко й правильно зрозумів те чи інше слово,

напр.: *Бишася съ бичми...* $\omega(t)$ сюду бичова(н)е (7), $\tilde{B}\tilde{z}$, $\omega(t)$ бога(т)ства, *ижъ всебога(т)ны(й) всѣ(х) обогающій...* (186), *Брада оголена...* $\omega(t)$ сюду голобрадство (12), *Варяю:* Чекаю, ѡжду. $\omega(t)$ сего и *Предваряю*, попережаю, упережаю (13), *Гортанобѣсїе:* Горла в(ѣ)збѣше(н)е, коха(н)еса в(ѣ) роскошны(х) потрава(х)... (27), *Знаменїе:* Знакъ, патно... или *Пропоре(ц)*, ил(и) хорогов(ѣ). $\omega(t)$ нюду же *знаменоносецѣ*, *пропорчикъ*, *хоружій* (44), *Икона и образъ*, $\epsilon\iota\kappa\omicron\nu\ \kappa\alpha\iota\ \tau\acute{o}\lambda\omicron\varsigma$ Икона глетса $\omega(t)$ еже подобитиса. *словенски же, образъ. заеже образовати ино лице.* Ел(л)ре(ч): $\epsilon\iota\kappa\omicron\nu\acute{\iota}\zeta\omega$ вытвараю, выформовую, $\epsilon\iota\kappa\omicron\nu\iota\kappa\omicron\varsigma$... Ровный, подобный. albo *домнѣманий...* (47), *Моцѣ:* Сила ... $\omega(t)$ сюду, *блгомоцнѣ...* (65), *Тризнице:* Мѣстце гдѣ бываю(т) поединки, або ширмѣрства, або боюва(н)а... $\omega(t)$ сего *Наприжненїе*, звитазства оувелбе(н)е. мзда, даръ звитазства (134), пор. ще: *Ревную:* Милую... з(ѣ) задрости шо чиню... $\omega(t)$ сего и *Не ревнуй* (108), *Поныраю:* [оубираюса, *обуваю(с)*] *вриваюса...* $\omega(t)$ *си(х) су(т) понырающей въ домы:* Абовѣ(м) з(ѣ) межи тыхъ су(т), которые са вривають в(ѣ) дѡмы (88). Невдало визначенї етимологїи окремих непохідних слів (на основї співзвучности з іншими), походження яких досї переконливо не розкрито (пор. Фас. II, 289, III, 515) — *Колѣно:* $\omega(t)$ *еже клони(т)са речено* (54), *Рука ижъ рушаєт(ѣ)са названа* (110), пор. ще: *Паппа:* ... дѣте(й) бра(ш)но е(ст). $\omega(t)$ *имене хлѣба, иже Латїнски Панисѣ нарицаєтса* (180), не применшує значення П. Беринди як одного з перших слов'янських етимологів. У тодішній європейській науці висувалися далеко фантастичніші пояснення походження топонімів та апелятивів [189, 17—18, пор. ще: 124, 31—32].

Учений розкриває читачевї й етимологїи слів неслов'янського, особливо грецького та латинського, походження, не тільки реєстрової, але й перекладної частини, напр.: *Друкую:* з(ѣ) *алла(н)ска* [тобто по-німецькому означає.— В. Н.], *выбиваю* (33), *Заповѣдь:* *Росказъ, ..., мандатѣ. з(ѣ) Ла(т):* [по-латинському.— В. Н.] *приказаньє, полицѣ(н)е, устава ...* (42), *Алавастрѣ*, или *сткланица(а):* Ба(н)к(а), або *слоикъ алабастровый*, або *начи(н)е бе(з)ухое...* *е(ст) камѣ(н) ты(м) именем(ѣ) прето (ж) и сосудецѣ(ѣ) з(ѣ) негѡ уробленый та(к) зове(т)са...* (174), *Архїєп(с)пѣ:* Начални(к) *посѣтителе(м).* *архі:* *начало.* *еп(с)пѣ:* *посѣтите(л)* (181), *Вїсектѣ, л(т):* *Дїсекто(с), е(л):* *Дваци шѣ(ст) и(ж) Преступ(п)ны(й) ро(к)...* (195), *Єктенїа:* *Прилежное мленїє. з(ѣ) ел(ѣ):* [по-грецькому.— В. Н.] *Пилность, уставичность* (203), *Індіктѣ...* [нове лѣто], *пригласїє, или повеленїє. ω(t) реченїа.* *Індіко:* *ѡповѣдаю, оуставую...* (212), *Щавство...* *Гре(ц):* *Влакїа*, з(ѣ) *пещоты недбалство и взгорженьє, лѣнивство, гнусность...* *грубѣанство, немѣтность, глупость...* *Слово Влакїа, беретса ω(t) рыбы Влакос зове мой, котора гды са злучає(т) нелатве реходи(т)са, а не пожиточна нѣ на шо: ω(t) неи цапство названо естѣ* (158) та ін.

Пояснення апелятивів неслов'янського походження — грецького й латинського — здебільшого належать самому лексикографові, знавцеві обох мов, але лексеми або вирази, що кінець кінцем походять із мов давнього Близького Сходу, П. Беринда тлумачить на основі найрізноманітніших джерел: давніх лексиконів, творів різних авторів. Наприклад, стаття «*Маранаѳа: Па(н) на(ш) пришо(л)*». а к(р) сі к(в)» (221) є українським перекладом тлумачення з книги «...Іѡан(н)а Зла(т)іо Јустаго...Бєсѣды на ді посланій... Павла»: «Что же ест(ъ) *Маранаѳа; Гдѣ наш прійде*» (Бс. ап., 1108). Багата перекладна частина, особливо переклади й тлумачення різних понять науки й культури, свідчила про високу розвиненість української літературної мови й підносила її престиж. Пор.: *Мысль*: Сила дшев-наа, которою мыслимо, то ест(ъ) умъ, разу(м) или дша. *Мысль*: (Дѣд-ніе) мыслѣнье, помышленье. *Мысль*, тоє що мыслимо, яко напри-кла(д), впала ми таа мысль: То ест(ъ), тоє ѿ чомъ емъ мыслиль, и ѿ чомъ емъ са стараль. *Мысль*: помышле(н)е, подобанье. яко напри-кла(д): к(ъ) мысли кому учинити що, маеть вѣдати що са пану до-добаеть, и що ему смакуеть. *помышленіе*, Предсавза(т)е мысл(ъ)-ное, умыслу приложѣ(н)е до якои речи. розмова, мова, рахованье, баче(н)е, замкне(н)е, памата(н)е.., (66), *Архітектура*, ма(й)стерство, albo Наука около будована (181); *Музыка*: -зы-, спѣваки, а(б) играчѣ на голоса спѣваючіи, а(б) граючіи. ѿ(т) се(д)ми вызволены(х) чет-верта(а) наук(а) (223), *Музикій*: Спѣвакъ, играчѣ (223), *Матрѡна*: Оучтиваа невѣста, пани, господына, и(л) прѣваа мати (22) та ін.

Розбудована перекладна частина «Лексикона» мала виражену практичну мету, але вона органічно вписується і в мистецький стиль цієї епохи — барокко. Щодо способів пояснень реєстрових слів — звичайний переклад, широке тлумачення, енциклопедичні пояснен-ня, подавання етимологій — «Лексикон» являє собою оригінальне явище в старій європейській лексикографії.

П. Беринда зробив великий поступ у самій розробці семантики реєстрового слова. На відміну від попередників, що, за нечисленними винятками, давали одне значення полісемного слова, він ви-кладає цілий спектр значень лексеми на основі різних контекстів. Виділені значення вчений здебільшого паспортизує, напр.: *Коваренъ*: Хитрый, умѣтны(й), довтѣпень, доскональ, бѣглы(й), *си(р)*: лз. с(х): кв. в ко(р): ві. с(х): сі (53), пор. «Єсть мужъ *коваренъ* на-казатель многимъ, и своеи дши естъ неключимъ» (ОБ, «книги ісуса *сирахова*», гл. 37, 65 зв.), «но *коваренъ* сый лестію васъ пріахъ» («по-сланіє к *коринѳо(м)*», в, гл. 12, 42 зв.), *Странетъ, -нны(й)*: Гость, общій, члкъ, посторонній, приходе(н). *Маѳ*: кє. с(х): лє. чужозе-мець, гость, обчій, чужоземскій, пелґрым(ъ), вандрований, чужій, новий. б(с): а(н): л(ст): ≠ аѳка (122) — «*Страненъ* бѣхъ, и в(ъ)вед-досте мене. нагъ, и одѣсте ма...» («*ев(г)ліє. маѳ*» гл. 25, 14 зв.),

«...ωправда(н) бо бывъ единою, и умерлыйъ Закону, и живота емса страннаго» (Бс. ап., 1521), Оуже: Ланцухъ. Дѣа(н), \tilde{v} . \tilde{s} . Оужище, поворозь, стрычо(к), шнуръ. фа(л) \tilde{v} . \tilde{s} . мотузъ (137) — «...бѣ петръ... Связанъ оужема желѣзнама двѣма» (ОБ, «дѣаніа ап(с)-лска», гл. 12, 7), «и спадоша ему оужа желѣзнаа с. руку» (там же), «...юужа допадоша ми въ державныхъ» («фалтырь», псалом 15, 3).

Часто автор подає різні значення слова на основі кількох контекстів, проте покликається не на всі джерела, напр.: Вѣнецъ: Корона, бинда, албо Чепецъ, б(с): а(н): \neq \tilde{a} ме (24), пор.: «...всакіа діадимы цр(с)кіа. не тако бо твори(т) свѣтлую главу вѣнецъ ω(т) каменіа сложенный ωблежашый...» (Бс. ап., 1645), Завѣщаніе: Заповѣданье, приказа(н)е, заказа(н)е, устрое(н)е \neq \tilde{f} зі, поведенье, флс. або тестамен(т) при смерти (40) — «ω(т) многаго завѣщаніа общѣ похищаеть и свое творить» (517), «...завѣщаніе свышше хранаху...» (736), Заграждаю: Заужаю. \neq \tilde{v} сог. загорожую, затыкаю уста (40) — «...тако Єллинская лѣпо бѣ заградити оуста (2273), Свѣтъ: Свѣтлость. презрочистость, ясность. Мета(ф): сила. \neq \tilde{a} ме (112) — «ибо свѣзды вѣнощи сіають, въ тмѣ являютьса, и ничтоже въ своей повреждаюса добротѣ. но и свѣтлѣйшыи являютьса: егда же свѣ(т) будетъ, не тако являют(ъ)са» (1945).

Науково опрацьовуючи значення церковнослов'янських слів, П. Беринда закономірно прийшов до висновку про необхідність указувати на переносні й образні вживання їх. Він уперше в наших словниках звертає увагу користувача на це явище в системі лексики, застосовуючи різні ремарки. Найчастіше лексикограф подає позначку *метафоріце* в різних скорочених варіантах цього терміну, напр.: Предстоашею: *Метафоріце*, Блудницею... (93), Гусли: Скрипица. *Метафор*: *То єст, образующе*, толкуетьса: мысль (28), Зима: Непогода, студень. *Метафо(р)*: *ωзаблость* (43), По(д)писаніе: По(д)пи(с). *мета(ф)*: *фарбова(н)е* (85), Скончашаса: Докон(н)чали. *мета(ф)*: *померли* (115), ωшибъ: *опашъ: хвостъ. мета(ф)*: *конецъ* (155), Оловица: Напой вшелакій кро(м) вина... су(щ): а *ме(т)*: Пиво (79) та ін. Зрідка подаються ремарки *преноснѣ*, *инорѣчнѣ*, *ωобразнѣ* та ін., напр.: Котва: Котвица. *Преноснѣ*, держава, утвржѣнье, в(ѣ)споможенье, потѣше(н)е, утѣчка (55), Перу: Прудко лечу... *инорѣчнѣ*, *поскакую* (80), Вльна: Валь на водѣ. волна, *ωобразнѣ*, *смастеніе* (162), Щить: Тарча, павѣза..., *ωобразнѣ*, *заслона* (159) та ін. Церковнослов'янські слова, вжиті в ремарках, введено в реєстр і пояснено: *Преносителѣ*: *уподобителнѣ. метафорікωс...* (95), *Уподобителнѣ*, *ωобразнѣ*, *преноснѣ*, *метафорікωс* (140), *ωобразнѣ*, зрї *уподобителнѣ* (148).

При з'ясуванні джерел пам'ятки було вже показано, що П. Беринда широко паспортизує як однозначні, так і багатозначні слова, що перекладаються в «Лексиконі». Він прагне якомога детальніше локалізувати використаний матеріал, називаючи твір (повністю

або скорочено), главу (розділ), а в друкованих книгах — сторінку. У Біблії автор зазначає книгу, главу, нерідко — й вірш. При деяких статтях подано цілий довідковий апарат про слово. Наприклад, п'ять значень реєстрового *лѣтроба*: Ны(р)ка, фа(л): ов. кв. албо живѡ(т), а(л)бо черевѡ, а (л)бо бру(х), Ті(т): а, т. Албо Вну(т)рно(ст). Ирмо(с), с, Пъ(с), Рж(с): Хва. або Матица, Ирмо(с) и, Пъ(с): Рж(ст): Хва. Єлит(а), Исхо(д), кѡ (160) паспортизуються шістьма джерелами. Паспорт подається після кожного виділеного значення. Іноді зустрічається він перед перекладом, напр.: *Нарамница: юди(ѡ). з. наплечни(к) (70)*. До П. Беринди спорадичні загальні покликання на джерела, без уточнень, застосовував тільки Л. Зизаній.

У деяких статтях автор виразно прагне обґрунтувати свій переклад, напр.: *Кура*: Пташокѡ, по Єлли(н): а Воробей, по Геро(н): Ле(в): ді, д. зри Врабій. Превитай по горам(ъ) [не якѡ Врабій но] якѡ птица. по древни(х) с(т): толковнищѡ(х). фа(л): і (55), пор.: «да са возмѣтъ оцщѣному двѣ *кура*ти живѡ чистѡ», «да заколютъ *кура*», «*кура* взмѣтъ», «*кура* живѡѡ» та ін. (ОБ, «*левитѡ*», гл. 14, 52), «... превитай по горамъ якѡ *птица*» («*фалтырь*», псал. 10, 2 зв.). Переклади П. Беринди відзначаються великою точністю, навіть коли йдеться про архаїчні й рідкісні слова старого слов'янського письменства. Це було наслідком того, що вчений не тільки чудово знав церковнослов'янську мову, але й враховував те, як грецький текст перекладається латинською мовою, з'являючи різні переклади. Свідченням цього є деякі непрямі зауваження автора в «Лексиконі», напр.: *Теревинѡѡ*: Терпетина. Бы(т): мѣ. На(в): зі. с(х): ѡ у *Ла(т): нѡ(ст)* (132).

Окремі ж архаїчні й рідкісні слова, хоч і зааспортизовані, залишено без перекладу, напр.: *Куца: пудска. Іере(м): ке. мі (55)* — «сіонъ якѡ нива разоретса, и іе(р)слимъ якѡ *куца пудска* будетъ» (ОБ, «пр(о)ркѡ *іереміа*», гл. 27, 105 зв.), пор.: *кѡша пудѡча* «хата сторожа» (М., 764), *Выпелица, леви(т): ай (235), Сухолаплѡ. Леви(т), ай (125)* — «да не аств... нога, ... и неаьсити, иктина... и *выпелица* и *сухолаплѡ*...» (ОБ, «*левитѡ*», гл. 11, 49). Можливо, автор сумнівався в точності перекладу грецького тексту в Острозькій біблії або не з'ясував точних значень цих слів. З поданого уривка він переклав інші назви птахів — *Ногѡ*: Грыфѡ. Леви(т), ай... (78), *Іктинѡ*: Кана. Ле(в) ай (212). П. Беринда підкреслив у заголовку другої частини словника, що залишив окремі імена «инде и бе(з) тлькованіа, за случайное и нуж(д)ное и скоростное времење» (169), тобто у зв'язку з необхідністю швидше надрукувати словник. Згодом, у процесі друкування окремих заводів книги, до частини таких слів було подано переклади і навіть внесено в книгу нові словникові статті (див. табл. 1).

Незрівнянно ширше, ніж Л. Зизаній, подає П. Беринда ілюстрації на вживання слова в контексті та в складі фразеологізмів, причому нерідко їх перекладає українською мовою, напр.: За: Пре(д)-ло(г) чере(з), дѣла, Дла... За *любо(в)*, *чре(з)*... *по любви* (40), *И, Съюзъ есть злучаючій другїи части слова. жѣ; et /яко справе(д)-ливый не кривди(т) и не лихви(т).*

и, ѡра, ѣти, жѣ ...Ты(ж), те(ж). Яко, Възлюбленъ Бу и агглю(м) и члком(ѣ). Милый Бу и агглю(м) людомъ тыжъ.

и, значить. ѡ. жѣ, яко, и егда въструби а гды затруби(л) (44), Копно: Андрей кри(т): с(л): на ро(ж): Бци, Класъ якоже въ въ копнѣ въ утробѣ понесийѣ. Полукопокъ (54), Сусѣкъ: цистерна, ямы, ровы. и създа сусѣки водамъ. си(р): ми (125), ѡсажимый: Которого можно дотыкатиса. Тма ѡсажимаа. Исхо(д). і. Темность з(ѣ) грубои млы (154), Кинора: цитара, гарфа, въ Киноры шумяще, на гарфахъ бранкаючы. ѡ па(р): ѣі (216) та ін.

П. Беринда нерідко вводить цитати з відповідним словом з Біблії та патристичних творів, у яких ідеться про теологічні погляди, морально-етичні норми православ'я, деякі природничі знання, напр.: *Вѣра: Вѣра [статечно(ст)] бывает(ѣ) тверда, еже не пытати повелѣннаго, но просто послушати. Зла(т)уо(ст): (24), Свѣздословіе: Наука практикована з(ѣ) бѣгу нб(с)ногѡ, албо з(ѣ) нбсѣ. Маѡ: нра(в): ѡѡ. Всако же что есть свѣздное бытїе: ничтоже ино, но развѣ неправда, и смущенїе. и еже туне всѣм(ѣ) носитиса. но и паче же не туне токмо, но и сѣ бе(с)словесїе(м) (38), Сло: Слов, Лютое. жѣмѡв. Малиш. Трудно(ст), нещастье, шкода. Слов, ничтоже ино е(ст), но развѣ еже преслушати. Ба. Маѡ: бе(с): нѡ (38), Приклада: Кврі(л) Іер(с): приовна(н)ѡ, приовнова(н)ѡ. Земла толику има(т) нбси прикладу, елика среда колеснаа къ всему окружію (98) та ін. Відзначимо навіть одну цитату повчального змісту, не прив'язану до певного слова: *уби печаль многи, и прежде времење старость наводи(т). си(р): л (136), бо загальнозрозуміле дієслово убію автор не вважав за потрібне дати в реєстрі.**

Щоб не повторювати пояснення абсолютних синонімів чи орфографічних варіантів одного слова або щоб дати читачеві додаткову інформацію про семантично близьке слово, П.Беринда першим застосовує відсилання *зри* чи скорочено *з(р)*, напр.: *Врабїй: Воробецъ. Дев(т): ді. зри Кура, и Птица (17), Зѣница: зри Сѣница (44), Силный: Можный, силникъ, велможа, искусны(й). з(р) Ве(л)можа та ін. Особливо часто автор відсилає читача від слів (переважно неслів'янських) другої частини до слів першої (слів'янських), напр.: *Идолъ, -ѣ-. е(л): б(т): ла, ѡі. З(р) Куми(р) (208), Киновїонъ: ѡбщежитїе з(р) ѡ(б)щин(а) (215), Леѣисѣ: Назвиско. Сло(в)ко. З(р) ре(ч)е]нїе (219), Рамна, Ку(ст) терновы(й), зри Бодене(ц) (229)**

та ін. Цією ремаркою або скороченням *лѣ̃* П. Беринда відсилає читача до додаткової інформації у відповідному стовпчику свого «Лексикона», напр.: *Ваѣ*: Прутѣ финіково, Розки Дактвлу... з(ѣ) квѣ-то(м) лоза, багната, шу(т)ки. *Зри* Вѣтіа *ли(ст)*, *лѣ* (189) та ін.

Щоб повністю не повторювати цілих слів при їх можливих фонетичних варіантах, окремих частин їх, особливо афіксів, а також цілих слів у подібних конструкціях, П. Беринда вживає значок ~, який ставиться над відповідною літерою, афіксом, словом, і означає те, що зазначений елемент слова або фрази може бути замінений іншим, поданим поруч із цим же значком, напр.: *Чувство*, *Смысль*, *з* [тобто змысль] (157), *Діонисій*: ...бо(г) о(б)жирства, пан [тобто панства] (201), *Въ стогнахъ*: в(ѣ) улица(х), По [тобто По улица(х)] (23) та ін. Для уникнення повторення кореня або цілого слова автор вживає й інші значки. Цей засіб запозичено з «произвольників». Слова, що додаються як доповнення або пояснення при основному, як у реєстрі, так і в перекладній частині П. Беринда вміщує в квадратні, іноді в круглі дужки (згідно з правилами вживання дужок «Граматики» М. Смотрицького), напр.: *Състражду* [кому]: Злѣтовуюса, оужалаюса змиловуюса [над кимъ] (129), *Утрній*, *заутрній*: *Завтраѣ(ш)ній* [день], *поранѣшній* [часъ] (142), *Деместикъ*...: *Начални(к)*... або *наставник(ѣ)* пѣсне(м). (сіа ре(ч): ω(т) Правил.) (200). Якщо текст не вміщується в рядок, друкар виносить частину його на вільне місце в кінець попереднього або наступного рядка, відділяючи від решти слів цього рядка комою або круглою дужкою.

Із вживаних скорочень відзначимо *ска(з)*, тобто *сказителнѡ*, -нѣ «помилково», напр.: *Ракка*: *Трунна* (А Ра(к)ка, *ска(з)*: Ты) (229), бо правильно — *Рака*, *пор*. *Рака*:... зъсв(р): Ты (229).

П. Беринда вперше в нашій лексикографії (правда, лише в необхідних випадках) ввів ремарки, які характеризують реєстрове слово з боку граматики, вказуючи: а) на частину мови: *Млада*: *су(щ)*: молода: ме(т): ядерна (64), *Сло*: *Лукаво*. *Прилагателно (ж)*: злий, злаа, а, злое (39), *По*, *пре(д)логъ*, за. водлу(г)... (83), *Или*: *сѣюзъ* *раздѣлай*, або, албо, *любъ*, *хочай*... *vel* (48), *Иже*: *Разли(ч)[іє]*: *Который*, *множественнаго* числа, му(ж)ска(г) рода (44), *Иже*: *Котрій*, *котрій*. *Арѣронъ*, *единственнаго* числа, мужескаго рода (52) та ін.; б) на число, рід: *Плевелы*: *или плевеліє*. *мно(ж)*: *Кукѡль*; *Плѣвы*: *Половы*. *мно(ж)*... (82), *Каа*; *Который*, *сре(д)него* *рода*; *Кій*: *каа*, *ков*, *единственнѣ*: *которий*, *оа*, *оє*; *Кіи*: *Который*. *мно(ж)*: *му(ж)*: *ро(д)*. *Кіа*: *Который*. *же(н)*: *рода* (52), *яже*, *а*, *сре(д)*: *ро(д)*: *же(н)*: *единѣ*. *чи(с)*: *Котораа*, *мно(ж)* -*рыи* (160) та ін.; в) час і спосіб дієслів: *Въждѣлѣю*: *буду(щ)*: *вре(м)*: *Пожадаю*, *Възлюблю* (18), *Възрасти*: *ми(м)ше(д)*: *оумножилъ*, *пове(л)*: *оумножъ* (20) та ін.

Учений звертає увагу й на орфографію церковнослов'янських слів, зокрема на узвичаєні написання, за допомогою яких розрізняються значення, напр.: *Блгій*: *Добрый*, *бе(з)* ~ *мдѣу* (7), *Вонѣ*: *На дворѣ*. *Вонѣ*: *В(ѣ)* него. *орѡегра*: *вънь* (17), *мѣдрованіє*: *[яж]*

убо слава(н) Ж, орфографіце: се Р ω(с)и у Простечески].... (66), *Папа*: Попъ; тато, папъжъ... *Паппа*: *сугубоє п.* дѣтей брашно є(ст) ω(т) имене хлѣба, виже Латінски Панісь нарицаєтса (80), *Тма*: Миліонъ, *чре(з) а*, темно(ст) (132) та ін. Досить часто зустрічаються такі зауваження в другій частині «Лексикона», напр.: *Дора*: Даръ... а *чре(з) о Дора*, з(ъ) є(л): значи(т), Скоря, лупъжъ. *Знай розность о и ω* (202) та ін. Пишучи в післямові про помічені помилки, мовознавець спеціально зауважує: «Молю же и і v, о ω ъ, ѳ, т ф, е е ъ, оуѣ Ж знай различіе. (па(ч) же вы Тупографове.)...» (244). П. Беринда прагнув старіші й нові написання слів використати як показник смислового розрізнення, напр.: *оброцаю*: Оунуздую, повстагаю, завазую губу волю; *обръцаю*: Чирвоню я(к) кровь... Иса(и): а̃. иі (149). І в реєстровій, і в перекладній частинах «Лексикона» досить послідовно проставлено наголоси на словах. Елементи «Лексикона», що виходять за рамки звичайного перекладного словника, робили його винятковим явищем не тільки у старій українській, але усій слов'янській лексикографії XVII ст.

Значення «Лексикона»

І в організації реєстру (систематичний вибір лексики із текстів попередніх лексикографічних праць, більш-менш витриманий зовнішній і внутрішній алфавіти, своєрідні словникові гнізда, досить послідовно подані вихідні форми змінних частин мови, численні граматичні, стилістичні ремарки, етимологічні ремарки) і опрацюванні перекладної частини (докладна розробка значення слова різними способами, ілюстрації вживання його в контексті, у фразеологічних й вільних сполуках, а також паспортизація реєстрового слова або використаного тлумачення) «Лексикон» П. Беринди являє собою новий, вищий етап у розвитку української і всієї східнослов'янської лексикографії й лексикології.

Розглянуті особливості реєстру (подавання поруч фонетичних або графічних і словотвірних варіантів одного слова, групування синонімів та близьких за значенням слів, введення деяких лексем у невихідних формах, винесення сюди фразеологічних і вільних сполук) та перекладної частини (широкі тлумачення, відомості енциклопедичного типу, етимології, цитати з тодішніх теологічних і наукових творів із покликаннями на джерела, зауваження про правопис тощо) дають підстави говорити про те, що «Лексиконом» П. Беринда досяг своєї мети — уклав перекладний словник для читачів церковнослов'янських текстів, створив посібник із лексикології церковнослов'янської мови для шкіл ⁴¹. Але в XVII ст. слов-

⁴¹ У примірнику «Граматики» (1619) М. Смотрицького, що зберігається в Відділі книгознавства ЦНБ АН УРСР, на підставі «Лексикона» від руки дописано значення церковнослов'янських слів, використаних для парадигм, напр., до *Клевретъ* — твари(ш), подр(у)гъ» (85), до *Другъ* — пріате(л), товари(ш), до *Влага* — «мокрота» (68), до *Юноша* — «младенець» (73), до *Сноха* «невѣстка, сынова жена»,

ник П. Беринди сприймали й як книжку для самоосвіти, що засвідчують шаргородський священник Григорій Дмитрієвич, який 1660 р. скомпонував із різних книг «Біблію малую» для читачів «в наукахъ не бѣглихъ», які хочуть «навикнути и зрозумѣти з писма дѣвств и наукъ стародавнихъ лѣтъ», використавши при цьому матеріали із «Лексикона» [144, 73, 117, 113], та закарпатський письменник-полеміст Михайло Андрелла (Оросвигівський), що писав у своєму творі «Логос»: «Научаютъ и болшихъ еще от того словечка св. книги восточныхъ. Кто бы жалалъ знати и болшихъ, читай, узришь, Леѣжиконъ, Маргарить, Диоптру, Камѣнь и иньи книги». Бериндине тлумачення імен було не тільки одним із засобів поширення філологічних знань про імена, але мало широке практичне застосування при складанні різноманітних проповідей (казань).⁷⁷ Видатний український письменник і теоретик цього жанру Іоаннікій Гаятовський радив: «Можешъ повабити людей до слухана тлумачачи якоє има, и можешъ цѣлое Казан(ь)е часомъ з(ь) имени оучинит(и)..., наприкла(д) на Стго Владимира, може(ш) мовити, же Владими(р) мовитса ѿ(т) того, иж(ь) владнулъ миромъ, свѣто(м), ...на Стго Василіа, може(ш) мовити, же Василій значи(т)са Кроль... на Стго Ніколаа може(ш) мовити, же Ніколай значи(т)са звитазство...» (Гал. Кл., 243 зв.), «Можешъ оучинити Каза(н)е з(ь) имени члвка оумерлого, наприкла(д), если егѡ звано Стефанъ, будешъ мовити, же Стефанъ значи(т)са Корона..., албо если умерлого звано Дорѡфей, будеш(ь) мовити, же Дорѡвей, выкладаетса даръ Бжій...» (348 зв.).

Книга П. Беринди мала бути посібником при читанні не тільки конфесійної, але й світської літератури. Це видно з другої частини — ономастикона, який включає до себе й апелюючи неслів'янського походження. Показовим у цьому відношенні є те, що лексикограф пояснив низку слів, які в «Граматиці» (1619 р.) М. Смотрицького подані як приклади, пор.: ха(л)вани, мугали, стакти, імармени у «Граматиці» (83) й «Лексиконі» (240, 223, 233, 209), в тому числі й у парадигмах, пор.: клевереть (85), коіновіон (140) у М. Смотрицького і клеверѣтъ (53), киновіонъ (215) у П. Беринди.

А. Кримський справедливо вважав, що праця П. Беринди, яку він назвав «настільним словником», відіграла позитивну роль в усталенні деяких правописних норм староукраїнської мови, зокрема написання *дж* [80, 36]. П. Беринда вміло застосував правила орфографії М. Смотрицького до потреб староукраїнської мови. Наприклад, усередині слів (крім префіксів) перекладної частини автор не вживає твердого знака, майже не застосовує літери *s*, замість архаїчного способу позначення проривного *z* через *кz* вживає *г*, відповідно

до *Мрежа* — «свѣтъ, нево(д)» (72), до *Обраца* — «здоб(ч), лупъ» (75), до *Ладіа* — «луда» (78), до *Чванецъ* — «флашка, банка, фаска» (156) та ін.

до М. Смотрицького пише *a* — *А*, *ω* — *о* та ін. У зв'язку з тим, що «Лексикон» був поширений у школах на всіх українських землях, він, безсумнівно, відіграв велику роль у нормалізації усього староукраїнського правопису.

Вивчення співвідношення між «Лексиконом» і його джерельним матеріалом показало, що мовознавець не копіював написань слів та цитат із відповідних друків. Слушно відкинувши правила М. Смотрицького, що рекомендували в слов'янських текстах писати грецькі та латинські слова згідно з написанням їх у цих мовах (зокрема грецьких дифтонгів), а не за традицією (наприклад, пише *киновіонъ*, а не *коіновіон*), П. Беринда в церковнослов'янських словах зберігає, хоч і не послідовно, деякі архаїчні написання (всупереч рекомендаціям М. Смотрицького), зокрема пише *ѣ* в сполуках із *р*, *л* відповідно до живомовних *e*, *o* подекуди зберігає *s* та *ѡ*, пише *-aa* замість *-аА*, напр.: *дръжава* (20), *сръдца* (37), *влъхва*, *бесплътныи* (23), *мѣдрованіє* (66), *извааю* (45), *стоати* (75), *еп(с)пскаа* (223) та ін. Прогресивні у цьому відношенні правила М. Смотрицького П. Беринда не сприйняв під впливом старовинних текстів, які, хоч і з модифікованою, але багато в чому старовинною орфографією, видавала Києво-Печерська лавра. Крім цього, він прагнув чітко розмежувати не тільки лексеми, але й правопис церковнослов'янської та української мов. Словник П. Беринди відіграв визначну роль і в усталенні лексичних норм церковнослов'янської (словенороської) й староукраїнської мов, а також їх акцентуації.

Дослідження формування тексту «Лексикона», опрацювання в ньому матеріалу (як власного, так і запозиченого) приводить до переконливого висновку про те, що П. Беринда був ученим-дослідником, видатним мовознавцем-лексикографом. Аналогічну думку висловив Ф. Буслаєв, який справедливо писав, що Памво виступає в своєму словнику вже вченим-дослідником (Бус., 111). Твердження П. Житецького, ніби праця П. Беринди «е не що інше, як записна книжка розумного друкаря, який не міг ставитися несвідомо до слов'янських книг, надрукованих під його наглядом» [47, 40], — явно помилкове. Діячі східнослов'янської культури високо цінували працю П. Беринди й покликалися на неї як на авторитетний філологічний твір. Наприклад, на «Лексикон» посилаються в своїх творах такі видатні письменники як Іоаннікій Галятовський [147, 14] і Сямеон Полоцький [88, 35].

Незважаючи на те, що «Лексикон» випущено великим тиражем (на підставі табл. 1 можна припускати друкування книжки кількома заводами), він, як україно необхідна книга, швидко став рідкісним. У передмові до другого видання словника 1653 р., яке вийшло з друкарні Кутейнського монастиря біля м. Орші в Білорусії, Іоїль Труцевич писав: «Который Леѣиконъ якъ есть потребный, и пожителный многимъ; с того зрозуметь лавто, ижь през(ѣ) той не барзо долгій часъ такъ ѡскудѣлъ. же ѡмалъ где его видеть (Бер., 249). Друге видання від першого видання «Лексикона» мало відрізняєть-

ся. Вірші на герб Балабанів, передмову і післямову П. Беринди в ньому опущено, зате основні положення їх викладено в новій передмові, в якій ідеться про особу автора словника й вказані ним джерела книжки, причому підкреслено, що деякі слова, взяті «ω(т) бесѣдъ на посланіа Стыхъ Ап(с)лъ», вчений залишив без перекладу, відсилаючи читача до тексту цієї книги з зазначенням сторінки. І. Труцевич високо оцінює «Лексикон» і радить читачам словенороських книг: «И чого бы са хто не домыслилъ, в той Леѣико(н), якъ ве зверцадло нѣякое припатруючи. Зѣочи(т) в нем(ъ) ясныи выкладъ, што бы колвекъ мель в(ъ) слова(х) до понат(ъ)а трудного» (Бер., 250).

Текст «Лексикона» (обох частин і додатків) видано «слово в(ъ) слово», ретельно збережено, навіть залишено друкарські помилки першого видання, напр.: *стаговѣ* замість *становѣ* у статті *Делва*, *згрибѣлост(ъ)* замість *згрубѣлост(ъ)* у статті *Щавство* замість *Щапство* та ін. Грецькі слова, набрані грецьким шрифтом, опущено, а латинські надруковано кирилицею, напр.: у першому виданні — Дрѣжава: *кратос*, *гоуи* *моц(ъ)*, *сила*, *δυναστεα*, *potentia* *велможность...* (29), у другому — Дрѣжава: *Робуръ*, *моць*, *сила*. *Потенція*. *велможность...* (33) [7, 169—170]. Зрідка трапляються скорочення назви джерела, на яке покликається Беринда, напр.: у першому виданні Проло(г), апри(л), в. Ро(к): *Гна*, *фки* (145), в другому — Проло(г), апри(л) *е* (187). Спостерігаються незначні орфографічні розходження між двома виданнями. Немає в цьому виданні криптограм і ксилографій. Проте навіть два друкованих видання не могли задовольнити попит на «Лексикон». З нього робили в XVII ст. рукописні копії [126, 99—100]. Унаслідок дбайливого ставлення до книги «Лексикон» зберігся в досить великій кількості примірників (обох видань). Серед них зустрічаються екземпляри з рукописними лексикографічними доповненнями. Привертає увагу примірник ЦНБ АН УРСР (Шифр: Кир. 726) «Лексикона» 1627 р., опрацьований разом із книгою «Дховныи Бесѣды стго ω(т)ца нашего Макарія пустельника...» (Вільно, 1627). Доповнення до «Лексикона» зроблено ще перед об'єднанням його з зазначеною книгою, і при опрацьованні рукописний текст, що, як правило, дається на нижніх полях, у деяких місцях пошкоджено (частково відрізано). Доповнення (їх разом близько 133) зроблено українським почерком XVII ст. Велику частину їх складають статті, яких зовсім немає у «Лексиконі», напр.: *анагноствъ* *чтець*⁴²; *амвросія* *браш(ъ)но*; *анпология* *ω(т)вѣти*; *апонія* *без(ум)іе* (1), *блгоимѣте(л)но* *блгово(з)растно*, *високо* (7), *еѣорія* *и(з)гнаніе* (62), *заяктивы(й)* *лжущи(й)* (?). (71), *злачная* *зеленая* (77), *ирида* *Лукъ* *Дуга* (83), *Идропики* (?)

⁴² Цей примірник — «ω(т) книгъ Герѣа Іоанна Павловича Заславскаго, Капелана двору реиментарскаго». Тут і далі цифри в дужках указують на стовпчик стародруку, під яким дописано відповідні статті.

«опухліи (84), *иронічески* глумно (95; дописано перед словами з початковою *і*), *Кивевити* [?] Кострити; *Кивеїи* Кости (96), *Кивары* Тусли (87—98), *Комодія* Кличъ (99), *Кентинъ* Сотникъ (100), *Кни-міды*, холявы (101), *На макелъ* на торжищи, на мясopодавницъ (115), *Метафорице*, алієгориц(е), образително, уподобител(ъ)но (118), *Мустъ* вино: сладостное или слад(ст) (123), *нечаянную*, преславную (137), *Низпадаю* униваю (146), *Паннихида*, всеношное бдѣннє; *Паѣжмадъ* усмагъ, сухаръ (151), *Педагогъ*, пѣстунъ (153), *По ироническу* посмѣяте(л)нѣ (165), *прево(з)магаетъ* одолѣває(т); *препеское*, паче псовъ (175), *Презо(р)ство*, иже всѣхъ добродѣтели презираетъ и уничижаєтъ (169), *Препѣти(й)* Прославленни(й) (182), *сикофа(н)тъ* дїяволь (213—214), *трагодст(ъ)вовати*, козлопѣсн(ъ)ствовати; *трагодія* игрища, и печаль (257), *участ(ъ)нє*, приватне (176), *ов(ъ)де* вездє: всюду (289) та ін.

У значній частині доповнень перекладаються ті самі слова, що й у «Лексиконі», проте переклади ці відмінні і є ніби розширенням, деталізацією перекладної частини книги П. Беринди. Сюди відносяться, наприклад, такі писані статті: *бе(з)мѣстни(й)*, непотребни(й) (3), *Блгоимѣнство* Красота (11), *Вукократъ*, Волосяниця (19), *ѣтерако*, инако (61), *Зарїи* Карти (75), *киченїє*, неразумїє, го(р)дост(ъ), надутость (98), *Порода* рай; или животь (158), *протори*, проходи (193) та ін. Деякі доповнення є власне «произвольниками», тобто можливими варіантами перекладу іншомовного слова церковнослов'янською мовою, або покрайними поясненнями, напр.: *блгоимѣте(л)но* блгово(з)растно, високо (7), *Вещес(ъ)тво* купечество (21), *Лавирин(ъ)ѳъ*, всякая неудобст(ъ)ва називаються (107—108), *Дєсная* блгополучная, *шуяя*, злополучная (51—52) та ін. Окремі слова дописано прямо в кінці перекладу «Лексикона», напр.: до статті *Притрапєзникъ* додано *Трапєзолізатель* (191), до *Оудолїє* — *Яръ* (165), або над перекладом, напр.: над перекладом слова *Рогъ* дописано *ц(р)ство*, над перекладом реєстрового *Участїє* — *сед(м)иця*, *черга* (176).

Але доповнення в цей примірник уписано з іншого, про що свідчать деякі помилки в неслов'янських словах, допущені переписувачем, напр.: *алієгорице* замість *аллегоріце* (118), *Реди*: колєсницъ (208), зам. *Рети*, а також те, що окремі статті дописано кілька разів у різних місцях, напр.: *Завѣтрное*, утишное (73, 75), *Нектаръ* питїє (137), *нек(ъ)таръ* питїє (139) та ін. Одне з слів по-різному дається під чотирма стовпчиками: *Поємлетъ* Вади(т) (162), *поємлетъ* [?], *порицаєтъ*, *осуждає(т)*, *ѳглуєтъ*: *укоряєтъ* (163), *поємлетъ*, *порицаєтъ*, *ѳглуєтъ* (167), *поємлетъ*, *порицає(т)* *ѳска(р)жаєтъ*, *осуждає(т)*: (168). Доповнення зроблено в дусі «Лексикона». Можливо, що існував авторський примірник пам'ятки з доповненнями П. Беринди, з якого переносилися доповнення в інші (до таких, може, відноситься й книжка ЦНБ АН УРСР).

І. Срезневський повідомив, що якийсь Авакум Т. також пробував переробити й доповнити книжними й навіть народними словами «Лексикон» [141, 221], однак учений не уточнив де й коли.

Словник П. Беринди відіграв величезну роль в розвитку вітчизняної й помітну — зарубіжної лексикографії. Уже в середині XVII ст. на основі книжки П. Беринди здійснено першу спробу створити лексикон, реєстр якого складають слова української мови. Таким є «Синоніма славеноросская» — зворотна переробка «Лексикона». Видатний філолог XVII ст. Є. Славинецький для перекладу латинських слів у своєму «Лексиконі латинському» (1642 р.) нерідко черпав матеріал із реєстрової, іноді — з перекладної частини словника П. Беринди. Майже всі слова реєстру першої частини й чимало слів із другої частини «Лексикона» П. Беринди ввійшли в «Лексикон словено-латинській» (1650 р.) Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Українську (перекладну й тлумачну) частину «Лексикона» П. Беринди використано при перекладанні або поясненні реєстрових слів латинською мовою.

Вивчення тлумачення імен, доданого до московського видання 1648 р. «Граматики» М. Смотрицького під заголовком «Сословіє имень по азъ вѣди, стыхъ соущихъ въ сватцахъ, с толкованіи словенска языка», пересвідчує в тому, що це — скорочена переробка відповідного розділу «Лексикона» П. Беринди. Автор переробки запозичив пояснення лише частини власних назв — антропонімів, що звичайно подавалися в православних святцях, залучив пояснення одиничних апелятивів, наприклад слова *грамматика* — 363. Максимально скорочено тлумачення: взято здебільшого ті версії первісного значення пояснюваних слів, які стоять на першому місці в «Лексиконі».

Окремі етимологізовані в П. Беринди імена в «Сословії имень...» надруковано без пояснень. Тут усунуто покликання на авторів конкретних етимологій і, за окремими винятками, на тексти, в яких засвідчуються відповідні антропоніми; не завжди зазначається мова, з якої походить слово. Мову тлумачень і правопис пристосовано до російської редакції церковнослов'янської мови, хоч залишено чимало староукраїнських слів і форм. Оскільки у перевиданні 1648 р. «Граматики» М. Смотрицького автор не був названий, а перед її текстом було надруковано «Предисловіє грамматики» та «Нѣкоего вѣдѣнаго вѣдѣнаго съ люботруднымъ тщаніемъ

Маѣма инока стыхъ горы...», автором яких уважали Максима Грека [53, 94—97], пізніше стали Максимові Греку приписувати й «Сословіє имень...»; у 1782 р. в Москві надруковано окремо брошуру під назвою «Бесѣдованіє Максима Грека о пользѣ грамматики; съ присовокупленіемъ: 1) Сословія имень по азъ вѣди, съ толкованіемъ славенскимъ...». Однак пояснень Максима Грека тут дуже мало, та й наявні ввійшли в «Сословіє...» через «Лексикон» П. Беринди. Що тут ідеться не про твір Максима Грека (як твердять окремі дослідники) [174, 59—62], а про переробку «Имень тлькованія» з

«Лексикона» П. Беринди, видно хоча б із такого зіставлення:

«Лексикон» П. Беринди	«Сословіе...» (Грам. 1648)	«Толкованіе...» (М. Гр.)
Аввакум(ъ), ил(и) Амбакук(ъ), ил(и) Абаккук: Борець сильный..., А Маѣ(м), оте(ц) въстаніа... (171)	аввакумъ, борець силныи. де(к), в. (361).	ав(ъ)ваку(м). євре(й)- ска по(с)ловица. а то(л)куе(т)ся ѡ(т)ць востанію (149)
ДіоГенісь, Презацны(й). де(к): є (201)	дїогень, презацныи. декабра, є (363 зв.).	—
Каллінік: Добро- побѣ(д)нікъ, ил(и) добропобѣдите(л), ю(л) ки (214)	Каллінікъ, добропобѣ- нікъ ию(л), кѡ. (367 зв.).	кал(ъ)линикъ, до(б)ро- побѣдите(ль) (151 зв.).
Кріскентъ: Ростучїи, ю(л) ї (218).	кріскентъ, растущїи. июля, л (368).	—

Таким чином, частина «Лексикона» П. Беринди була надрукована чотири рази (тричі в XVII і раз у XVIII ст.), що свідчить про великий авторитет, популярність і практичну необхідність праці вченого.

В. Вітковський вважає, що словничок XVII ст. «Реченїа по алфавиту ѡ(т) языка полска», який зберігається у Відділі рукописів Історичного музею в Москві, є переробкою «Лексикона» П. Беринди аналогічною до «Синонімів словенороських». Однак питання про відношення цього словничка до «Лексикона» потребує дальшого вивчення [220, 223—224].

З «Лексикона» запозичали матеріал російські укладачі словників «Азбуковників» [193, 132—135; 69, 260]. Видатний російський філолог Федір Полікарпович Полікарпов-Орлов добре знав словник П. Беринди. У свій «Леґіконъ треазычный», надрукований в 1704 р. у Москві (П.), він увів майже весь реєстр «Лексикона словенороського» й використав перекладну його частину. Необхідно зазначити, що й «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, максимально використаний Ф. П. Полікарповим-Орловим, також великою мірою базується на «Лексиконі» П. Беринди. Спроба применшити використання автором «Леґікона треазычного» книжки П. Беринди — безпідставна [177, 7]. Зв'язок лексиконів двох видатних мовознавців спостерігається навіть при їх побіжному зіставленні, пор.:

«Лексикон» П. Беринди	«Леґіконъ...» Ф. П. Полікарпова-Орлова
Азь, двое значи(т), в(ъ) Азбуцѣ Славенско(й) Первому Писмени има: а в(ъ) языку Славенском(ъ) мѣстоимени, Я. (5).	Азь, двое знаменуєть. в азбуцѣ оубо славенской первому писмени има азь: ѡлфѡ в языцѣ же славенскомъ мѣстоименіе первого лица, азь, протѣ глаголемо, я. (1)

Рис. 12. Титульна сторінка церковнослов'янсько-польського «Лексикона» Супрасль, 1722 р.

Вплив П. Беринди виявляється навіть у передмові Ф. П. Полікарпова-Орлова, що, подібно до П. Беринди, називає «славенській наш діалектъ тако славный и пространный» (пор. «Широкій и великославный Языкъ Славенскій...» у П. Беринди). Переробкою-перекладом польською мовою словника П. Беринди є надрукований 1722 р. у Супраслі (Білорусія), 1751, 1756 і 1804 рр.— у Почаєві «Лексиконъ Сирѣчь словесникъ славенскій, Имѣющъ в(ъ) себѣ Словеса первѢ Славенскіа, Азбучныа, посе(м) же По(л)скіа, Блгопотреб-

ний к̄ выразум̄нїю Словесъ славенскихъ, обрѣтаючи(х)са въ Книга(х) Црковны(х)», пор.:

«Лексикон»

Вашинъ: Вашинець (14)
Виноный: Тотъ(ь) которы(й) естъ(ь) чему причиноу (15)
Голошу: Жалобно плачу (26)
Межда: Межа, улочка... (62)
Паства: Стадо овчье (80).

«Лексикон словенопольскій» (ЛСП)

Вашинъ. Waşyniec (4)
Виноный. Ten który iest czemu przyczyną
Голошу. Żaloso płaczę (6)
Межда. Miedza, Uliczka (13)
Pastwa. Stado Owcze (17) та ін.

Реестр і перекладну частину словника П. Беринди широко використав російський лексикограф П. Алексеев, укладаючи «Церковный словарь...» (М., 1773). Він серед джерел своєї праці подає й «Лекс. кутеин. лексиконъ печатный Славеноросскій с толкованіемъ имени Кутейнскаго монастыря 1653 г.» та «Лекс. Памв. Бер. тотже лексиконъ отъ имени творца так называется Памвы Беринды», пор.:

«Лексикон»

Анефій: ... або сы(н) братній або сестринъ(нъ) (176—177)
Остегны: Гачъ, уба(н)е (154)
Остенъ: Бодецъ... (154)
Отокъ морской: ф(т)нога... лима(н). або островъ, выспа (154)
Халуга: Оулица, заплута, заулокъ (143)
Ятро: Нырка (161)
Яша: Поймали, имили (161)
Яхъ: Поймалемъ, поймалъ есми, имилемъ... (161).

«Церковный словарь...» (ЦС)

Анепсій, Греч. толк. братнинъ или сестринъ сынъ... (11)
Остегнь или остегны, гачи, нижнее мужнее платье... (221)
Остенъ, бодецъ, спица... (221)
Отокъ, болезнь водяная, есть же и морской отокъ, значащий отливъ, а по Лекс. Кут. островъ (224)
Халуга, плетень, заборъ, огородъ, заулокъ (370)
Ятро, нырка (392)
Яша ... поймали (392)
Яхъ, т. е. я поймаю, взялъ... (392) та ін.

До відкриття, що свідчать про міжнародний авторитет праці П. Беринди та її значення в розвитку лексикографії інших слов'янських народів, належить недавно опублікований М. Карасем та А. Карасьовою «*Dictionarium sclavo-polonicum*» 1641 р. Маріана з Яслиськ. Реестр цього унікального в старій польській лексикографії слов'яно-польського словника, як показали в своєму ґрунтовному дослідженні публікатори пам'ятки, базується на «Лексиконі» П. Беринди. Меншою мірою Маріан із Яслиськ використав і синоніміку перекладної частини [197, 18—29; 107, 35—36].

Хоч початок румунської лексикографії тепер справедливо пов'язується із слов'яно-румунськими глосаріями XVI ст., все ж перші румунські словники виникли у зв'язку з перекладами-переробками «Лексикона» П. Беринди. Таким є не тільки відомий словенороссько-румунський словник Мардарія з Козії (Козіанула) «Лексиконъ славено влашескый и име(н) тлькованіе» (1649 р.), але й подібний лексикон Стайку (1670 р.) (дві копії переробки цього словника XVII ст. зберігаються в СРСР — у Москві й Ленінграді) [215, 148—157].

Праця П. Беринди (за виданням 1653 р.) була одним із головних джерел слов'яно-латинського словника відомого шведського полі-

Жа	Жб	Жв	Жг	Жд	Же
Жаана. Fajczarka.				Жестокасть. Twardeste. Niewyżrocz.	
Жаца. Pafel. Nanczuf.				Жестога. Szagosé. Twardeste.	
Жаш. Jeszyn. Dotka.				Житко. Twardzié.	
	Ж			Живоня. Живонича. Malarz.	
Жадам. Zgdam prágné.				Живоння. Maluc. Cpa.	
Жада. Prágnienie.				Живоничанин. Xdzémbk. Malarz.	
Жада. Prágné.				Животина. Bydle.	
Жаца. Znivo.				Животной. Zniewz swójski. z dziki.	
Жаца. Zivo.				Живота. Bezсhwa. Zafedek. Szark.	
Жа. A. Lecz. Wyak Tcz.				Животи. Zywot. Zymnessé.	
Жаалаце. Gerozicka.				Животи. Dom. Mieszkanié. Plemie	
Жаца. Ky.		Ж		Жила.	
Жаца. Zycké. Prágné. Zgdam. Pro-				Жилушин. Zylowoty. Mcoy.	
Жаца. Zofa.				Жилушны. Piekarz.	
Жацаница. Sařad.				Жилушин. Tegołowicini.	
Жавад. Zehán.				Жилушны. Zycie Rzecz pařchowa.	
Жавада. Zafoba. Fráfanek.				Жилушны. Miestkam.	С
Жава. Zona. Niemiařka.				Жилушны. Gumno. Szpichow. Sto-	
Жавада. Malczestwo.				Жилуш. Lox.	
Жаваця. Oblukieniec.				Жила. Kaski. Lofy. Cpa.	
Жаваця. Ognisto.				Жилы. Ořarowiczy. Wieřczok. Ka-	
Жаваця. Zarna. Kamion Mlynski.				Жаваця. Kaplanstwo.	
Жаваця. Ocin. Kamion Mlynski				Жы. Ořarowiczy.	
Жаваця. Ořar.				Жыны. Ořarowaniz.	
Жавацяныя. Ořarz.				Жыны. Siarka.	
Жавацяны. Ořarowiczy.				Жыны. Crob.	
Жавацяны. Zwary Zalamieniaty					З
Жавацяны. Zwary. Cielki. Srog.				Забудованни. Nauka Gwiařdarřka.	
Жавацяныны. Twardestego Rzeka.				Забудованица. Astrolog.	
Жавацяныны. Serca Zalamieniaty				Забудованин. Astrologia.	
Жавацяныны.				Забудована. Astrolog.	

Рис. 13. Сторінка з церковнослов'янсько-польського «Лексикона». Супрасль, 1722 р.

глата Й. Г. Спарвенфельда (1655—1727 рр.), куди «Лексикон» увійшов майже повністю [12, 137, 140; 13, 32]. Такого широкого використання лексикографічної праці для створення нових словників, як книжка П. Беринди, в історії славістики більше не спостерігається.

Потреба в спеціальному словнику церковнослов'янської мови була відчутна ще на початку XIX ст. Професор Московського університету Р. Ф. Тимковський писав, що цінну й необхідну книгу П. Беринди несправедливо забуто, й пропонував, щоб хто-небудь

узявся за укладання нового словника або хоча б доповнив і знов опублікував «Лексикон» Беринди. «Опытъ славенского словаря...» О. С. Шишкова, що почав виходити 1818 р., не перевершував повнотою «Лексикон» П. Беринди [22, 959].

Можливо, доповнювати й переробляти книгу П. Беринди збирався митрополит Євгеній (Болховитінов). У ЦНБ АН УРСР в Києві зберігається «Лексикон» 1627 р. (шифр Кир. 111), де між аркушами стародруку встановлено нові чисті аркуші. На окремих таких аркушах зустрічаються лексикографічні доповнення невідомої особи — нові статті та російські переклади деяких реєстрових слів П. Беринди, виписки з якогось словника XVIII ст. та помітки й доповнення митрополита Євгенія, якому пізніше належав описуваний примірник. Потребу в церковнослов'янському словнику певним чином задовольняло перевидання «Лексикона» П. Беринди в другому томі «Сказаний русского народа» (Спб., 1849) І. П. Сахарова. Проте це третє видання пам'ятки було ненаукове. Видавець звів до купи, в один алфавіт не тільки «Оставшаа реченіа», але й другу частину пам'ятки, порушивши таким чином давню її структуру. Він вилучив криптограми, слова набрані грецькими і латинськими літерами, не зберіг наголосів, зняв усі покликання Беринди на джерела, порозкривав титла. І. П. Сахаров пропустив деякі реєстрові слова, вніс зміни й у перекладну частину, випустивши окремі слова й цілі словосполуки, механічно об'єднавши окремі статті. Тут дуже багато грубих відхилень від орфографії оригіналу. Отже, для наукових цілей це видання було непридатне, на що вказували дослідники.

Необхідно зазначити, що навіть у таких великих словниках, як «Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum» Ф. Міклошича (напр., *клопотворникъ homo molestus. ber.* — 290, *сплинавъ splenicus. ber. alex.* — 872, в alex. — П. Алексева — від Беринди) та І. І. Срезневського (напр., *Врутка*: рура. *Бер.* — I, 316; *Ганение*: — Гажденіе, ганѣнье, лженье, каранье. *Бер.*; *Ганьба*: — Гажденіе: ...злухуленіе, ганба. *Бер.* — I, 509; у реєстр винесено українські слова; *Круждовати, круждуо*: — Круждуо: хорѣю, криждевахъ. *Бер.* — I, 1334), окремі статті побудовано тільки на «Лексиконі» П. Беринди. І це не дивно, бо в жодному з цих словників не представлена лексика Острозької біблії, досить повно опрацьована П. Бериндою. Варто відзначити, що Ф. Міклошич на основі української частини «Лексикона» пробував відновити окремі церковнослов'янські слова: *сѣкажьца qui pessudat скажьца ber. oserb. skazyč (Mikl., 927)*, пор.: *Разоритель*: скажда, -жуючій (*Бер.*, 105).

Науковий «Словарь церковнославянского языка» О. Х. Востокова, виданий Другим відділенням Академії наук у Петербурзі в двох томах 1858—1861 рр. та пізніші словники не витіснили повністю в XIX ст. з ужитку «Лексикона» П. Беринди, що в ділянці тлумачення імен був неперевершений. Це засвідчив О. М. Горький у своїй автобіографічній повісті «В людях». Один із героїв цього твору, колишній семінарист, говорить: «Хрисанф значить — золо-

тий цвіт, як вірно сказано у Памви Беринди» (Гор., 464). «Лексикон», як і «Лексис» Л. Зизанія, був джерелом при укладанні інших словників ХІХ ст., зокрема «Словаря Академии российской» (Спб., 1879—94) [22, 240]. Для того, щоб зробити «Лексикон» доступним широкому колу дослідників, його було перевидано фотомеханічним способом у 1961 р. як першу книгу серії «Пам'ятки української мови» (Бер.). До словника видатного лексикографа зріс інтерес не тільки фахівців із різних ділянок історії української мови, але й усіх, хто цікавився історією науки й культури (наприклад, під впливом «Лексикона», відомий український радянський поет Д. Павличко один із циклів своїх сонетів назвав «Гранослов» — 95, 100).

«СИНОНИМА СЛАВЕНОРССКАЯ»

Новим явищем в українській і східнослов'янській лексикографії була праця невідомого автора «Синоніма славеноросская»⁴³ — перший словник, реєстр якого складають слова української мови. На цю пам'ятку першим звернув увагу П. Житецький, що опублікував її під назвою «Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века» як додаток до свого дослідження «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке». Праця П. Житецького спочатку вийшла окремими частинами в ж. «Киевская старина» в 1888 р. Частинами в названому журналі друкувався і словник. З матриць ж. «Киевская старина» монографія П. Житецького 1889 р. була надрукована в Києві окремою книгою. У цій першій публікації «Синонімів» П. Житецький зробив чимало відхилень від оригіналу [106, 95; 40, 33]. Учений подав стислий опис пам'ятки, текст якої опрацьований разом із «Грамматикою» 1619 р. М. Смотрицького, що тоді зберігалася в бібліотечі Києво-Печерської лаври. Розглянувши деякі особливості рукопису, П. Житецький твердив, що «ми маємо справу з чорновою роботою, призначеною не для друку, а для особистого вжитку» [47, 2]. Лексикографічні прийоми укладача «Синонімів» П. Житецький вважав невдалими через те, що в словнику «часто синоніми не відповідають один одному граматичною формою слів, напр.: *забавно* — *косню*; *забытися* — *изумление*; що дієслово іноді пояснюється не в початковій формі (перша особа однини теперішнього часу дійсного способу), напр.: *засмѣялося* — *возсмѣяся*; *заволай* — *завопій*, що в «Синонімах» пояснюються цілі фрази, без відновлення вихідної форми основного слова: *за волю Божю* — *волю Божією*; *за мя* — *мене ради*. Перший публікатор пам'ятки твердить, ніби «до багатьох слів синоніми підібрано вкрай неточно й навіть суперечливо, напр.: *гудение* — *воскликновение*; *древо* — *на пнѣ стбель*; *дрожджѣ* — *тина*; *дѣвчина* — *юнота*;

⁴³ У назві пам'ятки — форма називного відмінка множини середнього роду, а не називного однини жіночого (так її часто помилково сприймають і відмінюють у науковій літературі); в XVII ст. лексема *синонимѣ*, як і в грецькій мові, вважалася словом середнього роду. Далі (умовно) — «Синоніми».

затвердѣлость — умиленіє» [47, 2—3]. П. Житецький писав, що в «Синонімах» зустрічається безліч вигаданих, які ніколи не існували в церковнослов'янській мові, слів, напр.: *высокость — преиметелство; ганю — соменшаю, пятю; гамую — сопрятоваю; гину — погиблю; збитнее богатство — вящество, лишество* та ін. «Незважаючи на ці хиби,— писав учений,— словник являє значний науковий інтерес через те, що наочно показує нам, із яким напруженням працювала думка в давнину над матеріалом слов'янським, щоб видобути з нього все, що було можливо, для свого вираження. Багато з цих слів не ввійшли в літературний обіг ні слов'янонурської, ні книжної української...» [47, 3]. Щодо реєстрової частини П. Житецький заявив, що в ній подано частково слова польського, частково українського народного походження, але українська лексика в «Синонімах» представлена дуже скупо, бо автор їх основну увагу спрямував на слова з абстрактним значенням, які в літературну українську мову входили переважно з польської мови. Дослідник у зв'язку з цим припускав, що словник і задумано було з метою витіснити з української книжної мови польські слова синонімічними слов'янськими [47, 3]. У міркуваннях П. Житецького було багато дискусійного через те, що вчений не здійснив глибокого аналізу пам'ятки. Однак він виявив залежність «Синонімів» від «Лексикона» П. Беринди, вказав, що в пам'ятці є навіть посилання на нього. Беручи до уваги часте вживання букви *у*, а також *я* замість *а*, рішучу перевагу літери *и* над *ы*, П. Житецький припускав, що рукопис «Синонімів» відноситься навіть не до першої, а до другої половини XVII ст. [47, 4].

Нічого нового про «Синоніми» не сказав С. Булич, що несправедливо назвав цей словник глосарієм [22, 166]. На основі П. Житецького «Синоніми» характеризував Б. Грінченко, який, однак, підкреслив: «Кроком уперед була й та обставина, що тут на першому плані стояв уже не «широкий і великославний славенській язукъ», пояснюваний мовою простою, а сама ця проста мова признавалася гідною пояснення слов'янською церковною» (Гр., I, X).

За публікацією П. Житецького ширший аналіз «Синонімів» як пам'ятки лексикографії й української мови здійснив Ян Янів [196, 3—11]. Зіставивши «Синоніми» з «Лексиконом» П. Беринди, він установив, що це — обернена переробка словника П. Беринди, яка ґрунтується не тільки на першій частині та доповненнях до неї, але певною мірою й на другій частині «Лексикона». Залежність автора «Синонімів» від словника П. Беринди Я. Янів називає «майже рабською» і вважає, що як зібрання лексики вони не являють великої вартості, бо нових виразів у них небагато, але зате вважає їх дуже цінним джерелом для пізнання еволюції, яку пройшла українська літературна мова в XVII ст. Виступивши проти припущення П. Житецького, що «Синоніми» були укладені з метою витіснення полонізмів з староукраїнської писемної мови, Я. Янів на основі пам'ятки намагався доводити хибну тезу про те, ніби польська й українська мови в результаті тривалого контактування в ділянці

лексики й фразеології настільки зблизилися, що від змішання в XVII ст. зберегло їх тільки підтримування специфічних фонетичних рис; у XVIII ст. контакти двох мов було перервано і відмінності знову стали поглиблюватися. Спростовувати цю безпідставну, упереджену думку тут не місце. Проти неї свідчать всі пам'ятки української мови, в тому числі видання Почаївської лаври на Волині, що була під пануванням Польщі до кінця XVIII ст. Я. Янів прагнув показати, ніби відповідно до українських звукових особливостей у праслов'янських словах та польських запозиченнях «Лексикона» П. Беринди в «Синонімах» часто виявляються польські фонетичні особливості. Але вчений, по суті, сам заперечує свою тезу, бо об'єктивно відзначає випадки, коли особливості польської фонетики відповідних слів «Лексикона» П. Беринди замінено українськими звуковими особливостями (за його ж твердженням, менш численними) в «Синонімах». Я. Янів виділяє у публікації П. Житецького дві групи помилок: помилки, яких допустився автор пам'ятки, і помилки, що належать першому видавцеві тексту (але дослідник підкреслює, що не користувався оригіналом словника, тому не впевнений, чи це справді так). І в одній, і в другій виділених групах він зробив слушні й неслушні зауваження і висловив застереження, що з огляду на численні недоладності публікацію П. Житецького необхідно використовувати критично. Я. Янів справедливо писав, що закид «кування» нових слів, яким обтяжував автора «Синонімів» П. Житецький (влучаючи фактично в П. Беринду), не зовсім справедливий. Більш об'єктивно, ніж фонетичні, дослідник розглянув лексичні особливості «Синонімів». За його спостереженням, слова, яких немає в «Лексиконі» П. Беринди, в «Синонімах» нечисленні: *гипокрита, коперитихеръ...*, *крєвлюся, куко(л) «клобук», лѣкарня, мозолѣ, павѣментѣ, пѣклованье, позивачѣ, реентѣ, стафируюся, шкапа, тане, ушакѣ, выстигаюся, збоже* [196, 8]. Слово *пѣклованье* віднесено сюди помилково, бо воно фіксується й П. Бериндою: *Попеченіе... зри Печаль (88), Печаль: ...стара(н)е, пѣклова(н)е...* (Бер., 81).

Докладніше розглянув учений поділені ним на дві групи слова перекладної частини «Лексикона», які оминув укладач «Синонімів». До першої групи він відносить старопольські слова, що під кінець XVII ст. сприймалися як застарілі: *бакаю* -- 287⁴⁴, *брана* — 26, 278, *цетно естѣ* — 320, *дрыжѣнь* (ст.-пол. *drzeń*) — 81, *гбурѣ* «селянин» — 218, *грундаль* — 50, *матолка* — 117, *нелютостивый* — 65, *новоженя* — 65, *окрынѣ, крыновѣ* — 51, *пошійкуеть* — 151, *роделка* — 309, *стаговѣ* — 50, *товальня* — 373, *турнѣя, фасо(л)* — 121, *оулгнулемѣ* — 264, *выдорожений* — 374, *вышпотитель* — 127, *жминдакѣ* — 219, *закретѣ (преветѣ, потребная коморка)* — 357 та ін. [196, 8—9]. Необхідно вказати, що в словах *новоженя* (пор. *новоженець*, СУМ, V, 435), *стаговѣ* (пор. *станва* «велика

⁴⁴ Я. Янів посилається на стовпчики першого видання «Лексикона» П. Беринди.

кадка, бочка», Гр., IV, 196; у П. Беринди, мабуть, друкарська помилка), *пошійкуєть* (при сучасному діал. *виполичкувати* «бити по скронях, надавати ляпасів» — Стеф., 71) немає нічого специфічного старопольського. Слово *выдороженный* фіксується в поясненні імені *Вевай* (192), тому й не мусило бути взяте до реєстру «Синонімів», який ґрунтується на апелятивах «Лексикона» П. Беринди, а іменник *Вышлотитель... навѣтникъ* (106) якраз фіксується і в «Синонімах».

До другої групи Я. Янів відніс українські діалектні слова, які, напевне, були невідомі в оточенні автора «Синонімів». На підставі меж поширення цих слів учений робить висновок, що укладач «Синонімів» походив із території, яка возз'єдналася з Росією. Я. Янів підкреслив такі діалектні слова «Лексикона», яких немає в «Синонімах»: *базнята* — *шутки* — 369, *берегъ* або *скала* (у значенні «гора») — 236, *дервище* — *трунна* — 205, *форманъ* — 76, *глезно* — 42, *камазеля* — *сердакъ* — 399, *колтокъ* — 272, *клѣть* — 97, *потятко* — 198, *вихоръ* — вихеръ «буря» — 71, 188, 260 [196, 9], але слова *вихор* (СУМ, I, 534), *ковтки* «сережки» (Кот., 73) є загальноукраїнськими.

Розглянувши особливості використання лексики з твору П. Беринди, Я. Янів справедливо підсумував, що автор «Синонімів» критично ставився до Беринди, проте частина пропусків виникла через недогляд [196, 9], і самі сам заперечив своє поспішне твердження про ніби рабську залежність автора «Синонімів» від П. Беринди. Вчений виділяє й деякі фонетичні риси, які мали б свідчити про наддніпрянське походження укладача «Синонімів», зокрема кінцевий *-а*, на місці *-е* в іменниках середнього роду другої відміни, невелику перевагу *хв* над *ф*, метатезу у словах *бондаръ* та *кропива* [196, 9]. Але *-а* на місці *-е* засвідчує й «Лексикон»; форма *кропива* властива також багатьом південно-західним говіркам. У рукописі «Синонімів» наявне тільки слово *боднаръ*, помилково надруковане у виданні П. Житецького як *бондаръ*.

Про наддніпрянське походження автора «Синонімів», на нашу думку, виразніше промовляє часте вживання літери *и* на місці *ы* та навпаки, а також морфологічні особливості: неозначена форма на *-тъ* (добродѣйство *заживать* — *блѣпопстрадать*, *уснуть* — *поспать*), дієслівне закінчення *-мъ* у першій особі множини теперішнього часу (*оуфаємъ* — *уповає(м)*), зворотні дієслова з часткою *-сь*, відсутність чергування приголосних у першій особі однини теперішнього часу (*гордюсь* — *пышнюсь*).

З висновками Я. Янова перегукуються думки історика української лексикографії П. Й. Горецького, який наочно проілюстрував той факт, що «Синоніми» — зворотна переробка «Лексикона» П. Беринди. Він спростував твердження П. Житецького, ніби в «Синонімах» відповідники до багатьох лексем дібрані неточно і що в пам'ятці вміщено багато вигаданих слів. П. Й. Горецький показав, що чимало реєстрових слів, які подані не в прийнятих вихідних формах, також мають джерелом «Лексикон» П. Беринди [40, 34—35].

Окремі дослідники, які не використали розвідки Я. Янова, пішли за помилковими висновками П. Житецького [64, 180; 96, 26]. Більшість істориків використовували не оригінал пам'ятки, а публікацію П. Житецького. Проте видання П. Житецького малопридатне для історико-лексикографічних студій, бо публікатор зробив низку відхилень від структури оригіналу: розташував усі слова за алфавітом, усунув лексеми, що не мають при собі пояснень, викинув словникові статті, в яких переклад тотожний із реєстровим словом, об'єднав разом різні статті, в яких пояснюється одне й те ж слово. Він порозкривав (без застережень) скорочення і написання під титлами. Крім цього, у виданні П. Житецького є ряд помилково вичитаних слів, відхилень від написань оригіналу [40, 33; 106, 95]. Це, мабуть, було однією з причин того, що структура «Синонімів» як лексикографічної праці вивчалася надто незадовільно. Щоб зробити «Синоніми» доступними широкому колу дослідників, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР перевидав «Синоніми» з повним збереженням особливостей оригіналу. На основі фактів «Лексикона» П. Беринди у виносках до публікації зазначено правильні читання абсолютної більшості слів, спотворених або помилково написаних в оригіналі пам'ятки (Син.).

Рукопис «Синонімів», опрацьований разом із «Граматикую» М. Смотрицького (отже, розмір його — in 8°) 1619 р., тепер зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (шифр: 4279). Після «Граматики» вміщено чистий аркуш, а на наступному подано «Оуставъ како чернило дѣлати», за яким іде текст рукопису словника з заголовком (його виділено великими літерами) «Синоніма славеноросскаа». Текст пам'ятки написаний українським скорописом середини — другої половини XVII ст. Авторська пагінація в рукописі відсутня (пагінацію олівцем, очевидно, зробив П. Житецький). Весь рукопис «Синонімів» налічує 371 сторінку.

Словникові статті в «Синонімах» розташовано в алфавітному порядку. Внутрішній алфавіт витримується більш-менш послідовно в межах перших двох, але укладач прагнув триматися внутрішнього алфавіту в межах більшої кількості літер, напр.: *баба, бабка сѣля, баволна, бавлю (98), бавлюся, бада(н)ная, бадачъ, бадаюся, байка, байки повѣдаю, банка для оливи, банкетъ, банкетовци, банкетуюся, баня; баня, гдѣ соль робя(т); баламутъ, баламутня, балванъ, балванъ вылиты(й), балховалство, баранъ, ба(й)стеръ, барзо, ..., бардишъ (99)* та ін. Посередині над стовпчиками зі словами, що починаються тією чи іншою літерою, написано відповідні великі букви. Перші дві літери, або друга літера, іноді — третя, що вказують на внутрішній алфавіт, також ставляться над стовпчиком, зрідка — на полі; в кінці сторінок поставлено кустоси.

У «Синонімах» після деяких груп слів залишено вільні місця, навіть сторінки для вписування нових слів. Окремі слова не мають при собі перекладу. На полях і в тексті словника є доповнення, написані іншим почерком. Це свідчить про те, що «Синоніми» не є цілковито завершеною працею. Але численні помилки в написаннях,

спітворені слова, головним чином у перекладній частині, вказують на те, що перед нами, можливо, чорнова робота або список із іншого рукопису.

Реєстрова частина від перекладної не відмежована жодними формальними засобами. Лише зрідка після реєстрового слова перед перекладом ставиться кома, спорадично — двокрапка. Повнозначні частини мови подаються здебільшого в такій же початковій формі, як у «Лексиконі» П. Беринди: іменники — в формі називного відмінка однини, прикметники — в формі називного однини чоловічого роду, дієслова — в формі першої особи однини теперішнього часу. Слова в невихідних формах переважно ґрунтуються на невихідних формах слів реєстрової й перекладної частини «Лексикона» П. Беринди. У реєстр внесено не тільки окремі слова, але й словосполучи. Те, що «Синоніми» — зворотна переробка «Лексикона» П. Беринди, вже не потребує доказів. Вибіркові зіставлення статей обох словників зробимо лише для того, щоб ще раз показати це наочно:

«Синоніми»

Бавлюса, косню, медлю, закоснѣваю, замедлѣваю (99)
Забавляю(с), закоснѣваю(с), медлю, замедлѣваю, косню, упражняюсь (114)

Горо(х) рогатый або крупи ногуть, сланутокъ (108)
Крупи, сланутокъ (123)
Заулокъ, халуга (116)
Плахта, вретичѣ, власяница, суктѣ [1] (141)

Хустка, сударѣ, убрусецѣ, главотяжѣ (167)

Чернуха, кокулица (168)
Хатки убоги(х), халуги, куци

Ма(р)шалокъ, а(р)хитриклинъ, /слу(ж)боначалникъ (126).

«Лексикон»

Косню: Забавляюся, бавлюса, ѡмешкую ... (155)

Медлю: Забавляюса, ѡмешкую (62)

Медль: Мешкаль, бавил(ъ)са (62)

Закооснѣваю: Замешкаваю, бавлюса (41)

Замедлѣ: Замешка(л), забавилса, задержалса (41)

Упраж(д)наюса: бавлюса чимъ... (140)

Сланутокъ: Горохъ рогатый, ногуть, крупи (116)

Халуга: Оулица, заплута, заулокъ (143)

Вретичѣ, власяница: Плахта, жалоба, жалобный оубиръ верето, радно (18)

Суктѣ: Верхнее одѣнье або плахта (115)

Сударѣ: Хустка, фацельтъ... (124)

Оубрусецѣ: Поясъ, хустка (136)

Главотяжѣ: Бѣндаликъ, хустка... (25)

Куколица: Чернуха (55)

Халуги: оплотки, убоги(х) хатки (168)

Архитриклинъ: Маршалок(к) або староста на веселю... (181) та ін.

Слід підкреслити, що для укладання «Синонімів» використано матеріал обох частин «Лексикона» П. Беринди, але головним чином першої, де загалом перекладаються питомі церковнослов'янські слова. Саму техніку переробки уявляємо так: укладач «Синонімів» на окремих картках записував спочатку українське слово або словосполучення з перекладної частини «Лексикона», а поруч із ним — реєстрове церковнослов'янське; якщо одне і те ж українське слово було в кількох статтях П. Беринди, укладач «Синонімів» відповідно заповняв кілька карток; після більш-менш повного опрацювання «Лексикона» він на одній картці до одного українського слова, яке

ставало реестровим, додавав усі церковнослов'янські відповідники з інших карток. За такої процедури з різних причин могли статися пропуски, недогляди. У результаті переробки на основі кількох статей «Лексикона» автор «Синонімів» укладав одну статтю або, навпаки, на основі однієї статті П. Беринди укладав кілька нових. При цьому укладач дозволяв собі й зміни у використовуваному матеріалі. Крім показаних вище, пор. ще:

«Синоніми»

Паростка, Ѡ(т)расль, прирасль (140)
Женихъ, женихъ (114)

ѡблюбенець, женихъ (135)

Пнѣ молодой, женихъ (140).

«Лексикон»

Прирасль: Паростка (99)

Ѡ(т)расль: Прутъ за рокъ оурослый, лѣторасль (146)

Женихъ(ъ): Новоженѧ, па(н) молоды(й), Ѡблюбенець (37).

«Обернено» також ті статті «Лексикона», в яких церковнослов'янське й українське слова відрізняються тільки фонетичними особливостями, пор.: *Камѣнь, камень* (121) у «Синонімах» — *Камень: Камѣнь* (52) у «Лексиконі». Українське слово перекладної частини автор «Синонімів» ставив у реєстр, незалежно від того, яке місце воно займало в низці перекладів у «Лексиконі». Деколи він ігнорував вказівки П. Беринди на те, що тим або іншим українським словом перекладається переносне значення (вживання) церковнослов'янського. Тому церковнослов'янські відповідники в «Синонімах» можуть передавати не тільки основні, але й додаткові значення (досить віддалені від основних) українських слів. Ті ж українські слова, якими передавалися в «Лексиконі» переносні значення, можуть мати при собі церковнослов'янські слова, що зовсім не відбивають їхнього значення, пор.:

«Синоніми»

Ѡзьяблость, изсякновеніе (136)

Легки(й), воспрѣнъ, пернатъ (124)

Сунтѣльный, въспѣрѣнъ, тонкій... (160)

Поскакую, перу (146).

«Лексикон»

Изсякновеніе: Высхнѣнъ, вымерзѣ(н)е, озьяблость (47)

Въспѣрѣнъ: Оупѣрѣнъ, легкій, сунтѣльный (22)

Пернатъ: Пѣрамъ ѡброслый, ѡбразнѣ: легкій, прудкій (81)

Перу: Прудко лечу, теку. или виргаю... инорѣчнѣ, поскакую (80).

Такі випадки дали ґрунт П. Житецькому говорити, що в пам'ятці «до багатьох слів синоніми підібрані вкрай неточно і навіть суперечливо» [47, 2]. Але укладач «Синонімів» здебільшого не вводив у реєстр тих українських слів, які пояснювали в «Лексиконі» переносні значення (відзначені ремарками) церковнослов'янських слів. Наприклад, він сам, незалежно від «Лексикона», зробив статтю *Дѣвка, дѣвица* (112), оминувши статтю П. Беринди: *Деснаѧ, десница: Правица, рука праваѧ. мета(ф): дѣвка* (30). Якщо при переробці виявлялися українські омоніми, вони пояснювалися в окремих статтях, напр.: *Хоть хотя(й), хоча жѣ*, аще или и оубо, оубо понѣ; *Хоть*, изволеніе, хотеніе, жаже(л) (167), *Филя на водѣ*, волна, волненіе; *Филя*, время (116) та ін. В одиничних випадках автор

уводить статтю, щоб підкреслити різні значення одного слова, пор.: *Оухо край, обушіє* (власне — *уха край* — В. Н.), *Оухо, оухо* (165) у «Синонімах» — *об(т)ушіє: Край уха, наушница* (149) у «Лексиконі».

У дусі практики П. Беринди автор «Синонімів» об'єднує в реєстрі кілька слів, у тому числі й вилучених із перекладної частини однієї й тієї ж статті «Лексикона», напр.: *Баюра* або *зтѣкъ водѣ* (99), *Встанливѣ* или *пилны(й)*, *тщаливѣ* (104), *Галлябарда* або *рогатина, дреколь* (106), *Кости, ліоси, жребія* (122), пор.: у «Лексиконі»: *Сонмѣ во(д)-ный: Зтѣкъ, водѣ згромаженъе, ставѣ, баюркъ, озеро* (119), *Тщаливѣ...: Встанливѣ, ..., пилный...* (135), *Дреколь, Алабарта, галлябард(а), ..., рогатина* (33), *Жребїя: Костки, бирки, ліосы* (38). Нижче статті, де перекладається те чи інше слово, укладач «Синонімів» часом вміщує статтю, в якій перекладається українська словосполучка, що починається реєстровим словом попередньої (звичайно, різні статті «Синонімів» зроблено на основі різних статей «Лексикона»), напр.: *Война, борба, брань, рать, пра, прѣніє, рвеніє, тяжба, распря, подвигъ; Войну подношу, ратую, рать движу, брань подвизаю* (103), *Повѣсть, слово; Повѣсть добрая блговѣстіє* (142), пор.: у «Лексиконі»: *Брань: борба, война...* (12), *Прѣніє, пра, рвеніє: Спорѣ, война, перечка, тажба, кривда. Зри Распра* (102), *Брань въздвижу, ратую. Войну подношу* (12), *Слово: ...повѣсть* (116), *Блговѣстіє: Добрая повѣ(ст)* ил(и) новина (7). Деколи такі статті відділені іншими, напр.: «*Мѣра, правило, умѣреніє, спудѣ*», а через дві статті — «*Мѣри не маючий, безмѣрный*» (129). Часом для введення в реєстр словосполучення автор, незалежно від «Лексикона», сам уводить у реєстр українське слово й перекладає його, напр.: *Берегѣ, брегѣ; Берег прикрій, стремнина* (99), *Бесѣда, бесѣда; Бесѣда знаменитая*, гощеніє (99) (у «Лексиконі» тільки: *Стремнина, низбрегѣ, Мѣстце прикров, прикрій берегѣ* або *скала...* — 123, *Гощеніє: Учта зацнаа, знаменитая бесѣда*, або, *бесѣда* — 28 та ін.).

Укладач «Синонімів» добре орієнтується в тому, що в «Лексиконі» церковнослов'янське і що українське, адже він знаходить межу між реєстровою й перекладною частинами словника П. Беринди там, де вони не відділені двокрапкою, пор.: *Ролныкъ, тяжатель, земный дѣлатель, земледѣлецъ, пахатель, ратай* (153) у «Синонімах» та *Тажатель, и земледѣлатель, земледѣлецъ, врачъ, ро(л)-ник(ъ)* (135) у «Лексиконі». Автор увів у реєстр низку словосполучень із української частини «Лексикона», якщо тільки вони, а не окремі слова, передавали зміст реєстрових церковнослов'янських у П. Беринди, напр.: *Луцинка, с которого [1] орѣха, або що жолудь випадаєтѣ*, плѣска (Син., 125), *Все що живо, всяческая* (104), *Пластовый медѣ, страдовный ме(д); Плястрѣ меду, сотѣ* (141), *Яблоко грановитое полное зе(р)ня(т)*, шипокъ (172) та ін., пор.: у «Лексиконі»: *Плѣска: Луцинка з(т) которой жолуд(д) або орѣх(т) випадає(т)* (83), *Всяческая: Все що живо, все що колвекѣ єсть*

(23), *Страдовный мѣдъ*: Пластовый мѣдъ, *пласть мѣду* (122), *Сотъ: пласть мѣду*, стѣнни(к) (119), *Шипокъ*: ... *грановитое яблоко полное зернятъ* (158).

Але укладач «Синонімів» у багатьох випадках замість словосполучень перекладної частини «Лексикона» подав у реєстрі слова української мови XVII ст., яких немає в відповідних статтях П. Беринди, пор.: *Дуга*, дуга (112), *Лѣкарня* або *домъ, що лѣчатъ*, *врачебница* (125), *Коперштихеръ, що на мѣдѣ рисуєть або печати рѣжесть*, *ваятель* (122), *Фортуна чія*, *случай нужный* (166), *Фрасунки*, *многопечаліе* (166) та ін. в «Синонімах» — *Дуга*: Знакъ небесный... (32), *Врачебница*: *Домъ где лѣчатъ*, и тыжъ Аптыка (17), *Ваятель*: Тотъ(ь) который рѣже(т) печати, и бо(л)ваны, и що иншее на мѣди (14), *Случай нужный*: Зрадждъ(н)е Бжеє ω(т) $\bar{\omega}$ абецанаа потреба, дола, якъ звѣздны планеты нахилають, дѣати что але не примушають... (116—117), *Многопечаліе*: Стра(х) неполуче(н)я (64) в «Лексиконі». В окремих випадках, як бачимо, внаслідок такої переробки слова реєстрової й перекладної частин — тотожні. Обробляючи відібраний для укладення українсько-церковнослов'янського словника матеріал «Лексикона», автор «Синонімів» піддавав його найрізноманітнішим змінам (що можна було спостерегти вже вище). Надруковані П. Бериндою в невихідних формах слова він зрідка дає в таких же формах у «Синонімах», пор. *Възрази*: зопхни, струти, погамай, спротивьса (20), *Гонзе...*: Оушолъ, утѣкъ, убѣгъ... (27) у «Лексиконі» — *Зопхни*, *возрази*, *изрини* (119); *Оушолъ*, *избѣже...* (165) в «Синонімах». Частіше ж вводить їх у реєстр у прийнятих вихідних формах: *Жмуру*, мжу, смѣжаю (114), *Стручую*, *возражаю* (160), *Спротивляюся*, *возражаю* (158), *Утѣкаю*, *гонзаю*, *избѣгаю* (165), *Нахиляю*, *преклоняю* (131) у «Синонімах» — *Мжа*: *Жмурачи* (63), *Преклони*: *Схили*, *нахили* (94) у «Лексиконі».

У матеріалі П. Беринди автор «Синонімів» робив також граматичні зміни, пор.: *Банка для оливи*, *чванецъ* (99), *Коморникъ, подсувѣдникъ*, *селникъ...* (122), *Лотрикъ*, *поясникъ* (125), *Сытый*, *можаанъ* (160), *Флиси*, *гребцъ* (166) та ін. у «Синонімах» — *Чванецъ*: *Банка*, *оливная судина*, *фаска*, *флаша* (156), *Сѣдомникъ*: *Суѣд(ѣ)*, *коморни(к)* (127), *Поясники*: *Ліотрики* (91), *Мождаанъ*: *Утучень*, *сытъ* (65), *Гребцъ*: *Флисове* (28) у «Лексиконі».

Упадають в око зміни в афіксальних частинах українських та церковнослов'янських слів, пор.: *Брязкало*, *бряцало* (101), *Голопупокъ*, *птенецъ* (107), *Пастухъ*, *скотопитатель* (140), *Баюра* або *зтѣкъ водъ*, *сонмъ водъ* (99), *Позивач*, *потяжникъ* (144), *оливная судинка*, *ячайце* (137) та ін. в «Синонімах» — *Бряцало*: *бря(з)ка(л)це...* (12), *Птенецъ*: ... *Голопупа*, *потатко* (103), *Скотопитательни(к)*: *Пастух(ѣ)*: (115), *Сонмъ водный*. *Зтѣкъ*, *водъ згромаженъе*, *ставъ*, *баюркъ* (119), *Потяжни(к)*: ... *позываочій* (90), *Ячайце*: ... *судина* *гожая* *ку* *наливаню* *оливы* *в(ѣ)* *лампу...* (161) у «Лексиконі». Не все з перекладної частини «Лексикона» автор «Синонімів» виніс у реєстр нового словника.

Полонізми староукраїнської мови, які вжив П. Беринда у ґерекладній частині «Лексикона», досить ретельно введено в реестр «Синонімів». Але помітну кількість слів польського походження не введено до нового словника. Це не тільки відзначені Я. Яновим старопольські лексеми, що в другій половині або в кінці XVII ст. сприймалися як застарілі, але й ряд інших (у цитатах із «Лексикона» їх виділяємо курсивом): Буква: Азбука, алфабе(т), або *абцадло* (12), Възложеніє: Взложьньє, накладаньє, *полиценьє*... (19), Дебе-лохудожникъ: *Грундаль*... (29), Жезль: Посохъ, *палцатъ*, лѣска... (36), Плѣнь: *Плїонъ*, ясырь, поло(н), здобы(ч)...) (83), Позорище: Плац(ъ), *шранки*, где са игрискѡ(м) присмотрують (86) та ін.

Звичайно, укладач оминув іншомовні, в тому числі й польські, слова, що їх П. Беринда наводив паралельно з українськими для підкреслення, увиразнення перекладу, зокрема надруковані латинським шрифтом: Блгъ: Добрый, цнотливый, тежпу (7), Вы: *тра́хл-ло*, шиа, тыль (24), Говѣніє. *тімѣсѣ*. Veneratio, Reuerentia. встыданьєса з(ъ) почтivityстю, чченьє (26), Губа: Губка морска(а). *Срѡгіа* (28), Трапеза: Столь. ла(т): *менса* (237), Валана: ... Мѣса(ц), *ксіє(н)жи(ц)* п(л)...) (190), та ін. Не використано також більшість статей другої частини «Лексикона» П. Беринди, в якій перекладаються переважно запозичені слова, напр.: Корїс: Плюсква (217); Кувикуларій, ла(т): постелни(к) црвь, покоєвый (218), Макелла: Мотыка (221), Мандрагора: Покрыкъ (221), Навклирь: Стырни(к) корабельный (224), ѡкѡихъ: осмогласникъ... (225), онокроталь, Рѡ(с) гупало... (225), Схоли: школа, училище (235) та ін. Пояснювати українські слова малопоширеними іншомовними запозиченнями в церковнослов'янській мові не було сенсу. На жаль, унаслідок цього багато українських слів «Лексикона» в реєстрі «Синонімів» не відбито. Проте все це показує, що «Синоніми» — не механічна переробка твору П. Беринди.

Автор «Синонімів» беринду багато західноукраїнських слів, у тому числі характерних для рідної говірки П. Беринди. Цей факт зайвий раз указує на те, що пам'ятка укладена на Наддніпрянщині, напр.: Выступць: *Бачмаги*, або Пантофль (23; але взято до «Синонімів» з цієї статті *Пантофль* — 140), Мѣры земль: *Лазы* (67), Негли: либо,— ой..., *ачей*... (72), Рочуса: ... *богѣмюся*, долибогаюса... (109), Ваїє: ... *багята*, шу(т)ки (189), Рабка: *ѡрѡбка*, кѣропатва (110), Рака: Трунна, *деревище*... (107), Сучець: сучокъ... или *галузка*, голца (125), Тажуса: *Правуюся* (147), ѡстегны: *Гачъ*, убра(н)є (154) та ін. Однак частину слів «Лексикона», які у наш час притаманні південно-західним говорам, введено в «Синоніми», напр.: *Серенъ*, лѣдъ, голоть... (115), *Имаю(с)*, емлю(с); *Ими*, емли (120), *Клепецъ*, ѡскордъ (121), *ѡбаляю*, низлагаю, разоряю (134), *Пищалка*, пищаль, свѣри(л)...) (141), *Потя*, птица (146), *Ци*, еда, едали... (168) та ін., пор. у «Лексиконі»: Голоть, ... Лѣдъ, *серенъ* (26), Емли: *Ими*, поймай; Емлюса: *Держуса*, *имаюся* (36), *ѡскордъ*: *Клепецъ*, сокира... (153), Низлагаю: *Обаляю*, Разоряю (77), *Пищаль*:

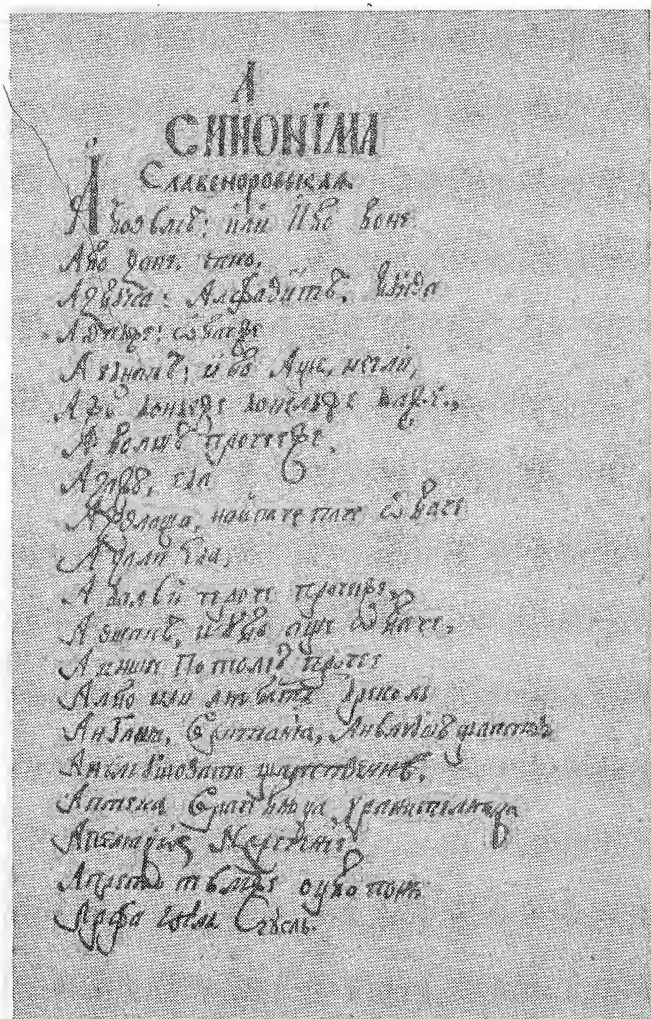

Рис. 14. Заголовна сторінка «Синонімів словенороскихх». Оригінал, середина XVII ст.

Флетна, пищалка... (82), Птица: Птакъ..., або *потя* (103), Єда: *ци*, *ли*... (35). Можливо, що в другій половині XVII ст. вони не були чужими й для південно-східних українських говорів.

Деякі з загальноукраїнських питомих і запозичених слів «Лексикона» П. Беринди не потрапили в «Синоніми» через недогляд автора, напр.: Нивар: *Селани(н)* (77), Ничу: *Нахилаюса*, или *нахилилемъ са* (77), Лаща: *Сочевница*... [Росскимъ) азыкомъ): и *Рибъ сів има есть, лащѣ*]... (61), Случай ну(ж)дный: *зрадѣ(н)е Бжее...*,

долѣ... (117), Врачебница: ... *Аптыка* (17), Дщица: ... *гонтъ* (34) та ін.

Не меншу кількість складають слова реєстру «Синонімів», яких немає в перекладній частині «Лексикона». Вони поділяються на досить виразні три групи.

До першої відносимо ті слова, якими анонімний автор замінив українські слова з книжки П. Беринди. Очевидно, нововведені елементи були більш звичні або притаманні південно-східному діалектному середовищу укладача «Синонімів», напр.: *Выстигаюся*, ристаю (105), *Мозолъ на рукахъ* уте(р)плины, стве(р)дълы (128), *Шѣпцѣ* *отираати свѣчки*, оцѣцало (154), *Теселство* роблю, древодѣлствую (161), *Оушакъ* *дверей*, на(д)дверная, наддверія (165), *Хорошость* зри красота (167) та ін., пор. у П. Беринди: *Ристаю*, Рищу... Сърисаюся, збѣгаюся посполу *вытѣкаюся*... (109), *Ствердѣли*: утрѣплины, заумерлины, *гузы на рука(х)* (121), *Сѣцицало*: утирало, до свѣч утира(н)а (154), *Древодѣлствую*: *Теселствомъ* сѣ бавлю (33), *На(д)дверная*: На(д)порожни(к), на(д)дверникъ (68), *Красота*: *Сѣдоба* (56). Спостерігаються й інші додатки до матеріалу П. Беринди, пор.: *Голца* або *гулка*... з листвіамъ вѣтвъ, розга, вайя, вѣя (107), *Компут* *личби*, согляданіє (122), *Миска*, блюдъ, поница (127), *Фрасунокъ*, *туга*, дря(х)лость, ... бѣда, печа(л), ско(р)бѣ, сѣтованіє... (166), *Шкапа* робленая, по(д)яремни(к) (170) у «Синонімах» та *Вѣя или вѣтвъ*, Росчка... голь, или голца з листамъ (24), *Ваіє*: ... з(ъ) кѣто(м) лоза... (189), *Паница*: Блюдо (80), *Съгляданіє*: Порахованьє, компуть, шпѣгованьє (126), *По(д)яремникъ*: оброблений, об(ъ)жченый (86) у «Лексиконі» (слова *туга* в відповідних статтях П. Беринди не виявлено). Між нововведеними, відсутніми в «Лексиконі», словами спостерігається кілька неслов'янських запозичень (в тому числі й через польську мову), пор.: *Гипокрита*, лицемѣръ, лицемѣритель, притворитѣль, притворникъ (107), *Павѣментъ*, подъ [помость] (139), *Реєнтъ*, канцляй, книгочій (151), *Стафируюся*, ухищряюся (159) у «Синонімах» та *Лиценпріємникъ*: Лицемѣръ, облудный, прикриты(й)... (58), *Притворитѣль*: притворникъ. Лицемѣрни(к), слодѣ(й), змышла(ч) (100), *Подѣ*: Посадзка (84), *Книгочій*: Писаръ посполитый або канцлѣръ... (53), *Ухищряю*: Притрафляю, формую... (142) у «Лексиконі».

До другої групи відносимо помітну кількість статей пам'ятки, що не є оберненою переробкою статей «Лексикона» П. Беринди і належать тільки авторів «Синонімів». Частина з них співвідносна із статтями праці П. Беринди, в яких пояснюються слова того ж кореня (звичайно, «оберненими»), що й у «Синонімах», частина — ні, напр.: *Дерево*, древо, *Деревяный*, деревяны(й) (109), *Збожжє*, жито (117), *Звє(р)ху* внѣ (117), *Коморка*, колибка (122), *Коморникъ*, слуга, *Коморникъ*, подсушѣдникъ, се(л)никъ, сѣдомникъ (122), *Лѣтаю*, парю, *Лѣтаю прудко*, перу, теку; *Лѣтаніє* пареніє (125), *Мелю*, мелю (127), *Най*, пре (130), *Тятя*, рана (163) та ін., пор. у «Лексиконі» тільки: *Древянъ*: Деревяный (33), *Жито*: Имѣніє (38), *Внѣ*: Звнугра, надворѣ, кромѣ (16), *Коліба*: Кучка з(ъ) форосту (54),

Селникъ: ... хлопъ, або коморникъ (113), *Сѣдомникъ*: Сусѣд(ъ), коморни(к) (127), *Пареніє*: Лѣтаніє...; *Перу*: Прудко лечу... (80), *Рана*: Плага, врудъ, гной, болачка (107).

До третьої групи відносимо нечисленні зміни в церковнослов'янській лексиці в «Синонімах» супроти матеріалу П. Беринди, напр.: *Мостокъ*, *мясо*, *груды говаяжи* (128), *Спокойный*, *мирный*, *миренъ* (157), *Фрасунокъ*, туга, дря(х)ло(ст), безсластіє..., *посуплєніє* (166) та ін., пор. у «Лексиконі»: *Груды ѡ(т) овна*: Мосто(к) з барана (28), *Мирный*: Спокойный (64), *Посуплєнъ*: Прифрасовливый, присоромажливы(й)... (90).

Крім доповнень, відзначених у цих трьох групах, упадають в око додаткові українські слова, що інколи зустрічаються в «Синонімах» після церковнослов'янського перекладу: Бѣглость, блгоискушеніє, *козацтво* (101), *огневая*, *огневица*, *огнь*, *жеговица*, *трясовица* (136), *Вуй*, *вуяшко*, *уецъ*, *ма(т)чинъ братъ* (104), пор. *Оуецъ*: Вуашко (137) у «Лексиконі». Характерно, що після одиначних перекладів українських слів церковнослов'янськими вміщено або дописано російські: *Коваль*, *ковачъ*, *кузнецъ* (122), *Цегла*, *плина*, *[кирпич]* (167), *Ролныкъ*, *тяжатель*, *земный дѣлатель*, *земледѣлецъ*, *пахатель*, *ратай* (153).

У «Синонімах» спостерігається чимало фонетико-правописних відмінностей від «Лексикона». Ці відмінності в найсуттєвішому відбивають як розмовне й літературне мовлення наддніпрянського середовища, так і зміни в правописі української мови, який вже міцно ґрунтувався на засадах, вироблених М. Смотрицьким для словенороської мови. Різниці в написанні одних і тих же слів в обох пам'ятках можна було спостерігати при зіставленні їх лексичного матеріалу.

Вивчення співвідношення між двома словниками переконує в тому, що (всупереч твердженню Я. Янова) «Синоніми» — уміла переробка «Лексикона» П. Беринди. Зміни й доповнення іншими словами опрацьованого матеріалу з книги П. Беринди надають «Синонімам» самостійного значення як джерела для дослідження української лексики. Разом із цим виявляються цілковито необґрунтованими закиди П. Житецького.

Укладач «Синонімів» уважав «Лексикон» незаперечно авторитетним лексикологічним джерелом, тому деякі друкарські недогляди П. Беринди сприймав як правильний матеріал, пор. *Брѣмю*, *помикаю* (100), *Толокно*, *мѣлта*, *прасло* (161), *Пражмо* (147; без перекладу) в «Синонімах» та *Пражмо*. *Пражмо*. *Мѣлта*, *толокно* (103; останні два слова помилково надруковано в кінці статті *Прасло*, *Поровнаньє*), *Предварю*: *упережаю*, *промыкаюся*, *брѣмю*: *прослываю* (92; помилково надруковано в одному рядку дві статті, причому в другій церковнослов'янське й українське слово поміняно місцями) в «Лексиконі».

У «Синонімах» виявляється кілька статей, у яких матеріал П. Беринди через неуважність укладача або переписувача викладено невдало, пор.: *Верхъ*, *вершокъ*, *високо(ст)* крайня (102), *Побитьє*

дому, край чїа (142), ой, негли, либо (136), окно, где соль робятъ слатина (137), Снозы, що на волю кладутъ, сонузника (157), Цибуля чеськая, лукъ (168), Фрасунокъ, туга, дря(х)дость, безсластїе негодванїе, бѣда, печал(л)..., желѣтба; желѣнь, посуплєнїе (166) та ін. у «Синонімах» — *Край, -ая: Верхъ албо поби(т)е, поши(т)е, выско-кость, вершокъ* (55), *Негли: либо, ой [тобто либой — В. Н.]...* (72), *Слатина: Росуль, окно, где вода солоная, с(т) котрои сѧ сол(ь) родитъ...* (116), *Сънузника два: що на волю кладутъ, сѧнозы...* (128), *Лукъ: ... по(л) цебула, чеськи. Лу(к) червленый...* (59), *Безсластїе: Мерзеность, бры(д)кос(т), несмачно(ст)* (6); *Бѣда: Оупадо(к), небезпеченство, нещастїе...* (13) у «Лексиконі».

Близько 30 українських слів і виразів в «Синонімах» не мають при собі перекладу, напр.: Выволую (104), Заважая (114), Играю (120), Колючїй (122), Латвїй до пойманя (124), Наколюю (130), Неймовѣ(р)ность (133), Почуваю (147), Сновидецъ (157), Способность (158), Стадо (158), Оусипаю (165), Яблоко (172) та ін. Мабуть, деякі церковнослов'янські відповідники до них загубилися десь у процесі укладання картотеки «Синонімів», адже до неперекладених *Пра(ж)мо* (147), *Цина* (168) є певні відповідники в «Лексиконі» — *Пражмо*. *Празмо* (103), *Кассітеръ: Цина, бѣлов олово* (215) (цікаво відзначити, що слово *касита(р)* у «Синонімах» механічно дописане до статті *Цинамо(н)*, *кинамо(н)*, *корица, касита(р)* — 168). Поодинокі з неперекладених слів — це власне реестрові лексеми праці П. Беринди, пор.: *Наяль* (131), *Таю* (161), *Шалка у ваги* (169) у «Синонімах» та *Наяль*, *Наналь*, *Наймиль* (72), *Таю: Ростоплююса...*; *Таю: Крыю, затаюю* (131), *Шалка: мисочка у ваги* (157) у «Лексиконі». Вони також — наслідок недогляду в процесі опрацювання «Лексикона». Частину їх спостерігаємо в «Синонімах» у відповідних правильно «обернених» статтях П. Беринди: *Наймил*, *наяль* (130), *Крыю*, *таю*, *утаєваю* (123), *Ростопляюса*, *таю*, *истаєваю* (154). Про те, що невдалі переробки статей «Лексикона» в «Синонімах» виявилися саме через недогляд, свідчить, наприклад, правильна стаття *Безодня*, *бездна* (99), на відміну від статті *Мнозство*, *множество*, *многое множество*, *бездна* (127), де останнє слово явно не на місці, пор. *Многое множество: Многое мнoзтвo* (64), *Бездна, Безодня...*, *мнoзтвo мнoгoе вoдѣ*, *окнина* (6) в «Лексиконі». Зважаючи на те, що в пам'ятці виявляється дуже багато помилок, які нерідко зовсім спотворюють слова, напр.: *Дуда, пречудница, сопль, сопѣль* (112), *Забытисѧ*, *изумленїе* (114), *За зле маю, недугую*, *стужаюси* (115), *огневая, огневица, огонь, жеговица...* (136), *Ротмистръ, ротникъ* (154) та ін. (пор. у «Лексиконі»: *Прегудница: Дуда...* (92), *Изумѣнїе: Забы(т)е са* (47), *Негодую: Зазле маю...* (73), *Огница: Огневаа* (79), *Сотникъ: Ротмистръ...* (119), можна припускати, що частина статей справляє враження невдалих переробок з вини переписувача, а не автора переробки. Окремі українські слова не мають при собі перекладів через те, що автор «Синонімів» увів їх незалежно від «Лексикона» (але під впливом статей, укладених на основі книжки П. Беринди), й не знайшов одразу церковно-

слов'янських відповідників до них, пор.: *Замокъ* (116), *Затве(р)-двнїе* (116), *Поглядуо* (142) і тут же в «Синонімах»: *Замки*, затвори, заклеци, верїа (116), *Затвердѣваю*, ожестѣваю, оледенѣваю (116), *Погляданье*, зрѣнїе, виденїе, глипанїе (142) та ін.

У результаті недогляду в перекладній, церковнослов'янській частині деяких статей «Синонімів» опинилися українські слова, напр.: *Похлѣбца*, ласкатель, *потяковникъ*, *пасоритъ*, притрапезникъ, транезолизатель (147), пор. Ласкатель: *Похлѣбца*, *потаковникъ*, *пасоритъ* (57) у «Лексиконі». Усі зазначені недогляди й недоладності ще раз пересвідчують, що «Синоніми» — праця явно незавершена.

Лексикографічна структура словникової статті у «Синонімах» дуже проста. Тут немає ні ремарок, ні цитат, ні паспортизації церковнослов'янських слів, ні іншомовних паралелей, ні етимологій, ні зауважень про правопис тощо. Використовується тільки відсилання до іншої статті за допомогою ремарки *зри*, напр.: оздоба красованїе *зри* краса (136), Торба *зри* тайстра (161), Хороши(й) *зри* красній; Хорошость *зри* Красота (167) та ін. Дуже рідко замість перекладу, що збігається з перекладом попередньої статті, в «Синонімах» пишеться *тожъ*, *то(ж)*, напр.: Писканье, гуденїе. Пищенье *то(ж)* (141). Так робили й інші лексикографи середини XVII ст., зокрема Є. Славинецький.

«Синоніми» розширили тематичні рамки української лексикографії. Укладання їх на Наддніпрянщині, а, може, й у Києві показує, що в середині — другій половині XVII ст. найсприятливіші умови для української філології склалися саме тут. Пам'ятка свідчить, з одного боку, про те, що авторитет української літературної мови на цей час був дуже високий [96, 27], з другого боку, вона показує, що з'явилася потреба лексикографічного опрацювання словникового складу української мови для того, щоб через неї вивчати інші мови, а через міжслов'янську церковнослов'янську мову ⁴⁶ знайомити з нею інших слов'ян. На жаль, «Синоніми» не були до кінця опрацьовані й надруковані.

ЛЕКСИКОНИ Є. СЛАВИНЕЦЬКОГО

Дальший, новий етап розвитку української й усієї східнослов'янської лексикографії пов'язаний із ім'ям видатного мовознавця, перекладача, письменника, культурного діяча України й Росії XVII ст. Єпіфанія Славинецького. Особливу велику роль в історії східнослов'янського мовознавства відіграли «*Леґіконъ латинский*» ⁴⁶ Є. Славинецького та «*Леґіконъ словено-латинский*» ⁴⁷ Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського.

⁴⁵ Пояснення українських слів церковнослов'янською ніяк не означає занепаду й звуження сфери вжитку її, як гадають деякі історики лексикографії [96, 27].

⁴⁶ Далі (умовно) — «Лексикон латинський».

⁴⁷ Далі (умовно) — «Лексикон словено-латинський».

«Лексикон латинський» Є. Славинецького — найбільший староукраїнський словник, скарбниця церковнослов'янської й української лексики середини XVII ст., не засвідченої в попередніх словниках (Л. Зизанія, П. Беринди), у «Синонімах» та інших писемних джерелах. Словниковий склад української мови цього періоду значною мірою фіксує також «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського.

Життя і творчість Є. Славинецького

Про перший період життя і діяльності Єпіфанія Славинецького не збереглося ніяких відомостей, тому при висвітленні його доводиться обходитись переважно непрямими доказами і припущеннями. Є. Славинецький у своїх численних творах не залишив навіть натяку на територію чи середовище, з якого він вийшов. Питання про походження видатного філолога й письменника перші його біографи навіть не ставили. Пізніші дослідники спробували з'ясувати місце народження Є. Славинецького. Проте думки їх щодо цього не збігаються. Порівняно детально це питання розглянули І. Ротар і К. Харлампович. У великому спеціальному дослідженні про життя і творчість цього визначного культурного діяча І. Ротар подав кілька прямих свідчень доби XVII ст. про територію, з якої вийшов Є. Славинецький [130, 3—4]: одне з передмови до видання творів Григорія Богослова, Василя Великого, Афанасія Олександрійського та Іоанна Дамаскина, надрукованих у Москві 1665 р., де зазначено, що збірку укладено «труды и тщаніємъ его великаго государя богомолца, во философіи и богословіи изящнаго дидакакала и искуснѣйшаго во Елинногреческомъ и Словенскомъ діалектѣхъ, пречестнаго отца, господина іеромонаха Єпіфанія, *Кіевскія страны*», інше — з рукописної бібліографії «Оглавление книгъ, кто ихъ сложилъ», яка приписується Сильвестру Медведєву⁴⁸, де маємо вказівку, що «Єпіфаній іеромонахъ Славинецкій, отъ *Малыя Россіи*». Однак І. Ротарові ці вказівки видались надто загальними, а вказана територія — обширною, тому він спробував точніше встановити, де народився лексикограф, виходячи з примітки в збірнику колишньої бібліотеки Московської синодальної друкарні, що її зробив, як гадають, учень і послідовник Єпіфанія чернець Євфимій: «Новый Завѣтъ Господа Нашего Іисуса Христа... рукописная, преводу и стяжанія многомудраго мужа в Філософіи и Богословіи іеромонаха Єпіфанія Славинецького, родом *Бѣлорусца*...» [курсив скрізь І. Ротара.— В. Н.]. Натяк на точніше визначення батьківщини Славинецького, на думку І. Ротара, містить опис книг і майна Єпіфанія, в якому зазначається, між іншим, що той відказав досить велику суму на Пінський монастир «на убогую братію и на шпитали на дробную милостиню». Дослідник життя Славинецького ставить запитання — чим пояснити таку увагу Єпіфанія до Пінського мо-

⁴⁸ Воно приписується навіть самому Є. Славинецькому [52, 36].

настиря, його потреб, чому знав він про існування там шпиталів, про злиденність тамтешньої братії — і відповідає: «Через відсутність прямих, окреслених роз'яснень цього доводиться звертатись до припущень. Ставлячи у зв'язок факт пожертвування в Пінський монастир досить значної суми зі свідченням ченця Євфимія, котрий називає Єпіфанія «бълорусецъ», ми припускаємо, що батьківщиною Єпіфанія було місто Пінськ. Таке припущення єдино можливе з тих даних, які ми маємо під руками» [130, 4—5]. У нас немає підстав надавати перевагу зауваженню Євфимія перед свідченням 1665 р., зробленим за життя Є. Славинецького. Крім того, Єпіфаній відказав великі суми не лише на Пінський, а й на інші монастирі. К. Харлампович, кажучи про складність визначення національної приналежності культурних діячів XVI—XVII ст., досить переконливо писав: «Терміни *иноземець, черкасъ, малоросіянинъ, бълорусецъ, полякъ, литвинъ, литовскій человекъ, казакъ*, протиставляючись слову *русскій*, між собою частіше ототожнювались, ніж протиставлялись, й іноді, в тій чи іншій комбінації, прикладались до однієї й тієї ж особи. І це робили не невігласи, а тодішні чиновники й книжники. Найчастіше поплутувались терміни *литвинъ* і *бълорусъ*, але іноді ототожнювались *бълорусъ* із *черкасомъ, черкасъ* із *полякомъ*» [курсив К. Харламповича — В. Н.] [161, IX—X]. К. Харлампович наводить конкретні приклади такого поплутання [161, X]. Припущення І. Ротара К. Харлампович вважає не доведеним [161, 122]. До того ж виникає запитання — чому наш учений має прізвище *Славинецький*, а не Пінський? Адже відомо чимало прикладів, коли діячі XVII ст. брали нові прізвища, похідні від назви місця народження, вживаючи їх поряд із усталеними старими. Так, зокрема, Л. Зизаній за місцем народження називав себе *Тустановським*, Арсеній Корецький, відомий більше як *Сатановський*, теж, очевидно, за місцем народження (пор. ще *Сотрицький, Острозький, Барський* та ін.).

Назву території, з якої походив Єпіфаній, варто шукати в основі його прізвища. Прізвище Єпіфанія в давнину писали *Славинецькій* і *Slavienicki, Slawienicki* (зокрема в заголовках латинського словника). Паралельно *Славинецькій* — *Славеницькій* писали й перші біографи [15, 172], а деякі — тільки *Славеницькій* [8, 161]. Пізніші дослідники пишуть це прізвище майже виключно в формі *Славинецький* (*Славинецькій*). Прізвище-прикметник *Славинецький* чи *Славеницький* може бути пов'язане з назвою поселення з коренем *слав-*. Однак майже жоден із сучасних ойконімів України не дає підстави беззастережно виводити з нього прикметник-прізвище *Славинецький* чи *Славеницький*. Прізвище *Славинецький* можна пов'язувати з назвою с. *Славин* Вінницької області. Підставою для виникнення форми *Славеницький* міг бути й топонім *Славенищина* на Житомирщині, що в давніх документах фіксується як *Славнищина* (Ук. Л., 737), або назва маєтку *Словенескъ*, що знаходився десь на Поділлі: ім'я-п'іє. пръвое, а иноу *словенескъ. могьлноє. каменецъ. логожескъ. илемници. полоное* (Р., 154).

Багатющий нецерковнослов'янський матеріал перекладної частини «Лексикона латинського» свідчить про те, що Є. Славинецький народився і виріс на Україні. Найбільш насичений українською мовою саме цей, перший відомий твір Славинецького. В інших його оригінальних творах та перекладах шукати лінгвістичних свідчень про місце його народження недоцільно, бо вони написані надто чистою, вишуканою церковнослов'янською мовою, коли він, займаючись перекладанням і виправленням книг у Москві, гранично вдосконалив і до того прекрасне знання-цієї мови. На жаль, автограф його «Лексикона латинського» не зберігся, а фонетичні й морфологічні свідчення українського матеріалу списків не обов'язково вказують на особливості говірки, що її засвоїв у дитинстві або проживаючи в Києві лексикограф. Однак лексичні особливості пам'ятки дають підстави говорити, що Є. Славинецький народився й виріс на східній Волині або на Поділлі, але питання це залишаємо відкритим. Українська лексика словника безсумнівно підтверджує свідчення сучасників Славинецького, що він «отъ Малыя Россіи», «Кіевскія страны». Невідомий і рік народження вченого. Беручи до уваги рік смерті Славинецького — 1675, можна твердити, що народився він десь наприкінці XVI або в першому десятиріччі XVII ст. Не встановлено й світського імені його. Ім'я Єпіфаній прийняв він при постриженні в ченці Києво-Печерської лаври. Покликаючись на прекрасне знання Є. Славинецьким грецької мови, більшість його біографів вважає, що навчався він у Київській братській школі, коли в ній надавали перевагу цій мові, отже, до реорганізації школи, яку провів П. Могила (1632 р.). «Славинецький установив текст богослужбних книг у тому вигляді, в якому вони вживаються в усій Росії і навіть в інших православних слов'ян. Це могла зробити тільки людина з серйозною філологічною освітою» — писав П. Житецький [47, 14].

Слідом за Є. Болховітіновим наступні біографи твердять, що після закінчення курсу наук у Київській братській школі Є. Славинецький навчався в закордонних академіях. Обережний у своїх твердженнях І. Ротар знаходить натяк на навчання Є. Славинецького за кордоном в його словах про згубність латинського вчення: «Яко в малѣ не прельстихся латинскаго мудрованія лестію, дондеже не прочитая святыхъ отецъ писаній греческихъ книгъ, но точію читая латинскія...» [130, 9]. Досить вагомим непрямим доказом навчання Єпіфанія за кордоном є чудове знання латинської мови, свідченням чого є його лексикографічні праці та переклади з книг, писаних цією мовою. Саме Славинецькому було запропоновано викладання латинської мови в Київській братській школі, де вона після реорганізації П. Могилою почала пишно розцвітати. Лише будучи викладачем цієї мови, Є. Славинецький міг підготувати для шкіл «Лексикон латинський» на основі найпопулярнішого тоді словника А. Калепіна. Найраніший (до того ж уже перероблений з оригіналу) список «Лексикона латинського» має дату — 1642 р. Зрозуміло, здійснено таку велику працю не того ж року, а значно раніше,

тому можна вважати, що в Київській братській школі Є. Славинецький розпочав викладацьку діяльність не пізніше 1639—1640 рр. І. Ротар твердив, що Єпіфаній прийняв чернецтво в Києво-Печерському монастирі, а 1642 р. перейшов до Братського монастиря, в школі якого вчителював сім років (до 1649 р.). Початок викладання в Братській школі він визначає також на основі датування «Лексикона латинського», однак, виходячи з «Оглавленія книгъ», де читаємо, що Єпіфаній «Калепінъ преложи... марта, нач. лѣта 7151» (тобто 1643) [130, 12—13]. Дату на найдавнішому списку вважаємо достовірнішою. Заперечуючи І. Ротарові, К. Харлампович без належної аргументації пише, що Славинецький почав викладати в школі трохи пізніше, а словник його не обов'язково ставити в зв'язок з педагогічною діяльністю. К. Харлампович покликається при цьому на хибне твердження О. Соболевського, який не визнавав за Єпіфанієм авторства «Лексикона латинського» [161, 122]. Цілком імовірно, що поруч із латинською Єпіфаній викладав у Київській братській школі і грецьку та церковнослов'янську мови. Саме як знавця цих мов київський митрополит Сильвестр Косов у відповідь на прохання царя Олексія Михайловича послав до Москви не Дамаскіна Птицького, а Єпіфанія Славинецького. У грамоті (травень 1649 р.) Олексій Михайлович, зокрема, писав: «Ведомо нам... учинилося, что учителя священноиноки Арсеній да Дамаскин Птицкий божественнаго писания ведущи и еллинскому языку навьчны, и с еллинского языка на словенскую речь перевести умеют, и латинскую речь достаточно знают, а нашему царскому величеству такие люди годны...

И вам бы... тех учителей приговорити и прислати... для справки библии греческие на словенскую речь... А на Москве... побыти им вольно по их воле и хотению» (ВУР, II, 197). З аналогічним проханням цар раніше звертався до чернігівського єпископа Зосими, бо Косова тоді в Києві не було (ВУР, II, 197).

Є. Славинецький і А. Корецький-Сатановський разом із старцем Феодосієм, що їх супроводжував, виїхали десь наприкінці червня 1649 р. до Москви. Арсенієві та Єпіфанієві відведено квартиру в дворі Великого посольського приказу. Через тиждень їх було представлено Олексієві Михайловичу. Перед царем із промовою виступив Феодосій, який, серед іншого, відзначив, що Є. Славинецький своїми знаннями може бути корисніший, ніж Д. Птицький [130, 20—21]. Д. Птицький пізніше таки приїхав до Москви і працював з Є. Славинецьким у 1650—1656 рр. [161, 124].

У 1651 р. Єпіфаній мешкає вже в Чудовому монастирі (ВУР, III, 61). І. Ротар наводить факти, які свідчать про те, що Є. Славинецький вчителював у школі при цьому монастирі [130, 385—387].

Запрошений для нового перекладання Біблії, Є. Славинецький із самого початку перебування в Москві зайнявся виправленням і перекладанням з грецької мови на церковнослов'янську богослужбних і канонічних книг. Біблія, надрукована в Москві 1663 р. з передмовою Єпіфанія, була (з незначними виправленнями) пере-

виданням Острозької. Тільки 1674 р. собор доручив йому зробити новий переклад Біблії. Однак Славинецький встиг перекласти лише Новий завіт і П'ятикнижжя. Особливо активно працював Єпіфаній у галузі перекладання й виправлення книг після вступу на патріарший престол Никона (1652 р.). Є. Славинецького називають головним співробітником церковних реформ патріарха [128, V, 484]. Як відомо, реформи Никона полягали у виправленні книг і змінах в обряді згідно з грецькою практикою XVII ст. Частина духовенства не прийняла реформ, і це призвело до розколу в російській церкві. Після конфлікту між Олексієм Михайловичем і Никоном Є. Славинецький, спираючись на свої знання й науковий авторитет, зробив усе можливе, щоб допомогти патріархові.

Плідно працюючи протягом 26 років у Москві, Славинецький залишив після себе величезну спадщину. Перу його належить близько 150 праць, перекладених і оригінальних [161, 138—139, 375—378; 130, 194—216; 156, 539—542]. До оригінальних праць Є. Славинецького належить близько 60 слів-проповідей [161, 376], серед яких виділяються проповіді про корисність освіти, влаштування благодійних товариств, про милостиню, ставлення до селян, про заботонне поклоніння іконам. Сучасники високо цінували працю й ерудицію Є. Славинецького, про що свідчить заголовок збірки його творів, переписаної на початку XVIII ст. «Здѣ лежаща словеса сочиненнаа іеромонахомъ епіфаніємъ славїнецкимъ муже(м) многоученнымъ, не токмоу грамматики и риторіки, но и філософїи, и самыа ѳеологіи извѣстнымъ испытателемъ, и искуснѣйшимъ разсудителемъ и опаснымъ претолковникомъ греческаго, латїнскаго, славенскаго и полскаго діалектовъ, иже и велїкій Лежїконъ трїглѳосо(н) написа, еллински, латїнски, и славенски и инаа яже не суть здѣ. ѿ нихъ же из(ъ)ависа в(ъ) концѣ книги сеа» (Слав., 1).

У Москві Є. Славинецький створив дві філологічні праці — так званий «Філологічний словник» (зведення пояснень термінів святого письма і святоотчеської літератури¹ та словник «Книга лѣксиконъ греко-славено-латинскїй» [20, 241—250]. До згаданої вище збірки ЦНБ АН УРСР додано «Катологъ на словеса, сочиненнаа Єпіфанїе(м) іеромонахомъ славїнецкимъ, яже здѣ не положишаса», в якому, крім іншого, зазначено: «За сими еще он же преведе: Калепїнъ без(ъ) толкованїа, ѿ(т) книги изда(н)чыа в(ъ) Васїліи лѣта г(с)на 1577».

Географїи двѣ части Европу и Асію с(ъ) латїнска. Книгу врачевскую Анатомїю. с(ъ) латїнска. ѿ(т) книги андреа вессалїа бружѣленска. начало вса члческаго» (Слав., 959—560). Особливої Уваги заслуговують Єпіфанїєві переклади з латинської мови наукової літератури — «Атлас» Блеу та «De humani corporis fabrica» А. Везалія [139, 60—61]. Своїми перекладами світських книг Є. Славинецький сприяв розвитку освіти та формуванню наукової термінології. Переклади Єпіфанія, як і його оригінальні твори, відзначаються добірною церковнослов'янською мовою.

Помер Є. Славинецький 19. XI 1675 р. У московському Чудовому

монастирі, де поховано Є. Славинецького, на гробниці написано епітафію С. Полоцького:

«Преходяй человек! здѣ ставъ да взираеши,
Дондеже въ мѣръ семь обитаеши.
Здѣ бо лежить мудрѣйшій отецъ Спіфаній,
Претолковникъ изящный Священныхъ Писаній,
Философъ и іерей въ монасѣхъ честный,
Его же да вселить Господь в рай небесный,
За множайшіи его труды въ писаніихъ,
Тщанно-мудрословне въ претолкованіихъ,
На память ему да будетъ
Въчно и не отбудеть» [130, 400].

На переробці «Лексикона латинського» 1650 р. як співавтора праці після Є. Славинецького названо А. Корецького-Сатановського. У «Лексиконі словено-латинському» ім'я й прізвище Арсенія стоїть на першому місці.

Життя і творчість *А. Корецького-Сатановського*

Про життя Арсенія Корецького-Сатановського відомостей дуже мало. Походив він, очевидно, із збіднілого шляхетсько-князівського роду Корецьких. Друге прізвище його свідчить про те, що народився він у містечку Сатанів на Поділлі. Рятуючись від татарських наскоків, родина Корецьких переселилась на Наддніпрянщину. У документах згадуються його родичі Іван Корецький і Георгій із Конотопа та Христофор Дуброва з Батурина [161, 124]. Арсеній приїхав до Москви 1649 р. разом із Є. Славинецьким. Однак уже через рік просився до Києва, щоб зустрітися з братом, якого не бачив десять років. На цей час помер його батько, а мати й дві сестри були татарськими полонянками в Криму [161, 124].

1651 р. з царською охоронною грамотою і грішми, виплаченими йому з царської казни, Арсеній подорожував у Крим для викупу з полону матері й сестер. Він даремно шукав їх і 1652 р. повернувся знову до Москви (ВУР, III, 217).

Невідомо, де Арсеній здобув освіту. Недостатнє знання грецької мови [161, 139] (на противагу доброму знанню латині) дозволяє припустити, що навчався А. Корецький-Сатановський або у Львівській школі після 1630 р., коли там припинилося вивчення грецької мови, або в якійсь закордонній академії. Це дає також підставу сумніватися в достовірності твердження деяких біографів [15, 55—56; 8, 162], що А. Корецького-Сатановського було залишено для викладання в Київській братській школі після того, як він її закінчив. На списках «Лексикона латинського», де зазначено співавторство Арсенія, після прізвища А. Корецького є вказівка: «ordinis s. Basilii», тобто «чину (ордену) св. Василія», тому не виключено, що чернецтво він прийняв не в Києві, а в іншому місці. У Києві він був уже ченцем Братського монастиря. Як і Є. Славинецький, А. Корецький-Сатановський викладав у Київській братській школі: в царській

грамоті його названо вчителем (ВУР, II, 197). Саме Арсенія разом з Д. Птицьким цар двічі запрошував до Москви для виправлення книг, нового перекладу Біблії з грецької мови. Після приїзду 1649 р. разом із Є. Славинецьким до Москви А. Корецький-Сатановський спочатку мешкав на дворі Великого посольського приказу, далі — в Чудовому монастирі (ВУР, III, 61), а потім у Бого-явленському монастирі [15, 55—56; 161, 124]. Проте незабаром по приїзді Арсенія до Москви з'ясувалося, що над перекладом Біблії він працювати не може через незнання грецької мови. У чолобитній цареві 1650 р. Арсеній зазначив, що грецької мови не знає і вважає себе «малопотребним» у справі перекладу Біблії [161, 139]. Зате він став у пригоді як знавець латині. Повертаючись із Криму влітку 1652 р., Арсеній привіз із Києва книгу енциклопедичного характеру Мефрета «Hortulus reginae sive sermones Meffreth» і переклав її. Він переклав також частину космографії Блеу («Позорище всея вселенныя, или Атласъ новый...» [161, 140—141]. За якісь провини влітку 1653 р. А. Корецького-Сатановського заслано в Сійський монастир [161, 124]. Подальша доля його невідома.

«Лексикон латинський» Є. Славинецького

Історія тексту «Лексикона латинського»

Латинську мову на Україні вивчали за посібниками, прийняти-ми в польських училищах, насамперед славетного Альвара [35, 201]. Словниковий склад латині учні шкіл засвоювали за допомогою різних латинських лексиконів, передусім знаменитого Амбросія Калепіна. Львівська школа ще 1601 р. мала латинський словник, а 1619 р. — «дікціонар на десту» (словник формату «фоліо») і словник чотирьох мов [56, 156] — безсумнівно, чотиримовний словник А. Калепіна. Очевидно, в школах були й латино-польський словник Я. Мончинського (1564 р.) та латино-польсько-грецький словник Г. Кнапського (1621 р.). Варто відзначити, що Київська академія в другій половині XVII ст. мала 69 лексиконів, в тому числі 29 із XVI — першої половини XVII ст. і 40 — другої половини XVII ст. [121, 118].

Проте вивчати і засвоювати латинську лексику на основі латинських же й іноземних словників було нелегко. Тому зрозуміло, чому викладач Київської колегії Є. Славинецький приступив до створення власного перекладного словника. Чи існували такі спроби раніше — невідомо. Для складання словника з власним реєстром не було часу, тим більше, що до 30-х років XVII ст. було надруковано кілька великих словників латинської мови. Реєстр дуже вдало взято з популярного тоді, досить повного словника А. Калепіна (Калепіно або да Калепіно, Calerpinus, 1435—1511 pp.) — видатного італійського лексикографа доби Відродження. Працю А. Калепіна вперше надруковано в м. Реджджо 1502 р. Протягом XVI — початку XVII ст. з різними доповненнями і в різних обробках словник

цей перевидавався багато разів. Спочатку латинські слова реєстру тлумачено по-латинському, з наведенням грецьких паралелей, а пізніше — й гебрайських (давньоєврейських). Наступні видання словника дедалі поповнювано паралелями з різних європейських мов, і він врешті-решт став одинадцятимовним, охопивши, між іншим, і польські та угорські відповідники. Словник А. Калепіна був у свій час неоцінним посібником [108, 45]. Про латинь цієї доби Л. Ольшкі писав: «Латинська мова цього часу — ще зовсім недосліджена галузь; вона утворюється з поєднання схоластично-церковної латині, що бере свої початки від отців церкви, з античними, гуманістичними й народними елементами. Це величезне збагачення словника, зворотів мови й способу виразу думок робить її світовою мовою в найширшому розумінні слова. Вона сполучає в собі всі елементи духовного життя Європи, вона створилася з римських, грецьких, іспанських, германських, французьких, італійських, арабських, може бути, й інших елементів і стала спільною мовою (κοινή) вченого світу...» [108, 45].

Є. Славинецький на основі книжки А. Калепіна створив перекладний словник для школи, хоч такий посібник потребували і ширші кола. На жаль, словник свого часу не був надрукований, але значна кількість списків XVII—XVIII ст. свідчить про те, що за його допомогою вивчали латинську й словенороську мови у школах України, Росії і Білорусії, знайомилися з церковнослов'янською і українською мовами іноземці. Списки словника Є. Славинецького зберігаються в зібраннях рукописів України, Росії й за кордоном. Поки що не виявлено його в Білорусії, де варто провести ще розшуки. Рукопису оригіналу словника досі не виявлено. Всі збережені й описані примірники «Лексикона латинського» — копії або списки.

Існує багато описів «Лексикона латинського», примірники якого зберігаються в різних вітчизняних і закордонних зібраннях. До найперших належить повідомлення С. Строева про примірник словника Є. Славинецького, що зберігається в Парижі (в тогочасній Королівській бібліотеці) [145, 112—115]. Крім опису, С. Строев навів перші 28 статей (від *a*, *ab* *отъ* до *abbreviо сокращаю*) латино-словенської і перші 32 статті (від *бабствую*, *бабю*⁴⁹ *obstetricor*, *obstetrico* до *бичилно mamebrium flageli*) з словено-латинської частини словника. Пізніше цей примірник стисло описав П. Мартинов [206, 40—41].

Через кілька років П. Пекарський зауважував: «Списки з його [Є. Славинецького — *В. Н.*] лексикона є в рукописних зібраннях Публічної бібліотеки гр. Уварова... і московському архіві Міністерства закордонних справ. В останньому я бачив три примірники, в яких між собою є незначні відмінності». П. Пекарський подає заголовки цих трьох списків і згадує про рукопис, що зберігається в Парижі [115, 189]. Про список словника (in 4° к. XVII ст., 289 арк.),

⁴⁹ У книзі С. Строева [145, 114] помилково надруковано *фабу*.

що зберігався в колекції рукописів (№ 24) графа О. С. Уварова (примірник пам'ятки тепер у фондах Історичного музею в Москві), пізніше згадував архимандрит Леонід [83, 509]. Детальніший розгляд трьох списків колишнього Архіву Міністерства закордонних справ (тепер у фондах ЦДАДА у Москві) зробив С. Брайловський [20].

В. Погорелов детально описав латино-церковнослов'янський словник XVII ст. з фондів Бібліотеки московської синодальної друкарні (№ 1760; тепер у фондах ЦДАДА в Москві), який належав колись Ю. Крижаничеві. Дослідник висловив здогад, що йдеться про список латино-словенського словника Є. Славинецького та А. Сатановського [126, 87—99]. Вивчення окремих статей, що їх надрукував В. Погорелов, дає підставу вважати, що вчений обстежив список (із різними доповненнями) «Лексикона латинського» Є. Славинецького. Важливою є вказівка В. Погорелова на те, що за порядком розташування латинських слів і їх підбором цей примірник зовсім точно йде за реєстром А. Калепіна, чого немає в списку 1642 року архіву Міністерства закордонних справ. Численні помилки свідчать, що описаний текст лише копія з ранішого оригіналу. Після стислої характеристики мови пам'ятки В. Погорелов опублікував усі доповнення, зроблені рукою Ю. Крижанича.

О. М. Чудінов твердив, що шведський лінгвіст-поліглот Йоган Габріель Спарвенфельд (1655—1727 рр.), який у 1684—1687 рр. був у складі шведського посольства в Москві, мав у своїй бібліотеці анонімний лексикон — переклад словника А. Калепіна, зроблений Є. Славинецьким при співробітництві А. Корецького [165, 193—194, 203—204]. Пізніше Г. В. Ягич за допомогою А. Єнсена з'ясував, що в Уппсальській бібліотеці (шифр: Slav. 11) зберігається рукописний словник (що належав колись Й. Г. Спарвенфельдові), який налічує 678 с. in 4°, з заголовком «*Ležikonъ латино-славенскій ѿ(т)ца Єпіфаніа*», причому рукою Й. Г. Спарвенфельда додано: «*R. Hieromonachi Patris Epiphaniij... Lexicon Slavonicum ex Calepino translatum...*» [176, 64—65]. Шведська славістка Улла Біргерд, яка плідно працює над лексикографічною спадщиною Й. Спарвенфельда, виявила, що цей список словника Є. Славинецького Й. Г. Спарвенфельд придбав у Москві в свого вчителя Стасія Годзяловського. Оскільки в примірнику не вистачало кількох початкових листків, Й. Спарвенфельд доповнив його за іншим списком. З колекції рукописів, зібраних Й. Г. Спарвенфельдом, до Уппсальської бібліотеки (шифр: Slav. 19) потрапив інший список словника Є. Славинецького. Крім цих двох, в Уппсальській бібліотеці знаходиться ще один примірник (Slav. 21) латино-церковнослов'янського словника Є. Славинецького. Примірник словника українського лексикографа Й. Г. Спарвенфельд подарував папі під час подорожі в Італію [12, 11; 13, 36—38].

Невдовзі після О. Чудінова Н. Петров повідомляє про рукопис (J. VI. 107.1.) книги «*Лексиконъ Латинославенскій з Колепина Латинскаго, на Славенскій язык переведеный*» (XVIII ст., in folio

ЛЕКСИКО ЛАТИНСЬКОМУ

СЛАВЕНСЬКА ПЕРЕКОШЕННЯ НА СЛАВЕНСЬКІЙ

А

A. ab. ѿ.

Abacion:	Мадрица арзамунатъ вѣдунѣвѣна
Abaces:	хѣлѣ. соудѣнѣ дѣлѣнѣ сѣлѣнѣнѣ деши соудѣнѣнѣнѣ
Abactores:	Суомѣрѣнѣнѣ, Суомѣрѣнѣнѣнѣ.
Abacas et Abachus:	Зѣлѣнѣнѣ
Abaculus:	сѣо. мѣд. Abaculi. абакусо намеѣнѣ сѣлѣнѣнѣнѣ.
Abaggio:	абуѣлѣ.
Abalieno:	ѿрѣлѣнѣ. ѿлѣнѣнѣ.
Abalienatus:	ѿрѣлѣнѣ. ѿлѣнѣнѣ ѿрѣнѣнѣ
Abambulantes:	ѿрѣлѣнѣнѣ
Abanuta:	ѿрѣлѣнѣнѣ ѿрѣнѣ
Abarec:	ѿрѣлѣнѣнѣ ѿрѣнѣнѣнѣ.
Abannalis:	ѿрѣлѣнѣнѣ ѿрѣнѣнѣнѣ.
Abanneli:	ѿрѣлѣнѣнѣ ѿрѣнѣнѣнѣ.
Abaptorum:	ѿрѣлѣнѣнѣ ѿрѣнѣнѣнѣнѣ.
Abaptistus:	не ѿрѣлѣнѣнѣнѣнѣ
Abaphas:	не ѿрѣлѣнѣнѣнѣнѣ
Abarea im. Abasea:	ѿрѣлѣнѣнѣнѣнѣ

ѿ.

Рис. 15. Заголовна сторінка «Лексикона латинського» Є. Славинецького. Список другої половини XVII ст.

169 арк.), що належала Церковно-археологічному музею при Київській духовній академії (тепер — фонди Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві). Примірник цього ж лексикона, за свідченням Н. Петрова, зберігався в бібліотеці Києво-Печерської лаври (тепер — у фондах Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр: І 5427). Н. Петров помилково думав, що автором лексикона був Іван Максимович [122, 30—31].

Особливий інтерес являє повідомлення про «Лексіконъ латинскій з Калепіна на славенскій преложенный лѣта отъ созданія міра 7150», який знаходився в бібліотеці Псковської семінарії (in 4°, український скоропис поч. XVIII ст.), адже він має пряму дату створення словника — 1642 р. [144, 395].

В описі книг бібліотеки Д. Туптала (Ростовського), зробленому 1709 р., словник Є. Славинецького засвідчено під назвою «Лексіконъ... Латино-Склявоникумъ» [173, 58]. Примірник словника Є. Славинецького, авторство якого в XVIII ст. приписувано Д. Тупталові, зберігався в бібліотеці Синодальної друкарні, однак він зник ще в XIX ст. [127, 339].

Рукопис «Лексикона латинського» був у бібліотеці Товариства історії і старожитностей російських. Про нього написав розвідку В. М. Ундольський (неопублікована) [173, 82].

М. Петровський обстежив рукописний «*Dictionary latino-ruthenicum*», що знаходиться в бібліотеці францисканського монастиря в хорватському м. Дубровнику. Дослідник опублікував багато виписок із словника, в тому числі всю першу сторінку рукопису — 12 статей (від *a*, *ab* $\omega(m)$ до *abapea* *помясъ шце(н)нический*), але автор і джерела словника не були йому відомі [123]. Пізніше виявилось [127, 337—339; 100], що це одна з копій «Лексикона латинського» Є. Славинецького.

Замітку про латино-церковнослов'янський словник, куплений у Києві, було опубліковано 1902 р. в ж. «*Киевская старина*». Автор повідомляв, що придбаний примірник (in 4°) написаний гарним українським почерком кінця XVII — початку XVIII ст. Записи в книзі вказують на її давніх власників — Порфирія Семенникова та Федора Савича, мабуть, сина козацького полковника Семена Савича, сподвижника Б. Хмельницького. У замітці згадано про те, що аналогічний словник уже описав М. Петровський за списком, який знаходиться в м. Дубровнику. Автор замітки зіставив текст придбаного рукопису з уривком, що його опублікував М. Петровський, і відзначив різночитання. Він указав на характерну особливість рукопису — наявність у початкових десяти статтях, крім церковнослов'янських, польських перекладів. У замітці опубліковано певну кількість статей словника з різних сторінок рукопису. Автором замітки (отже і власником рукопису) був історик О. М. Лазаревський [82, 7—8]. Разом із колекцією рукописів О. М. Лазаревського словник виявився в бібліотеці Київського університету і без визначення автора пам'ятки був стисло описаний С. І. Масловим, що відніс написання його до XVII ст. [91, 22]. Тепер ця книжка зберігається

у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (шифр: I, 57485/Лаз. 46). Цей примірник пам'ятки налічує 267 аркушів. Один із водяних знаків на папері книжки — (арк. 9 і 10) — зображення блазня — майже ідентичний із філігранню на папері, що на ньому написаний документ 1646 р., яку вмістив у своєму каталозі Е. Лауцявічюс (Lau., № 2565). Обстеження тексту словника привело нас до висновку, що це один із списків «Лексикона латинського» Є. Славинецького. Характерною особливістю його є польські слова, написані після словенороських у початкових словникових статтях (такі доповнення внесено не в усі статті підряд), напр.: Abactores Скотокра(д)цы, скотозаймателіе, byđtokradcy; Abagio притча, Przurpowieść; Abalieno ω(т)чуждаю, ω(т)даляю, odgažam, oddalam; Abalienatus, ω(т)чуждень ω(т)далень, ω(т)лучень, oddalony; Abambulantes, ω(т)ходашіи, odchodžace та ін.

Працю Є. Славинецького В. Перетц відзначив у зібранні книг бібліотеки ім. Оссолінських. Цей примірник містить у собі запис із прямою датою — 1687 р. На думку вченого, скоропис пам'ятки нагадує почерк Є. Славинецького. В. Перетц опублікував початок словника, окремі статті на літеру А та останню статтю пам'ятки [119, 16]. Вивчення цього матеріалу підтвердило висновок ученого, що йдеться справді про «Лексикон латинський» Є. Славинецького.

У 1921 р. О. Яцимирський оповістив, що в колишньому Музеї Королівства Чеського зберігається латино-церковнослов'янський словник XVIII—XIX ст., in folio, написаний українським скорописом. Три початкових латинські літери вказують на внутрішній алфавіт. Словник вразив ученого багатством матеріалу. Для зразка О. Яцимирський опублікував початок рукопису — словникові статті від *Aboleo мажу, измазую* до *Aborto, изврещи не хотай* [179, 858]. Вивчення цього уривка виявило, що в Празі зберігається один із списків (без початку) лексикона Є. Славинецького.

Очевидно, список XVII ст. «Лексикона латинського» наявний у рукописних фондах Бібліотеки Академії наук СРСР у Ленінграді (Ук. С., 15).

З виявлених і частково описаних рукописів ми детально опрацювали два київські, три московські, паризький і, в загальному, дубровницький примірники (всього сім). З першими шістьма й дубровницьким ми ознайомились за рукописами, з паризьким — за мікрофільмом [102, 19]. Досить детальний опис дубровницького списку подав М. Петровський. Цей список і тепер зберігається в бібліотеці францисканського монастиря (Franjevački samostan, Biblioteka male braće) під № 158. Він має заголовок «Dictionarium latinoruthenicum», без зазначення автора і дати. Написаний на папері in 4° різними російськими почерками кінця XVII — початку XVIII ст. Обсяг його — 640 арк. (тобто 1280 с.).

Рукопис, що зберігається в Парижі (тепер — Національна бібліотека, Slav. № 6), за описом С. Строева і П. Мартинова, має розмір in 4° [145, 112; 206, 40]. Він складається з двох частин. Кожна частина має окрему посторінкову пагінацію. Перша частина має

заголовок: «*Dictionarium Latinosclavonicum operi Ambrosii Calepini* (:seruata uerborum integra serie:) Conformatum studio atq(e) opere reuendorum in Christo patrum Epiphani Slawienickii e(t) Arsenii Koreckii Satanouiensis ordinis s. Basilii Moschoviae Anno reparatae salutis 16». Дата не дописана. Ця частина охоплює 459 пронумерованих сторінок +34 — bis, 145 — bis, 146 — bis, 150 — bis, 355 — bis, сторінок від 274 до 277 включно немає. Після 459-ї чотири сторінки чисті.

Друга частина налічує 144 сторінки. Заголовок її — «*Леґікон словено-латинскій. Трудолюбіємъ Иноко(в) Арсеніа и Епифаніа в бгоспасаемомъ градѣ Москвѣ составленный*». Переклад першої і реєстр другої частин написано акуратним українським скорописом XVII ст. На кожній сторінці по два стовпчики тексту. Зверху над кожним стовпчиком, а також всередині великі 2—3 літери вказують на внутрішній алфавіт.

Реєстрові слова першої частини, як і в словнику А. Калепіна, розташовані в алфавітному порядку, але зі збереженням гніздування по вертикалі, тобто дається кореневе латинське слово, а нижче — похідні від нього. У словах перекладної частини досить послідовно позначено наголос. Цей список виділяється з-поміж інших численними польськими відповідниками, написаними після перекладної частини, особливо в «Лексиконі латинському».

Три примірники «Лексикона латинського», на яких написано дати, зберігаються тепер у ЦДАДА, ф. 181. Першим і найдавнішим примірником ЦДАДА є рукопис словника, що зберігається під № 241/441. Зверху першого нумерованого аркуша виділено заголовок: «*Леґіконъ латински(й) з калепина преложє(н)ны(й) на славенски(й) лѣта ω(т) со(з)данія мира. з̄н̄*» (7150, тобто 1642 р.). Це книжка в аркуш, у якій налічується 734 сторінки тексту, написаного українським скорописом. На кожній сторінці по два стовпчики тексту (латинський і переклад). Три (зрідка дві) початкові великі жирні літери, що пишуться на початку реєстрового стовпчика, вказують на внутрішній алфавіт. Другий рукопис зберігається в ЦДАДА під № 242/422. Це також книжка в аркуш. Пам'ятка має пагінацію кириличними літерами, зроблену писарем, і налічує 205 аркушів. На кожній сторінці вміщено по чотири стовпчики тексту (два латинські і два перекладні). Заголовок словника: «*Dictionarium(m) Latinosklauonicum operi Ambrosii Calepini Seruata Verborum integra Serie Conformatum Studio atq(e) opera reuendorum In CHRISTO patru(m) Epiphani Slawienickii Arsenii Koreckii Satanoiuensis Ordinis S. Basilii magni. Moschovia Anno Reparatae Salutis 1650*». Перекладна частина написана півуставом XVII ст. Посередні стовпчика дві (іноді три) великі літери вказують на внутрішній алфавіт, хоча проведено це непослідовно. У цьому примірнику чимало словникових статей пропущено, а в перекладній частині усунено, де тільки можливо було, синонімічні «неканонічні» церковнослов'янські й українські слова. Тут загалом правильно вживаються літери *ы* та *и*, трапляються випадки написання *є* на місці *ѣ* Непра-

вильні написання зустрічаються в обох частинах. У перекладній помилки допущено переважно в українських словах, напр.: *prolectibile* прилуда, *привадоѣ* (157), а треба *prolectibile* прилуда, *повабѣ*, як у № 241/441. Слова реєстру, як у словнику А. Калєпіна, згруповані за гніздовим принципом. Третій рукопис ЦДАДА, що зберігається під № 243/443, являє собою книжку в аркуш. Пам'ятка має давню пагінацію і нараховує 825 сторінок.

Заголовок на першій сторінці написано великими літерами: «Леѣиконѣ латинскій зѣ) калєпіна: преложеныи на славенѣ)скій. Лѣта ѡ(т) созданія міра зр (...):» (третья цифрова літера в рукописі залита чорнилом; після первісної дати пізніше [?] тут дописано: зрчг году, а за ним арабськими цифрами — 1685). На кожній пагінованій сторінці книжки вміщено текст словника в два стовпчики (латинський — переклад). Переклад написано одним досить виразним російським скорописом. Тут додано багато російських слів після українських. Наприклад, до *abiecula* *ялинка*, дописано на полі *елочка* (3), до *asanthia* (е) *коники полѣ)ніе* — *сѣвѣрки* (9), *aduocati* *ходатаи, посередники* — *стряпчїе* (25), до *alauda* *жа(й)воронокѣ* — *жаворонокѣ*, а *й* первісного перекладу затушковано (37), *auunculus* *дядио* [?] виправлено на *дядя* (89) та багато ін. Ці дописки й виправлення можуть становити інтерес для дослідників лексики російської мови XVII ст.

Три примірники «Лексикона латинського» знаходяться у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві. Перший примірник, донедавна майже невідомий, зберігається під № 1 5427 (книжка in 4°). Текст пам'ятки налічує 998 сторінок із старою пагінацією. Вгорі першої — заголовок: «Леѣиконѣ латинскій сѣ) Калєпіна преложоныи на славенѣ)скій». Перекладна частина написана досить гарним українським скорописом другої половини XVII ст. Текст пам'ятки подається в один стовпчик на сторінці. Акуратні великі літери посередині стовпчика вказують на внутрішній алфавіт. Трохи меншою літерою починається перше реєстрове слово нової літери. Посередині стовпчика дуже рідко трапляються більші дві-три літери, що вказують на внутрішній алфавіт реєстру. Реєстрові слова розташовано своєрідними гніздами. Переклад має дуже багато українських фонетичних і морфологічних рис [100, 89—96]. На жаль, водяні знаки на папері пам'ятки містяться якраз на згині аркушів, тому ідентифікувати їх нам не вдалося.

Н. Петров помилково вважав автором цього словника Івана Максимовича [122, 30—31]. Його ж Н. Петров вважав автором також іншого рукописного словника [122, 30—31], що тепер зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР під шифром ДА/П. 68. Ми не мали можливості звірити текст цього рукопису з текстом «латино-славенського» словника І. Максимовича. Однак заголовок і текст другого київського примірника дуже близькі до праці Є. Славинецького. Якщо цей рукопис справді є копією книжки І. Максимовича, то І. Максимович тільки дещо змінив і доповнив текст Єпіфанія.

Залишаючи відкритим питання про авторство цього словника, вважаємо за корисне подати його опис і використати в плані порівняння з примірниками, що безсумнівно є списками Єпіфанієвого лексикона.

Примірник ДА/П.68 ЦНБ АН УРСР — це книжка в аркуші. Текст словника налічує 163 аркуші. Пагінація давня. На першому аркуші — заголовок: «Леґіконъ латинославенскій з(ъ) Калепина лати(н)скаго на славенскі(й) языкъ переведеный». Перекладна частина написана кількома почерками середини XVIII ст. на папері з водяним знаком ярославської фабрики Затрапезнова — гербом Ярославської губернії (в щиті ведмідь із сокирою; корона на щиті без хреста) і літерами ЯОЗ. Цей знак подібний до того, який З. В. Учаскіна датує 1747 р. (У., знак № 20). Текст подано в два стовпчики (латинський — переклад). Реєстрові слова написано великими літерами. Зберігається подача їх за гніздами. На внутрішній алфавіт вказують дві-три більші літери на верхньому березі книги.

У дотеперішніх описах і дослідженнях примірників пам'ятки, які мають тільки заголовок із датою чи без неї, автора словника або не визначали (дубровницький рукопис), визначали неправильно (київські примірники) або правильно (московські рукописи 1642—1685 рр.) — Є. Славинецький. Лише О. Соболевський, який мабуть, не досліджував сам московських примірників пам'ятки й оминув раніші дослідження її П. Пекарського й С. Брайловського, про рукопис із найранішою датою — 1642 р. без належної аргументації писав: «Судячи по даті, належить не Єпіфанієві Славинецькому, а одному з перекладачів посольського приказу» [139, 121]. Він не враховував того, що словник міг бути привезений із України і створений до 1649 р. Давно висловлено думку, що Є. Славинецький зробив першу переробку-переклад словника А. Калепіна 1642 р. у Києві, другу — в якій взяв участь А. Сатановський (Корецький) — 1650 р. в Москві [20, 238]. Припущення В. Погорелова, що дати першого (7150 р. = 1642 р.) і другого (1650 р.) примірників словника, які тепер зберігаються в ЦДАДА, вказують на один і той же рік, а саме — 1650; який у першому був не зовсім точно переведений на літочислення від створення світу, тобто до 1650 р. було додано не 5508, а 5500 [127, 339—340], — необґрунтоване й непереконливе. Більш ранню дату укладання «Лексикона латинського» — 7151, тобто 1643 р., наведено і в «Оглавленіи книгъ...» XVII ст. Дату 1642 р. (7150 «від створення світу») фіксував примірник пам'ятки, що зберігався у Пскові [144, 395]. Про те, що список 1650 р. не найраніший, свідчить і зіставлення текстів словника.

Порівняння кількох доступних нам текстів показує, що йдеться про списки або невеликі переробки однієї й тієї ж праці, і допомагає з'ясувати міру участі в цій роботі А. Корецького-Сатановського, адже в «Оглавленіи книгъ...» XVII ст., у записці до збірки творів Єпіфанія, переписаній на початку XVIII ст., в зауваженні Й. Г. Спарвенфельда на уппсальському примірнику єдиним автором

«Лексикона латинського» називається Славинецький. Для стислості латинський реєстр наводимо тільки з московського рукопису 1642 р. Перекладні частини списків подаємо за оригіналами, однак для зручності вводимо свою систему розділових знаків, а всі загальні назви пишемо з малої літери. Порівняймо статті різних примірників (див. табл. 2 і 3). На підставі зіставлення можна зробити переконливий висновок, що всі розглянуті тексти є списками з одного й того ж протографа, праці одного й того самого автора. Проте жодного не можна вважати копією з іншого. Між ними є, хоч і незначні, відмінності як у реєстрі, так і в перекладі однакових реєстрових слів. Щодо реєстру і перекладної частини виразно виділяються московський список 1650 р. і київський список XVIII ст. Найбільше спільного в обох частинах мають московські списки 1642 і 1685 рр. та київський список XVII ст. (ЦНБ АН УРСР шифр I, 5427; нижче йтиметься тільки про цей список XVII ст.). Паризький має багато спільного з цими списками (1642 р., 1685 р., київським XVII ст.), але дещо також і з московським 1650 р. Київський словник XVIII ст., який дуже відрізняється від усіх списків, де в чому подібний до паризького.

Своєрідне гніздування слів, аналогічне гніздуванню в книзі А. Калепіна, у списках московському 1650 р., паризькому та київському XVII ст. мало б бути свідченням того, що ці списки найближчі до протографа. Проте лише київський список XVII ст. рівномірно відбиває в перекладній частині значення реєстрових слів. У паризькому примірнику, порівняно з київським, з одного боку, спостерігається скорочення перекладної частини (пор. статті *сагега* і *сагуон*), а з другого — у деяких статтях (пор. *саріс* і *сорбео*) цієї частини більше матеріалу. Московський список 1650 р. виявляє в перекладі найменше матеріалу, причому характер перекладної частини свідчить, що виник він на основі тексту, аналогічного до паризького. Отже, можна вважати, що до протографа найближчий київський список XVII ст. Численні помилки в латинській і перекладній частинах його свідчать, що це не оригінал, а копія. Перекладною частиною до київського списку найближчі, крім паризького, московські списки 1642 і 1685 рр. Однак гніздовий спосіб подачі реєстрових слів у них порушений. Московські списки 1642 і 1685 рр. загалом мають розташування реєстрових слів за алфавітом. Для учнів, не обізнаних ще добре з етимологією латинських слів, таке розташування було зручніше. Переробку зроблено сумлінно, з первісного протографа майже все збережено. При розташуванні реєстрових слів за внутрішнім алфавітом, який, зрештою, витримано переважно в межах перших двох-трьох літер, у новому протографі до реєстру потрапили навіть помилково прочитані слова з першого протографа. Наприклад, хибно прочитане слово першого («гніздового») протографа *riuales* у московському списку 1642 р. в помилковій формі *riuales* міститься серед слів з початковим *rin*, хоча переклад збережено правильний. Мабуть, протограф було розписано на картки, а потім розміщено статті за алфавітом.

Таблиця 2

Московский 1642 р.		Московский 1650 р.	Московский 1685 р.
аб а,	ω(т)	—	ω(т)
abacion	тавлія іґралицшная, чи(с)лителная	тавліА іґралицшнаА, числителнаА	тавлія іґралицшная, числителная
abaces	худіи сосуди, в ни(х) же честнѣ(й)шія ве- щи, со(х)раняю(т)ся	худыА сосуди, в ни(х) же ч(с)нѣшыА вещи сохранАются	х(у)діи сосуди, в(ѣ) них же чест- нѣ(й) вещи пола- гаю(т)ся ¹
abactores	скотокра(д)цы, скотозайматели	скотокра(д)цы, ското- займатели	скотокрадцы, ското- займатели
abacus et abactus	займа(н)ны(й)	займанный	займанный
abacus сущь.	сто(л) поваровъ	—	сущ. столъ поваровъ
abaculus	столикъ	столикъ	столикъ
abaculi	мно(ж): камыки чи(с)лите(л)нїи	мно(ж): камыки чи- слителнїи	множ. камыки чис- лителннн
abagio	притча	притча	притча
abalieno	о(т)чуждаю, о(т)да- ляю, о(т)лучаю	аб һіпс ω(т)толь ω(т)чюж(д)аю, ω(т)далАю	и(з)чюждаю [!], ω(т)даляю
abalienatus	о(т)чужде(н), о(т)да- лен, о(т)луче(н)	ω(т)чюжде(н), ω(т)лучень, ω(т)да- лень abalienatio ω(т)чюж- деніе	ω(т)чюждень, ω(т)далень ω(т)луче(н)
abambulantes	о(т)ходящїи	абах столъ поваровъ ω(т)ходАщїи	—
abamita	прапрао(т)цева сестра	праω(т)цева сестра	ω(т)ходящїи прапраω(т)цева сестра

¹ Пізніше виправлено; зверху надписано сохраня -.

Таблиця 3

Московский 1642 р.		Московский 1650 г.	Московский 1685 р.
aerarius	по(д)ска(р)бѣй, старѣ(й)ши(й) на (д) сокровищами	старѣйшїй ¹ на(д) со- кровищ(и), то(ж) и ко- вачь мѣди	старѣйшїй на(д) сокро- вищами
aerarius	к мѣди служащїй(й)	—	къ мѣди служащїй ω(т)носа [!] морская,
aestuaria	о(т)нога морская, пазуха морская	пазуха морская	пазуха морская
ala	крыло, паха	крило	крило ³ , паха
alburnum	ту(к) древнн(й), жи- вица	тукъ древа, живица	тукъ древннїй, живица
bat	цы(т), молчи	цы(х) [!], молчи, цыть	цитъ, молчи
camera	кома(р)а, холо(д)ни(к), склеп	кома(р)а	кома(р)а, холодни(к), склеп
caryon	орѣхъ вло(с)ки(й)	орѣхъ	орѣхъ влоскїй

¹ Слова praefectus у реєстрі немає.

² В реєстрі тільки aerarius.

³ Літеру и в ориґіналі виправлено на ы.

Пари́зький 16...	Ки́ївський XVII ст.	Ки́ївський XVIII ст.
ω(т)	ω(т)	о(т)
тавлиа, игралнаА и числителнаА скрижалъ	тавлія ігралицная, числителная [!]	тавлія игралицная, скрижали
худїи сосуди, в них же честнїшіА вещи сохрАнАютСА	худїи сосуди, в ны(х) же честнїшіе вещи сохрАняю(т)ся	сосуды худїи, в ни(х) же че(ст)ныя вещи сохрАняются
скотокра(д)цы, скотозаимателїе заиманый, заять	скотокра(д)цы, скотоза(й)матели за(й)манїе [!]	скотокра(д)цы, скотозаиматели зри abigo за(й)маный
subst. столъ поваровъ столикъ	столикъ	столъ поваренный столик(к), каминъ ко(л)нъ
множе(ст)	множе(с)тво камены(й) числительнїи	—
притча	притча	притча
ω(т)чюждаю, ω(т)даляю	ω(т)чюждаю, ω(т)даляю	о(т)чюждаю, о(т)даляю
ω(т)чюждень	ω(т)чюждень, ω(т)далень, ω(т)лучень	о(т)чюжде(н), о(т)да- ле(н), о(т)луче(н)
—	—	—
—	—	—
ω(т)ходящїи праωтцева сестра	ω(т)ходящїи прапраω(т)цева сестра	о(т)ходящїи прао(т)цева сестра

Пари́зький 16...	Ки́ївський XVII ст.	Ки́ївський XVIII ст.
подска(р)бїй; старьшїй на(д) сокровищами	подскарбїй, старьши(й) на(д) сокровище(м)	казначей ² , старьшїи по(д)скарбїи, префектъ на(д) сокровищами
к мѣди служашїй ω(т)нога мо(р)скаА, пазуха мо(р)скаА крыло, паха тукъ древный, живица	и мѣди служашї(й) ω(т)нога мо(р)ская, пазуха мо(р)ская крыло, паха тукъ древный, живица	ковачъ мѣди пазуха морская или о(т)нога крыло, паха клеи о(т) древа, тукъ древный, живица
цыть, молчи комара	ци(т), молчи комора, холо(д)никъ, склепъ	цыть, молчи комара [?]
орѣхъ	орѣхъ волоски(й)	орѣхъ

	Московський 1642 р.	Московський 1650 р.	Московський 1685 р.
capis, dis	чаша, коновъ, миса приятелище	чаша, прїятелище	чаша, коновъ, миса, прїятелище
cauernula	я(м)ка, ди(р)ка, щилінка	ямка, дирка, щель	ямка, дирка, щили(н)
cimex	блощица, смердоха, кло(п)	блошница [!]	блощица, смердоха
frutex	купина, кущъ, хвра(с)тиє на пни	купина, куща [!]	купина, кущъ, хврас- тає на пни
galbula	виво(л)га птица	выдолга [!]	виволга птица
ixon	лепъ	лень [!]	лепъ
lubet	подобає(т)ся	подобаетъ	подобается
polenta	ячме(н)ни крупи, пряжмо	ячме(н)ні крупы, пра- женіна пирога(в)	крупы, пражмо
puerpera	породѣля	породила	породила [!]
soabeo	сєрбаю, хлищчу, хло- баю	хлыщу, хлюблю [!]	сєрбаю, хлыщу, хло- баю

Переробка призвела й до відмінного оформлення деяких статей, що лишилися на місці. Зокрема, було об'єднано чи роз'єднано окремі статті, пор.

Київський список XVII ст.	Московський список 1642 р.
rudibilis стыдѣишѣся (764)	rudibilis, rudibundus стыдѣишѣ(ш)ся (247)
rudibundus тожъ	puer отрокъ
puer, puerculus отрокъ, дитятко (465).	puercul(us) дитятко.

Про спільне джерело київського списку XVII ст. і московського 1642 р. свідчить поплутання в реєстрі майже в одному й тому ж місці: у московському 1642 р. — від статті *con et cum*, у київському — від статті *concordialis*.

Московський примірник 1642 р. добре зберігає лексичний матеріал першого протографа, але й він є копією іншого. Крім численних помилок, на це вказує той факт, що в ньому залишено без перекладу реєстрове слово *kierua*, що як *kerua* или *cerva* з перекладом *клевцовина трава* наявне в інших примірниках пам'ятки. Як уже зазначалося, до московського примірника 1642 р. дуже близький московський 1685 р. У них, з одного боку, спостерігаються ідентичні помилки, пор.:

Московський список 1642 р.	Московський список 1685 р.	Київський список XVII ст.
argentos(us) сребро	сребро (71)	сребросмъшень (83)
argema, tis бѣлмо-на очи (30)	бѣлмо на очи (70)	... на очію (82)
astragalizo ко(ст)ки играю (33 зв.)	кат[и] (!) играю (80)	ко(с)т(ъ)ми играю
batis, dis ва(ст) рыба (39 зв.)	васть рыба (93).	рыба вать (105).

З другого боку, там, де в списку 1685 р. правильні написання, в списку 1642 р. — неправильні і навпаки. Наприклад, у першому подано правильно *argentifodina руда сребреная*, у другому — помилково *рука сребреная*. До того ж у примірнику 1685 р. при реєст-

Паризький 16..	Київський XVII ст.	Київський XVIII ст.
чаша, пріателище, цеберъ, сосу(д) винный, виноносъ ямка, дѣрка, щѣль	цебе(р), сосудъ ви(н)ны(й)	цеберъ, виноносъ
блощица, смердоха	я(м)ка, дѣрка, щи(л)	то(ж), ямка, щилка, ди(р)ка, сква(ж)ня блощица, клопъ, смер- доха
купина, кущъ, хварстѣ на пни выволга птица, wywiełga лепъ подобаетса ячменни крупы, пряжмо	блощица, сме(р)доха	купина, кущъ, хвратие
породѣла сербаю, хлищю, хлебаю, по- глощаю	купина, кущъ, хвратѣ на пны виво(л)га птица лепъ подобает(т)ся ячныи крупы, пражмо	купина, кущъ, хвратие
	породѣля серблю, хлищю, хлебаю	виво(л)га птица лепъ подобается ячменныи крупы, праж- мо породѣля сербаю, хлищю, хлебаю, оглощаю

рових *kierua i cerua, contremo* наявні переклади, а в списку 1642 р. їх немає. Цим підтверджується, що списки 1642 і 1685 рр. переписані з одного джерела, тобто список 1685 р. не є копією 1642 р. Протограф, з якого знято ці копії, очевидно, був зроблений на основі першого протографа (типу київського XVII ст.) у Київській братській школі раніше 1642 р.

Є. Славинецький та А. Корецький-Сатановський як автори «Лексикона латинського» названі у двох списках — московському 1650 р. і паризькому. Всі інші примірники пам'ятки — анонімні. «Оглавление книгъ...», записка в збірці початку XVIII ст. і зауваження Й. Г. Спарвенфельда (в уппсальському примірнику), який приїхав до Москви через дев'ять років після смерті Єпіфанія і від сучасників мовознавця мав достовірні відомості про те, хто уклав «Лексикон латинський», переконливо указують на авторство лише Славинецького.

Можливо, переробку Єпіфанієвого твору А. Корецький-Сатановський здійснив у Москві. Щоправда, грубі помилки у примірнику 1650 р. не дозволяють віднести його до оригіналу-переробки. Є підстави твердити, що список у 1650 р. зроблено на основі того ж протографа, що й паризький. У паризькому рукописі, де в другій частині — «Лексиконі словено-латинському» — прізвище А. Корецького-Сатановського стоїть на першому місці, найменше помилок з усіх відомих списків словника. Оскільки в паризькому рукописі обидва лексикони знаходяться разом, можна припустити, що паризький рукопис найближчий до переробки А. Корецького-Сатановського. Зважаючи на те, що переробки Єпіфанієвого тексту зроблено насамперед у плані скорочення перекладної частини, єдиним автором «Лексикона латинського» вважаємо Є. Славинецького. Переробку А. Корецький-Сатановський здійснив, мабуть, протягом 1649—1650 рр. у Москві.

Списки-переробки — московський 1650 р. і паризький — характеризуються усуненням ряду українських слів з перекладної частини, дещо архаїзованим правописом. Найдаальший від первісного протографа київський XVIII ст. Характером перекладної частини він нагадує більше паризький, ніж московський 1650 р. Тут перероблено багато статей, введено (нерідко на перше місце) в перекладну частину російські і церковнослов'янські відповідники замість українських. Додатки й переробки не завжди вдалі.

Відношення між розгляданими списками можна, на наш погляд, зобразити так:

Незважаючи на більші чи менші відмінності між списками й переробками, всі вони загалом зберігають лексичний матеріал протографа Є. Славинецького як суто словенський, так і український. Крім іншого, на зв'язок їх з протографом вказує і те, що реєстрові слова *cucurbitiosus*, *cucurbitarium* в усіх зіставлюваних списках залишено без перекладу, в усіх немає реєстрових слів від *suo* до *superficia*. Складається враження, що автор в протографі пропустив «склеєні» сторінки 1420—1421 словника А. Калепіна.

Меншою мірою збережено фонетичні (правописні) особливості протографа. Але тотожні написання в різних примірниках пам'ятки показують, що багато фонетичних і морфологічних рис української мови мав уже протограф Є. Славинецького, пор.:

Київський список XVII ст.

terricrepus страшно гримячі(й)
 thelipteris папороть
 via дорога, пу(т).

Московський список 1642 р.

страшногримячи(й)
 папоро(т)
 дорога, пу(т).

Паризький список

страшногримячій
 папоро(т)
 путь.

Наступний аналіз праці Є. Славинецького робимо за рукописом, що має дату 1642 р. (Сл. Лат.).

Джерела і реєстр
«Лексикона латинського»

«Оглавленієм книгъ...» та запискою в збірці XVIII ст. творів Є. Славинецького підтверджується, що Єпіфаній «преведе» «Калепінъ без(ъ) толкованіа ω(т) книги издан(н)ыя в(ъ) Василіи лѣта г(с)дна 1577». Однак автори зазначених рукописів навряд чи могли точно знати, яке саме видання (в тому числі і базельське) взяв за основу лексикограф. Мабуть, зазначену дату взято з видання, яке було їм доступне, бо не знали інших публікацій словника А. Калепіна. З кількох примірників книжки А. Калепіна (різних років і місць видання), за якими зіставляли ми реєстр пам'ятки, тільки одинадцятимове базельське видання 1598 р. перевершує обсягом латинську частину «Лексикона латинського» Є. Славинецького. Щоправда, в досліджуваному списку пам'ятки зрідка трапляються похідні латинські слова, яких ми не відшукали в реєстрі зазначеного видання (напр.: *probitas, profatus, -us, profatio, protectio, protectus*). Їх увів або Є. Славинецький, або наступні переписувачі пам'ятки. Чи є вони в пізніших виданнях книги Калепіна, не вдалося з'ясувати. С. Брайлівський довільно порівнював твір Є. Славинецького з виданням словника А. Калепіна 1539 р. Але вже цей дослідник переконливо показав, що праця Є. Славинецького — не просто переклад, а досить вільна переробка словника А. Калепіна.

У лексиконі А. Калепіна 1598 р. після граматичних ремарок подано тлумачення реєстрового слова латинською мовою, а далі — відповідники гебрійські, грецькі, французькі, італійські, німецькі, «бельгійські», іспанські, польські, угорські, англійські. Проте відповідники з усіх цих мов знаходимо не в кожній статті. Трапляються випадки, коли при реєстровому слові немає тлумачення, а тільки переклад якоюсь із зазначених мов. У більшості статей Калепіна наведено посилання на джерело, де засвідчено те чи інше латинське слово. Є. Славинецький узяв із словника Калепіна насамперед реєстр. Усі тлумачення і паралелі з інших мов він опустив. Зрозуміло, що при шуканні відповідників для перекладної частини він виходив із калепінових тлумачень. Дуже рідко з цих тлумачень він бере частину (як правило, одне слово) для реєстру. Наприклад: *Trabica* (*inquit Festus*) *Dicta est navis...* (у Калепіна) — *trabica, navis* ладія, комяга (у Славинецького). Крім реєстру, з книги А. Калепіна запозичено також граматичні та інші ремарки (форми роду прикметників, родовий відмінок іменників, друга особа однини дієслова, належність слова до тієї чи іншої частини мови). Вказівки на архаїчність лексики Є. Славинецький перекладає словом *древле* або пише *вмѣсто, что*, пор.: *Cereo, antiquum uerbum... idem quod greo* (у Калепіна) — *серео вмѣсто* *срео* творю (у Славинецького).

До власної творчості Є. Славинецького (чи переписувачів) треба віднести подання латинських слів в основній формі там, де цього немає у А. Калепіна: *Consanguinei* — *consanguineus*; *Consclerare* — *consclero*; *Contenebrare* — *contenebro*; *Illegitimum...* *vocantur il-*

legitimus; Proci—procius та ін. Іноді закінчення у словах грецького походження латинізуються: Prothyron (у Калепіна) — prothyrum (у Славинецького). У списку 1642 р. синонімічні й близькі за значенням слова, основна і здрібніла чи пестлива форми, словотвірні варіанти іменників, прикметників, дієслів, прислівників часто опрацьовуються в одній словниковій статті, напр.: *gloria, gloriola* (140 зв.), *hesperus, hesperugo, nis* (146), *educatio, educatus, us* (106), *dispar, disparilis* (99 зв.), *corporalis et corporeus* (78 зв.), *dormito, dormisco* (102 зв.), *crocare, crocitare* (81 зв.), *diutine, diutale* (101) та ін. А. Калепін пояснює їх в окремих статтях. У паризькому списку це не спостерігається. Можливо, цього не було й у протографі.

Як і в лексиконі А. Калепіна реєстрові слова, що належать до іменних частин мови, подаються в формі називного відмінка, дієслова — в формі І особи однини теперішнього часу, зрідка — в інфінітиві. При іменниках часто наводиться форма родового відмінка однини (множини — в *pluralia tantum*), при дієсловах — форма ІІ особи однини теперішнього часу.

Отже, на основі тлумачного багатомовного словника А. Калепіна Є. Славинецький зробив новий, оригінальний двомовний словник.

Перекладна частина «Лексикона латинського»

Працюючи над перекладом реєстрового слова, Є. Славинецький опирався не тільки на Калепінове тлумачення й на власне ґрунтовне знання латинської мови, але й глибоке знання грецької мови, відповідники з якої А. Калепін подає при переважній більшості реєстрових слів. У словнику Є. Славинецького виявляються правильні відповідники навіть до рідковживаних латинських слів, при яких у Калепіна немає тлумачення й наведено тільки іншомовну паралель: *Hesperus, ri pen. cor. m. f. Virg. (Ger. Der Abend oder Nachtstern)* — *hesperus* *заря вечерня*. Цей приклад дозволяє припускати, що Є. Славинецький справді навчався за кордоном і був обізнаний також з німецькою мовою.

Добрий знавець польської мови, Є. Славинецький, очевидно, лише частково при шуканні відповідників звертався до не завжди досконалого польського матеріалу А. Калепіна. Він перекладає й ті слова, при яких у А. Калепіна немає польських паралелей, пор.:

«Ambrosii Calepini Dictionarium undecim linguarum...» (Cal.)

Abarnata, bellariolum genus (відповідників з інших мов немає) (3)
 Adunguem... Pol. Doskonale (40)
 Adurgeo... Pol. Ozegam (41)
 Alapathus... Polon. Lopiam [1] (62)
 Alauda... Pol. Skowronek
 Alausa (польського відповідника немає)
 Alcea... Polon. Wielk slaz (65)
 Alisma... (польського відповідника немає) (67).

«Лексикон латинський»

ро(д) сла(д)копита(н)ны(й) повечерни(х) (1 зв.)
 до ногта, сове(р)ше(н)нѣ (11 зв.)
 нальгаю, понуждаю
 щавь кобыли(й) зеліє (15 зв.)
 жа(й)воронокъ
 ми(н)ту(с) рыба
 слѣ(з) зеліє (16)
 коно(п)ка зеліє (17).

Незрівнянно більше й повніше використав Є. Славинецький латино-польсько-грецький словник видатного польського лексикографа Г. Кнапського. Загалом твір Г. Кнапського відрізняється від словника Є. Славинецького як реестром, оформленням статей, так і трактуванням реестрового слова, пор.:

«Thesaurus» Г. Кнапського (Сп.)

«Лексикон латинський»

Abactor. Bydłokradźca

abactores скотокра(д)цы, скотозаиматели (1)

Abalieno. Odrażam/Oddalam

abalieno о(т)чуждаю, о(т)даляю, о(т)лучаю

Achras, adis... Gruszka leśna

achras, dis грушка лясная (6)

Amellus, Gwiazdeczki ziele

amella зв'язки зеліє (19 зв.)

Amia... Spólnica ryba

amia сполница рыба

Blechnum... Poley

blechnon струсее перо, полъ(й), зеліє (42)

Blitum... Żminda ziele

blitum жминда зеліє

Caecilia.. Wąż ślepy.

ca(e)cilia врте(л)ница, зми(й) слъпы(й) (45 зв.).

Не дивно, що Є. Славинецький використав із словника Г. Кнапського переважно ботанічну й зоологічну номенклатури. З тлумачень А. Калепіна було важко, а то й неможливо встановити, про яку рослину чи тварину йшлося, особливо коли назви, почерпнуті з давніх і середньовічних латинських джерел, відбивали флору і фауну далеких од України земель або реалії, яких стосуються назви, не були загальновідомі. Матеріали залучені із словника Г. Кнапського, оформляються здебільшого в дусі української чи «словенороської» мови. Де це було можливо, автор подав також українські відповідники, нерідко на першому місці, як це бачимо на прикладі поданих вище статей *amella*, *blechnon*, *ca(e)cilia*. Потрібно мати на увазі, що в польській та українській народній номенклатурі, зокрема ботанічній, є чимало спільного. Варто зазначити, що в давніх польських зібраннях номенклатури не нехтувано й українськими. Так, А. Шнебергер у своєму латино-польському ботанічному словнику «*Catalogus stirpium...*» (Краків, 1557 р.) подав близько 30 українських назв [203, 591]. Деякі українські назви рослин потрапили навіть у зазначене одинадцятимовне видання словника А. Калепіна з поміткою *ruthenis*, *ruth.*: *Batos.*, *Polon. Ieżyny, Ruth. ożyna; Nyosciamus...* *Pol. Bielon, Ruthenis niemica* та ін. Окремі з них знаходимо і в Є. Славинецького (напр.: *batos* *ожинь*).

Як відомо, в перекладній частині «Лексикона» П. Беринди зрідка наводяться й латинські відповідники до церковнослов'янських слів, однак Є. Славинецький майже не брав їх до уваги (якщо тут збіги не випадкові), пор.:

«Лексикон»

«Лексикон латинський»

Багоръ... Шарлатоваа фарба, Purpуга... (5)

purpuga багряница (248 зв.)

Безсловесное: Bestia, albo дикое а куртуное звѣра (6)

bestia... звѣрь диви(й) (40 зв.)

Блґостына: Добротливість..., мл(с)ть... Benignitas, Clementia (9)	clementia милосердіє... (62 зв.)
Блґоутишє : ... Погода, Serenitas.	serenitas я(с)но(с)ть, погода, ведро (274).
Загалом же матеріал для перекладу латинських слів Є. Славинецький черпав і з реєстру «Лексикона» П. Беринди. Доказом цього може бути те, що при деяких словах перекладу є тотожні покликання на джерело, де засвідчено те або інше слово, пор.:	
«Лексикон латинський»	«Лексикон»
astylis жельтяница, <i>Исхо(д), ві</i> (34)	Жельтяница: Салата лґснаа..., <i>Исхо(д), ві</i> (36)
batus котиля мґра, <i>Езе(к): ме</i> (39 зв.)	Котуль, -а: <i>Езе(к) ме, ді</i> Кубо(к) (217)
са(е)ре че(р)влєны(й) лу(к) зєліє, че- буля (46)	Лукъ: ... Лу(к) червлєный: цибуля (59)
crustula(ta) хамони, <i>Ієре(м) з</i> , калачи (81 зв.)	Хамоны: Плацки <i>Іє(р): з</i> (240)
opocrotalus гукало птица (208 зв.)	Онокроталь, Рω(с): гупало пта(х)... (225)
phyllant(h)es фиреака. <i>Дорω:гла(в) ай</i> (228 зв.)	єнріака: Дриакєвъ, <i>Дорω(θ): г(λ): ай</i> (210)
proboscis, dis но(с), усяцалница <i>За(х).д</i>	Усаяцалница: Носъ яконколве(к) рєчи <i>За(х): д</i> (141)
proconsul аневпа(т), <i>Дб̄я(н), г̄и</i>	Аневпатъ: Староста:... <i>Дб̄(у): ө̄ї, л̄и</i> <i>г̄и...</i> (177)
Stellio, nis калавоти(с) звґрь, <i>Лєви(т)-</i> <i>ай.</i>	Калавотисъ: Ящорка. <i>лєви(т): ай</i> (214).

Показовими у цьому відношенні є посилання на церковнослов'янський текст «Аввы Дорофея...» та російське говіркове слово *щє(г)-нуша* при реєстровому *silina* в київському та паризькому списках «Лексикона латинського» (Сл. Лекс. I, 149), яке залучив у свій «Лексикон» П. Беринда (Щєгнуша: *щєбла, або кухня, Іωси(ф) моск*:... — 159) із твору Й. Саніна-Волоцького. Є свідчення й того, що Є. Славинецький використав і українську частину «Лексикона» П. Беринди, пор.: *infundibulum* наливало, *наливка*, *изливалница*, *Лє(в). г* (161 зв.) у «Лексиконі латинському» та *Изливалница: Наливка, Лє(в) г* (46) у «Лексиконі». У пам'ятці трапляються й окремі посилання на джерела, відмінні від посилань у «Лексиконі» П. Беринди: *marisc(us)* рогоза *Іωвъ, м ситовіє* (184 зв.) у Славинецького і *Ситовіє*: ситникъ, *Исхо(д), е* (113) у Беринди.

Для перекладної частини Є. Славинецький обрав церковнослов'янську мову своєї доби. Цим він на ділі продемонстрував, що словенороська мова має такий же багатий словниковий скарб, як і тогочасна латинь. За допомогою його словника студенти шкіл України, Росії, Білорусії засвоювали «словенороську» мову — другу літера-

турну мову східних слов'ян тієї епохи. Це було дуже важливо, бо в українських і білоруських школах церковнослов'янська мова поступово стала втрачати свої позиції на користь латинської. У церковнослов'янську мову XVI—XVII ст. дедалі ширше проникали елементи живих мов української, російської та білоруської. З живої народної і літературної мови в церковнослов'янську на Україні проникали й пізніші (XVI—XVII ст.) запозичення з давньогрецької, латинської та з інших мов. Народні елементи певним чином оживляли її, вдосконалювали, збагачували. Вони проникали не тільки в лексику й фразеологію, а й у фонетику, морфологію, синтаксис. Усе це виразно виступає в «Лексиконі латинському» Є. Славинецького. Реєстр іноді вимагає у перекладній частині й таких слів, яких у звичайній (культурній) церковнослов'янській мові не було. В таких випадках Є. Славинецький або брав українські народні чи книжні слова, або вдався до кальок, творення слів за церковнослов'янськими й живомовними зразками. При відсутності повного словника східнослов'янської (зокрема, української) церковнослов'янської мови тепер не завжди можна чітко відрізнити ті слова, які вже існували, від тих, що їх створив і ввів у вжиток Є. Славинецький.

Для прикладу візьмемо кілька статей: *blesti vlekonogъ, vlechinoга* (42), *veteramentarius швєць, сапоголатате(л)* (350), *exclaimare* кричати, вопити, *гласити* (119), *pra(e)polleо* *премагаю*, одолвають (257 зв.), *propnigemon чєлю(с)т(ѣ) пєщная* (244), *serphus риби(т)в птица* (55). Слово *влеконогъ* утворено за церковнослов'янським, а *влєчинога* — за українським зразком (причому з церковнослов'янським неповноголоссям); лексему *сапоголатате(л)* — за церковнослов'янською моделлю, однак перша основа його — книжна, друга — типова українська. Дієслова *премагаю*, *гласити* — українські *перемагаю*, *голосити*, але в церковнослов'янському звуковому оформленні. Вираз *чєлю(с)т(ѣ) пєщная* — український (*чєлюсті в печі*), однак прикметник записано в церковнослов'янській формі. В останньому прикладі йдеться про українську назву птаха — *рибалка*. Переклади Є. Славинецького вдалі, але нерідко дуже відмінні від тих, що наводяться в сучасних латинсько-українських словниках. Це зрозуміло, адже за триста років далеко вперед пішло наукове вивчення латинської лексики. Потрібно мати на увазі, що переклад зроблено на основі тлумачення, і він може бути не зовсім точний, коли йдеться про латинські слова, маловживані в тогочасній літературі цією мовою. Проте зафіксоване в перекладній частині не втрачає вартості для вивчення історії словникового складу й тепер. Наприклад, у сучасних словниках *ornus* перекладають *граб*, а в словнику Є. Славинецького — *яво(р)*, *ясе(н)*, *грабъ* (211).

«Лексикон латинський» Є. Славинецького — найбільший за обсягом староукраїнський словник. Реєстр його нараховує близько 27 000 слів (у «Лексиконі» П. Беринди — близько 7000). Далеко багатша його перекладна частина.

Реєстрове слово перекладається одним або кількома відповідниками, напр.: *annesia забвеніє* (20), *arogarithum выти(с)* (26 зв.),

alligatura привязка (17 зв.), *antium mel*, *липець* (24 зв.), *affrīco на-тираю, намащую* (14), *façilia домъ, родъ, челя(д), домощадство*, (126 зв.), *gerotia, ogu(m) преносини бра(ч)ниш* (259), *uergus кружка, відро, чванъ* (315) та ін. Як бачимо, автор широко вводить українську народну мову, що значно збагатило перекладну частину. У перекладній частині використовуються слова, спільні для всіх східних слов'ян, і такі, що виникли вже на українському ґрунті. Це мати на увазі, що церковнослов'янська мова й українська генетично споріднені, тому спільнослов'янські слова (типу *столь*, *вода*, *земля*, *рука*, *рѣка* та ін.) можуть трактуватися однаковою мірою і як церковнослов'янські, і як українські. В українській мові в XVII ст. було немало запозичених слів з інших мов (польської, російської, німецької та ін.), що теж відбилося в словнику (питання прямих запозичень і запозичень через інші мови не розглядаємо), напр.: *sepsus, us чи(н)шъ, побо(р)ъ, дохо(д)* (54), *samillus младе-не(ц)ъ, пахолікъ* (48), *philippeī зла(т)ца, рубль* (228), *cencellarii началописателе, дья(к) ду(м)ны(й)* (48 зв.), *suffraganeus муковозитє(л), фурма(н)* (228 зв.), *tectum зда, кровъ, да(х)* (294 зв.) та ін. Нерідко в перекладній частині словника вчений як відповідники до латинських подає латинські або ж грецькі слова, засвоєні тодішньою мовою, причому інколи реестрове слово перекладає тільки словом грецького походження, напр.: *alabastrites алява(с)тръ* (15 зв.), *ammoniасum аммонѣякъ, глѣ(н), сокъ* (20), *analogismus аналогі(с)мъ* (21 зв.), *bacalaure(us) дидаскалъ* (38), *diapsalma павса*, престаніє ω(т) пѣнїя (95 зв.); *mathematicus математикъ* (185), *lyra, а(е) лира, гу(с)лъ* (181 зв.), *prosodia просодія* (224 зв.), *later кереміда, пли(н)ва* (174) та ін. Іноді при них є, як бачимо, й слов'янські відповідники.

Імена персонажів римської міфології, за східнослов'янською лексикографічною традицією від XVI ст., в перекладі часто мають грецькі відповідники, напр.: *capillus Veneris вла(с) Афродиты* (549 зв.), *Febru(us) Плуто(н)* бог пога(н)ски(й) (128), *Louis гетта Диевъ бисє(р)* та ін. Звичайно українські слова дано після церковнослов'янських, напр.: *therioma вредъ, болячка* (297 зв.), *aegrimonia печаль, туга* (12), *agreator гу(м)ночи(с)тите(л), молоти(л)ни(к)* (29 зв.), *agx кра(й), гра(д), горо(д)* (32 зв.), *bacelli бє(з)умнїи, дураки* (38), *colariso, за ланиту ударяю, поли(ч)кую* (64 зв.), *effodio ископаваю, выкопую* (106 зв.), *impra(e)sentiarum в сїє время, зара(з)* (155), *imputresco, is согниваю, порохнѣю* (155 зв.), *molesto, as стужаю, докучаю* (191 зв.), *prothima куренїє, курява* (245), *tortor мучите(л), катъ* (299 зв.), *ueles, tis воинъ, козакъ* (307). Проте часто на першому місці стоять українські слова, напр.: *via дорога, пут(ь)* (310), *tuseda воловина* волує мясо (303 зв.), *adurgeo нальгаю, понуждаю* (11 зв.), *ago дѣю, дѣ(й)ствую* (15), *ancyromachus дуба(с), лодья* (22), *bellum во(й)на, ра(т), бра(н)* (40), *adiectio прикмє(т), приложнїє* (9), *pedulum по(д)вя(з)ка, во(з)вузъ сапожная* (219), *pumilio, opis карєль, мали(й) члкъ* (248), *suffibulum сподница, одѣянїє бѣ.*

лоє (288 зв.), threistrum *лѣтникъ*, риза же(н)ска (297 зв.), uelitaris *козацьки(й)*, воє(н)ни(й) (307).

У багатьох статтях реєстровому відповідає тільки українське слово. І не лише тоді, коли перекладається зоологічний чи ботанічний термін (там переважно українські відповідники), але й у ряді інших випадків: aegolios *пущикъ*, *пугачъ*, *сова* (12), biblo *белкочу*, *момочу* (40 зв.), bison, ontis *зубръ* (41 зв.), asthmaticus *дыховичны(й)* (33 зв.), castellanus *горо(д)ны(й)* (51 зв.), effleo *виплакую* (106 зв.), depositum *зalogъ* (91 зв.), degener *виродокъ* (88), panagrum *волокъ*, *сѣтъ* (214), radula, a(e) *скробанка* орудие (252 зв.), scalp(г)um *долото* (268 зв.), schidia(e) *трѣски*, *ути(н)ки* (269), st *цигѣ* (282), strigmentum, і *брудъ*, *оскробини* (284), temo, nis *дишел(ѣ) возови(й)* *toral постеля*, *ко(л)дра* (299). Варто зазначити, що в одній із сусідніх статей у перекладі буває церковнослов'янське слово або слово в церковнослов'янському оформленні, в другій — українське, напр.: agies *ове(н)*, arieto, as *бию* аки *бара(н)* рогами, *обаляю*, *низлагаю* (30 зв.). Зустрічаються випадки, коли за церковнослов'янським відповідником іде ширше тлумачення українською мовою і навпаки, напр.: solutus *слонце(м) опалень*, *загорѣли(й)* (278), geriscornus *роговъ закривле(н)ни(х)*, *крутороговий* (254 зв.), galium *истикъ*, и(м)же *плугъ очищають* (253), pastillum *медовникъ*, *хлѣбъ сладки(й)* (217), cilones *головати*, *главы до(л)го(и)* (59), adhamo *ужу*, *удицею ловлю* *рыбу* (8 зв.), arplumbo *олово прилѣпляю*, *лужу* (27 зв.), bullo *пузыри(т)ся вода*, *пѣню(с)* (44 зв.). Це виразні елементи тлумачного словника.

У словнику застосовуються й описові переклади, причому в них переплітається нерідко церковнослов'янська лексика з українськими словами й формами; описи бувають і чисто українські, напр.: supergato *плаваю поверху* (290), titio, opis *головня гашеная* (298 зв.), anthracinus *че(р)ны(й)* *яко* *угль* (24 зв.), ossento, as *спѣваю собѣ* (205), ila... *част(ѣ) бока в(ѣ) свинѣ* (152), ipsoho, as *на удесе(х) сижу турски* (158), amphigrae *около* *скакати* (20 зв.), amabo *милы(й) мой* (19), aglidia, ogu(m) *удо(л)ки* в *гла(в)ка(х) че(с)ноковы(х)* (15), spleneticus *на селезѣнку недугующи(й)* (281), protocolum *книга горо(д)ская* (245 зв.), scalper, gi *ножикъ писарски(й)* (268 зв.), anti-graphum *выпи(с)* с *книгъ* (25) та ін.

Описові переклади латинських слів на означення предметів побуту, звичаїв, рослин і тварин інших країн іноді мають загальний характер, напр.: amerina *ви(д) ве(р)бы древа* (19 зв.), sabus *житная мѣра* (45), bendidia *пра(з)дники тра(ц)кѣи нѣкѣи* (40), sagi *купина нѣкая или древо* (267 зв.) та ін.

Заголовне слово не в усіх випадках перекладається, автор відсилає користувача до іншого однозначного, але перекладеного слова, роблячи при цьому помітки *зри*, *что*, *то(ж)* *что*: саго, is *зри carvino* (50 зв.), blessus *что bla(e)sus* (42), archibellion *то(ж) что anchusa* (29). Після відсилкового слова часом наводиться переклад, напр.: custodela *что custodia стража, охраненіє* (83 зв.). Якщо після даного слова йде нижче інше, однозначне з ним, робиться помітка

тожъ, то(ж), тож; коли наступне слово має таке саме і дирше значення, після помітки *тожъ, и тожъ* іде додатковий переклад, напр.: *balare бляяти овцамъ, balito тожъ* (38 зв.); *angulatus уго(л)ны(й)*; *angulosus тожъ; angularis, angulari(us) тожъ* (22 зв.), *calicul(us) чащица*; *calicul(us) и тожъ, ско(р)луна всякого овоща* (47), *caduceator посо(л), caducifer тожъ, и жезлоносецъ* (45 зв.) та ін.

При назвах із галузі природознавства, медицини, астрономії, філології тощо є відповідно постпозитивні (зрідка — препозитивні) помітки *зеліє, зело, трава, кущъ, древо, звѣръ, птица, рыба, немо(щ), недугъ, звѣзда, стихъ* та ін., напр.: *ро(з)мари(н) зело* (48 зв.), *ша(л)вѣя трава* (107 зв.), *зеліє подоро(ж)никъ* (19 зв.), *лѣщина древо*, *лѣска* (79), *выдра звѣръ* (181), *нуро(к) птица* (66), *кара(с) или карпъ рыба* (58), *спячка недугъ* (66), *жабка по(д)языко(м) немо(щ)* (39 зв.), *пе(с) звѣзда* (48 зв.), *ды(м)никъ каме(н)* (49 зв.), *катопири(т) бисе(р)* (52 зв.), *инъ мѣра* (146 зв.).

Проте назви загальновідомих рослин і тварин таких поміток при собі здебільшого не мають: *барвѣнокъ* (62 зв.), *дубъ* (55 зв.), *лобода* (58), *хмѣл(ѣ)*, *ворона* (78 зв.), *пли(с)ка, кропивица* (59), *плотица* (16), *во(л)къ, крукъ; во(л)чица* (180 зв.) та ін. Зрідка, щоб не повторювати спільної частини споріднених слів, після повністю написаного слова подається тільки префікс чи суфікс іншого, напр.: *effundo виливаю, про-, из-* (107), тобто замість *проливаю, изливаю*. Зауважимо, що прикметник-означення в словосполученнях перекладу відносяться до обох лексем, напр.: *multa, a(e) казн(ѣ) пѣняжная, вина* (193 зв.), тобто *казнь пѣняжная, вина пѣняжная; пѣни(s)са(e) смокви, че(р)ничия го(р)кия* (184 зв.), тобто *смокви го(р)кия, черничия го(р)кия*. У паризькому списку це відзначається значком ∪.

У стовпчику перекладної частини трапляються граматичні ремарки, однак відносяться вони насамперед до реєстрового слова. Здебільшого це ремарка *сущ(ѣ), суще(ст), существ. або прилагате(л), при(л), при.* для розрізнення омонімів—іменника й прикметника, що містяться в реєстрі поруч, дуже рідко — *нарѣч.; нарѣчіє; множ., множест.*, що вказує на множину, та ін., напр.: *abacus... займа(н)ны(й); abacus сущъ., сто(л) поваровъ* (1), *abaculi мно(ж).* камыки... (1), *aborsus недоноше(н)ны(й) пло(д), aborsus прилагате(л).* недоношені (3), *abusus при.* злоупотре(т)ребле(н), *abusus, us суще(ст).* злоупотре(т)ребленіє (4), *ап нарѣчіє* или, *аще* (21) тощо. Неперекладені відповідні ремарки латинською мовою стоять у реєстровому стовпчику, напр.: *desertina plur.* (86). Зауважимо, що між реєстровими словами статті нерідко *et, uel* перекладаються, тобто маємо *и, или*; між латинськими словами зустрічається ремарка *вмѣсто, за*, напр.: *samtaro и samtaron* (48), *santa вмѣсто cantata* (49), *dein за deinde* (88 зв.) та ін.

Ще раз підкреслимо: Є. Славинецький на основі тлумачного словника А. Калепіна зробив власний, оригінальний двомовний словник, застосовавши типову для такого словника структуру на рівні вимог свого часу. Праця Є. Славинецького — неоціненне

джерело для вивчення історії української мови; бо вона фіксує дуже багато українських слів, не відбитих іншими писемними джерелами.

Пам'ятка досить повно відбиває українську побутову і виробничу лексику XVII ст., зокрема назви приміщень та їх деталей, назви страв та продуктів харчування, домашніх речей, одягу, зброя, сировини, продуктів виробництва, засобів пересування, військової лексику, напр.: *колибы* (184), *стайня* (238), *ятки* (50 зв.), *сѣны двора* (53), *склепъ*, *комора* (133), *горница* (95), *го(с)ти(н)ница*, *ко(р)чма* (293), *кроква* (245 зв.), *коми(н)* (48), *одверіє*, *по(д)поръ* (51); *юха*, *поли(в)ка* (80), *тѣсто пряженое* (70), *колачъ*, *пирогъ* (65 зв.), *солодъ* (44 зв.), *колбаса* (43), *вариво* (36 зв.), *су(х)ва*, *розинокъ* (33 зв.), *ола(д)ки смаженики* (31 зв.), *росо(л)*, *пища солона* (212 зв.), *каша*, *крупы* (196), *бѣгосъ* (163 зв.), *ква(с)* (128 зв.), *бобов(ѣ)ныкъ* (125 зв.); *дѣжа* (182), *нали(в)ка* (112 зв.), *чашка*, *келишокъ* (84), *цѣбе(р)* (49 зв.), *до(й)ница*, *до(й)ло* (49 зв.), *кружка* (49), *горицокъ* (45), *ополоникъ* (303), *солница*, *солило* (266), *постилало*, *матерацъ* (82), *подушка* (82), *постеля*, *покривало* (164 зв.), *мати*, *рогожи* (132 зв.), *лава* (268 зв.), *су(н)ду(к)* (61 зв.); *тѣсноха* (51 зв.), *шатка*, *капелюшъ* (136 зв.), *по(н)чоха* (277 зв.), *гуня ко(с)-мата* (20 зв.), *коца(к)*, *платокъ* (21 зв.), *се(р)дакъ* (43), *ходяки* (50); *коса*, *серпъ* (126 зв.), *соха*, *дерево*, *вила* (135 зв.), *граблѣ*, *волока*, *борона* (169 зв.), *мотика*, *се(р)пъ* (177), *лемешъ* (44 зв.), *пряса*, *тиска* (237), *ножици*, *клѣщи* (133), *ковало* (6 зв.), *пила* (144), *осла* (79 зв.), *щотка* (68), *ступа* (42), *вѣрши* (119), *удица*, *гачокъ* (144), *кочерга* (263 зв.), *мотовило* (139 зв.), *решето* (80 зв.), *гвоздъ* (108 зв.), *чопъ* (113), *па(л)*, *по(д)пора* (213 зв.), *тичъ* (218); *галу(н)* (18 зв.), *бляха* (43), *олово* (207), *смола* (230), *живица* (41 зв.), *бумага*, *баво(л)на* (38 зв.), *купє(р)ва(с)*, *чєрnilo*, *купоро(с)* (56), *салѣтра* (26), *живое сребро* (149), *мѣлъ*, *вапна*, *кре(й)та* (143), *повста*, *прядиво* (177), *руно*, *во(л)на* (307), *крохма(л)* (21); *карѣта*, *во(з)* (40), *возъ*, *колєсница*, *ри(д)ванъ* (115 зв.), *комяги*, *лодii* (64), *лодя*, *чо(л)нъ* (137), *поромъ* (233 зв.); *куля*, *стрѣла* (176), *самострѣлъ* (38 зв.), *броня* (12), *булава*, *же(з)лѣ* (62), *таранъ*, *баба*, *убивало* (130 зв.) та багато ін.

«Лексикон латинський» містить майже всю сукупність назв на означення спорідненості й свояцтва, окремі назви звичаїв, напр.: *домъ*, *родъ*, *челя(д)*, *домочадѣство* (126 зв.), *прапрадѣ(д)*, *прабаба* (1 зв.), *правнукъ* (2 зв.), *братовая* (140 зв.), *дя(д)ко...* (37 зв.), *сєкровъ* (202), *тє(с)т(ѣ)* (277 зв.), *сватъ* (246), *сваха* (246) та ін., *обручини* (281 зв.), *прєноснии бра(ч)нии* (259) та ін.

У пам'ятці є громадсько-політична і юридична лексика, напр.: *воєводи*, *сотници* (279), *подсотникъ*, *намѣсникъ* (285), *горо(д)ничii*, *горо(до)прє(д)статєли* (51 зв.), *по(д)ска(р)бѣ(й)* (13), *по(д)воєвожи(й)* (40 зв.), *городови(й) писа(р)* (293), *о(т)писъ* (25 зв.), *позиваю на судъ* (77), *залогъ* (31), *заложникъ* (204), *ми ви(н)ни*, *за нами* (200 зв.), *да(н)*, *мито* (278 зв.), *да(н) жи(т)ная*, *дохо(д)*, *побо(р)*, *правило*, *визєрунокъ* (49), *куна зєлѣ(з)на* (65) та ін.

Словник — прекрасне зібрання ботанічної номенклатури. Тут представлені різні назви культурних рослин: *горо(х)* (58 зв.), *ове(с)* (36), *макъ, пѣтрушка* (26), *ле(н)* (22 і 211), *бобъ* (6 зв.; 621 зв.), *ячмѣ(н)* (20 зв.), *гречка* (80 зв.), *ярица, жито ярое* (227 зв.), *диня* (220), *цебуля* (46), *че(с)нокъ* (17 зв.) та ін.

Дуже повно відбито назви диких рослин: *ша(л)вѣя трава* (107 зв.), *материнка трава* (58 зв.), *щи(р) зело* (58), *роевникъ трава* (57), *по(д)бѣлъ зело* (56 зв.; 29 зв.), *руменъ и маруна трава и ко(р)на(к) трава* (56 зв.), *бо(з) трава* (56), *лепъ, омѣла* (51 зв.), *мята* (50), *пово(й) зело* (49), *кропива* (48 зв.), *грибъ* (135 зв.), *ломикаме(н) зѣло* (46 зв.), *ноготокъ* (44 зв.), *переступъ трава* (43 зв.; 20 зв.), *папоро(т) зелие* (42), *буквица; рута зелие* (40 зв.), *ома(н) зелие* (39 зв.), *лобода зеліе* (34 зв.), *бориць зелие или ме(д)вѣжая лапа* (33 зв.), *звонки зелие* (321), *ро(с)хо(д)ни(к) зелие* (31; 271 зв.), *цемерица зеліе* (25, 116), *покри(к) зеліе* (18 і 24 зв.), *куру(й) слѣпъ зеліе* (21 зв.), *слѣ(з) велики(й)* (21 зв.), *поростъ зеліе* (16 зв.), *васи(л)ки...* (6), *осетъ* (4), *поли(н)* (3 зв.), *лобода* (58), *барвѣнокъ* (62 зв.), *зеліе подоро(ж)никъ* (19 зв.), *выка трава, зелие* (310 зв.), *го(р)дови(д)*, *лоза че(р)мная* (310), *живоко(с)тъ* (292), *лоби(с)-токъ трава* (277 зв.), *бабка, язичо(к) трава* (231), *соки(р)ница трава* (208 зв.), *спорижъ* (196), *пижмо* (193), *комоница* (187 зв.), *табака, нѣмица* (149 зв.), *стокрот(ѣ) трава* (138 зв.), *вересъ трава; козело(к) трава* (114 зв.), *ромѣ(н) трава* (58), *хвоиць* (53), *дяге(л) ко(р)е(н); рожка дивая, со(н) зелие* (22 зв.) та ін.

Такою ж мірою засвідчуються назви різних кущів, дерев: *купина, малини, ожини* (263 зв.), *глогъ древо* (78 зв.), *лѣщина древо, лѣска* (79), *слива древо* (246), *те(р)нослива* (281), *груша древо* (26), *ябло(н) лѣсная* (29), *крушина древо* (177), *букъ* (115 зв.), *береза* (40), *дубъ* (55 зв.), *ялина* (152), *грабъ* (51), *кле(н)*, *яво(р)* (140), *ясе(н) древо* (44 зв.), *ω(л)ха древо* (17 зв.), *тополь, осика* (6), *влязъ древо* (313), *тис древо* (277 зв.) та ін.

Праця Є. Славинецького повно фіксує назви тваринного світу (комахи, риби, земноводних, птахів, ссавців): *чмѣль* (44 зв., 42 зв.), *паукъ* (28 зв.), *блоха* (247 зв.), *блощица, сме(р)доха, кло(н)* (59), *стоногъ* (208), *моліе восковоє* (4 зв.), *све(р)иць, коникъ* (58 зв.), *верете(л)ница, ужъ* (6 зв.), *жаба* (253), *щука рыба* (47), *лосо(с) рыба* (22, 266), *ми(н)ту(с) рыба* (15 зв.), *осѣтръ* (6 зв.), *плотица* (16), *визъ рыба* (315), *кара(с) или карпъ рыба* (58), *пстругъ рыба* (303 зв.), *уго(р)*, *пѣскаръ* (209), *сомъ рыба* (140), *язъ, карпъ* (115); *бусе(л)* (58 зв.), *иволга птица* (57 зв.), *пилю(к)*, *каня* (54), *пуци(к)*, *пугачъ, сова...* (44), *чи(р)ка птица* (42 зв.), *орелъ* (28 зв.), *жо(л)на птица* (26), *гуска* (24), *качка* (22), *жа(й)воронкъ* (15 зв.), *дрѣмли(х) птица...* (13), *горлиця* (12), *щиго(л) птица* (4 зв.), *лебедь* (84), *кропивниця* (59), *ворона* (78 зв.), *сорока птица* (229), *вдодѣ, удодѣ* (315), *зѣмородокъ птица* (46 зв.), *чи(ж)* (50 зв.), *нуро(к) птица* (66), *яструбъ* (302 зв.), *шпакъ птица* (284 зв.), *га(й)воронъ птица* (280 зв.), *чапля птица* (231), *пава* (218), *чайка птица* (215 зв.), *дрофа птица* (212), *ко(с) птица* (188 зв.), *индикъ, индичка* (186 зв.), *пли(с)ка*

птица, крутиголовъ (171), *ли(с)ка птица* (137), *дро(з)ѣѣ* (129 зв.); *се(р)на* (49), *вепръ дики(й)* (26), *ло(с)* (16), *ту(р) звѣръ* (294) та ін.

У словнику є численні терміни з галузі анатомії, фізіології людини, назви, пов'язані з діяльністю організму, назви хвороб тощо: *сѣница* (94), *голенъ, голѣнка* (81), *ко(ст) хрептовая, чеме(р), мозг* (118 зв.), *хребѣтъ* (103), *стегно, бѣ(д)ро* (128), *челе(ц), в не(м) же родитѣся ѡ(т)роча* (271 зв.), *сли(з) около чрева...* (2 зв.), *недоноше(н)ны(й) пло(д)* (3), *мокротины* (95 зв.), *блѣватина* (315), *породѣля* (247), *дихавица* (105 зв.), *ячмене(ц) в оку* (56), *кила, про(р)ва* (44), *жабка по(д) языко(м) немо(ц)* (39 зв.), *сухоты немоцѣ* (34 зв.), *оспица* (34 зв.), *пухлина* (27), *проказы ви(д)* (18), *струпи* (8), *брадавка* (7), *бѣгунка* (177), *спячка недугѣ* (66), *рожжа недугѣ* (115), *лиша(й), струпѣ* (154), *корчѣ недугѣ* (280), *ослабина* (150) та ін.

Чимало в «Лексиконі латинському» термінів із галузі філології, напр.: *инорѣчїе, иносказанїе* (17), *подобїе, образецѣ вити(й)ски(й)* (23 зв.), *о(т)ношенїе, образецѣ вити(й)ски(й)* (21 зв.), *анаетѣ, нога стихотворная* (121), *припѣ(л), гласа ударенїе* (4 зв.), *нарѣчїе* (11), *о(т)ятелны(й) паде(ж)* (2 зв.) та ін.

Привертають увагу назви небесних тіл, сузір'їв, напр.: *не(с) звѣзда* (48 зв.), *возѣ нѣсни(й) з звѣздѣ* (274), *возота(й), знаменїе нѣ(с)ное; возѣ на нѣѣ* (29 зв.), *козоро(г) звѣзда* (121), *водолѣя, знаменїе нѣ(с)ное* (28), *кометы, звѣзды власи(с)тые* (6 зв.), *ме(т)ла на нѣси* (55), *де(н)ница, зоря у(т)ре(н)ная* (36 зв.) та ін.

Немало в пам'ятці й географічних термінів, напр.: *слатина, окно, гдѣ вода солоная* (266), *тѣснота межи горами* (249), *калужа, езеро, блато* (214), *езеро, ставѣ* (282), *ровѣ, яма, прекопѣ, окопѣ* (133).

«Лексикон латинський» — скарбниця дієслівної староукраїнської лексики, напр.: *нагорожаю* (68), *сѣдѣю, сивѣю* (49), *посмѣваюся* (17 зв.), *глажу, прилизую, лижу* (17), *бѣлю* (16), *гадаю, пророкую* (8), *громажу* (7 зв.), *мажу* (2 зв.), *чешу, во(л)ну чищу* (50 зв.), *лажу* (274 зв.), *дити(н)ствую* (259 зв.), *кляю, пробиваю носо(м)* (263), *пряжу* (161), *волочу ногу* (293 зв.), *моргаю* (201 зв.), *сило(с)* (199 зв.), *молочу* (124), *трепещу, боюся* (120 зв.), *нарѣкаю* (230), *лѣтую* (13), *зимую* (149), *сѣрбаю, хлищю, хлѣбаю* (279). Зокрема, у великій кількості засвідчені дієслова на означення процесів, пов'язаних із звуковими явищами, напр.: *плачу, квѣлю* (205), *хлѣхоущя, регочуся* (45), *моркочу* (67 зв.), *шепетлѣти, шепетати* (38 зв.), *шумлю, шепчу* (165), *гунаю, аки сова, гуду, кричу* (44), *тупкаю* (291), *квокчу, квочу* (140), *квицю* (142 зв.), *щѣбѣчу* (134), *кракаю* (78 зв.), *скве(р)кочу, цѣвѣркаю* (229 зв.), *глекочу, яко бусѣлѣ* (140), *блѣяти* (38 зв.) та ін. Привертають увагу й безособові форми дієслів: *зорѣветѣ, свѣтаетѣ* (97 зв.), *вечѣрѣетѣ* (11), *све(р)битѣ мя* (246), *гади(т) ми ся* (197 зв.) та ін.

Численними в «Лексиконі латинському» є різні префіксальні дієслова, напр.: *вставляю* (9), *визубити* (105 зв.), *выродитися* (38),

видо(л)бати (50 зв.), ω(т)туляю (261), ω(т)рѣзую (3 зв.), ω(т)-доюю; ωкопую (2), ω(т)грызаю (3), о(д)скакую (3 зв.), ωпалю (4), ωкружаю, обхо(ж)ду (19), ωскубаю (110 зв.); прирѣзую, обрѣзую (4 зв.), прирастаю (8), прилѣпляюся (8 зв.), прикопую (14), прику-сую, пригризую (9 зв.), прилучаю, привязую (9), пропиваю (71), под-смикаюся, прилѣзую (286 зв.), по(д)мываю, наво(д)няю (17 зв.), распрягаю, розлучаю (2); урѣзую (83 зв.), ускоряю, по(с)лѣшаю (4 зв.), урываю (51), удвоюю, придвоюю (8) та ін.

Крім звичайних у давніх текстах прислівників на -о, -е, -ѣ, у пам'ятці багато інших прислівників та адвербіалізованих форм, напр.: дробно (190), боязко (203 зв.), слабо, лагодно (258), мятєжнѣ, бурливе (304), єдиноста(й)нѣ (314), кра(с)но, добро (40), добро-хотнѣ (40 зв.), бабско (23), дружеско (20), скоро, спѣшно (54), скупо, щадно (224), долѣ, низу (160 зв.), молчкомѣ (293 зв.), влятерню (252), помалу, косно (218 зв.), завзгля(д) (68), урывает(л)нѣ, уры(в)-комѣ (51), подробну (33; 296 зв.), наполи ра(з)дранѣ (272 зв.), на-послѣдокѣ (234 зв.), вгору (285 зв.) та ін. Характерні прислівники найвищого ступеня з кінцевим -и: печа(л)нѣ(й)ши (278 зв.), про(с)-тѣ(й)ши (276 зв.). Часом виступають своєрідні переклади латинських прислівників, напр.: *cuperatim плѣками* (82 зв.), *filatim по нити* (130), *indefesse без труда* (158 зв.), *centuratim по со(т)ни, сотнями* (54 зв.) *vnici на єдини* (314), *vesperi в(ѣ) вечерѣ* (309 зв.) та ін. Це зайвий доказ того, що автор творчо підходив до справи, не прагнув будь-якою ціною перекладати реєстрове слово словом тієї ж частини мови. Фіксує словник також інші частини мови, зокрема вигук, напр.: *ахѣ, уа* (169), *ха-ха* (143), *оле* (202), *цы(т), ну, ни-ни* (144 зв.), *єи* (224 зв.) та ін. «Лексикон латинський» Є. Славинецького містить важливі дані для студій із історії словникового складу українських говорів [170, 153—155] для вивчення історії українського словотво-ру, морфології, синтаксису, фонетики [102, 46—51].

Значення

«Лексикона латинського»

Велика кількість збережених примірників різних списків «Лексикона латинського» Є. Славинецького у нашій країні й за кордоном свідчить про те, що протягом XVII—XVIII ст. це був справді необхідний і авторитетний словник.

Невідомо, чи готував Є. Славинецький свій словник до друку. За тих суспільно-історичних умов, у яких він уклав свою працю, видати її було дуже важко. Згадаймо «Лексикон» П. Беринди, який у післямові до свого словника скаржився, що його «трудъ» був «ω(т)могущих(ѣ) ... презираемъ», що він мав «многω разорительей и хульниковъ». Ще більше перешкод міг зустріти з боку «могущихъ» Є. Славинецький.

Рукопис «Лексикона латинського» Є. Славинецького, подарований Й. Г. Спарвенфельдом папі, було передано далматинцеві Джованні Петруччо, який мав доповнити працю нашого вченого «дал-

матинськими» відповідниками. Словник збиралися надрукувати, однак цей задум не було здійснено [13, 39]. У передмові до свого латино-словеноросійського словника (1724 р.) український лексикограф Іван Максимович писав: «Дивно, що училища латинські в Малій Росії, засновані в Києві понад вісімдесят років київським митрополитом Петром Могилою, навіть досі полоно-латинськими й латино-польськими лексиконами в навчаннях своїх користувалися...» [115, 194]. П. Пекарський у такому становищі вбачає причину того, що в XVII ст. в Києві не було надруковано латино-словенського словника.

Але «Лексикон латинський» став базою або важливим джерелом для створення нових вітчизняних і зарубіжних словників. Ще за життя Є. Славинецького невідомий автор уклав (1670 р.) «Лезіжконъ языковъ, полсаго и славенска(го) ... лѣта ≠ ахо» на 468 арк. В. Погорелов, який уперше описав цю пам'ятку, з'ясував, що в автора був польсько-латинський словник Г. Кнапського, звідки взято реєстр, і «Лексикон латинський» Є. Славинецького [126, 100—103]. Укладач «Лексикона» 1670 р. підставляв «словенське» значення замість латинського, підшукавши його в словнику Єпіфанія. Своє твердження В. Погорелов ілюструє прикладами. Перша сторінка цієї пам'ятки, що тепер зберігається в ЦДАДА у Москві, недавно опублікована [200, 29—30; 44, 124—131]. Вивчення її показало, що автор «Лексикона» 1670 р., безсумнівно, використав працю Є. Славинецького, але виявив більше незалежності і власної творчості, ніж гадав В. Погорелов. Не виключена можливість, що українська частина латино-грецько-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавського словника XVII ст. якимось чином пов'язана з «Лексиконом латинським» Є. Славинецького.

Прослідки користування працею Є. Славинецького спостерігаються в тематичному латино-російсько-німецькому словнику І. Копієвського «Номенклаторъ, на рускомъ, латинскомъ и немѣцкомъ языкѣ» 1718 р. (Коп.) та книжці Х. Целларія «Краткой латинской лексиконъ съ російскимъ и нѣмецкимъ переводомъ» 1746 р. (Цел.), пор.:

«Лексикон латинський»	«Номенклаторъ»
castorea, oги(м)... бобровые строи (51 зв.)	Castorium бобровый строи (46)
balnea(e), balneum баня, мыльня...	Balneum мыльня, баня (83)
cicada сверць, коникъ (58 зв.)	Cicada(e) конікі, акріды... (53)
bla(e)sus ко(с)ноязычны(й), шепелявый (41 зв.)	Blaesus шепетлівый (30)
anisum ганьшь (23).	Anisum анісь, ганьшь (63).

«Лексикон латинський»	«Краткой латинской лексиконъ...»
cicer, горо(х) велики(й) (58 зв.)	Cicer, is <i>Крупной горохъ</i> (51)
ciconia... бусь(л), боця(н)	Ciconia <i>Бусель птица</i>
cista et cistula ... су(н)ду(к) (61 зв.)	Cista <i>Сундукъ, ящикъ</i> (60).

Є відомості про те, що матеріал із «Лексикона латинського» Є. Славинецького залучив у свій «Лексиконъ славно-еллино-латинскій» український мовознавець Яків Блоницький (1711—1774 pp.) [164, 67—68]. Можливо, дубровницьким списком праці Є. Славинецького користувався хорватський лексикограф Й. Стулли (Стулич), францисканець із Дубровника, укладаючи свій словник «Rječosložje ilirsko-italijansko-latinsko» (1804 р.). С. Живкович відзначає, що в книжці Стулли зустрічаються й українські слова [230, 263]. Досліджуючи лексикографічну спадщину Й. Г. Спарвенфельда, У. Біррегорд дійшла висновку, що шведський лінгвіст, ще знаходячись у Москві, замовив був обернену переробку «Лексикона латинського» Є. Славинецького, але ця робота була здійснена лише наполовину. Рукопис її зберігається в Уппсальській бібліотеці (Slav. 18) [13, 36—37].

«Лексикон латинський» Є. Славинецького був одним із джерел книги «Леґіконъ треязычный» (Москва, 1704 р.) Ф. Полікарпова-Орлова (П.).

«Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського

«Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського дійшов до нашого часу в меншій кількості примірників, ніж «Лексикон латинський» Є. Славинецького, бо на початку XVIII ст. вийшов друком слов'яно-греко-латинський словник Ф. Полікарпова-Орлова, в який досліджувана пам'ятка ввійшла майже цілком. Уперше про «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, опрацьований в одній книзі з «Лексиконом латинським» Є. Славинецького, що зберігається в колишній Паризькій королівській бібліотеці (тепер Національна бібліотека, колекція слов'янських рукописів, № 6), повідомив С. Строев, а пізніше — П. Мартинов [145, *112; 206, 40].

П. Пекарський «Лексикон словено-латинський» виявив у фондах тодішнього московського Архіву Міністерства закордонних справ (№ 245/445; тепер — фонди Центрального державного архіву давніх актів) [115, 189]. О. Чудінов писав, що Й. Г. Спарвенфельд повернувся з Москви в Швецію з тритомним «слов'янським» рукописним лексиконом, який зберігається в Уппсальській бібліотеці. Історик вітчизняного мовознавства зробив припущення, що це — список із словника Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського [165, 193—194]. Це твердження, здається, ніхто не уточнював. Але сучасна шведська дослідниця У. Біррегорд відзначає, що в Уппсальській бібліотеці (Slav. 41) наявний список «Лексикона словено-латинського» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського, скопійований різними особами, в тому числі й Й. Г. Спарвенфельдом (книга опрацьована 16.XII 1684 р.) [13, 39]. Свого часу О. Яцимирський дав детальне повідомлення про слов'яно-латинський словник першої половини XVIII ст. (in folio, в дев'ятьох

зошитах), який знаходився в колишній Берлінській королівській бібліотеці. У рукописі заповнені два стовпчики, а третій, залишений без тексту, був призначений для якої-небудь третьої мови. Вчений надрукував чимало виписок із пам'ятки [179; 489]. Обстеження їх схиляє до думки, що, очевидно, йдеться про особливий список «Лексикона словено-латинського» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського. Список «Лексикона словено-латинського» (in 4°, скоропис к. XVII ст.) знаходився в колекції (№ 686) графа О. С. Уварова [83, 508—509]. Два примірники цієї пам'ятки із збірки Є. Барсова зберігаються в Державному історичному музеї в Москві (один із них — Барс., № 2313 — відноситься до XVII ст.) [СРЯ, 15; 177, 10]. Досліджуваний «Лексикон словено-латинський» є і в рукописних фондах Бібліотеки Академії наук СРСР у Ленінграді [СРЯ, 10].

Яку роботу над укладанням «Лексикона словено-латинського» здійснив А. Корецький-Сатановський і яку Є. Славинецький, встановити важко. Можливо, реєстр словника склав А. Корецький-Сатановський, а Є. Славинецький брав участь разом з ним у підборі латинського перекладу, особливо до слів, узятих із «Лексикона» П. Беринди.

На датованих списках «Лексикона словено-латинського» значиться рік — 1650 р. — та місце створення пам'ятки — Москва. Але привертають увагу реєстрові словенороські слова у пам'ятці, яких не має П. Беринда в своєму «Лексиконі». Окремі з них виявляються у «*Dictionarium sclauo-polonicum...*» 1641 р. Маріана з Яслиськ (М. J.), пор.:

«Лексикон словено-латинський»	« <i>Dictionarium sclauo-polonicum</i> »
Бе(з)казный. Impunitus... (3)	Bokazni [1]: niewinny (50)
Бе(з)плотный. Carne carens. Incorpora- lis (3)	Bezplotny: ciata nie maiacy (48)
Гноище. Sterquilium (22).	Hnoiszczc: Gnoy (56) та ін.

Можливо, що Маріан із Яслиськ, котрий був і в Києві [197, 8], ознайомився там із якимось рукописом словеноросько-латинського словника, що ним користувалися студенти Київської школи. Такий словник міг бути прототипом «Лексикона словено-латинського». При цьому слід нагадати, що в кінці тридцятих — на початку сорокових років XVII ст. в Київській школі працював Є. Славинецький. Цим можна пояснити той факт, що «Лексикон словено-латинський» був створений досить швидко, адже Є. Славинецький й А. Корецький-Сатановський приїхали до Москви десь на початку липня 1649 р. «Лексикон словено-латинський» має в реєстрі близько 7500 слів. Характер реєстру словника зумовлений його джерелами. Пам'ятку досліджуємо за мікрофільмом Паризької національної бібліотеки.

Суто «словенська» частина взята з «Лексикона» П. Беринди, що з'ясовується при зіставленні реєстрів обох словників. Важливо відзначити, що з «Лексикона» П. Беринди іноді береться не тільки ре-

естрове слово, а й частина українського перекладу, особливо при порівняно рідковживаних або зовсім незрозумілих для широкого кола читачів словах, пор.: *вершу, молочю* (Сл. Слав., 13), *витаю, гоцю* (14) та ін. З перекладної частини праці П. Беринди, як бачимо, автор бере насамперед перше слово. Але трапляється, що з перекладу П. Беринди запозичено друге чи інше слово або український переклад «Лексикона» П. Беринди «словенізується», пор.: *Двекую, румингаю* (Сл. Слав., 25) — *Двекую: ожвовую, румингаю...* (Бер., 29), *Глумлюся, поучаюся* (24) — *Глумлюся: ... Завше оучуся...* (25), *Глипаніє, є(ж) єсть сѣмо и онамо позираніє* (24) — *Глипаніє: Поглядан(ь)є. Ты инамо глипаєши, и ино бесѣдуєши...* (25).

У реєстр розгляданої пам'ятки ввійшли майже всі слова з реєстру першої частини і чимало слів з другої («Імень тлькованія») «Лексикона» П. Беринди. Зрозуміло, що українську частину словника П. Беринди використано для тлумачення чи перекладу реєстрового слова латинською мовою. Латинські відповідники в П. Беринди автори «Лексикона словено-латинського» безпосередньо запозичують або ж доповнюють їх іншими латинськими словами, пор.:

«Лексикон словено-латинський»	«Лексикон» П. Беринди
Алчба. алчба. Esuries. Esuritie (1)	Алчба... esuritie (5)
Багорь. Color purpureus. Punice(us) Ph(о)eniceus	Багорь: ... Шарлатовааа фарба. <i>Purpura</i>
Голоть. Glaties (23)	Голоть, ... <i>glacies</i> (26)
Желтяница. <i>Lactuca siluestris</i> (31).	Желтяница,... <i>Latuca syluestris</i> (36).

Церковнослов'янських слів, які взяті не з «Лексикона» П. Беринди, в нашій пам'ятці небагато. Переконливих свідчень зв'язку реєстру розгляданого словника з перекладною частиною «Лексикона латинського» Є. Славинецького не виявлено.

Важливим для реєстру й перекладу «Лексикона словено-латинського» є «Thesaurus polono-latino-graecus Gregorii Sпарii» (Г. Кнапського), перше видання якого вийшло в Кракові 1621 р. (Сп.). Абсолютна більшість українських слів і їх латинських відповідників словника ґрунтується на польському й латинському матеріалі Г. Кнапського. Використання книжки Г. Кнапського уявляється таким: до польського слова чи виразу підшукувано «словенський» (а найчастіше це виявляється український) відповідник, а потім, оминаючи латинські приклади з їх паспортизацією, бралися основні латинські відповідники польського реєстрового слова. При цьому виявлено і власну творчість, пор.:

«Лексикон словено-латинський»	«Thesaurus polono-latino-graecus»
Калита. <i>Ventrale</i> (42)	<i>Kaleta</i> ⁵⁰ <i>Ventrale</i> (258—259)
Калина. <i>Sa(m)bucus syluestris. Platanus aquatica</i>	<i>Kalina/Sambucus siluestris...</i> <i>Platanus aquatica</i>
Камень. <i>Lapis</i>	<i>Kamień</i> <i>pospolarity prosty/głaz. Lapis</i>
Камень четвероугольний. <i>Lapis quadratus</i>	<i>Kamień ciosany/Quadratus lapis</i>
Камень немощ. <i>Calculus</i>	<i>Kamień choroba/Calculus</i>

⁵⁰ Старопольську орфографію передаємо спрощено.

Камень дресвяный. Tophus
Камень млынный. Molaris m. subst.
Камень московскій. Слуда
Ph(о)ngites. Specularis lapis.
Sphistus lapis
Каменный дождь идетъ. Lapidat.
Lapideo imbre pluit.

Kamień dżarstwisty/Tophus
Kamień młynski/Molaris m. subst.
Kamień moskiewski/vide Skło kamienne
Kamienny deszcz pada. Lapidat.
Lapideo imbri pluit.

У зв'язку з цим джерелом у «Лексиконі словено-латинському» вміщено багато слів польського походження, щоправда, пристосованих до норм староукраїнської літературної мови. Вони настільки були звичайні в тогочасній мові, що могли сприйматися як слова власні, навіть «словенські», тим більше що укладачі словника походили з території поширення південно-західних говірок, де польсько-українські контакти вже на той час мали досить тривалу традицію. Сюди входять насамперед слова, що відбивають тодішній державний і суспільний лад, військову справу, виробництво, побут, окремі назви рослин, тварин тощо. Це якраз та лексика, якої немає в реєстрі «Лексикона» П. Беринди.

Потрібно зауважити, що в нашій пам'ятці трапляються окремі слова, «проекції» яких на український ґрунт неваді (омінаємо можливі перекручення й спотворення переписувачів оригіналу), напр.: *цетресъ* птица (138) замість *тетеревъ* — пол. *cietrzew*; *копець* варог flamта(e)... (47) замість *копоть* — пол. *korpiec*. Української лексики в цій пам'ятці набагато менше, ніж у «Лексиконі латинському». Однак вона дає добрий матеріал для студій з історичної лексикології, словотвору й наголосу. У складі української розмовної лексики XVII ст., що ввійшла до реєстру пам'ятки, знаходимо, напр.: *голата*, неосъльый (23), *драчь* (28), *забобоны* (33), *забобонный*, *зубы череновіи* (38), *ключка* за котору *кламка* западаеть (45), *кобза*, *лѣтєплѣ* (53), *млынница* (36), *мну ленѣ* (56), *мохрѣ* или *жуки на книга(x)* (57), *нахиляю*, (63), *погрѣбѣ* или *похоронѣ* (75), *росада* (97), *самопасъ* (99), *тайстра* ловцевъ (16), *оумыснѣ*, *сѣ нарака* (122), *штаны* (142) та ін.

«Лексикон словено-латинський» добре зберігає етимологічний правопис, але відхилення від нього засвідчують багато загальноукраїнських особливостей фонетики XVII ст. (хоч далеко меншою мірою, ніж «Лексикон латинський»). Привертають увагу насамперед факти, що відбивають північноукраїнську звукову систему переписувача пам'ятки [102, 53]. «Лексикон словено-латинський» цінний тим, що на реєстрових словах досить послідовно проставлено наголоси. Загалом пам'ятка відбиває східноукраїнський наголос.

Значення

«Лексикона словено-латинського»

«Лексикон словено-латинський» А. Корецького-Сатановського і Є. Славинецького відіграв помітну роль в історії вітчизняної та іноземної лексикографії. Ще П. Пекарський відзначив, що в Архіві Міністерства закордонних справ (тепер фонди Центрального дер-

жавного архіву давніх актів у Москві) зберігається «Лексиконъ російській съ латинскимъ и шведскимъ переводомъ» (№ 244/444), який належить до списків з лексикона А. Корецького-Сатановського і Є. Славинецького, лише в третьому відділі кожної сторінки вписано шведські слова (судячи з почерку, це зробив іноземець) [115, 189]. Відома й інша спроба створення тримовного словника на основі праці А. Корецького-Сатановського і Є. Славинецького. За описом С. Строева, в колишній Берлінській королівській бібліотеці під № 12 зберігався рукописний слов'яно-латино-німецький словник на 439 сторінок. Слов'янські слова в ньому написані півуставом кіновар'ю. Заголовок в пам'ятці не було. С. Строев писав: «...Випадок відкрив мені й укладача його. Читаючи життєпис Лакроза, виданий Жорданом, я знайшов між іншим, що в кінці 1709 р. Лакроз завершив свій слов'яно-латинський словник, який зберігається в Берлінській бібліотеці. В одному листі в Сен-Желе (St. Gelais) Лакроз говорить, що він вибирав слова для свого лексикона з багатьох книг, друкованих і рукописних, і користувався слов'янським словником in 4° на 679 сторінках. Здається, це мав бути словник Єпіфанія Славинецького..., з яким Лакрозів має велику подібність» [145, 115]. Із зазначеного слов'яно-латино-німецького словника С. Строев виписав як зразки досить велику кількість словникових статей. Зіставлення їх з реєстром «Лексикона словено-латинського» показало, що автор описаного С. Строевим словника користувався працею А. Корецького-Сатановського та Є. Славинецького. Про цей описаний С. Строевим словник повідомляв О. Яцимирський [179, 490].

Про слов'яно-латинський словник Лакроза є й інші пізніші відомості [176, 909]. Як пише Г. Ягич, в Лейдені зберігається написаний гарним почерком кирилівського письма словник із заголовком «Lexicon slavonico-latinum. Summo studio et labore ex variis auctoribus partim manuscriptis, partim impressis collectum a Maturingo Veysiére La Croze. Verolini anno domini MDCCIX». Словник налічує 679 сторінок. Слов'янські лексеми пояснені латинською мовою, але цьому поясненню часто передують синонімічні вирази з «західноруської» і польської мов [176, 909]. Питання про зв'язок між словником «Lexicon slavonico-latinum» Лакроза і нашим «Лексиконом словено-латинським» детально не з'ясоване. З виписок, що їх зробив О. І. Яцимирський ще з одного словеноросько-латинсько-німецького словника, який також зберігався в колишній Берлінській королівській бібліотеці [179, 491—492], можна судити, що його анонімний автор широко використав «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського.

У. Біргергорт припускає, що під час перебування в Москві Й. Г. Спарвенфельд задумав сам укласти й опублікувати словено-латинський словник. Повернувшись до Швеції, він узявся за підготовку до такої праці. За рекомендацією Лейбніца Й. Г. Спарвенфельд найняв для цієї роботи «словака» Матіаса Забані (Mathias Zabani), який приїхав до Швеції в 1699 р. До праці десь у 1702 р. він залучив трьох російських військовополонених, у тому числі

А. І. Хилкова, з яким був знайомий ще в Москві. Чорновий варіант словника (Slav. 42), підготовлений ними, зберігається в Уппсалі. Головний «Lexicon Slavonicum» Й. Г. Спарвенфельда, на підготовку якого пішло більше 20 років, складається із чотирьох томів (Slav. 37, 38, 39, 49 Уппсальської бібліотеки) [12, 137—141]. Рукопис його включає майже повністю матеріали «Лексикона латинського» Є. Славинецького, «Лексикона словено-латинського» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського та «Лексикона» П. Беринди. На початку лексикона дано й шведські відповідники до реєстрових слів.

Не з'ясовано, чи має зв'язок із словником Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського «Лексикон языков польського и славеноросского» XVII ст., який зберігається в фондах Історичного музею в Москві [200, 27]. Інший словник (без титульного аркуша), що зберігається в цьому музеї, є спробою переробки двомовного «Лексикона словено-латинського» на тримовний словено-латино-польський словник. Польська частина зроблена до літери Е. Її дописав, очевидно, власник книги П. Семенников.

Однією з найважливіших книг, які використав, укладаючи «Леґіконъ треазычный» (П.) Ф. Полікарпов-Орлов, є «Лексикон словено-латинський» А. Корецького-Сатановського та Є. Славинецького. Цей словник майже повністю ввійшов у працю Ф. Полікарпова-Орлова. Щоправда, Ф. Полікарпов, де вважав за потрібне, усунув українські форми або розширив матеріал, взятий із цього джерела, що видно з наведених нижче прикладів, пор.:

«Лексикон словено-латинський»	«Лексикон» Ф. Полікарпова-Орлова
Билень у молотила (4)	Билень оу млатила (14)
Бичилнѡ	Бичилнѡ
Брозда (11)	Брозда (34)
Брудъ	Брудъ
Камень дресвяный	Камень дресвяный
Камень в(ъ) алекторѣ	Камень <i>иже во</i> алекторѣ
Камень млинный	Камень <i>мелничный</i> (141 зв.)
Камень млинный ни(э)кїй	Камень <i>жерновный нижній</i>
Камень искусный	Камень <i>искусный или опытный</i>
Камень с пѣны морскїа	Камень <i>из(ъ) пѣны морскїа</i>
Камень московскїй, слюда	Камень <i>московскїй, слюда</i>
Каменникъ	Каменникъ
Каменный дождь идетъ.	Каменный дождь идетъ.

Ф. Полікарпов-Орлов користувався і словником польсько-латинсько-грецьким Г. Кнапського, але насамперед орієнтувався на «Лексикон словено-латинський» [198, 392—393], про що свідчить більшість прикладів, зокрема наведені вище, хоч би такі, як *камень дресвяный* чи *камень московскїй, слюда*. Досліджуючи співвідношення між словником Ф. Полікарпова-Орлова та рукописним словено-латинським лексиконом, що знаходиться в Державному історичному музеї в Москві (колекція Є. В. Барсова, № 2313), Т. Д. Якубович також показала, що ця праця Є. Славинецького була важливим джерелом «Леґікона треазычного» (хоч їй не були відомі автори рукопису) [177, 198—200]. На прикладі «Лексикона» Ф. По-

лікарпова-Орлова бачимо, як завдяки словникам Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського деякі українські слова трактувалися уже в ті часи як «словенські» і входили у широкий вжиток.

«Лексикон греко-словено-латинський» Є. Славинецького

Будучи вже досвідченим лексикографом, Є. Славинецький створив третю словникову працю — «Книга Лѣксиконъ греко-славено-латинскій»⁶¹. У заголовку оригіналу не зазначено ні автора, ні часу укладання книги, ні джерел її. Але те, що автором «Лексикона греко-словено-латинського» є саме Єпіфаній Славинецький, було широко відомо. До створення цього словника Є. Славинецького спонукав відомий російський ревнитель освіти XVII ст. боярин Ртищев [20, 241]. С. Брайлівський, який досліджував джерела словника, вважав, що «Лексикон греко-словено-латинський» являє собою переклад книги «Ioannis Scopulae Lexicon graeco-latinum». У бібліотеці Московської синодальної друкарні знаходилися два видання словника І. Скопули — 1552 і 1663 рр. С. Брайлівський вважає, що в розпорядженні Є. Славинецького було саме друге видання, і робить висновок про те, що переклад праці І. Скопули зроблено не раніше 1663 р. Проте зіставивши пам'ятки, С. Брайлівський слушно писав, що «Лексикон греко-словено-латинський» не просто переклад, а переробка словника І. Скопули. Є. Славинецький багато чого скоротив, дещо оминув, для зразків навів інші грецькі слова, не залучив більшості покликань на грецьких і римських авторів. Лексикограф використав і інші греко-латинські словники, зокрема, й «Dictionarium graecum cum interpretatione latina, omnium, quae hactenus impressa sunt, copiosissimum» (Венеція, 1524 р.) [20, 247].

Пам'ятка велика за обсягом — 755 аркушів (два томи) з текстом у два стовпчики. У словнику представлені як статті, що є справжніми лінгвістичними енциклопедичними довідками про лексичні й словотвірні засоби грецької мови, так і звичайні, лаконічні переклади, напр.:

«α ἄλφα первое греческое писмя, наречесея отъ Еврейскаго ἄλεφ, знаменующаго μάθησις — учение. Или отъ греческаго ἄλφω, знаменующаго εὐρίσκω — обрѣтаю: зане первое инихъ писменъ обрѣтесея.

α въ слозѣ овогда убо есть στερητικὸν лишительное, яко ἀκλιτος незванъ, ἀφθαρτος — нетлѣнь. Также и въ глаголѣхъ... ἀπιστεύω неврствую. Но егда начинается отъ гласного речение сіе, емуже α предлагается, тогда благогласія ради ν междомещется: яко ἄξιος достойный, ἀνάξιος недостойный... Овогда же есть ἐπιστατικὸν напряжателное, яко ἄξυλος древесный... Овогда же есть ἀθροιστικὸν собирателное, знаменующе ὁμῶ купно и съ, яко... ἡ ἀκοιτις

⁶¹ Далі (умовно) — «Лексикон греко-словено-латинський».

сложниця, мѣсто ὁμόουτις. Овогда же τὸ κακὸν зло, яко ἀφυῆς злоестественъ, мѣсто κακοφυῆς. Овогда же τὸ ἴσον — равное, яко ἀτάλαντος — равноважный мѣсто ἰσοτάλαντος. Овогда же τὸ ὀλίγον мало, яко ἀμαθῆς малоучень, мѣсто ὀλιγομαθῆς. Овогда же δὺς неудобъ, яко ἄβρατος неудобоходный, мѣсто δούβρατος. Овогда же излишествуетъ, ничтоже знаменаетъ, яко ... ἀλαλάζω мѣсто λαλάζω». «а съ тонкимъ (духомъ) овлачимое есть нарѣчїе жалѣющаго ахъ, агъ, а, ah, hei, heu. К тому же знаменуетъ ναί, ἤ еже, ей...» [20, 242].

«Ὀβρίσκαλα τὰ, щенятодобрая, психищодобрая, лвичищодобрая, catulipulchri» [177, 8].

При основных формах (іноді й зовсім незалежно) лексикограф подає й інші граматичні форми дієслова:

«ἀάτω вредю, посею, тщету, damnum infero.

ἄασα повредилъ posui,

ἄασάμην повредихся, affectus sum, оскорбихся, contristatus sum, облазнихся, erravi, падохъ, lapsus sum,

ἄασαι повредить, afficere, оскорбити, contristare, насытити satiare, успити obdormire,

ἄάθην повредихся, lapsus sum, оскорбѣхся, contristatus sum... [20, 243]. Тут виразніше, ніж у попередніх словниках ученого, відчувається рука досвідченого лексикографа, філолога, перекладача.

Словенороська частина носить часом більш книжний характер, ніж у «Лексиконі латинському», але й у «Лексиконі греко-словено-латинському» дає про себе знати рідна українська мова Є. Славинецького. Виявивши основні джерела «Лексикона греко-словено-латинського», С. Брайловський називає працю вченого несамостійною, хоч вона й вимагала від свого автора труда, часу, вміння й ученості, і тільки Є. Славинецький, який раніше мав справу з подібного роду філологічною працею, міг взятися і вдало виконати таку роботу [20, 248—249].

Але те, що реєстри для своїх словників Є. Славинецький запозичував із інших лексиконів, що він використовував матеріал із чужих праць, ніяким чином не применшує оригінальності робіт нашого вченого. Не можна вимагати від лексикографа, щоб він оминав праці своїх попередників, адже реєстри попередніх латинських, грецьких, словенороських словників формувалися зусиллями цілих поколінь лексикографів, що ми власне продемонстрували вище на прикладі «Лексикона» П. Беринди. У XVII ст. принципи добору реєстру були не такі, як у XIX—XX ст. І тепер реєстр словника — не проста проблема [113, 162].

Унікальний словник Є. Славинецького був неоціненним довідником для перекладачів грецьких текстів і для студентів навчальних закладів XVII ст. Він вважався однією з рідкісних книг, що зберігалися в палаті-книгосховищі в спеціальних різьблених з позолотою й розмальованих скриньках, а для користування словником необхідно було брати дозвіл у самого царя [20, 249—250]. Після смерті Є. Славинецького цей словник у 80-х р. XVII ст. підготував

був до друку Порфирій Семенников [161, 371]. У 1697 р. московський патріарх Адріан «указаль... Николаю Семенову до Федору Поликарпову книгу Лексиконъ Греко-славено-латинскій которую писал своею рукою и преводилъ по славенски Епифаній Славинецькій. взяв преписныя тетради сначала того лексикона колико ихъ есть писма Флора Гарасимова да монаха Иова Схоластикъ дописати весь подлинно по самому переводу. Прочести же и совершенно справити ежебы отдати к типографскому содѣлованію в приидущее ≠ зрс. (тобто 1698 — В. Н.) лѣта в день воскресенія Господня святыхъ пасхи... Дати имъ Николаю до Федору денегъ сто рублевъ... Егда же они тое книгу дописавъ прочтуть і выправя чисто по переводу іеромонаха Епифанія совершенну отдадутъ и имъ дать еще сто рублевъ... А имъ Николаю и Федору той Епифаніемъ преводъ и писмо-книгу лежіконъ беречь и не морать и на то тшатися усердно, чтобы к тому времяні совершити» [19, 231—232]. Незважаючи на такі великі кошти, виділені на підготовку до видання, лексикон Є. Славинецького не було надруковано.

Новгородський митрополит Іов, що дбав про поширення освіти та про переклади з грецької й латинської мов, у 1707 р. клопотав про надрукування книги Є. Славинецького та просив царя «объ отдачѣ... на самое малое время... съ распискою съ печатного двора лексикона Епифаніевскаго для совершеннаго по переводѣ... латинских книг исправленія» [20, 249—250]. Але й на цей раз словник не було надруковано. Збереглися рукописні копії пам'ятки. Один із списків «Лексикона греко-словено-латинського» належав Архангельській семінарії [139, 121].

Оскільки Ф. Полікарпову-Орлову, таким чином, був добре відомий і цей словник Є. Славинецького, природно, що в його «Лексиконѣ треязычномъ» спостерігаються точки дотику з «Лексиконом греко-словено-латинскимъ» [177, 9—10].

«Лексикони» Є. Славинецького, як і «Синоніми славенороські», яскраво свідчать про те, що українська лексикографія в XVII ст. оформилася в окрему лінгвістичну галузь, яка мала задовольняти світські (освітні) потреби — вивчення інших мов, а не тільки релігійні (читання культової літератури). Процес секуляризації лексикографічної діяльності під впливом ренесансних ідей відбувався у всій європейській лінгвістиці [5, 46—47].

УКРАЇНЬСЬКА ЧАСТИНА СЕМИМОВНОГО СЛОВНИКА XVII ст.

Із лексикографічних праць XVII ст., у яких представлена й українська мова, необхідно відзначити латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавський словник⁵², що зберігається в Бодлеанській бібліотеці в Оксфорді (Сем.). Україн

⁵² Далі (умовно) — Семимовник.

стислий опис і чимало прикладів із Семимовника вперше опублікував П. Сирку [148, 113—119], що скопіював такий заголовок словника: «Lexicon... 2. Graeco-vulgarit. sive Romanicam. 3. Turcicam. 4. Tartaricam. 5. Armenicam. 6. Slavonicam. 7. Moldavicam ex diversis lexicographis, oreque Turc. Arm. Graeca Composuit March». Виникнення пам'ятки дослідник відносив до XVII—XVIII ст. Услід за П. Сирку І. Свенціцький [135, 70] також писав про «Словник Марша 7-и мов». Уперше пам'ятку дослідили Дж. Сіммонс і Б. О. Унбегаун [213, 125—127]. Вони з'ясували, що цей словник колись знаходився в бібліотеці голландського орієнталіста Якоба Голіуса, який помер 1667 р. У 1696 р. рукопис придбав архієпископ Н. Марш (отже, Марш не був автором, а тільки власником словника), згідно з бажанням якого словник 1714 р. передано до Бодлеанської бібліотеки (тепер номер зберігання пам'ятки — M. S. March 187). Томик налічує 181 сторінку тексту, вміщеного тільки на лицевому боці аркуша. Пам'ятка написана однією рукою. Реєстр лексикона складається з понад 2,5 тис. латинських слів, що супроводжуються відповідниками з новогрецької, турецької, татарської, вірменської, української («Slavonice seu Russice») та волоської («Walachice seu Moldavice», власне — молдавської — *B. H.*) мов. Пам'ятка анонімна й недатована. Рукопис її не міг виникнути пізніше 1667 р. — часу смерті Я. Голіуса. На папері, що на ньому написано пам'ятку, виявлено п'ять водяних знаків, два з яких подібні до знаків на папері документів, датованих 1626 і 1637 рр. Томик цей Я. Голіус міг придбати під час своїх близькосхідних подорожей, або ж словник був укладений на його замовлення чи придбаний для нього одним із його численних близькосхідних кореспондентів. Беручи до уваги те, що рукопис пагінований арабськими знаками і що укладач добре знав новогрецьку й турецьку мови й помістив їх відразу після латинського реєстру, та зважаючи на вказівку старого заголовку праці — «...ex diversis Lexicographis, oreque Turc. Arm. Graec. compositus» (тобто «...складений із різних лексикографів, а також із усних турецьких, вірменських і грецьких джерел; курсив Дж. Сіммонса й Б. О. Унбегауна), англійські вчені висловили здогад про виникнення словника в Константинополі чи десь в іншому місці на Близькому Сході, де легко можна було знайти поліглота, здатного укласти таку працю. Українська частина словника походить переважно із нелітературних джерел [213, 125—127].

Повідомлення Дж. Сіммонса та Б. О. Унбегауна знову привернуло увагу до семимовного словника (огляд літератури питання дає А. А. Бурячок — 23, 47—49). Дж. Дені висловив думку про те, що семимовний словник міг укласти поліглот XVII ст. Альберт Бобовський (Алі-бей), який, мабуть, походив із Галичини. Свій здогад Дж. Дені зробив на основі того, що почерк латинського, турецького й татарського стовпчиків пам'ятки подібний до почерку перекладу турецькою мовою Біблії, що його зробив А. Бобовський, який, можливо, походив із Галичини й знав українську мову [23, 48]. Мабуть, часті спотворення словоформ в українській частині

пам'ятки спонукали В. Вітковського до припущення, що автором її не був українець (навіть не слов'янин) [226, 167]. Цього власне не заперечує А. А. Бурячок, хоч йому найспокусливішою видається гіпотеза, що батьківщиною автора семимовного словника було українсько-румунське пограниччя [23, 54]. Факти, які використали для датування рукопису Дж. Сіммонс та Б. Унбегаун, декому здаються недостатніми. Було зроблено спробу визначити час укладання рукопису з огляду на «Лексикон» П. Беринди. Оскільки в пам'ятці не знайдено слідів використання славнозвісної праці П. Беринди, висловлено погляд, ніби Семимовник було укладено до виходу в світ «Лексикона», тобто до 1627 р. [23, 49]. У зв'язку з тим, що в реєстрі «Лексикона» тільки церковнослов'янський матеріал, але не український, укладач (укладачі) Семимовника міг не взяти до уваги твору П. Беринди, навіть якщо він був йому відомий. Отже, здавалося б, немає сенсу пов'язувати датування семимовного словника з часом виходу у світ славнозвісного твору давньої української лексикографії. Проте нам удалося виявити одну текстову подібність в обох пам'ятках — *salina m̄sto gde soli rodit̄se* (154) у Семимовнику та Слатина: *Росуль, окно где вода солоная, с(ѣ) которой ся сол(ѣ) родит̄ь...* (116) у «Лексиконі». Звичайно, цього мало для висновку, що при укладанні Семимовника було використано твір П. Беринди, бо, очевидно, вираз *соль родит̄ся* був звичайним і дуже поширеним у XVII ст. (пор. сучасні терміни *порода, родовище, рос. месторождение*). Необхідно підкреслити, що в одинадцятимовному словнику А. Калепіна 1605 р. видання (Cal.) до латинського *Salina* дається зовсім відмінний од українського відповідник: *Huta w ktorei sol warza, gruba z ktore sol wicziagaia* (1289).

Якщо автор Семимовника шукав для своїх цілей українську лексикографічну працю, то це мав бути словник із латинським реєстром. Чи існував такий словник од «Лексикона латинського» Є. Славинецького, невідомо (може й існував, але примірники, копії його не засвідчуються). В українській частині семимовного словника й перекладній частині «Лексикона латинського» (1642 р.) спостерігаємо подібні або тотожні слова, пор.

«Лексикон латинський» (Сл. Лат.)

Українська частина Семимовника

abalieno o(т)чуждаю, o(т)даляю... (1)	оддаліті (1)
abemo o(т)ямую (1 зв.)	одьмую (2)
aboso на(й)мую (2 зв.)	наїмую (4)
boreas с̄ве(р) в̄ѣтр̄ь, полунощ̄ь (42 зв.)	полуно(ч)ні віте(р) (39)
bubo пущик̄ь, пугач̄ь... (44)	пуга(ч)
bucellatum суха(р), кусок̄ь	сухарі
circa окре(ст), около (59).	около (49) та ін.

Такі текстові збіги зумовлені значеннями слів і не мають доказової сили. Навпаки, впадають в око відмінні переклади, пор.:

«Лексикон латинський»

Українська частина Семимовника

biceps, двогла(в)ны(й) (40 зв.)	о (д)ву голові (37)
cadus ка(д), м̄бра, чва(н) (45 зв.)	діжка, бочка (41)

смето палю (80)
rosulim, кели(х), чаша (232).

паліті, топіті (61)
чарка, ко(в)ш (139) та ін.

Найбільше проти зв'язку цих двох пам'яток промовляє той факт, що в Семимовнику немає перекладу при реестрових словах, перекладених у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького, наприклад, слів *altilis, amussis, amydon, anabasis, anachoresis, anacrisis, anguinus, antenna, antlia, basanites, baxae, calendae, centuria, cum, diripio, ebur, focus, lentiscus, oppido* та багатьох ін. У Семимовнику спостерігається дуже багато лексичних і фонетичних полонізмів, що спонукало дослідників його до шукання зв'язків цього словника з польським матеріалом. І такий матеріал знайдено [23] у словнику А. Калепіна, звідки вибрано слова для реестру Семимовника. Як відомо, лексикон А. Калепіна поступово став багатомовним. Польська мова представлена в ньому починаючи з 80-х років XVI ст. Порівняння українського стовпчика Семимовника з польським матеріалом словника А. Калепіна виявило різні способи використання останнього. Зв'язок української частини Семимовника з польським матеріалом книги А. Калепіна насамперед підтверджують статті, в яких реестрове слово перекладено одним і тим же словом, причому в Семимовнику конкретний лексичний елемент повністю або частково характеризується польськими звуковими особливостями, пор.:

Українська частина
Семимовника

asacus простаче(к) (8)
ascola суся(д) (9)
badius цісаві (35)
bomбух роба(к) іє(д)вабні
bucantrum ко(с)туре(к) що з си(м) во(д)
жену(т) (39)
саріллус хохо(д) волоси на голову (43)
сімех плу(з)ка (49)
hydromeli міо(д) піті (93)
iudex се(н)ча, судні(к) (104)
lodix престирадло (110)
opus тенжа(р) (125)
panis хлеба (128)
repna пюрка (131)
quadrangulus чатирі ка(н)ти⁵³ маючи
(145).

Польський матеріал
Словника А. Калепіна (Cal.)

Prostaczek, Niewinnik (15)
Sasziąd, Siodlak... (19)
Cziszawi, ridzawi (152)
Iedwabny robak (166)
Kosturek ktorim popichaia wolow (173)
Wlossy na glowie (196)
Pluskwa (237)
Miod pity (663)
Sedzia (774)
Przesczieradl'o (833)
Brzemie, cziezag (991)
Chlieb (1019)
Piorko (1048)
Czteni (l) katy maiaczy (1203) та ін.

Особливо яскраво вказують на зв'язок зазначених пам'яток слова, в яких відбиваються недосконалий правопис та друкарські помилки публікації А. Калепіна, пор.:

Українська частина
Семимовника

cassis сеч сечка (Сем., 45)
ciconia боцкіан. пта(х) (49)
lepra трат (108)
locusta шаранка (109)
pelargus бочан (130)
gatus галаж (148).

Польський матеріал
Словника А. Калепіна (Cal.)

sziecz zwierzeca (Cal., 207)
Bockian (236), тобто bocian
Trad (807), тобто Trąd
Konik, szarancza (833), тобто sarancza
Boczian (1044), тобто bocian
Gal'az (1221), тобто galąż.

⁵³ У рукописі літера *n* латинська (*n*).

Польський матеріал словника А. Калепіна переважно спроектовано на український, тобто його пристосовано до звукової й грама-тичної будови української мови, напр.:

Українська частина
Семимовника

abhinc o(д) того часу (Сем., 3)
abintegro знову одновлю (3)
achras лєсні гру(ш)ки (11)
calua лоб (42)
singula попруга (49)
fores двері. ворота (86)
tygo молоды жо(д)нір (173)
percantatrix співа(ч)ка (132).

Польський матеріал
Словника А. Калепіна (Cal.)

Od tego czasu (Cal., 6)
Znowu, Odnawiam (16)
...liesne gruszky (23)
Leb (187)
Poprag [I] (239)
Drzwi, wrota (579)
Mi'odi zol'nierz (1505)
Spiewáczká (1052).

Дуже важливо взяти до уваги те, що пам'ятка насичена адекватними українськими відповідниками польських слів зазначеної книги А. Калепіна. Вони виступають як окремо, так і поруч із словами, що проектуються на польський матеріал цього джерела, пор.:

Українська частина
Семимовника

cadus діжка, бочка (Сем., 41)
carponae хохол (44)
castula запаска (46)
cohors гаїдуки, піхота, воїска (52)
cremo паліті, топіті (61)
deponere поставіті. положіті (68)
de repente (в)скок, ры(х)ло, ме(р)зко,
не бавіті (68)
durus тве(р)до, дуже (75)
ebrius піані (76)
egens сіроті, убогі, небогаті (76)
fidelia куши(н) зба(н) (84)
haud не, ніт (90)
hora ча(с), годіна (91)
inumbro холодні(к) учівіті (102)
latratus брехати. шекати (106)
lex права. закон (108)
maledictum ліхо слово (113)
manus бе(з) руку калік (113)
micus нечі(с)то(с)ти з носу що течет
(117)
nihilfacio ні(д)баю (119)
raganus села(к), мужі(к) (127)
pecunia гроши, пенези (130)
pellunium коріта, ме(д)ніца (131)
pistor хлєбні(к) пека(р) (137)
pinus сосно лучіна (137)
posulum ча(р)ка, ко(в)ш (139)
popo кла(с)ти положіті (139)
rex цар, кро(л) [?] корол (149)
rigor. студено мороз (151).

Польський матеріал
Словника А. Калепіна (Cal.)

Winna fassa (Cal., 179)
Czupryna (199)
Cziasnocha (208)
Rota pieszego ludu (263)
Palie (346)
Zkladac, stawiac (399)
Wskok, bez mieszkania (402)

Twardo (445)
Ozarti, opieli (457)
Potrzebni, vbogi, niedostatni (466)
Dzban, bania (561)
Nie (641)
Godzina (655)
Czieniem okladam (766)
Szczekanie (797)
Prawo, vstawa (813)
Zl'orzeczenstwo, laianie (860)
Jednoreki, nie zupel'ni (862)
Smarki (916)

Nicz sobie nie marze (946)
Wiesniak, chlop, gbur, siodlak (1012)
Pieniadze (1040)
Nadobie w ktorim nogi umiwaia (1045)
Piekars [I] (1094)
Soszna (1095)
Kubek (1105)
Kl'ade, stawiam (1111)
Krol (1242)
Zymno zdrewnienie (1271) та безліч ін.

Проведене дослідження переконає, що українська частина Семимовника базується не стільки на латинських тлумаченнях словника А. Калепіна, скільки на його польському матеріалі.

У Семимовнику порівняно невелика кількість латинських слів не має відповідників в українському стовпчику. Характерно, що менша частина їх, наприклад: *basanites* (36), *calendae* (41), *canon* (43), *chelonia* (48), *lentiscus* (108), *oppido*, *operimentum* (125), *oxugala* (127) та ін., не оснащена й польськими перекладами в словнику А. Калепіна. Та більшість таких лексем у книзі італійського лексикографа (1605 р. видання) перекладено й польською мовою, напр.: *Barbari Grubi ludze, a obcego iezika* (Cal., 155), *Cum S kiem* (357), *Discolor Rozmaicie farbowany* (432), *Dromas Dromedarz zwierze* (451), *Dumus Czernina wszelyaka* (454), *Edax Zarlok* (461), *Exemplum Prziklad* (512), *Focus Ognisko* (574), *Intereo Gine, vmieram* (750), *Item Takze. tez* (773), *Minor Mnieiszi* (1029) та ін. Очевидно, українські переклади деяких латинських слів (напр., *cum*, *focus*, *item*, *minor*) не подано через неухважність, а окремі (напр., *barbari*, *discolor*, *dromas*, *dumus*, *edax*) залишено без перекладу з якихось інших причин.

У Семимовнику спостерігається прагнення перекласти деякі латинські слова, що в зазначеному виданні книги А. Калепіна не забезпечені польськими паралелями (або польські відповідники неповні), зокрема назв спорідненості. В рукопису в деяких статтях видно процес перевірки точності таких перекладів, напр.: *abamita* дида моего стріи (1) (над ним затушовано правильний, але неточний переклад: ω(т)чи(н) се(с)тра), *abauunculus* стрі(й) бабки мої (1), *abavus* ди(д)чи(н) ωте(ц) (1) (над ним закреслено: ω(т)чин ді(д); пор. простіший переклад у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького: *прападъ*(д) — 61), *abmatertera* бабчи(н) се(с)тра (4) (над ним закреслено помилковий переклад *ма(т)чи(н) тю(т)ка*; пор. точніше у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького: *се(с)тра* *прабабы* — 62).

Українська частина Семимовника в дуже багатьох статтях характеризується дивовижною невідповідністю форми (нетипові чи невластиві для української орфографії XVI—XVII ст. написання, спотворені слова⁶⁴, відхилення від української граматики) і змісту (глибоке знання живого мовлення, знайомство з літературною нормою своєї доби). Це дає підстави вважати, що протограф досліджуваної частини словника склав або давав для неї матеріал українець, але переписала її в Семимовник людина іншої національності, обізнана з українською мовою, очевидно, румун чи молдаванин.

У зв'язку з цим можна виділити такі особливості тексту: 1. Перед українським стовпчиком у Семимовнику знаходиться вірменський із відповідною графікою, а після українського — молдавський із кириличним письмом, однак в українських написаннях трапляються окремі латинські літери або їх сполуки, напр.: *absolutus* доко(н)чати (6), *adopto* духо(в)ну(ь) съ(н) (14) «духовний син», *aestuosus* гореч(ь) де(н) (18) «гарячий», *agmen* купа. громада лиду (18) «громада люду», *allo m(у)ti. чи(с)тіті* (20) «мити», *cortex* луб, *когупка*

⁶⁴ Іноді без польського матеріалу словника А. Калепіна їх не можна впізнати.

(60), pretium запла́та (141) «заплата», redono за(с) одда́ти (141) та ін. На відміну від молдавського, український кириличний почерк Семимовника дуже неплавний і неокочирний.

2. Досить часто м'яких приголосних у пам'ятці не позначається за допомогою йотованих голосних та *ь*, напр.: consors товари(ш)-любівні(к) (57), conterraneus землані(н) (58), самера скрина́ где́ жі́то сховаю(т) (63), dactylion персти́н (63), deflecto нахылаті́ (64), diligo любі́ти (72), moneo мінати́ (116) та ін.

3. Твердий знак після приголосних у кінці слів дуже часто не пишеться, напр.: alutarius са(ф)тіа(н)нік, ску(р)ні(к), гарбар (21), aluus бру(х). живот (21), angulus ро́г домові́ (23), annus ро́к (23), arcus лук (28), arator орач (29), aratrum плуг (29), collis пагоро́к (53), chytra го(р)чо́к (48), lipum лен (109), saccus мі́х (153) та ін.

4. У пам'ятці зовсім немає букви на позначення *і*; її замінюють *і*, *ї*, в окремих випадках *-и*, напр.: cuius чийі́ (62) «чий», formosus хороши́ (86), investis молоді́, небородати́ (102), iustus справедливи́, спасені́ (104), mutus німы́ (118), nemus га́ї (119), ouum я́ца (127), patruus стрі́н, ω(т)цу́ брат (129), рах мі́р. поко́ї (130) та ін. До речі, у формах називного відмінка прикметників чоловічого роду часто немає кінцевого звука, напр.: aegelaeus panis грубі́ хлѣ́бъ (18), agelastus смутні́ чолові́(к) (18), contumax непо(с)лушны́ (58), iratus гні(в)ліви́ (103), graepes хуткі́ (141), rhenones барані́ кожу(х) та ін.

5. Йотоване *є* здебільшого передається за допомогою сполуки *іє*, напр.: arcapum таїємніца́ (26), hordeum іє(ч)ме́(н) (91), adhuc ієщо́ (13) та ін. За допомогою *і* відзначається в окремих випадках також йотація *і*, напр.: anteambulo которі́ наперє́(д) иі́ти (24); arape інді́. поїді́ (25), іноді́ немає вказівки на йотацію початкового голосного: profi... іхати́ (142).

6. У пам'ятці абсолютно переважає *і(ї)* над літерою *ѣ*, напр.: ancilla ді(в)ка... (22), arophore ново́ лі́то колада́ (25), ardeo горі́ти (27), arena пісок (27), crimem грі́х (61), percipio розумі́ти (132), pos(t)modum по(с)лі́, поти́(м) (140) та ін., вживається частіше літера *і*, ніж *и*, напр.: calceolarius ше́(в)чі́к (42), calcea чо́боті́ (42), deuoco закліка́ті (70), dico мові́ті́ (71), denumero лі́читі́ (73), lancea ро́гаті́на (106), libella важкі́ (109), ostentum ді(в), ді(в)но́ (127), percutio бі́ти (133), та ін.; літера *і* виступає частіше, ніж *ы*, напр.: altus висо́ко, глибо́ко (21), animus мі́сл (23), capneus ко́ліска́ (63), ligo мо́тика́ (109), mu(gae)na ві́зіна́ (117) та ін.

В одиничних словах кінцева літера *і* зайва й написана після більш звичної в староукраїнській орфографії букви *и*, напр.: derperdo згубі́ті (67), пор. ще: pupillus сі́роті́ (143; власне мало б бути «сірота»). У пам'ятці спостерігаються й типові для українських текстів написання, в тому числі *и* замість *ѣ*, *ы*, а також *ы* замість *и*, але в тексті *ы* занадто часто виступає після задньоязичних, напр.: bicornis два́ ро́гы (37), calcar о(с)тро́гы (42), criminusо́сус ли́хы що́ не лубі́(т) д(р)уго́го (61), lenis ма́кы. добро́(д)тлі́ві́ (107), placidus тихы́. смі́ренні́ (138) тощо.

7. Відповідно до етимологічних *ы* та *и* (українського *и*) в українських словах у пам'ятці дуже часто пишеться *ь*, напр.: *ablego* посьляю (4), *ablutio* вьмыты (4), *accido* вьризаю (9), *acclino* хьялюсе (9), *equa* кобыла (78), *eupichus* т(р)ебенец вьризані яко каплун (79), *exul* вьгнаныя (81), *filius* сын (84), *fumus* дьм, дьмъ (87), *inuetero* старо чьніти (102), *lauo* мьти (107), *mihi* мьни (115), *mus* мьш (117), *partura* сьлюю взати (148) та ін. Буква *ь* заміняє *ы* та *и*, навіть *о* чи *е* в кінці слова, напр.: *aborior* ума(р)ль родіті (5), *be(э)* сьль (16), «без сили», *pos* мь (120) «ми», *uos* вь (180) «ви» та ін. Натомість зрідка зустрічається літера *і* (*и*) відповідно до кінцевого *ь* в старому українському правописі, напр.: *cozzim* че(р)віці (51), *color* ма(с)ті фа(р)ба (53), *iam* тепері (93), *modo* тепері (116) та ін.

Більшість із зазначених особливостей правопису українських слів Семимовника вдається пояснити впливом східнороманської (насамперед молдавської) орфографії. У румунських і молдавських пам'ятках літерами *ѣ* та *ь* (рідше) позначався звук *ǣ* — *э* румунської й молдавської мов [184, 37; 218, 163—169; 209, 60—61], який акустично нагадує український передньо-середній *и*. Буквою *ы* в них позначався звук *î* — *ы*, який акустично нагадує також наш *и* (діалектний *ы*). До того ж у східнороманських письменствах замість *ѣ*, *ы* іноді вживалися букви *и*, *і* (*і*). Привнесенням зазначених елементів східнороманської орфографії в українську вдається пояснити вживання *ь* (*й*, очевидно, *і*) на місці *и*, *ы* в Семимовнику. Отже, в написаннях *ь* на місці *и* (*ы*) навряд чи є впливом «південнослов'янської графіки» [23, 50]. Кінцевий *ь* в молдавських текстах іноді заміняв літеру *і* [218, 167]. У зв'язку з цим наявність кінцевого *і* на місці *ь* в українських словах (*тепері* замість *теперь*) пояснюється як гіперистичне написання. У східнороманських текстах кінцеві *ѣ*, *ь* мали звукове значення *ǣ* — *э*, тому переписувач української частини опускав ці літери, що в українських текстах XVII ст. не означали жодного звука. Слід звернути увагу на те, що в давніх молдавських текстах літерами *ѣ* та *Ѧ*, *ѧ* позначався звук *e*. У зв'язку з виявленим впливом східнороманської орфографії на українську частину Семимовника вважаємо, що написання в пам'ятці *е* на місці (навіть під наголосом) *ѣ*, напр.: *antractus* пасека (22), *пих оре(х)* (121) та ін., та *Ѧ* (*ѧ*), напр.: *allido* о(д)тресусе, утресусе (20), *alligo* привезати (20), *altercor* сварусе (21), *arrogigo* тегнути (26) та багато ін., а також численні написання кінцевої *Ѧ* в іменниках середнього роду другої відміни, напр.: *consubium* пе(р)ше спана (55), *definitio* пісана (64), *herba* зъла (90), *potus* пита (140), не можуть бути бездоганними фактами для міркування про діалектну основу українського тексту, зокрема відбиття північноукраїнської фонетики в континуантах давніх *ѣ* та *Ѧ* (*e*). Впливом східнороманської орфографії можна пояснити одиничні написання типу *faseolus* боже тра(в). ту(р)ски горо(х) (83) «божа трава».

Східнороманською взаємозаміною літер *ѣ* і *Ѧ* пояснюється написання типу *grues* жура(в)ла (89) замість жура(в)лъ (-и). Впливом східнороманської фонетики зумовлені, мабуть, випадки (нечислен-

ні) написання літери *х* на місці *г*, напр.: archigubernus хє(т)ман (27), cardo хак у двері (45) та ін.

Нетиповість м'яких приголосних всередині слова для східно-романських мов, можливо, призвела до заміни *ю*, *я* буквами *у*, *а* в українському тексті. Одиначні незаконімірні написання *ю* на місці *є* у відкритому складі, наприклад, absinthium пюлі(н) (6), grāsinus зелюні (141) з'явилися, можливо, внаслідок неправильно сприйнятої сполуки *іо* протографу (пор. пол. pюіun, zielionу).

Літерою *і* переписувач замінив літеру *и* протографа, незалежно від того, чи вона була написана етимологічно правильно, чи відбивала перехід *ѣ* в *і* в українській мові.

В українській частині пам'ятки виявляється безліч помилок, особливо пропущених або переставлених букв, через неуважність того, хто писав текст: напр.: argentarius мічи що гроші мінаю(т) (28) «мінячі», lautia подарє(к) що рімані по(с)ло(м) далі (107) «давали», funus го(б) погреб (88) «гроб», sannabis копла (43) «конопля», chelis сілмак (48) «слимак», charta патір (47) «папір», insusurro ухоу говоріті (100) «в вухо, в ухо», infans дети (96) «дитина», refrigerо озаблу (135) «озябну», aduersus претігу (14) «протиу». До цієї групи, напевно, слід віднести й написання без кінцевих голосних (напр.: demigrate пр(о)вадіті се на інши мі(с)т (66) «місто», gremіum лон пазо(х) (89) «лоно, пазуха», plumb олов (139) «олово», descalprium шпі(л)ка що зуб чі(с)ті(т) (67) «зуби(-ы)», dicinctus без поя(с) (73) «без пояса», roenitentia покут (139) «покута», pulvinar подушк (144) «подушка» та ін. Звичайно, багато таких помилок спричинено також і недосконалим знанням української граматики. Часом тільки порівняння зі згаданим виданням книги А. Калепіна допомагає зрозуміти, про що йдеться в перекладі, пор. exurdo глухыті (Сем., 81) й Gluchim czinie (Cal., 536), отже, укр. глухы[м чини]ті, austerus sorori (34) — Srog, czierpki... (148), abiecte уга(р)нюні покідані (3) — Abiectus... Podły wzgardzoný, Odruczony; Abiecte Vzgardzenie (7), cucurbita бана ко(р)ба — Bania korbas (335), тобто «банка, диня», fel жолд (83) — Zolc (552) «жовч», luctatio бедети (110) — Biedzenie (838) та ін.

Але ще більше в пам'ятці таких помилок, що їх можна трактувати як поплутання при переписуванні чимось схожих літер українського скоропису XVII ст. Відзначимо найтиповіші.

Дуже часто в кінці слів (переважно іменних частин мови) і зрідка всередині їх у Семишовнику написано *а* замість *о*, а деколи навпаки, напр.: pateus [!] калодє(с), студна (145), depexus чєсоні (67), alloquium мова, слова (21), саго м'яса (45), castrum мі(с)та мурована (46), charientismos добра слово, що се чолові(к) весєлі(т) (47), eleor оліва, древано масла (77), fusus вєретина (88) «веретено», genu колѣна (88), oppridum мѣста (125) та ін. (деякі іменники середнього роду з *-а* можна трактувати і як форми родового відмінка).

Нерідко в кінці слова спостерігається *-а*, часом — *-о* відповідно до можливого *-и* (< *-ы*, *-ѣ*, *-и*) або навпаки, напр.: аріум пєтру(ш)-ки (25), carpentum санка (45) «санки», defrenatus бє(з) узда (65),

faex *дро(ж)да* (82), illunis пох *те(м)ни* но(ч) (94) «темна», infidelis *бе(з) вѣра* (96), inuius *бе(з) дорого* (102), uia *винни яго(д)* (180) «винна ягода»; пор. ще всередині слова: frigo *смажати* (87), obdormio *спіти* (122) «спати»; деякі іменники жіночого роду з -и можна трактувати і як форми називного множини.

Поплутанням літер якось можна пояснити й чимало інших граматичних помилок, напр.: supirs му(х) *пески*, psi муха (63), fauus *при(с)но ме(д)* (83) «прісний», lalisio *жребо* дікого осла (106) «жребе» та ін.

Відповідно до вихідних форм дієслів у книзі А. Калепіна й українські дієслова в Семимовнику мають форми першої особи однини теперішнього часу. Проте абсолютна більшість дієслів української частини пам'ятки фіксується в неозначеній формі; форми в першій особі однини теперішнього часу виступають спорадично, напр.: ascido *врьзаю* (9), ассотmodo *пріположу* (10), ассредо *віру*, ассредо *пріросту се*, ассубо *лежу*, ассуро *смотрю*; affulgeo *свѣтити* (18), аггего *громадіт* (18), аго *учиніти* (19), алламбо *лызати* (20), алліго *прівезати* (20), ало *живіти*, ховати, ка(р)міти (20), арплумбо *оловую* (26) та ін. Значна кількість спотворених дієслів справляє враження, ніби це форми першої особи однини теперішнього часу, механічно перероблені на неозначені форми (насамперед із сүф. -и-), напр.: ass... *досками покладіти* (31), сонтраho *те(г)ніті* (58), сонтоdo *то(л)чити* (58), депуіо *то(л)чити* (68) (тут можлива й модифікація *толчи* «товкти»), депрогеро *збо(р)жити*, спішати (68), ео *іти*, пуіти, *поїдіти* (78), інуентіо *наїдіти* (102), толо *меліти* (116), ресзо *чешати* (130), уоло *хочіти*, воліти (18) та ін. До змінених таким чином (але не так виразно), очевидно, відносяться й форми типу *implico плетити* (95), *contumulo погребіти* (58), *decutio тресіти* (64), *repleo наполнути* (150).

Іменні частини мови в словнику подаються не лише в прийнятих вихідних формах — називний відмінок однини. Вони фіксуються і в формах родового, напр.: addimentum *зада(т)ка* (12), diluculum *рано*, *свѣта* (72), falx *серпа* (82), lepus *заїца* (108), panis *хлеба* (128), сонтоdum *здобу(т)*, *пожитку* (54), саргісоgnus *козлорогу* (44), еска *покарму* (79), fundamen *грунту*, *осно(в)* (88), officium *ураду* (124), огуза *ріжу* (126), pensio *чі(н)шу* (131), grandium *обвѣду* (141) та ін. Часом такі форми виявляються поряд із формами називного відмінка, напр.: denso *зуб*, *зуба* (67); ogcus *пек(л)о*, *пекла* (126), ouis *овец*, *овца* (127), rotarium *сад*, *саду* (139), sal *со(л)*, *солі* (153) та ін. Звичайними в пам'ятці є форми родового відмінка замість називного в іменниках на -й, напр.: bolbiton *волові гною* (38), fimus *гною* (85), fur *злодію* (88) та ін. Написання desideratus без *надію* (69) «без надії», suus *свою* (168) «свій» дозволяє думати, що -ю тут з'явилося через неправильне сприйняття літери *и* як *ю* протографу.

Частина українських іменників у Семимовнику мають форми називного множини, напр.: асgras *лѣсні гр(у)шки* (11), сагуон *волоски оріхы* (45), follis *мішки кова(л)ські* (86), топс *горы* (116), орphanus *сіроти* (126), ргnum *сліви* (143) та ін., пор. ще: аger *поля* (18), сам-

pus поля (41), carmen піснь (45), що можна трактувати і як форми називного множини, і як форми родового однини.

Іноді форми множини й однини українського слова вміщено поруч, в одній статті, напр.: caelum *небо нбоса* [1] (14), oculus *око, очі* (124), os *кости, ко(ст)* (127), rota *коло, колеса* (152).

Іменники першої відміни в пам'ятці виступають із трьома флексіями— *-ом*: aquatus *водо(м)* мешані (26), bilix двоякім *ні(т)ко(м)* ткани (37), depluo капліті зве(р)ху *водо(м)* (68), demetior міріті *мі(р)ко(м)* (73); *-ою*: raptura *сьлою* взати (148), *дѣвкою*. Спорадично відзначається *-ов*: *гадков* [23, 51]. Флексію *-ом* (навіть при виразному прикметниковому закінченні в формі чоловічого роду *-ім*) можна пояснити як неправильно сприйняту на слух флексію *-ов*, прирівняну до *-ом* за аналогією.

Поплутання приголосних *т, п* — *д, б*, яке зустрічається в пам'ятці, дехто пов'язує із впливом вірменської фонетики, дехто ж вбачає тут «просте змішування дзвінків та глухих приголосних, досить поширене серед карпатських говорів» [23, 50] Однак слід наголосити, що одзвінчення в зазначених говірках спостерігається тільки в деетимологізованих словах, в іншомовних запозиченнях та емоційно забарвлених формах, а в Семимовнику воно виявляється й у звичайних лексемах, напр.: alleuo *гладіді* (20) «гладити», archiater велікі *до(х)до(р)* (27), caterna *сду(д)ня* (50) «студня», согпш *дреніні* ягоді (59) «тернини» та ін. Їх можна тлумачити і як результат неправильного сприйняття на слух українських слів.

У пам'ятці виявлено численні випадки неузгодженості форм відмінка й числа між українськими словами перекладу і латинськими реєстровими. Іменники, особливо абстрактні, перекладаються нераздієсловими, прикметники прислівниками й навпаки; деколи прислівники передаються прикметниками. Показовим є той факт, що відповідні польські слова в книзі А. Калепіна в усіх можливих випадках (за небагатьма винятками) узгоджуються в категоріях і формах із реєстровими латинськими. Особливо яскраво це видно при зіставленні української частини Семимовника й польського матеріалу А. Калепіна, напр.: abba ω(*т*)че (Сем., 1) — Tata, *Ocziec* (Cal., 4), aliter *іначого* (20) — *Inaczej* (67), dignitus *годно(с)ті, велічати* (72) — *Godnosc* (424), dulcis *солодко* (75) — Slotki (454), gelu *зме(р)знути, моро(с)* (88) — Mroz, *zmarznienie* (607), illustris *ві(д)но, світло* (94) — *Jasny, swietny* (678), ingigno *уподіті, рожо(с)тво* (97) — *Wradzam* (727), insanabilis *незголосе* (98) — *Niewzliczoni* (734), mania *сказути* (113) — *Szalienstwo, odstapienie* rozumu (864), nescius *не знає(т)* (119) — *Niewiadomi* (943), nullus *нежадного* (121) — *Zaden* (957), obambulatio *переходіти* (122) — *Przechadzka* (964), os *у(с)ма, в ро(м)* (126) — *Vsta* (1005), rabiosus *збєсі(л)се, кази(л)се* (148) — *Wszciekl'i* (1219), reperio *наїдіти, нашо(л)* (150) — *Naiduie* (1251).

Такі переклади навряд чи робила одна людина-поліглот, яка б мала знати й усвідомлювати категорії й форми різних мов. Вони справляють враження, ніби хтось, обізнаний із польською мовою

й польським письмом, читав польські слова із книги А. Калепіна, а інша особа — імовірно українець — підбирала українські відповідники, які перша (чи третя) особа фіксувала на папері. Дуже часто відхилення від польського тексту А. Калепіна демонструють вільний, розмовний характер перекладів українською мовою, пор.: *boo pićimi, jako wo(л)* (Сем., 39) — *Ricze, bezce* (Cal. 169), *calx nemi u noга(x)* (42) — *Pieta* (188), *cervicale подушка о(д) голов* (47) — *Poduszka glowna* (226), *collactaneus посполу которі о(д)ну цицьку сіА(т)* (52) — *Spolu siaci* (265), *concolor о(д)на фа(р)ба* (55) — *Jednakiey farbi* (293), *conuictor товариши, що спо(л) ідА(т)* (59) — *Spolem do stoly [!] chodzacy, towarisz stolowy* (333), *creditum ду(л)г, вінє(н) бумі* (61) — *Dlug* (346), *emancipo на волю ну(с)тими* (77) — *Wolnit czynie, z moiey... wipuszczam* (473), *finio усе, ско(н)чіло* (85) — *Koncze, doprawuie* (565), *gruesco тА(ш)ко бути* (89) — *Cziezcie* (629), *hei ω(x)ді мні* (90) — *Auwe, biada, auch* (643), *heus го, ці чуєш* (91) — *Choicam* (647), *homonymum тє(з)ко, о(д)ну іМА мАсти* (91) — *Jedno miono maiacy* (654), *interqito усередіну іхати* (100) — *We szrotku jade* (750), *intercus що межі ску(р)и мАсо є(ст)* (100) — *Czo miedzi skora i czialem iest, zaskorni* (749), *intro там, дома* (101) — *Tam w domu* (761), *lalla, lalla лілу, лілу діти спати* (105) — *Lulanie 'abi spal'o dzieczie* (790), *mucosus смаркати з носу* (117) — *Smarkati* (916), *penarium скрїна, где сховаю(т) ню(р)ки* (131) — *Szkatul'ka dl'a chowania pierza penal'* (1048), *perlego усе [про]чітати* (136) — *Od pozatku [!] do koncza priczitiwam* (1065), *perligo дуже вєзати* (136) — *Zwiezuie* (1065), *plaudo з радо(с)ти руки оді(н) з д(р)угою біти* (138) — *Raduie sie rekami kliaskaiacz* (1101).

Тільки через сприймання польського матеріалу на слух могли з'явитись одиничні переклади, надто далекі від справжніх значень латинських і польських слів. Якби словник уклала одна людина-полїглот, вона б не допустилася таких помилкових перекладів, пор.: *archimimus кукла великїї* (27) у Семимовнику — *Kuglarski mistrz* (114) у А. Калепіна, *candidatus білим сукном убрані* (43) — *W biala suknie vbrany* (192), *cassis сєч, сєчка* (45) — *Szicz zwierzeца* (207) «сітка», *cauterium жєла(з)ні це(x)* (46) — *Zelazo ktorim сєche парАлАту* (215), *cygnis лобода* (63) — *Labecz* (365) «лебідь», *gemitus у(с)ти(x)нєнА* (88) — *Westchnienie* (609), *lumbus лєдвє* (110) — *Ledzwie* (841) «стєгно, попереk», *nihilum ні(т)* (119) — *Nicz* (945) «ні-що», *nodus коно(т), вА(з)ка* (120) — *Knot, wezel'* (949) «вузол», *obumbro зачїнїти* (123) — *Cziemno czynie, zaszmiwam* (978), *olor лобода* (124) — *Labeł* (989) «лебідь», *pectus пє(р)снї* (130) — *Piersi* (1039) «перса, груди», *plebes по(с)полу лю(д)* (138) — *Pospilstwo [!], liud* (1102), *quippini а чому нї(т)* (147) — *A czemu nicz* (1215) та ін.

В українській частині Семимовника представлено загалом живе мовлення. Тут наявні також полонізми, часто оказіональні, введені через словник А. Калепіна⁶⁶. Але людина, що уклала українську

⁶⁶ Невідомо, хто і коли зробив у «Семимовнику» над деякими словами та біля них позначки про мовну належність лексичних одиниць українського й поль-

частину або давала для неї мовну інформацію, брала до уваги й літературно-книжні традиції української мови.

На тлі широкої розмовної стихії в Семимовнику виділяються насамперед звукові риси, притаманні староукраїнській літературній мові. У пам'ятці, як і в інших українських текстах XVII ст., етимологічний *o* в новозакритому складі зберігається, напр.: *agolum o(в)чарські* ляско (19), *angulus rog* домові (23), *aula дво(р)* ца(р)-ські (33), *cosmeta комо(р)нік* (60), *falco соколо* (82), *fossa до(л)*, *liber во(л)ні* (108), *tungo но(с)* утераті (117), *пох ночь* (121), *operosus роботні(к)* (125), *salsilago ро(с)сол* (154) та ін. Але фіксується й чимало випадків із *y*, *ю* на місці етимологічного *o* в зазначеній позиції, напр.: *clavius гвуздки* (51), *soaequalis ру(в)но* (51), *cognatus ру(д)*, *повіноваті*, *кро(в)ні* (52), *cuias у(т)кула* ты (62), *depubo замож пуйті* (67), *fulgur перу(н)*, *гру(м)* (87), *genus ру(д)* (89), *germane рудны* бра(т) (89), *hinc у(т)соля* (91), *horsum у(т)* сєї стро(н) (92), *inquantum тю(л)ко* (98), *magis бульше* (112) *mel мю(д)* (114), *meus муї* (115), *quot ку(л)ко, кю(л)ко* (147) та ін. Зрідка зберігається етимологічний *e* в новозакритому складі, напр.: *forгах пєч* (86), *magnes ...камє(н)*... (112), бо звичайно на його місці фіксується розмовний *i* (ї), напр.: *crista гребін* (61), *culcitra по(с)ті(л)* (62) та ін.

За одиничними винятками (напр.: *lembus чо(в)но*, *чо(л)но*, що рибі лова(т) — 107), у пам'ятці на місці давньої сполуки *-эл-* фіксується книжна *-ол-*, а не *-ов-*, напр.: *crasus толсті* (60), *farcimen колбаса* (83), *flavius жолтави* (85), *impleo полнити* (95), *integer спо(л)-но* (100), *lana во(л)на* (106), *longisco до(л)го* бути (110), *lupus вол(к)* (111), *plenus по(л)но* (138) та ін. Традиційним треба вважати й кінцевий *-л* у формах дієслів минулого часу чоловічого роду, напр.: *rabiosus збєсі(л)сє*, *сказі(л)сє* (148), *reperio... нашо(л)* (150).

Відбиттям літературної традиції слід пояснювати випадки написання твердого *ц*, зокрема в суфіксах, напр.: *dimidius половица* (73), *resina жівіца* (150) та багато ін. До виразних літературних морфологічних рис відноситься флексія *-ет* у формах дієслів третьої особи однини теперішнього й простого майбутнього часу, напр.: *desidero серце хоче(т)* (69), *magnes магнє(с)* *камє(н)*, що *желѣзо поднемет* (112), *pingit сніх іде(т)* (120), *praevius* що *напере(д)* *дорого указує(т)* (141) тощо, пор. живомовні форми на *-є*: *inciperascere вєчо(р)* *будє* (102), *quipote* *я(к)* *можє* *бєти* (147). На ознайомленість із писемною традицією вказують написання під титлою, напр.: *augustus сѣт* (33), *hera гднь*, *пані* (90), *magnetes кнжні* (112).

У пам'ятці засвідчуються, щоправда в обмеженій кількості, слова, які вживалися тільки або переважно в літературній українській мові XVII ст., напр.: *antecursor продротєч* (24), пор. *предтеча*; *dedico* *жьртвою*, *мл(с)т* *дати* (64), *humanitas* *лу(д)ко(с)ти*, *чоловичє(н)ство* (92), *labium у(с)тнѣ* (105), *maiores* *прободо(б)ны* *ω(т)-*

ського походження, поданих поруч, напр.: (надрядкові ремарки відзначаємо круглими дужками): *saga* *чаро(в)ніца* (*pol*), *відма* (*rus*) (153), *сеу* *албо* (*po*), *лібо* (159), *s(a)сгит* *слу(ж)ба*, *літу(р)гіа*, *мьша* (*pol*) (153).

цы (112) «преподобні», *omnipotens в[с]єдє(р)житє(л)* (125), *sacerdotissa- старіца*, черніца (153) та ін.

Дослідники відзначають південно-західну діалектну основу багатьох фонетичних, грамагичних і лексичних особливостей української частини Семимовника. А. А. Бурячок припускає, що батьківщиною автора (або авторів) було українсько-румунське пограниччя [23, 54], але не конкретизує—Буковина чи східне Закарпаття. Коли ж уточнює локалізацію окремих звукових явищ, зафіксованих у Семимовнику, вчений указує, що:

1. У словнику фіксуються випадки переходу ненаголошеного *и* в *є* (*кедати*, *мілостеня*), що характерне для говірок Наддністрянщини.

2. В деяких словах зустрічається одзвінчення приголосних *т*, *п* між голосними — явище досить поширене в карпатських говорах.

3. Спостерігається спорадична заміна передньоязичних *з'*, *с'*, *ц'* шиплячими (*галаж* «галузь», *коліж* «колись», *бочан* «лелека»), що свідчить, з одного боку, про м'яку вимову *з'*, *с'*, *ц'*, притаманну наддністрянським і надсянським говорам, з другого,— про м'яку вимову шиплячих, характерну для буковинських і гуцульських говірок.

4. Форми *пріводу* «приводжу», *суду* «суджу», *противусе* «противлюся» (вживані поряд із *приходжу*, *одновлю* та ін.), можливо, відбивають «вимову *привод'у*, *суд'у*, *против'усе*», характерну для сучасних гуцульських, а також південно-східних говірів.

5. Давні нечленні форми прикметників середнього роду в пам'ятці (напр.: *живо* срібро, *ліхо* слово та ін.) властиві й деяким закарпатським говіркам.

6. Засвідчені Семимовником займенники *сєс* поряд *той* «цей», *тамтой* «той» відомі й у сучасних наддністрянських говорах;

7. У пам'ятці виступає дієслівний префікс *ви-* (*вы-, вь-, ві-*), але в низці випадків йому відповідає *у-* (*умлівати*, *увисьті*, *уплювати*, *упрожниты*); ця риса поширена в карпатських говірках.

8. Певна кількість слів української частини — лексичні діалектизми карпато-наддністрянського походження: *пах* «сморід», *піга* «сочевиця», *узденіца* «вуздечка», *яловіца* «ялівка», *червіці* «червона фарба», *трубатнік* «трубач», *салаш* «літне приміщення на полонині, станиця», *судня* «посуда», *тарас* «темниця, в'язниця», *дікі вєпр* «дикий кабан», *госдіне* «господиня», *моровка* «мурашка», *козлица* «коза», *колотка* «замок», *ієзор*, *язор* «озеро», *хробака* «спина, хребет» та ін. [23, 50—53].

Але ці розрізнені зіставлення фактів Семимовника та сучасних українських говірів нам не видаються безперечними, тому що:

1. Після *к*, зокрема в суф. *-иня*, перехід *и* в *є* притаманний і південно-східним говорам української мови (пор. літ. *німкеня*, *туркеня*); у ненаголошеній позиції наявність *є* на місці *и* можна пояснювати й наближенням вимови *и* до *є*, а це особливо характерне для південно-східних і суміжних південно-західних діалектів.

2. У пам'ятці спостерігається не стільки одзвінчення інтерво-

кальних глухих приголосних, скільки поплутання глухих і дзвінких.

3. У явних полонізмах *галаж*, *бочан* відбивається не українська фонетика, а недосконала транслітерація польського тексту із лексикона А. Калепіна.

4. На фоні звичайних форм із чергуванням приголосних, напр.: *abscedo прихожу* (5), а також *abeo прихожу* (2), *adeo хожу* (13) та ін., написання типу *abiudico суду* (3), *adduco приводу* (13) виглядають як відбиття вирівнювання основ всередині дієслівної парадигми. Вирівнювання за аналогією можна б вбачати і в віддієслівних (віддієприкметникових) іменниках, напр.: *aberratio блуденя* (2), *ascrementum ро(с)тенья* (10), *itio ходеня* (104) та ін., пор. відсутність чергування приголосних навіть у таких випадках, як *assumulo зграмадаю* (10), *sacer посвѣтено* (153) «посвячений» [?], *aragesis берегі, вара* (25) «бережи» [?]. Нові форми *ход'у*, *нос'у* відомі й у південних подільських говірках.

5. Нечленні форми прикметників середнього роду І. Панькевич виявив не в закарпатських говірках, а в острівних лемківських говірках Словаччини.

6. Займенник *сесь* (у різних фонетичних варіантах) функціонує не тільки в наддністрянських, але й у надсянських, гуцульських, буковинсько-покутських, подільських, волинських, карпатських, а *тамтой* — в усіх говірках від Карпат до Білорусії на півночі й до м. Хмельницького на сході [134, 135, 137].

7. Навряд чи в небагатьох дієсловах з преф. *у-* Семимовника, яким у словнику А. Калепіна відповідають польські форми *z. wu-* (*wi-*), напр.: *deiugo упрегати* (65), *effundo уливати* (76), *excido уна(с)-ти* (80), *ехерсо* [?] [*ехерео*] *уплювати* (80), *ехіпаніо упро(ж)нити* (80), відбивається те ж фонетичне явище, що і в карпатських говірках української мови. Закреслена літера *у* перед перекладом *виберати* у статті *deligo* (65) (пор. і написання *утресусе* поруч із *о(д)тресусе* у статті *allido* — 20) дозволяє припускати, що заміну *вы-* на *у-* з певних міркувань робив той, хто переписував або записував український текст. При переписуванні *у* міг з'явитись на місці *в*, а *в* — на місці *вь* (*вы-*), пор. *регсиго выличити, вгоіти* (133), тобто «вигоіти».

8. З переліку характерних лексичних діалектизмів необхідно вилучити поширені в багатьох південно-західних і південно-східних діалектах слова *вепр*, *госдіне* «господиня», полонізми *тарас*; *іезор*, *язор* (ст.-пол. *taras*, *iezioro*) та слова, які мають ширший, ніж карпато-наддністрянський ареал — *пах* (Гр., III, 103; у діалектах і Семимовнику має значення «запах, приемний запах»), *яловиця* (Гр., IV, 540, пор. і *яловичина*), *червець* (Гр., IV, 452, УРС, VI, 417), *козлиця* (СУМ, IV, 213) *колодка* (Гр., II, 271; СУМ, IV, 229), *хорбак* (УРС, VI, 352). Слово *моровка* українські словники не відзначають. Воно, мабуть, є українізованою (через повноголосся) формою польського *тгошка*. Про слово *судня* і *трубатник* нічого конкретного невідомо (останнє, очевидно, спотворене слово). Лексеми *піга* «соче-

виця» не фіксує жоден український діалектний словник. У «Лексиконі латинському» Є. Славинецького *n̄vga* «веснянка» закономірно подається як відповідник латинського *lentigo* (Сл. Лат., 252). Укладач української частини Семимовника при перекладі латинсько-го *lens* орієнтувався на правильний польський відповідник слова у книзі А. Калепіна — *soczewica*. (Cal., 805), переклавши його словом *горо(х)* (108), проте перед ним помилково вмістив українське *niga* на основі наступної статті А. Калепіна — *lentigo... Piega* (Cal., 805), тому в Семимовнику вийшла помилка в перекладній частині: *lens niga, горох* (108).

Фонетика слів *ignis ого(н)* (94), (а не *огень*), ротит овоц, щ(ω) іда(т), *яблуки...* (139) (а не *яблыка*) і, може, й перос *онук* (119; бо пор. ієсиг *отроба* — 93) мала б вказувати на більш східну, подільську, а не карпато-буковинську говіркову основу української мови досліджуваного лексикона (пор. ще *accipiter я(с)тры(н)* — 9). На говірці східної частини південно-західних діалектів вказують лексеми: *canis собака* (43), *celeripes хуткі* (46), *deformitus нехорошо* (65), *ipornate нехороши* (98), *lepidus хороши* (108), *perbellus хороши* (132), *derepente ...pi(х)ло, ме(р)ско, небавіті* (68), *funi(culu)s вєровка* (88), *interula соро(ч)ка, руба(ш)ка, кошула* (101).

За матеріалами Атласу української мови (т. II) назва *рубашка* «верхня сорочка» фіксується в окремих подільських говірках (острівці), в західних поліських і північних волинських (досить великі масиви) (карта № 293), прикметник *хороший* виступає в західних поліських й окремих прилеглих волинських (карта № 373), а *хуткий** — у подільських та волинських (карта № 375).

А. А. Бурячок [23, 53] відносить до білорусизмів такі слова Семимовника: *суднік* «суддя», *надолу* «внизу», *тѣхнути* «дихнути», *дмати* «дути», *трїстіна* «тростина», а до давньорусизмів — *воняти*, *ігла*, *днес* «сьогодні», *ножниці* «ножиці», *єврема* «час», *варагуш* «пропасниця», *давеч* «недавно», *рубашка* «сорочка», *сермаг* «серм'яга», *смотріті* «дивитися» та ін. Проте слова, названі автором давньорусизмами, — це переважно архаїчні лексеми, які, очевидно, в XVII ст. на певних українських землях функціонували, деякі ж — *воняти*, *ігла*, *днесь*, *рубашка* — в окремих південно-західних говірках функціонують і тепер. Слово *єврема* у пам'ятці знаходиться не в українській, а в молдавській частині. До архаїчних слів, уживаних у XVII ст., відносимо також фіксовану Семимовником лексему саргопає *хохол* (44, пор. рос. *хохол*, ст.-пол. *chochoł* «чуб»). Невідомо, чи до давньоруської спадщини староукраїнської мови відноситься й слово *febris варагуш* (83), яке функціонує тепер у російських діалектах з цим же значенням «пропасниця» (Даль, I, 343). Засвідчене в українській частині Семимовника слово ргохепета *барі(ш)нік* (143) «посередник у торгівлі» є нормативним у сучасній українській мові (*баринник*). В російських пам'ятках *барышникъ* засвідчується раніше, в 1587 році (Дорогобуж на Смоленщині) (СР, I, 76).

Невідомо, чому А. А. Бурячок слово *суднік* уважає білорусизмом, адже звичайним білоруським словом є *суддзя*. Оскільки в Се-

мимовнику багато поперекручених слів, форму *трїстіна* легко пояснити як помилкове написання українського *тростина*, не притягаючи білоруського *трысціна*. А. А. Бурячок не доводить, чому й інші названі ним слова притаманні тільки білоруській мові. З огляду на випадки поплутання дзвінких і глухих приголосних в українській частині Семимовника, а також на написання *ь* на місцях *ы, и*, форма *тѣхнути* легко пояснюється як запис українського дієслова *дихнути* (*дыхнути*). Вже було висловлено здогад, що форми типу *мелїти, чешати* тощо базуються на формах першої особи однини теперішнього часу. Подібним утворення може бути й *дматї* (пор. у А. Калепіна *Flo... Dmie* — 570).

Отже, є підстави вважати, що українська частина Семимовника спочатку була укладена як окремий латино-український словник, введений згодом у Семимовник, для якого вона була підготовлена. Матеріал для неї написав або усно подавав українець родом десь із Поділля — купець, дипломат, полоняник (найімовірніше). При переписуванні тексту або записуванні його з живих уст людиною, що не знала досконало української мови, багато слів і форм було перекручено. Український переклад латинського реєстру зроблено через посередництво польської частини одинадцятимовного лексикона А. Калепіна. Так чи інакше українська частина Семимовника має дотичність до української культури й лексикографії. Той факт, що в словник уведена українська частина (а не польська, яку можна було переписати із книги А. Калепіна), свідчить про те, що Семимовник було укладено для зносин із християнськими народами, які були сусідами Туреччини або її підлеглими чи васалами. Семимовник свідчить і про престиж української мови в той час.

ПРАЦЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ХАРАКТЕРУ В СЕРЕДИНІ — ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Успіхи української лексикографії першої половини і середини XVII ст. не призвели до відмирання традиційних глос. Дальший розвиток письменства, друкарства, освіти спонукали різних авторів до активного вживання цього стародавнього засобу, адже словники, як і раніше, не були доступні більшості читачів, кількість яких зростає. У «Лексиконі» П. Беринди користувач не знаходить дуже багатьох церковнослов'янських слів. До того ж не відпала потреба в поясненні різноманітних іншомовних запозичень у староукраїнській мові. Усвідомлення діалектного членування української мови заохочувало різних авторів давати пояснення тих українських слів, які не мали загального поширення. Внутрішньорядкові переклади (пояснення) стають панівними. Використання їх різними письменниками часто характеризується своєрідними особливостями.

Видатний український письменник другої половини XVII ст. Іоанікій Галятовський у своїх творах, писаних староукраїнською

літературною мовою, застосовує внутрішньорядкові пояснення не тільки окремих церковнослов'янських слів та іншомовних запозичень, але й цілих фраз. Пояснення даються в дужках або написані поруч із пояснюваним і нічим не виділяються; зрідка перед поясненням вставляються слова чи словосполучення або (албо), то естѣ та ін. Показовим у цьому відношенні є «Ключъ розумѣніа» І. Галятовського (Гал. К.): огнѣ и жупель (сѣрка) (11 зв.), гонащи(м) сікера (п(а)нство) (12), виненѣ ему былѣ тму, то естѣ десѣтъ тысячей талантовѣ (12 зв.), точиломѣ: то естѣ прасою (29), двоухъ члковѣ разслабленныхъ, то естѣ паралѣжемѣ зараженныхъ (59), Азѣ же яко маслина плодовита. я якѣ дерево олиное плодовитое... (284 зв.) та ін. Подібно до словникарів того часу, І. Галятовський дає широкі пояснення іншомовних термінів, напр.: *Монархія естѣ тамѣ, где еденѣ члкъ Кролѣ) албо Цесарѣ, албо иншій Потентатѣ пануетѣ) и владнетѣ всѣмѣ Панствомѣ, що хочетѣ становитѣ и ѱ(т)мѣнаетѣ, нѣкого не докладаючися, Арістокраціа естѣ тамѣ, где многыи моде пануютѣ, еднакѣ не всѣ, такіи сунѣ Князѣ албо Сенаторове, которыи якою речю посполитою сами владнутѣ, Дембкраціа засѣ тамѣ естѣ, где всѣ люде посполитыи пануютѣ и владнутѣ зобравишя всѣ судятѣ кого, караютѣ покой и войну становятѣ* (Гал. К., 32 зв.).

Час від часу до внутрішньотекстових пояснень удається автор літопису XVII ст., названий Самовидцем (Л. Сам.), напр.: в дворахъ грубу то естѣ печи палити, упросили писмо албо привилей на роблення челновѣ (6), зоставалѣ у скарбницѣ албо коморцѣ, которая была прибудована у олтарѣ (43), наругання от посполитихъ людей, а найболше от гултяйства, то естѣ от броварниковѣ, вынниковѣ, могилиниковѣ, будниковѣ, наймитовѣ, пастуховѣ.. (13), кривду або бѣду чинили (30) та ін.

Поет кінця XVII ст. Климентій Зіновіїв (К. З.) у свої вірші, писані староукраїнською мовою, залюбки вносив (з стилістичною метою) церковнослов'янські й давньоруські слова й тут же перекладав їх по-українському: хто кому долженѣ: або те(ж) виненѣ, (54), о(т) ины(х) [туне або те(ж)] да(р)мо ѱ(т)бирати (57), к(ѣ) не-имушы(м) никоего началства, сирѣчь власти (57), чинячи(х) расколы, то е(ст) ту(р)бацѣи, або те(ж) бунты, и за(с) неспоко(и)-ности (75), ѱ внезапно(и) або те(ж) о напрасно(и) скорби (84), ѱ пляшущи(х), або те(ж) ѱ танцюючи(х) (102), ѱ мужехѣ ѱставляюшы(х), [сирѣчь, кидаюшы(х)] свои жены (111), ѱ рабѣхѣ, то е(ст) о наемника(х) (186), пре(с)тавлю(т)са: або те(ж) помыраю(т) (201) та ін. Дуже рідко поет при українському слові називає відповідне церковнослов'янське, напр.: *Шабля* же по славе(н)ску мечемѣ (са) называетѣ (156), *Радо(ст)* бо зове(т)са то блгополучно(ст): а ско(р)бѣ яка ко(л)векѣ то ю(ж) злополучно(ст) (84).

Мандруючи по українських землях, Климентій Зіновіїв переконався в діалектній розмаїтості рідної мови, спостеріг, що простий люд не розуміє деяких іншомовних запозичень літературної мови.

Через це поет час від часу народні чи літературні лексеми пояснює іншими українськими, напр.: *ω* зегару, або *те(ж)* *ω* *годиннику* (39), *Індъ жъ са зоветь зєга(р) годи(н)никъ, лю(б) алолой* (39), мистро(в)ство або *те(ж) катовство* (67), *ω* меланколичныхъ людехъ: *сирѣчь [яко бы те(ж)] ω смутны(х) всегда* (85), близнята ра(ж)дающы(х): *сирѣчь по двое дѣте(и)* (109), *ω* ратаяхъ: або *те(ж) о паиушы(х) хлѣбъ* (131), *ω* мелникахъ, або *те(ж) о мѣрочника(х)* (139), *ω* кухмистра(х), або *те(ж) о кухаряхъ* (159), *ω* злой ста(т)чинѣ, або *те(ж) товаринѣ* (165), Ското(м) праве *рогаты(и) това(р) са называєтъ* (168), *ω* псахъ, або *те(ж) о собакахъ* (169), *ω* нестатечны(х) зымахъ, або *тежъ ω нестановихъ* (177), кому не шкоди(т) або не вади(т) (208) та ін., пор. ще: Приповѣсти [або *те(ж)* *присловіа*] *посполитые* (211). Часом автор просто тлумачить слово, в тому числі й загальновідоме: *ω* миндзахъ, або *тежъ ω ми(н)дзарня(х)*, где гроши робя(т): и *ω* ми(н)дзаря(х) що їх робя(т) (308), те(р)тки, що *перець тру(т)*; макогоны, що *макъ мну(т)*, брязка(л)ца що *дѣте(й) забавляютъ*; веретена що *жо(н)ки ни(т)ки выпрядаю(т)*; качалки, що *жо(н)ки хусты качаютъ* (152), *ω* сага(и)дачника(х), що *сага(и)даки [або те(ж) по про(с)тѣ(и) мовячи] луки робя(т) козакіє* (163) та ін.

Климентій Зіновій в одиничних випадках підкреслює діалектну належність слова. Наприклад, поет називає закарпатські говірки, які (за тодішньою державною належністю Закарпатської України) називає «венгерськими»: *ω* винника(х), іли *ω* винокурахъ, або *те(ж) о горѣлчаника(х)*, що горѣлки робя(т) у винница(х) [*по венгер(р)ски(и) са называє(т) винница* виногра(д)ны(и) огоро(д) або *те(ж) левада*, а по руски(и) будино(к) то(и) ви(н)ницею са зове(т), в-кото(р)м) куря(т) горѣлку] (145). Показуючи свою обізнаність із іншими слов'янськими мовами, й бажаючи ознайомити з ними читача, Климентій Зіновій зрідка поруч із українськими дає російські, білоруські, церковнослов'янські, польські та слова-еквіваленти напр.: *ω* тєсля(х), або *те(ж) о плотнака(х) по московски(и)*: а о *дєлида(х) по литовски(и)* (135)⁵⁶, *ω* муровщикахъ, що *цркви муруютъ: или палачы мурованые, або те(ж) фо(р)тецы замки*, і про(ч); А по *моско(в)ски(и) о каме(н)щикахъ* (146), *ω* копающи(х) колодязѣ глубокіє; а по *лядзки(и) студнѣ*; или *по славе(н)ски(и) студенѣ* (146), *ω* бана(х), [*то є(ст) о лазняхъ*] або *те(ж) по литовски(и)*⁵⁷ *ω* *мылняхъ* (184) та ін.

Внутрішньорядкові пояснення були притаманні всій українській писемності XVII ст. Вони спостерігаються і в закарпатських авторів цього часу. Звичайно так перекладаються (нерідко — діалектними словами) церковнослов'янські елементи в українських текстах. Наприклад, в Углянському ключі кінця XVII ст. (ВБС) маємо: за ківо(т), *скриню бжію*, киво(т), *ладу бжію* (153), аби єи домъ,

⁵⁶ По-литовському?

⁵⁷ По-білоруському?

хыжу, не спалили (153), у стѣмъ законѣ ава(д) у правѣ (163), приа(в) совѣ(т), раду (178), не треба мзды, платы (179), не треба (:гатарѣ:) предѣ(л) или хута(р) класти бжому милосе(р)дію (182), терпѣ(л) ѿ(т) жоны поруганіа, примовиска (194) та ін.

Церковнослов'янський відповідник українському (в тому числі й говірковому) слову у цій пам'ятці може бути й на другому місці, напр.: подату, да(н), дае(ш) (158), Тота ва(р)та, стра(ж) (182) та ін. У зазначеному тексті автор поруч дає також два слова, притаманних різним закарпатським говіркам, напр.: которы и(х) иска-ли, глядали (152), ко(ж)дый гу(д) ава(д) рукѣ (158), Где са... приго-дило ава(д) трафило (177) та ін.

Більш поширеними на Закарпатті словами в Углянському ключі деколи пояснюються вживані в ньому лексеми української літературної мови XVII ст., напр.: Ска(р)бѣ, и(з)биро(к) на небесѣхъ ро(з)казуе(т) Хс имати (158), бар(ѣ)зо, дуже старый былъ (167), ви(л)ми, дуже изды(х)нула (186) та ін.

У зв'язку із помітним впливом у Закарпатті угорської мови, в Углянському ключі поруч із українськими словами наводяться запозичення з угорської, напр.: мой родъ оуве(с), не(м)зет(ѣ) (152—153), не знаеть, которы(м) чино(м) ава(д) кипо(м)... кланалиса (159), и(з) чужой землѣ ава(д) орсага (160), видѣ(в)ши болѣзнь (:бетегѣ:) (171), оузала... постгну пограву, келчикѣ (182), киве(н)-шагѣ, похо(т) теле(с)ную (185), ву(д) длазата ава(д) га(н)бы (188) та ін.

Такі ж глоси притаманні іншій пам'ятці української мови з Закарпаття — Сокирницькому збірнику кінця XVIII ст.: согубая — двоякая; сановати — жалувати; ворогѣ — неприяте́ль; ѿ(т) злого ѿбычаю albo ѿ(т) нравовѣ...; удица — верша, по его дяцѣ — по воли его, сакѣ — неводѣ; ѿгономѣ, то естѣ фостомѣ; корунуетѣся или вѣнчае(т), тысящи — езриш (угор. ezer «тисяча»), врата ілы дверѣ [175, 65, 66, 69].

Аналогічні внутрішньорядкові пояснення церковнослов'янських лексем притаманні й творам закарпатського полеміста кінця XVII — початку XVIII ст. Михайла Андрелли (Оросвигівського) (М. А.), напр.: во умѣ своемъ пощадѣ (посановалѣ ю), Лжетѣ, брешетѣ (248), Окаянику, бѣднику папо римській (279), Єдного лѣта или року (236), мниси, то естѣ чрѣчеве... рекли (237), Азѣ, я, першій члѣкѣ (258), Азѣ презѣ окулярѣ слышу, чую, зрю, вижду (278) та ін. Письменник церковнослов'янські слова ставить після однозначних із ними українських (в тому числі й діалектних, запозиченнях), напр.: Чуйте, слыште (233), дѣтемѣ, чадомѣ (238), ганити, хулити (262), Не варишиѣ или градѣ (263). Він же поруч ставить слова різних говірок або української літературної мови, напр.: такого ..., абы нашѣ статки опрочѣ хлѣба коштовалѣ (стоялѣ)... (236), по правдѣ мовитѣ, гваритѣ (242), Никустѣ, то естѣ ани мало (243), громѣ, перунѣ убилѣ (259), Іерусалимѣ градѣ огидивѣ, оскаридивѣ (263), Унѣята

са рѣзми, пѣкал, прижовѣшила, сябала, н стококовашн
ннѣм, положнхушнмъ: лх нн едннхогоже, нхѣтѣ, злнхосовнмъ
прнблнхнхл блс, можншн, ежл нрѣ, хмѣтн тл еса, лл.

**Изъясненія темнѣйшихъ словесъ въ
Повѣсти семъ шурѣтанцнхъ.**

Б. Бани звагомыа: вшгетннн, хотыланнн пѣтнн,
гадан н бннн. Балоннлн: доорнл, шпаннлнлѣ, поцтн
внлѣ шѣннл: шнлннннн.

Г. Гезна: коштн на стопон ногн тлнл, нхнн голнн.

В. Взархл: шходнннл, то ѣз. Понлл, лѣш. Азлнн
Патрнрннн н Епнпнннн. Знн лнлнннн.

З. Зазорл: прнглл, поллхрнн.

Н. Нгрлннл пхорлцнл, нлнл, лнлнлнннннн: Кдлѣ
нглл, Кдлнл, Кмелнл, лѣш, зунрнннл н Машнлрн, нлн
то, Тѣрн н тнмнл подлбннл.

К. Коен, лѣш, Кувнл ѣ Грнцнгого словл, н Кувнл: коен,
грл, лѣш, Грнлн, коен. Кдл, зннннл: нрнфнлннн: то ѣз
Блнзннл, жнрлнннн. Конлорнлнлнл: Бнлѣннл, лрцл
лннл, елннлн коенл.

Л. Ллнн: Лнннннл, Лннннл, нлнлнл, лѣш, ллрлннл
нрлннл, ѣ Словл Грнцнгого. Ллзлн, ессл, лѣш, то Лл
хос, ешл, лѣш, нѣжл ѣ сллбл, Ллннл: Грлн нл ннллнлнл,
сплѣлнл, коллн.

М. Мллѣжннл: ллнлнннл, коллнннл.

Н. Нѣжл: прнллшлн, поннллнл.

П. Плнлнлрл, лѣш, Плнлнлрнл: Блчллнл, црнлнннл:
то ѣз, нлнлнлннл, сллстл, Слнннлл, Клнрннл, лѣш, Пн
лннл, ѣ Словл Грнцнгого, Плнлнлрл, лнлнл, нлнлнлнл.

Рис. 17. Заголовна сторінка «Изъясненія темнѣйшихъ словес...»
в «Номоканоні». Львів, 1646 р.

ся азъ *пытаю, звѣдую* (263), будетъ скоро южъ *воняти, смердѣти* (260). При діалектних та літературних українських словах Михайло Андрелла наводить синонімічні запозичення з угорської мови, напр.: почала розказовати, *парачаловати* (240), кгвалтомъ або *гатальмомъ...* осѣли (242), о немъ свѣдчить, *бизентуетъ* (257), за тоту... подату, *порицію* (259), Подушки или *парны...* принесли (261) та ін. Нерідко автор зіставляє церковнослов'янські, українські (між ними й діалектні) та запозичені з угорської мови слова з однаковими значеннями, досягаючи цим великого емоційного ефекту, напр.: *Злоє сѣмя, газѣ, плевелы*, то суть твои сынове (246), *гварятъ, мовятъ, глаголютъ* (249), абысте пріяли *миръ, покой, бикешигъ* (253) тощо.

За давньою ж традицією, замість внутрішньорядкових та по-крайніх глос до окремих творів додавалися невеликі словнички. Привертає увагу словничок «Из(ъ)ясненіе темнѣйшихъ словесъ въ Поученіи семь ѡбрѣтающихся», доданий до «Поученіа новосщєнному ієреєви...» єпископа Арсенія Желиборського, що було надруковане разом із «Моноканоном» у Львові 1646 р. Це зібрання налічує 21 статтю з поясненнями та перекладами церковнослов'янських питомих та запозичених слів і словосполук. Автором праці, очевидно, був А. Желиборський. «Из(ъ)ясненіе...» являє значний інтерес бо свідчить про високий рівень філологічної освіти на Україні, спричинений розбудовою шкіл, особливо Києво-Могилянської академії. Лексикони так міцно ввійшли в практику XVII ст. і були такими звичними, що навіть у такому маленькому словничку, як «Из(ъ)ясненіе...» (Ном.), застосовуються основні лексикографічні прийоми того часу. Пояснюваний матеріал розташовано в алфавітному порядку (за першою літерою), однак слова на одну й туж літеру надруковано підряд, а не кожне з нового рядка. Великі літери зліва підкреслюють алфавітний порядок. Кожне пояснюване слово (вираз) починається з великої літери. Від перекладу воно відмежовується двокрапкою, напр.:

Б. *Басни звягомыя*: вшетечныи, встыдливыи пѣсни, гадки и байки. *Блгонравіє*: добрыѣ вспаналыѣ, поцтивыѣ обычаѣ: обычайность.

Г. *Глезна*: костка на(д) стопою ноги члчѣѣ нижей голени.

З. *Зазорѣ*: пригана, подозреніе.

И. *Игры дивы творащыя, или Дивотворныя*: Кугла(р)ства, Куклы, Комедіи абѡ, оубиранієса в(ъ) Машкары, якѡ то Туры и тымъ подобныѣ.

К. ...*Конное рыстаніе*: Вытѣчки, гарцованіе, бѣганіе кон(ъ)ми (83) та ін.

У «Из(ъ)ясненіи...» використано «Лексикон» П. Беринди, що прямо зазначено при одній статті: *Еѣархъ*: ѡбходникъ, то е(ст), Посельъ абѡ Легатъ Патріаршій и Єп(с)копскій. Зри Леѣіконъ (Ном., 83), пор.: *Еѣархъ*: обходникъ, або посе(л) легатъ Єп(с)пкій, или Патріаршій (Бер., 204). Автор словничка в самому кінці його навіть наставляє: «Прочаа потщиса самъ из(ъ)ѡбрѣсти и изоучити въ Леѣіконъ» (83 зв.). Цим зайвий раз засвідчується великий авторитет

і популярність праці П. Беринди. У словничку є також оригінальні пояснення слів, яких немає у реєстрі «Лексикона» П. Беринди. Крім поданих вище *Басни звягомыя*, *Блгонравіє*, *Глезна*, *Зазоръ*, *Игры дивы творящыя*, такими є, наприклад, ще такі: *Нужу*: примушаю, поңеволаю (Ном., 83), *Пристеженіє*: придатокъ, Аппендѣ(ъ). по грезку, и Єпідосіс.

Характерними для цього зібрання слів є етимологічні спроби, напр.: *Коби*, *абѡ*, *Куби*: ω(т) грецького слова, и *Кувеіа*: ко(ст)ки, гра, абѡ, граніє косто(к); *Панамаръ*, *абѡ*, *Панимерій*: Вратаръ црковный: то є(ст) стопна Щенства Клирикъ, абѡ, Причетни(к). ω(т) Слова Грецького, Панимеріос, такъ названый, якобы, кождоденный: для кождоденного бывана и працювана в(ъ) Цркви (83—83 зв.). Це — типові зразки етимологізування XVII ст., коли нерідко видумувався невживаний варіант слова, співзвучний із етимологізованим, який піддавався більш-менш переконливому поясненню (слов'янське *кобь* у формі *кабь* ніде не фіксується, а *панамаръ* походить від грецького *παράμαρτος*).

Праця лексикографічного характеру була активною протягом усього XVII ст., але з середини його вона стала допоміжною й остаточно перейшла на другий план. Це було зумовлене, з одного боку, великими успіхами лексикографії, з другого боку, — відносною усталеністю лексичних норм староукраїнської мови й розвитком освіти.

Центральне місце в лексикографії XVII ст. належить творчості видатних філологів П. Беринди та Є. Славинецького. Вершиною староукраїнського словникарства є «Лексикон» П. Беринди. У ньому творчо використано всі основні надбання попередньої східнослов'янської лексикографії: два давньоруські словники — «Рѣчь жидовскаго языка преложена на рускоюю...», «Толкованіє неудобъ познаваемоъ въ писаныхъ рѣчемъ...», ономастикон російського філолога Максима Грека — «Толкованіє именъ по алфавиту», глоси з українських рукописів та друків XVI — початку XVII ст., особливо київських, глоси білоруського першодрукаря Ф. Скорини, окремі глоси з російських книг, церковнослов'янсько-українські словники «Лексис... просто» і «Лексис Л. Зизанія. Названі рукописні словники й лексикографічні матеріали в складі «Лексикона» П. Беринди знайшли дорогу до ширших освічених кіл й тривалий час служили поширенню знань і культури, а «Лексис» Л. Зизанія дістав друге життя. П. Беринда використав також твори західнослов'янських лексикографів, зокрема чеського вченого П. Лодерекера (а через нього — хорватського лексикографа Ф. Вранчича). Особливо повно він залучив до своєї праці ономастикон візантійського філолога Мануїла Ритора та тлумачення топонімів й антропонімів із антверпенського видання Біблії.

Уся попередня східнослов'янська лексикографічна література здебільшого використана в широкому контексті оригінальних по-

ясень самого П. Беринди, і статті з попередніх словників, уведені в «Лексикон» без суттєвих доповнень, складають у пам'ятці зовсім невеликий процент. Але вона була тим благодатним ґрунтом, на якому зроста творчість видатного мовознавця. Іноземні джерела залучено для зіставлення церковнослов'янської та української лексики з лексикою інших слов'янських і деяких неслов'янських мов і, особливо, при з'ясуванні етимологій біблійних топонімів й антропонімів та християнських імен. Цей матеріал використано творчо, з прагненням дати найглибше, всебічне пояснення власних назв. Абсолютна більшість реєстрових слів зібрана й кваліфіковано перекладена чи пояснена українською мовою самим П. Бериндою.

Літературною джерельною базою для реєстру «Лексикона» послужили найрізноманітніші церковнослов'янські тексти — рукописи й, особливо, друки XVI — початку XVII ст., зокрема Острозька біблія та київські видання (над редагуванням і друкуванням яких активно трудився мовознавець). Аналізуючи залучений лексикографічний матеріал та інформацію про значення слів, здобуту на основі широких контекстів і зіставлення церковнослов'янських текстів (де це було можливо, наприклад, Біблії) з грецькими, латинськими та польськими, П. Беринда здійснив наукове пояснення аплетивної лексики словенороської мови, яке залишилося неперевершеним тривалий час й досі повністю не втратило свого значення.

Разом із цим П. Беринда вдосконалив лексикографічні засоби опрацювання слова. Учений розташував реєстр за алфавітом, який витримується не тільки на першу букву, але й на 2—3 літери внутрішньої азбуки. Реєстр відділено від перекладу виразним технічним засобом — двокрапкою. Реєстрові слова подано в узвичаєних тоді вихідних формах (виняток — слова в формах, зовсім невластивих живій мові — аористі й імперфекті та неопрацьований лексичний матеріал, унесений у процесі друкування). Широко застосовуються стилістичні, рідше — граматичні ремарки. При неслов'янських елементах введено вказівки на мову, з якої запозичено реєстрове слово чи до якої слов'янської воно належить. Семантика слова нерідко ілюструється в контексті, подаються фразеологізми та фразеологічні сполуки, до яких входить реєстрове слово. Автор звичайно вказує на джерело, звідки взято слово для реєстру або кому належить етимологія власного найменування. Так, широко, як у «Лексиконі» П. Беринди, екземпліфікація й паспортизація не практикувалася в жодному із староукраїнських словників. Омоніми, омофони, омографи опрацьовуються в окремих статтях. Широко застосовується вертикальне й горизонтальне гніздування не лише дериватів одного кореня (що було звичайним у тодішній європейській лексикографії), але фонетичних, орфографічних варіантів одного слова. У реєстрі «Лексикона» виявляються й окремі словосполуки (в тому числі фразеологічні) — явище притаманне всій тодішній європейській лексикографії.

У «Лексиконі» старанно опрацьовано перекладну частину. Переклади П. Беринди полілексемні, з численними синонімами й се-

мантично близькими словами, що повною мірою розкривають значення церковнослов'янських слів перед носіями різних українських говірок, а також інших східнослов'янських мов. Вузьких діалектизмів у «Лексиконі» П. Беринди зовсім небагато, тому словник відіграв величезну роль у виробленні й закріпленні лексичних норм старої української літературної мови.

Інослов'янський матеріал лексикографічних джерел своєї праці П. Беринда звичайно пристосовував до норм української писемної мови XVII ст., але в українській частині «Лексикона» спостерігаються й давньоруські, церковнослов'янські й староросійські вкраплення. Глибокому опрацюванню значень слів сприяли й загалом вдалі етимологічні екскурси автора, зіставлення з класичними та живими мовами, лінгвістичні коментарі до окремих слів і форм. Вони разом із розгалуженою системою граматичних та стилістичних ремарок, поясненнями первісних значень топонімів і антропонімів на тривалий час зробили «Лексикон» П. Беринди філологічною енциклопедією. Енциклопедичні розвідки й широкі пояснення термінів науки, мистецтва, довідки про іноземні реалії тощо сприяли поширенню знань серед народних мас.

«Лексикон» протягом XVII—XVIII ст. був найповнішим зібранням науково опрацьованої лексики мови, яка обслуговувала культурні потреби більшої частини слов'янського світу (сходу і півдня), мови, що була модифікованою старослов'янською. Його автор зробив удачу спробу нормалізувати словниковий склад церковнослов'янської мови. Все це дає право вважати П. Беринду одним із зачинателів славістики. Роль П. Беринди в історії слов'янознавства підсилює й підкреслює те, що його «Лексикон» став основним джерелом низки вітчизняних та іноземних словників XVII—XVIII ст., у яких представлена церковнослов'янська мова — одна з найбагатших й найпоширеніших у минулому літературних мов Європи.

Незважаючи на те, що «Лексикон» укладено на основі конфесійних текстів, у поясненнях П. Беринди переважає світське, гуманістичне трактування предметів і явищ навколишнього середовища. «Лексикон» став не тільки джерелом, але й зразком для наступних українських, російських і білоруських лексикографів — автора «Синонімів», Є. Славинецького, А. Корецького-Сатановського, Ф. Полікарпова-Орлова, автора супрасльського словенськопольського лексикона та ін. Він стимулював розвиток лексикографії на Україні, в Росії та Білорусії. Все це дає право вважати П. Беринду видатним представником вітчизняної лексикографії, що остаточно оформилася в XVII ст. в окрему лінгвістичну галузь, світську науку.

З «Лексиконом» П. Беринди пов'язане укладання першого румунського словника Мардарієм із Козії (Козіанулом), першого церковнослов'янсько-польського словника польського філолога Маріана з Яслицьк, лексикографічні праці шведського мовознавця Й. Г. Спарвенфельда.

Невідомий автор шляхом «оберненої» переробки «Лексикона» уклад перший українсько-церковнослов'янський словник «Синоніма славеноросскаа». Ця незакінчена (мабуть, чорнова) робота рівнем лексикографічної обробки словникового матеріалу стоїть нижче, ніж книжка П. Беринди, але вона знаменувала дальший відхід лексикографії від потреб церкви й наближення її до суто освітніх запитів. «Синоніми» показали нові явища в українській літературній мові — швидке наростання в ній елементів південно-східних діалектів.

Чисто освітні потреби східнослов'янських народів викликали до життя словники Є. Славинецького. Лексикони цього видатного вітчизняного мовознавця яскраво свідчать про те, що українська й уся східнослов'янська лексикографія, ставши окремою галуззю лінгвістики (незважаючи на те, що авторами словників були духовні особи), остаточно стала задовольняти насамперед світські сфери життя, а не тільки релігійні (читання й перекладання конфесійних текстів). Процес секуляризації лексикографічної діяльності під впливом ренесансних ідей проходив у всій тодішній європейській лінгвістиці [5, 46—47]. Як і «Лексикон» П. Беринди, словники Славинецького й Корецького-Сатановського свідчать про дальший розвиток зв'язків східнослов'янської лексикографії з західноєвропейською (А. Калепін, І. Скопула) та інослов'янською (Г. Кнапський) й дедалі більше використання здобутків східнослов'янської науки закордонними вченими (напр., Лакроз, Й. Г. Спарвенфельд та ін.).

Структура статті в словниках Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, особливо в «Лексиконі латинському» й «Лексиконі словено-латинському», досить проста: у них немає ні стилістичних ремарок, ні цитат, ні фразеологізмів, ні етимологічних розвідок, ні зставлень з іншими мовами; граматичні ремарки — рідкісні (переважно для розрізнення структурно ідентичних іменників і прикметників), посилення на джерела — одиничні. Цим лексикони Є. Славинецького загалом наближаються до нових перекладних словників і відходять від попередньої традиції філологічних словників, представлених працями Л. Зизанія і П. Беринди. Вони поруч із «Синонімами» вказують, що остаточно оформлюється тип перекладного словника в східнослов'янській лексикографії, який також знайшов продовження в XVIII ст. в лексиконі Ф. Полікарпова-Орлова. У працях Є. Славинецького представлена поруч із класичними мовами церковнослов'янська. Це демонструвало високий ступінь розвитку словенороської мови, якого вона досягла в середині й другій половині XVII ст. завдяки праці цілих поколінь східнослов'янських філологів, й відносне усталення її лексичних і граматичних норм завдяки працям П. Беринди, М. Смотрицького та освітній роботі Києво-Могилянської школи. Численні живомовні елементи, особливо українські, в «Лексиконі латинському» й «Лексиконі словено-латинському» разом із цим показували, що ці норми не стійкі, що жива мова їх розкитує, що життя вимагає літературної

мови на народній основі в усіх сферах писемності. Словники Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського відзначаються точністю й багатством перекладу. Характером опрацювання матеріалу до них наближається українська частина Семимовника.

Отже, в XVII ст. давня українська лексикографія досягла найвищого розквіту, збагатившись творчістю видатних мовознавців П. Беринди та Є. Славинецького.

Завдяки творчості П. Беринди, Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського українська лексикографія стояла на рівні тодішньої європейської науки. Творчість і діяльність цих учених — яскраві зразки духовного єднання братніх східнослов'янських народів, їх взаємозбагачення культурними й науковими надбаннями.

«Лексикон» П. Беринди, «Синоніми», «Лексикон латинський» Є. Славинецького показують, що в XVII ст. Київ стає провідним центром української науки і культури.

ВИСНОВКИ

Лексикографія — одна з найдавніших практичних галузей вітчизняного мовознавства. Виникнення й розвиток її тісно пов'язаний з історією народу, його освітою, культурою й писемно-літературною мовою. Лексикографії звичайно передують підготовчий етап — праця лексикографічного характеру, що виявляється в глосах, за допомогою яких пояснюються малозрозумілі чи незрозумілі для широкого читача лексичні елементи в літературній мові — запозичені, застарілі (архаїчні), рідкісні слова. Глоси не зникли навіть при існуванні високорозвиненої лексикографії. Це явище було зумовлене кількома чинниками. По-перше, давні словники ніколи не охоплювали усіх малозрозумілих або незрозумілих елементів писемної мови, навіть у часи створення лексиконів. По-друге, внаслідок розвитку лексичного складу літературної мови та її контактів із іншими мовами в ній постійно функціонували слова (неологізми, архаїзми, діалектизми, запозичення), що вимагали пояснення. Оскільки лексикографічна праця в давнину не була регулярною, такі елементи найзручніше було пояснювати за допомогою глос у кожному конкретному тексті. По-третє, друковані словники не мали великих тиражів, а кількість примірників рукописних була обмежена, тому вони були доступні далеко не всім активним читачам старої доби. Глоси, особливо невеликі глосарії XVII ст., нерідко заміняли словники. Глоси були будівельним матеріалом для давньоруських і староукраїнських словників. Давньоруський словник «Тлъкованіе неудобъ познаваемомъ въ писаныхъ рѣчьмъ...» і великою мірою перший український словник «Лексис... просто» становили зібрання глос. Глоси виявляються і в давньоруських ономастиконах. Навіть у пізніші церковнослов'янсько-українські словники глоси часто переносилися без суттєвих змін, тому в «Лексисі» Л. Зизанія і «Лексиконі» П. Беринди представлені всі ті засоби розкриття значення слова, які притаманні глосам XVI—XVII ст.: простий переклад, широке пояснення, етимологічний екскурс, енциклопедична довідка. Досвід у поясненні слів цими засобами використали Л. Зизаній та П. Беринда у оригінальних, незапозичених статтях. Письменники середини й другої половини XVII ст., пояснюючи відповідні слова текстів за допомогою глос, нерідко використовували «Лексис» Л. Зизанія і, особливо, «Лексикон» П. Беринди (на

який покликалися або до якого відсилали читача). Таким чином, ці два види лексикографічної праці на Україні активно взаємодіяли. Необхідно підкреслити, що в лексиконах, пов'язаних із давньою традицією пояснення слів за допомогою глос («Лексис» Л. Зизанія, «Лексикон» П. Беринди), перекладна частина багатша й різноманітніша, ніж у працях, створених поза цією традицією («Синоніми», «Лексикон латинський» Є. Славинецького, «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського). Активне використання глос часом порушувало стрункість словникових статей у лексиконах, бо вони вводилися часом в невихідних формах. Зв'язок старих лексиконів із глосами зумовив і те, що всі церковнослов'янсько-українські словники XVI—XVII ст. були диференційними й пояснювали тільки відмінні елементи споріднених мов.

Другий етап у розвитку староукраїнської лексикографії — період її становлення в XVI ст., коли виникають перші невеликі словники «Лексис... просто» й «Лексис» Л. Зизанія. На цьому етапі йде формування типу церковнослов'янсько-українського словника, становлення основних засобів лексикографічної обробки словникового матеріалу. Великі заслуги в цьому належать відомому лінгвістові Л. Зизанієві.

Третій етап у розвитку староукраїнської лексикографії — період розквіту в XVII ст. В цей час вона зростає якісно: П. Беринда довершив і застосував головні лексикографічні засоби опрацювання церковнослов'янського матеріалу, а Є. Славинецький — неслов'янського. Розширився й мовний діапазон словників. Крім церковнослов'янсько-українського «Лексикона» П. Беринди, були створені українсько-церковнослов'янський словник «Синоніма славенороська», латинсько-церковнослов'янський «Лексикон латинський», «Лексикон греко-словено-латинський» Є. Славинецького, «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Стара лексикографія — оригінальне явище в історії української культури, але у становленні та розвитку її велику роль відіграла давньоруська спадщина й постійний активний обмін духовними надбаннями між братніми українським, російським і білоруським народами. З давньоруською традицією безпосередньо пов'язаний звичай пояснювати малозрозумілі слов'янські й неслов'янські слова за допомогою глос. Давньоруські словники були в активному вжитку в Росії, на Україні і в Білорусії протягом цілого періоду — XIV—XVII ст. Їх досить повно використали українські лексикографи при створенні своїх праць — автор «Лексиса... просто» і П. Беринда.

Уже перший український словник «Лексис... просто» має в своєму складі матеріали з ономастикона російського філолога Максима Грека та глоси з книг білоруського першодрукаря Ф. Скорини. Дуже повно філологічні праці Максима Грека, зокрема тлумачення антропонімів, використав П. Беринда.

Українські лексикони активно вживалися й у Росії та в Білорусії (1653 р. у Кутеїні біля Орші «Лексикон» П. Беринди був навіть

перевиданий). Матеріали з «Лексиса» Л. Зизанія і «Лексикона» П. Беринди запозичували укладачі російських азбуковників. Книга П. Беринди була важливим джерелом для російських лексикографів XVIII ст. Ф. Полікарпова-Орлова, П. Алексеєва та ін., базою анонімого білоруського укладача церковнослов'янсько-польського лексикона 1722 р.

Яскраві сторінки в історію українсько-російських лексикографічних зв'язків уписали своєю творчістю Є. Славинецький та А. Корецький-Сатановський, лінгвістична творчість яких проходила як у Києві, так і в Москві. Словники Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського також широко використав Ф. Полікарпов-Орлов. Українсько-російсько-білоруські зв'язки в ділянці лексикографії були важливою ланкою культурного єднання трьох братніх народів.

Староукраїнське словникарство мало контакти з лексикографіями інших народів Європи. Ці контакти позитивно відбивалися насамперед на виробленні засобів лексикографічного оформлення словникових статей і на змісті творів П. Беринди та Є. Славинецького. П. Беринда залучив у свій «Лексикон» тлумачення імен візантійця Мануїла Ритора та ономастикона Антверпенської біблії. Із багатомовного словника чеського вченого П. Лодерекера він узяв невеликий апелятивний матеріал для зіставлень. Є. Славинецький використав латинський словник А. Калепіна і греко-латинський лексикон візантійця І. Скопулі.

Ширше використали досягнення староукраїнської лексикографії іноземні вчені. На основі «Лексикона» уклав перший румунський словник Мардарій із Козії (Козіанул) і церковнослов'янсько-польський словник Маріан із Яслиськ. Словники П. Беринди та Є. Славинецького майже повністю ввійшли в лексикони шведського мовознавця Й. Г. Спарвенфельда. Отже, староукраїнські словники відіграли певну роль не тільки в східнослов'янській, але й усій європейській лексикографії.

Староукраїнська лексикографія переконливо свідчить про те, що організація реєстру словника була одним із найважливіх, найвідповідальніших завдань у всі періоди історії. Ні один із лексикографів давнини не обійшовся тільки власною працею в цьому напрямку. Так, автор «Лексиса... просто» увів у реєстр пам'ятки матеріал із давньоруського словника «Глѣкъ ѿ неразумныхъ словесѣхъ» й ономастикона Максима Грека, Л. Зизаній широко використав реєстр «Лексиса... просто», а П. Беринда — реєстри двох давньоруських словників, словника Максима Грека й обох попередніх українських — «Лексиса... просто» й «Лексиса» Л. Зизанія. Тридцятирічною наполегливою працею П. Беринда створив найповніше зібрання церковнослов'янських слів у старій східнослов'янській лексикографії, яким користувалися всі наступні укладачі (українські, російські, білоруські, румунські, польські, шведські, французькі) словників XVII—XIX ст. з церковнослов'янським (і старослов'янським) реєстром. Щоправда, з близько 7000 реєстрових слів «Лекси-

коца» з попередніх словників узято тільки близько 1500, решту зібрав П. Беринда із літературних джерел.) При наявності великих словників латинської й грецької мов Є. Славинецький, природно, використав уже готові реестри.

Спадковість спостерігається й у перекладних частинах староукраїнських лексиконів. Проте у розробці значення реестрового слова чи не найбільшою мірою виявляється оригінальна індивідуальна лінгвістична творчість авторів лексиконів. Переклади, пояснення, тлумачення реестрових слів у Л. Зизанія, П. Беринди, Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського відзначаються точністю й глибиною. І провідне місце належить П. Беринді, який вивчав семантику слова в контексті, зіставляв церковнослов'янські конфесійні тексти з грецькими, латинськими й, можливо, польськими та чеськими, а первісне значення топонімів і антропонімів з'ясовував через усі доступні йому ономастичні джерела.

У лінгвістиці, як і в інших галузях знання, об'єктивні відомості про предмет є науковими, незалежно від часу здобуття їх. Про це свідчить те, що автори церковнослов'янських й історичних східнослов'янських словників залучали й залучають до своїх праць пояснення із давніх лексиконів, що на тлумачення значень слів у старих лексиконах посилаються сучасні лексикологи. Лексикографія кінця XVI—XVII ст. у найкращих своїх здобутках є не тільки для свого часу, але й для нас справжньою лінгвістичною наукою, а не донауковим мовознавством.

У своїх лексикографічних працях українські та російські учні старої доби — Л. Зизаній, П. Беринда, Є. Славинецький, А. Корецький-Сатановський, Ф. Полікарпов-Орлов вивчали й кодифікували міжслов'янську літературну мову, тому вони відіграли визначну роль в історії славістики.

Староукраїнська лексикографія — органічна частина історії української літературної мови. Вона яскраво відбивала в собі взаємодіяння церковнослов'янсько-книжної та живої народної стихій у писемній мові XV—XVII ст. й відіграла важливу роль у нормалізації старої української літературної мови. Вона — першорядне джерело для дослідження історії лексичного складу української мови.

Староукраїнська лексикографія задовольняла культурно-освітні потреби свого часу. Діяльність найвидатніших українських лексикографів XVI—XVII ст. пов'язана з двома найбільшими центрами української освіти й культури того часу Львовом і Києвом, причому в XVII ст. за Києвом закріплюється провідна роль. Дуже сприятливі умови склалися для Є. Славинецького в Москві, де вчений створив ще три словники.

У XVII ст. українська лексикографія оформилася в окрему галузь мовознавства, світську науку.

Староукраїнська й староросійська лексикографія були міцною основою, на якій виросла нова лексикографія східнослов'янських народів.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ
ДЖЕРЕЛ ***

- АЖ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук.— К.: Наук. думка, 1965.
- АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— СПб., 1846—1853.— Т. 1—5.
- АК — Τερατοφυττα Iubo.. cuda... Athanasiusa Kalnofojskieg(o).— Київ, 1638.
- Ан. Б. — [Антверпенська біблія] Biblia sacra hebraice, chaldaice, graece et latine.— Hebraea, chaldaea, graeca et latina nomina virorum, mulierum, populorum, idolorum, urbium, fluviorum, montium, caeterorumque locorum quae in Bibliis utriusque Testamenti leguntur in veteri interprete... Antverpiae, 1569—1571, t. 7.
- Ан. С. — Збірка творів Анастасія Синайського: Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 166/45 С).
- Анф. — Анеологiонъ, или Трифологiонъ.— Київ, 1619.
- Ап. — Воскресенский Г. Древнеславянский Апостол.— Свято-Троїцька Сергієва лавра; Сергієв Посад, 1906—1908.— Вып. 2—5. Вып. 2. Свято-Троїцькая, Сергієва лавра. Вып. 3—5. Сергієв Посад.
- Апок. — Ст҃ѡ... Андреа... Тлъкованіе на Апокалифiн(ъ)... Іѡанна Бг҃слова.— Київ, 1625.
- Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. Киев, 1859—1914 **. — Ч. 1—8.
- АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Спб., 1861—1892.— Т. 1—15.
- Бер. — Лексикон словенороский Памви Беринди — Надрук. з вид. 1627 р. фотомехан. способом / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
- Бер. В. — Беринда П. На Рж(с)тво... Вършъ...— Львів, 1616.— В кн.: Резанов В. Драма українська. К., 1926, вип. 1.
- Бс. ап. — ... Іѡанна Зла(т)і[о]устаго... Бєсъды на дї посланій святаго апостола Павла.— Київ, 1623.
- Бс. д. — ... Іѡа(н)на Златоустаго... Бєсъды на ДѣанїА... ап(с)лъ. — Київ, 1624.

* У прикладах і цитатах із пам'яток надрядкові літери вносяться в рядок у круглих дужках. Після прикладів (цитат) відповідна арабська чи римська цифра вказує на час, до якого відноситься цитата або пам'ятка; остання цифра вказує на сторінку рукопису й стародруку або сторінку видання рукопису й перевидання стародруку; перед нею іноді стоїть цифра, що вказує на том, частину, випуск відповідного джерела.

** При покликанні на це видання арабська цифра вказує на частину, римська — на том.

- Бс. I. — [Толкованіє с: Іоа(н)на Зла(т) на євста с: Іоанна] : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр Поч. / Б. 3.).
- Бс. Мт. I — Толкованіє с: Іоа(н)на Зла(т) на євлиста с: Матѳеѧ : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр Поч. / Б. 1.).
- Бс. Мт. II — Толкованіє с: Іоа(н)на Зла(т) на євлиста с: Матѳеѧ : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр Поч. / Б. 2.).
- Б.-Н. — Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К. : Наук. думка, 1966.
- БП — Болонски псалтир. — Фототипно изд. с увод и бележки от Иван Дуйчев. — София : Изд-во Болг. акад. наук, 1968.
- Бус. — Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. — М., 1861.
- Б. Ф. — Федоров І. Буквар. — Львів, 1574. — Фотомехан. перевид. К. : Дніпро, 1975.
- В. — Вишенский И. Сочинения / Подгот. текста, статья и комментарии И. П. Еремина. — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1955.
- ВВС — Ветхозаветные библейские сказания в карпаторусской церковно-учительной обработке конца XVII-го века. — Наук. зб. т-ва «Просвіта», Ужгород, 1927, р. 5.
- ВУР — Воссоединение Украины с Россией : Док. и материалы в 3-х т. М. : Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 1—3.
- Гал. К. — Галятоський Іоаннікій. Ключь разумѣніа... — Львів, 1665.
- Гал. Кл. — Галятоський Іоаннікій. Ключь разумѣніа... — К., 1659.
- Гор. — Горький М. Твори: в 16-ти т. К. : Держлітвидав, 1953. — Т. 8.
- Гр. — Словар української мови / Зібр. ред. журн. «Києв. старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. К., 1907—1909. — Т. 1—4
- Грам. 1591 — Граматіка доброглаголиваго еллинословенского языка... — Львів, 1591.
- Грам. 1596 — Зизаній Л. Граматіка словенска. — Вільно, 1596.
- Грам. 1619 — Смотрицький М. Граматіки Славенския правилиное свнта҃гма... Єв'є, 1619.
- Грам. 1638 — Граматіки или письменница языка Словен(ь)скаго. — Кременець, 1638.
- Грам. 1648 — [Смотрицький М.] Грамматика. М., 1648.
- Д. — Діоп(ь)тра мірозріте(л)наѧ а или Зерцало... словенськи многоръшнім виталием игумено(м) ч(с)тного кр(с)та в дубнѣ... новозраже(н)но..., 1604 р. : Рукопис. — (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у м. Києві, шифр І 4001). З гласами книжка 1612 р. надрукована в Єв'ї.
- Д. А. — Главы книги стго дионисіа арсеолагита ѿ нб(с)нѣ(м) сщєноначалїи главизнѣ єї : Рукопис XVI ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр Поч. / Б. 8).
- Даль — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4-х т. М. : Госиздат. иностр. и нац. словарей, 1955. — Т. 1—4.
- ДК — [Евсеев И. Е.] Книга пророка Даниила в переводе живодствующих по рукописи XVI в.— Чтения в О-ве истории и древностей рос., 1902, кн. 3.
- Дор. — Прп(д)бнаго... Аввы Дороеа Поученїа. — Київ, 1628.
- ЕК — Перетц В. До історії перекладу Біблії в Західній Русі : Книга Естери в перекл. кінця XV віку. — В кн.: Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. К., 1915.
- ЄА — Смокина Н. П., Смокина Н. Н. Вновь найденный фрагмент древ-

- него евангелія.— В кн.: Изучение русского языка и источниково-
ведение.— М., «Наука», 1969.
- Є. Вол. — Трипольський Н. П. Волинське рукописне Евангеліє XV в.—
Волин. ист.-археол. сб.—Житомир, 1900, вып. 2.
- ЄД — Добромирово евангеліє: Б'їлг. пам'ятник от началото на
XII век / Подгот. изд. Боряна Велчевѣ.— София: Изд-во Б'їлг.
акад. наук, 1975.
- ЄК — Евангеліє учителное... Каллиста...— Криос, 1606.
- Є. Літк. — Грузинский А. С. Из истории перевода Евангелія в Южной Рос-
сии в XVI веке: Легк. Евангеліє.— Киев, 1912.
- Є. Нег. — Евангеліє в перекладі В. Негалевського. 1581 р.: Рукопис.—
(Зберігається в ЦНБ АН УРСР в Києві, шифр 451 П/1636).
- ЄО — Остромирово евангеліє 1056—1057 г.— 2-е фотолитограф.— изд. /
Иждивением... И. К. Савинхова.— Спб., 1889.
- ЄУ I — Учителное евангеліє XVI ст.: Рукопис. (Зберігається у Львів.
філіалі ЦНБ АН УРСР, шифр НТШ/23).
- ЄУ II — Учителное евангеліє XVI ст.: Рукопис.— (Зберігається у Льв.
філіалі ЦНБ АН УРСР, шифр. П—32).
- ЄУС — Єв(г)ліє учителное... Каллиста... / Перекл. М. Смотрицького.—
Єв'є, 1616.
- Зас. — Заседание в книжной палате 18-го февраля 1627 года по поводу
исправления катехизиса Лаврентія Зизанія.— Спб., 1872 —
(Пам'ятники древней письменности и искусства / Об-во люби-
телей древней письменности; Вып. 17).
- Зиз. — «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская» / Під-
гот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука.— К.: Наук.
думка, 1964.
- И. Ф. — Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в
древнерусском переводе.— М.; Л.: Изд-во АН СССР. 1958.
- Изб. 1073 — Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года.—
Спб. 1880.
- Изб. 1076 — Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В. С. Гольщенко, В. Ф. Демья-
нов, Г. Ф. Нефедов.— М.; Наука, 1965.
- ПВ — [О единой истинной православной вѣре...].— Острог., 1588.
- Ірм. — Ірмологіон: Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР
у Києві, шифр ДА/95 Л).
- КА — Крехівський апостол 1560 рр. Рукопис зберігається у Львівській
бібліотеці АН УРСР, № 1291.
- КВ — Книга о вѣрѣ...: Рукописна копія XVII ст. Стародруку.— [К.,
1619—1620].— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр
376/309 С).
- К. З. — Климентій Зіновій: Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тек-
сту І. П. Чепіги. Вступ. стаття В. П. Колосової та І. П. Чепі-
ги. Іст.-літ. коментар В. П. Колосової.— К.: Наук. думка,
1971.
- Коп. — Копневский И. Номенклатурѣ на рускомѣ, латинскомѣ и немѣц-
комѣ языкѣ.— Петербург, 1718.
- Кот. — Кофляревський І. П. Повне зібрання творів: В 2-х т.— К.: Вид-во
АН УРСР, 1952.— Т. 1.
- Кр. Є. — Збірка творів Кирила Єрусалимського: Рукопис XVII ст.— (Збе-
рігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 220 П. / 65).
- Крм. — Кормча XVI ст.: Рукопис.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у
Києві, шифр 1, 5531).
- ЛІ — Ипатьевская летопись.— М.: Изд-во вост. лит. 1962.— (ПСРЛ;
Т. 2).
- Ліст. — Лѣствица: Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР
у Києві, шифр. 237 П./88).
- Ліф. — Лѣос.— К., 1649.— АрхЮЗР 1/IX
- ЛЛ — Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись с архиме-
ческому списку.— М.: Изд-во вост. лит., 1962 — (ПСРЛ; Т. 1).

- Д. Сам. — Лѣтопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссійских хроник / Изд. Киев. врем. комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1878.
- ЛСП — Лѣзѣиконъ Сирѣчь словесникъ славенскій Имѣющъ в(ъ) себѣ Слова первѣ Славенскіа, Азбучныа, по се(м) же По(л)скіа. — Супрасль, 1722.
- Лун. — Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды. вып. 2. К истории Лунника. — Спб., 1901.
- Луц. — Луцидарій. — В кн.: Карский Е. Ф. Малорусский Луцидарій XVII века. Варшава, 1906.
- Льв. СБ — Крыловский А. Львовское ставропигиальное братство: [Опыт церковноистор. исслѣд]. Приложения. — Киев, 1904.
- М. А. — Иерея Михаила «Оброна вѣрному члвку». — В кн.: Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. Т. 7. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв. — Пг., 1921.
- Марг. М. Г. — Книга... Иоанна Златоустаго... маргаритъ глема. — Острог, 1595. — Сочинения преподобного Максима Грека. — Казань, 1860—1862. — Ч. 2—3.
- М. Гр. — ... Инока максима толкованіе імена(м) по алфавиту : Рукопис — (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр ДА/П.521). Дві редакції пам'ятки за різними списками XVI—XVII ст. опублікувала Л. С. Ковтун в кн.: «Лексикографія Московской Руси начала XVII ст.» Л. : Наука, 1975, с. 313—348.
- МС — [Медведев Сильвестр]. Оглавленіе книгъ, кто ихъ сложилъ. — Чтения в император. О-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1843, № 3, отд. 4.
- МСЛ МУР — Історія міст і сіл УРСР: Льв. обл. — К. : Гол. ред. УРЕ, 1968.
- Петров А. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв. Спб., 1911. — (Материалы для истории Угорской Руси).
- НГБ — Арциховский А. В. и др. Новгородские грамоты на бересте. — М.: Изд-во АН СССР, 1953—1978.
- НЛЗ — Временник : Науч.-лит. зап. Льв. ставропигиона на 1936 и 1937 гг. — Львов, 1937.
- Нов. — Новицкий И. П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. Т. 2. Имена географические. — Киев, 1882.
- Ном. — Номоканонъ. — Львів, 1646.
- Н. Ч. — Книга преподобнаго оца нашего Никона, игумена Черныа горы. — Почаїв, 1795.
- ОБ — Библиа сырѣ(ч) книги ветхаго и новаго завѣта, по языку словенску. — Острог, 1581.
- П — [Поликарпов-Орлов Ф.]. Лѣзѣиконъ трѣязычный, сирѣчь Реченій славенски(х), еллиногречески(х) и латінски(х) сокровище. Из(ъ) различныхъ древнихъ и новыхъ книгъ собраное и по словенскому алфавиту вѣ чинъ розположено. — М., 1704.
- Пер. — Пересторога зѣло потребная на потомные часы православнымъ христианом. — В кн.: Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. — Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1954.
- ПЄ — Пересопницьке евангеліе 1556—1561 рр. : Рукопис. — (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, № 15512).
- ПН — Нягівські повчанія. — В кн.: Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. Т. 7. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв. Пг., 1921.
- Пов. — Перетц В. Н. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в. — Спб., 1903.
- Пом. — Свнадикъ Ал(ъ)бо Поми(н)никъ обители Межигорскіа... 1625 р. : Рукопис. (Зберігається в ЦНБ АН УРСР, шифр 375/374 С).

- ▲П — Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви.— Основа, 1861, нояб.— декаб.
 Пр. — «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто»... с предисловием архимандрита Амфилохія.— Чтенія в О-ве исторіи и древностей рос. при Моск. ун-те, кн. 2, апрель — июнь. II. Материалы историко-литературные. М., 1864. Фотомеханічне повторення цієї публікації, зроблене в кн/Зизаній Л. «Лексисъ» «Синоніма славеноросская». К. : Наук. думка, 1964, с. 175—194.
 Прол. — Прологъ.— Спб., 1895.
 ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.
 ПТ — Палея толковая по списку, сделанному в г. Коломне в 1406 г. / Труд учеников Н. С. Тихонравова.— М., 1892.
 ПФ — Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.): 3б. док. К. : Наук. думка, 1975.
 Р. — Южнорусские грамоты / Собр. В. Розовым.— К., 1917.— Т. 1.
 Рез. — Резанов В. Драма українська. К., 1926—1929.— Вып. 1—6.
 РИБ — Русская историческая библиотека.
 РО — Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий.— Спб., 1905.— Т. 3. Ч. 2.
 Рч. — Ръчь жидовскаго языка, преложена на роусскоую..., сп. XIII ст.— В кн.: Ковтун Л. С. Русская лексикография эпохи средневековья. М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1963.
 Рч. гр. — Никольский Н. Ръчь тонкословія греческаго : Рус.-греч. разговоры XV—XVI в. [Спб.], 1896.— [Памятники древней письменности; 114].
 Сем. — Семимовний словник (латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавський): Рукопис.— (Зберігається у Бодлеанській б-ці в Оксфорді, № М. S. March 187).
 С. Є. — Ставровецький К. Т. Евліє учителнов албо казана...— Рохманів (на Тернопільщині), 1619.
 С. З. — Ставровецький К. Т. Зерцало бгословія — Почаїв, 1618.
 Син. — Синоніма славеноросская.— В кн.: Л. Зизаній. «Лексисъ». «Синоніма Славеноросская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1964.
 Сир. Є. — Поученія Ефрема Сиріна.— М., 1946.
 Сир. І. — Иже въ стѣ(х) ѿ(т)ца нашего иса(а)ка Сиринанина... словѣса по(ст)ніческа : Рукопис XVII ст.— / Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 232 П/68).
 СК — Щепкин В. Саввина книга. (Памятники старославян. яз.; Т. 1. Вып. 2).— Спб., 1903.
 Слав. — Збірник «Здѣ лежачая словеса сочиненнаа іер. нахомъ епіфаніемъ славинецкимъ...» : Рукопис поч. XVIII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР, шифр 290 П/145).
 Сл. Лат. — Славинецький Є. Лезіконъ латински(й) з калепина преложє(н)ный(й) на славенски(й) : Рукопис 1642 р.— (Зберігається в Центральному державному архіві давніх актів у Москві, фонд 181, № 241/441).
 Сл. Лекс. I — Славинецький Є. Лексикон латинський.— В кн.: «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Наук. думка, 1973.
 Сл. Лекс. II — Славинецький Є. Лексикон словено-латинський. В кн.: «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Наук. думка, 1973.
 Сл. Слав. — Лезікон словенолати(н)скі(й) Трудолюбимъ иноко(в) Арсеніа и Епифаніа в бгоспасаемомъ градѣ Москвѣ сост.: Рукопис

- XVII ст.— (Зберігається в Національній бібліотеці в Парижі, колекція слов'янських рукописів, № 6).
- См. Ж. — Смотрицкий Г. Ключь пр(с)тва небесного...— [Острог, 1587].
- СП — Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина.— М. : Наука, 1967.
- Ср. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— Спб., 1893—1912.— Т. 1—3.
- СРЯ — Словарь русского языка XI—XVIII вв. М. : Наука, 1975—1978.— Вып. 1—5.
- Стеф. — Стефаник В. Повне зібрання творів: в 3-х т.— Т. 1, К. : Вид-во АН УРСР, 1949.— Т. 1.
- Ст. 3 — Зизаній С. Казанье стго Кирилла...— Львів, 1906.— (Пам'ятки укр. мови і літ.; Т. 3).
- СУ — Ищенко Д. С. «Устав Студийский» по списку XII в. (фрагменты).— В кн.: Источники по истории русского языка. М. : Наука, 1976.
- СУМ — Словник української мови. К. : Наук. думка, 1970—1978.— Т. 1—11.
- Щ. — Иже в стыхъ оца нашего іоанна Златоустаго... Книга о сщєнствѣ.— Львів, 1614.
- Т. — Историчный словарь украинского языка / за ред. Е. Тимченка.— Х; К. : ДВУ, 1930—1932.— Т. 1.
- Тит. — Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII—XVIII вв. : Всезбірка передмов до укр. стародруків.— К., 1924.
- Тлк. — Толкованіе о нерозумныхъ словесяхъ : Список (російського походження) XVI ст. Рукопис.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр ДА/П. 572).
- Тлк. неуд. — Толкованіе неоудобъ познаваемы(м) в писаніи(х) рѣчемъ... Список другої редакції пам'ятки : Рукопис (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 236 П/86).
- Тр. — Тріодіон, си єсть тріпѣснецъ. К., 1627.
- Трав. — Німчук В. В. Мова українського травника XVI ст.— Мовознавство, 1976, № 5.
- Туров. — Еремін І. П. Литературное наследие Кирилла Туровского.— Тр. Отд. древнеруск. лит., т. 15, 1958.
- Ук. Л. — Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей. Отдел первый. Указатель лиц.— Спб., 1898.
- Укр. п. — Українська поезія : Кінець XVI — початок XVII ст. / Упорядники В. П. Колосова, В. І. Крєкотєнь.— К. : Наук. думка, 1978.
- Ук. С. — Словарь русского языка XI—XVII вв. : Указ. источников.— М., 1975.
- УРС — Українсько-російський словник. К. : Вид-во АН УРСР, 1953—1963.— Т. 1—6.
- Усп. зб. — Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.
- УЦ — Уставъ церковный.— М., 1610.
- Ф. — Вер(с)тоградъ дешвенный, сиречь Собраніе... Інокомъ Фікарею Стогорцемъ.— Вільно, 1620.
- Фас. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М. : Прогресс, 1964—1973.— Т. 1—4.
- Ф. Б. — Збірник з тлумаченнями на чотирьох євангелістів Феоділакта Болгарського : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 14 П./106).
- Фіз. — Фізіолог.— В кн.: Карнеев А. Материалы и заметки по литературной истории «Физиолога». —Спб., 1880.

- Ф. С. — Скарына Ф. Прадмовы і пасляслоўі.— Мінск : Навука і тэхніка, 1969.
- ХА — Книгы временныя и ообразныя Георгина мниха.— Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Т. 1. Текст.— Пг. 1920.
- ХД — Житие и хождение Даниила Русьскыя земли „игумена, 1106—1108 : Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века, изд. Православ. палест. об-вом. Спб. / Глазунов, 1896.
- Хрэст. — Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы.— Мінск : Вид-ва АН БССР, 1961.
- Х. Ф. — Филалет Х. Апокрисисъ албо о(т)повѣдъ на книжки о съборѣ берестейском...— Острог, бл. 1598.
- Цел. — Целларій Х. Краткой латинской лексиконъ съ російскимъ и нѣмецкимъ переводомъ, Спб., 1746.
- ЦНБ — Центральна наукова бібліотека АН УРСР у Києві.
- ЦС — Алексеев П. Церковный словарь или истолкование речений славянскихъ древнихъ...— М., 1773.
- Ч. — Уривки з Четьї 1489 р.— В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. Л., 1928.— [АН СССР. Сб. по рус. яз. и словесности; Т. 1., вып. 1].
- Час. — Часослов.— Краків, 1491.
- Чет. — Четья 1489 р. : Рукопис — (Зберігається в ЦНБ АН УРСР в Києві, шифр ДА/415 Л).
- Ч. М. — Иосиф [Волоколамский]. О еже убо како подобаетъ попечение имѣти о трапезномъ благоговѣнствѣ и о благочинии и о пици и о питии. Слово 2-е.— В кн.: Памятники славяно-русской письменности. Великие Минеи Четии / Собр. всерос. митрополитом Макарием, сент., дни 1—13.— Спб., 1868.
- ЯР — Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянскомъ языке.— В кн.: Исследования по русскому языку. Спб., 1885—1895, т. 1, ч. 3.
- Ак. gr. — Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1884.— Т. 10.
- Вон. — Boniecki A. Herbarz polski.— Warszawa, 1900.— Cz. 1. Т. 3.
- Вр. — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa : Wiedza powszechna, 1957.
- Сал. — Ambrosii Calepini dictionarium undecim linguarum, iam postremo... Respondent autem latinis vocabulis hebraica, graeca, gallica, italica, germanica, belgica, hispanica, polonica, ungarica, angelica...— Basilae, 1605.
- Сп. — Thesauri polono-latino-graeci Gregorii Snapii. Tomus secundus, latino-polonicus.— Ed. quarta.— Cracoviae, 1648.— (Перше вид. 1621 р.).
- ЕР — S. Orgelbranda encyklopedja powszechna.— Warszawa, 1903.— Т. 14.
- Кр. — Krman D. ml. (1663—1740). Itinerarium (Cestovní dennik z rokov 1708—1709).— Bratislava : Vyd-vo Slov. akad ved, 1969.
- Л. — Frančić V. Dział polski w siedmiojęzycznym słowniku Piotra Lodeckera z 1605 roku.— Wrocław etc. : Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1972.
- Лав. — Laucevičius E. Popierus Lietuvoje XV—XVIII a. : Atlasas.— Vilnius, 1967.
- М. — Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.— Vindobonae, 1862—1865.
- Мач. — Machek V. Etimologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.
- М. J. — «Dictionarium sclauo-polonicum... «Mariana z Jaślisk. 1641.— In : Kuraš M., Karasiowa A. Mariana z Jaślisk Dykcjonarz słowiańsko-

- polski z roku 1641.— Wrocław etc. : Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1969.
- Recz. — Reczek St. Podręczny słownik dawnej polszczyzny.— Wrocław etc., Wyd-wo Pol. acad. nauk, 1968.
- Ś. — Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków : T-wo mibośników języka pol., 1952—1956.
- SJStSl — Slovník jazyka staroslověnského / Nakl. Českosl. akad. věd.— Praha, 1958—1966.— 1d; 1967—1973.— 2 d.
- Sk. — Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili sprskoga jezika / Ured. akad. M. Deanović i L. Jonke.— Zagreb : 1971—1974. Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti. Kn. 1—4.
- SNO — Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod. red. W. Taszyckiego.— Wrocław etc. : Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1965.— T. 1. Z. 1.
- U. — Uchastkina Z. V. A history of russian hand paper-mills and their watermarks.— Hilversum, 1962.— (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia; vol. 9).
- Vol. — Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. 2.
- Vr. — Vrančić F. Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum.— Venetiis, 1559 (фотомеханічне перевидання; Загреб, 1971).
- W. — Wutz F. Onomastica sacra.— Leipzig, 1914—1915.— 1—2 H.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Енгельс Ф.* Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20. с. 319—577.
2. *Ленін В. І.* Конспект книги Гегеля «Наука логіки».— Повне збір. творів, т. 29, с. 73—202.
3. *Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)*.— К.: Держполітвидав УРСР, 1954.— 24 с.
4. *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик.— К., 1931.— XXVI, 234 с.
5. *Алексеев М. П.* Словари иностранных языков в русском азбучковнике XVII в.— Л.: Наука, 1968.— 156 с.
6. *Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В.* Очерки по истории лингвистики.— М.: Наука, 1975.— 559 с.
7. *Анічанка У. В.* Беларуска-українські письмова-моўныя сувязі.— Мінск.: Навука і тэхніка, 1969.— 294 с.
8. *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем академиею.— Киев, 1856.— Ч. 1. 370 с.
9. *Березин Ф. М.* История лингвистических учений.— М.: Высш. школа; 1975.— 304 с.
10. *Березин Ф. М.* История русского языкознания.— М.: Высш. школа, 1979.— 223 с.
11. *Березин Ф. М.* Русское языкознание конца XIX — начала XX в.— М.: Наука, 1976.— 366 с.
12. *Биргегорд У. И. Г.* Спарвенфельд и его лексикографические работы.— Scandoslavica, 1973, 19, с. 135—141.
13. *Биргегорд У.* Лексикографические работы И. Г. Спарвенфельда и их место в истории русской лексикографии.— Slavica Iundensia: 1975, 3 (р.) Очерки по раннему периоду славяноведения в Швеции, с. 29—55.
14. *Білодід І. К., Ченіга І. П.* Возз'єднання України з Росією і розвиток української літературної мови.— Мовознавство, 1979, № 1, с. 3—12.
15. [Болховитинов Е.]. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви.— Спб., 1827.— Т. 1. 343 с.
16. *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка.— 2-е изд., доп.— М.: Наука, 1965.— 555 с.
17. *Ботвинник М. Б.* Лаврентий Зизаний Тустановский — педагог, просветитель и гуманист второй половины XVI — начала XVII века: Автореф. дис... канд. ист. наук.— Минск, 1970.— 19 с.
18. *Ботвинник М. Б.* У истоков учебной книги.— Минск: Вышэйшая школа, 1964.— 66 с.
19. *Брайловский С.* Заметка о греко-славяно-латинском словаре Епифания Славинецкого.— Рус. филол. вестн., 1890, 33, вып. 4, с. 231—233.
20. *Брайловский С.* Филологические труды Епифания Славинецкого.— Рус. филол. вестн., 1890, 24, вып. 2, с. 236—250.
21. *Булгаков М.* История Киевской академии.— Спб., 1843.— 226 с.
22. *Булич С. К.* Очерк истории языкознания в России, [XIII в.— 1825 г.]— Спб., 1904.— Т. 1.— 1248 с.

23. *Бурячок А. А.* Семимовний словник початку XVII ст.— Мовознавство, 1969, № 2, с. 47—54.
24. *Веселовська З. М.* Мова «Лексикону» Памви Беринди.— Зап. Іст.-філол. від. УАН, 1927, кн. 13—14, с. 311—339.
25. *Веселовська З. М.* Український наголос у «Лексиконі» П. Беринди.— Зап. Іст.-філол. від. ВУАН, 1929, кн. 21—22, с. 7—28.
26. *Виноградов В. В.* История русских лингвистических учений.— М.: Высш. школа, 1978.— 365 с.
27. *Владимиров П. В.* Несколько данных для изучения северновеликорусского наречия в XVI и XVII ст.: [По рукописям Соловец. б-ки].— Казань, 1878.— 39 с.
28. *Возняк М.* Історія української літератури.— Львів, 1921,— Т. 2. Ч. 1, 416 с.
29. *Возняк М.* Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.— Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1954.— 68 с.
30. *Возняк М.* Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія.— Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1908, 83, вип. 3, с. 31—88.
31. *Востоков А.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея.— Спб., 1842.— III, 899, 3 с.
32. *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. Киев: Наук. думка, 1966.— 240 с.
33. *В'юник А. О.* Гравюра XVI — першої половини XVII століття.— В кн.: Історія українського мистецтва: В 6-ти т. К. Гол. ред. УРЕ, 1967, т. 2, с. 337—374.
34. *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис: [Процес складання, редакції і редактори].— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— 103 с.
35. *Голубев С.* История Киевской духовной академии. Вып. 1. Період домогилянський.— Киев, 1886.— III, 233, II; (прилож.) 117, III с.
36. *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— Киев, 1898,— Т. 2. VI, 528, 12, 3, 498 с. (прилож.).
37. *Голубев С.* Петр Могила и его сподвижники.— Киев, 1883.— Т. 1. XII, 559, 576 с. (Прил.: Материалы для истории зап.-рус. церкви).
38. *Горецкий П. И.* Изучение украинского языка в досоветский период.— В кн.: Белодед И. К., Борковский В. И., Горецкий П. И. Изучение украинского и белорусского языков. М., 1958, с. 5—43.
39. *Горецкий П. И.* До початків української лексикографії.— Лексикогр. бюл., 1952, вип. 2, с. 30—39.
40. *Горецкий П. И.* Історія української лексикографії.— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.— 342 с.
41. *Горецкий П. И.* Памва Беринда і його «Лексикон славенороссій».— Укр. мова в школі, 1956, № 2, с. 22—29.
42. *Грінченко Б.* Огляд української лексикографії.— Зап. Т-ва ім. Шевченка, 1905, 66, с. 1—30.
43. *Дзєндзелівський Й. О.* Рец. на кн.: Mieczysław Karas i Anna Karasiowa. Mariana z Jaślišk Dycjonarz słowiańsko-polski z roku 1941 (Dictionarium sclauro-polonicum...).— Мовознавство, 1970, № 3, с. 90—93.
44. *Дидиакін М., Стрекалова З. Н.* Из истории русской лексикографии: [«Лексикон полоно-слав.» 1670 г.].— В кн.: Славянское источниковедение. Сб. статей и материалов. М.: Наука, 1963, с. 124—131.
45. *Дурново Н. Н.* Введение в историю русского языка.— М.: Наука, 1969.— 295 с.
46. *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. С приложением текста евангелия от Луки.— Киев, 1876.— 79, 4 с.
47. *Житецкий П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века.— Киев, 1889.— 162, 102 с.
48. *Жураўскі А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск: Навука і тэхніка, 1967.— Т. 1. 340 с.
49. *Жураўскі А. І.* Тыпы і асаблівасці глос у «Евангеллі» В. Цяпінскага.— Праці Ін-та мовознаўства АН БССР, 1960, вып. 7, с. 213—226.

50. *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст.— Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1971.— 310 с.
51. *Зевгинцев В. А.* История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях.— М. : Просвещение, 1964.— Ч. 1. 466 с.
52. *Здобнов Н. В.* История русской библиографии до начала XX века.— 3-е изд.— М. : Госкультпросветиздат, 1955.— 607 с.
53. *Иванов А. И.* Литературное наследие Максима Грека.— Л. : Наука, 1969.— 248 с.
54. *Ильинский Ф. М.* Большой Катехизис Лаврентия Зизания.— Тр. Киев, духов. акад., 1898, май, с. 75—87.
55. *Истрин В. М.* Книги временных и соборных Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе : Текст, исследование и словарь.— Пг., 1922.— Т. 2. 454 с.
56. *Исавич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К. : Наук думка, 1966.— 251 с.
57. *Исавич Я.* Юрій Дрогобич.— К. : Молодь, 1972.— 122 с.— (Життя славетних).
58. *Історія Української РСР.*— К. : Наук. думка, 1967.— Т. 1. 807 с.
59. *Йордан Йоргу.* Романское языкознание.— М. : Прогресс, 1971.— 619 с.
60. *Йосиф з Покуття.* Памво Беринда.— Зоря галицька, 1851, січ., ч. 4, с. 34—36.
61. *Каждан А. П.* Книга и писатель в Византии.— М. : Наука, 1973.— 152 с.
62. *Калайдович К.* Иоанн, ексарх болгарский.— М., 1824.— VI + 2 + 222 с.
63. *Картаев И.* Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами с 1491 по 1652 г.— Спб., 1883.— 8 + 554 с.
64. *Карпенко Ю. А.* Лексический состав «Синонимы славеноросской».— В кн. : Тез. докл. отчет. науч. сессии проф.-преподават. состава Черновнц. ун-та. Черновцы, 1958, с. 179—180.
65. *Карский Е. Ф.* Западнорусские переводы Псалтыри в XV—XVI веках.— Варшава. 1896.— XIII, 444 с.
66. *Кирячок І.* «Лексикон» П. Беринди на Закарпатті.— Літ. Україна, 1967, 7 квіт.
67. *Клепиков С. А.* Русские гравированные книги XVII—XVIII веков.— Книга : Исслед. и материалы. М. : Книга, 1964, с. 141—177, сб. 9.
68. *Ковтун Л. С.* Древние словари как источник русской исторической лексикологии.— Л. : Наука, 1977.— 110 с.
69. *Ковтун Л. С.* Лексикография в Московской Руси XVI — начала XVII в.— Л. : Наука, 1975.— 351 с.
70. *Ковтун Л. С.* Русская лексикография эпохи средневековья.— М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1963.— 445 с.
71. *Коляда Г. І.* До життєпису Памви Беринди.— Рад. літературознавство, 1973, № 1, с. 47—56.
72. *Коляда Г.* Рец. на кн.: Лексикон словенороский Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука...— Slavica, 1964, ч. 38, s. 2, s. 233—340.
73. *Коляда Г. І.* Памво Беринда — архитипограф.— В кн. : Книга : Исслед. и материалы, сб. 9, М. : Книга, 1964, с. 125—140.
74. *Коляда Г. І.* Памво Беринда и его «Лексикон славеноросский».— Учен. зап. Пед. ин-та им. Т. Г. Шевченко. Филол. сер., 1953, вып. 3, с. 29—55.
75. *Коляда Г. І.* Рец. на кн. : Словник Памви Беринди.— Рад. літературознавство, 1963, № 6, с. 135—138.
76. *Константинов Н. А., Струмицкий В. Я.* Очерки по истории начального образования в России.— 2-е изд.— М. : Учпедгиз, 1953.— 272 с.
77. *Королюк В. Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв.— М. : Наука, 1964.— 383 с.
78. *Котермак Юрій з Дрогобича.* Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету.— Репродукція першої друк книги укр автора.— Львів, 1968.— 5, 19 с.
79. *Краўчук Р. У.* Бярэндаўскае алманскі «нямецкі» — Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. Філалогія і журналістыка, 1969, № 1, с. 55—56.

80. *Крымский А.* Украинская грамматика.— М., 1907.— Т. 1. 545 с.
81. *Курдюмова І. Ю.* «Лексикон словенороський» П. Беринди як джерело вивчення формування, термінології російської науки.— В кн.: Українська культура в її інтернаціональних зв'язках: Тез. доп. і повідомл. восьмої укр. славіст. конф. К., 21—24 жовт. 1971 р. К., 1971, с. 112—113.
82. [*Лазаревський О. М.* Замітка про «Лексикон латинський» Є. Славинецького].— Киев. старина, 1902, апр., 77, с. 7—8.
83. *Леонид* архимандрит. Систематическое описание славянских рукописей собрания графа А. С. Уварова.— М., 1894.— Ч. 4. 562 с.
84. *Лер-Славинский Т.* Польский язык.— М.: Изд-во иностр. лит., 1954.— 367 с.
85. *Лесів М. Я.* Фонетичні особливості віршів і передмов Памви Беринди.— 36. наук. праць асп. з філології / Київ. ун-ту, 1961, № 16, с. 81—92.
86. *Лоя Я. В.* История лингвистических учений: [Материалы к курсу лекций].— М.: Высш. школа, 1968.— 308 с.
87. *Лукьяненко В. И.* Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI—XVII вв.— Л., 1973.— Вып. 1, 196 с.
88. *Майков Л. М.* Очерки из истории русской литературы XVII и XVIII столетий.— Спб., 1889.— 434 с.
89. *Макарий*, епископ винницкий. История русской церкви.— Спб., 1857.— Т. 2. 368 с., IV.
90. *Макеева В. Н.* История создания «Российской грамматики» М. В. Ломоносова.— М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1961.— 171 с.
91. *Маслов С. И.* Обзор рукописей библиотеки императорского университета св. Владимира.— Киев, 1910.— 45 с.
92. *Медынцева А. А.* Новгородские надписи-граффити.— В кн.: Памятники русского языка: Вопр. исслед. и изд. М.: Наука, 1974, с. 3—28.
93. *Медынцева А. А.* Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI—XIV века.— М.: Наука, 1978.— 311 с.
94. *Методологические* проблемы истории славистики.— М.: Наука, 1978.— 339 с.
95. *Мороз О. Н.* Етюди про сонет.— К.: Дніпро, 1973.— 111 с.
96. *Москаленко А. А.* Нарис історії української лексикографії.— К.: Рад. школа, 1961.— 162 с.
97. *Назаревський М.* Лексикограф, друкар, поет. 330 років з дня видання «Лексикону словенороського» Памви Беринди.— Веч. Київ, 1957, 27 груд.
98. *Непокупный А. П.* Литавия и другие литуанизмы в украинских (восточнославянских) грамматиках и словарях XVI—XVII вв.— Baltistica, 1971, № 7 (1), s. 53—62.
99. *Никольский Н.* Рѣчь тонкословія греческаго: Рус.-греч. разговоры XV—XVI в.— [Спб.], 1896.— XXVIII, 81 с.— [Памятники древней письменности; 114].
100. *Німчук В. В.* З лексикографічної спадщини Є. Славинецького.— Лексикогр. бюл., 1961, вып. 8, с. 86—96.
101. *Німчук В. В.* «Лексис» Лаврентія Зизанія — перший український друкований словник.— В кн.: «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма словеноросская». К.: Наук. думка, 1964, с. 7—22.
102. *Німчук В. В.* «Лексіконъ латинський» та «Лексікон словенолатинський» і їх місце в історії старої української лексикографії.— В кн.: «Лексикон латинський» Є. Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К.: Наук. думка, 1973, с. 5—58.
103. *Німчук В. В.* Мовознавча спадщина Максима Грека в «Лексиконі» П. Беринди.— В кн.: Слово і труд.— К.: Наук. думка, 1976, с. 180—190.
104. *Німчук В. В.* Памво Беринда і його «Лексіконъ словенороській і именъ тлькованіе».— В кн.: Лексикон словенороський Памви Беринди. К.: Вид-во АН УРСР, 1961, с. V—XXXVIII.
105. *Німчук В. В., Чепіга І. П.* [Про відзначення 350-річчя від виходу в світ «Лексикона» П. Беринди].— Мовознавство, 1978, № 3, с. 90—91.
106. *Німчук В. В.* Синоніма словеноросськаА — пам'ятка давньої української

- лексикографії.— В кн.: «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская». К.: Наук. думка, 1964, с. 93—97.
107. Німчук В. В. Словник П. Беринди та його місце в історії лексикографії (до 350-річчя виходу в світ «Лексикона»).— Мовознавство, № 2, с. 24—36.
 108. Ольшики Л. История научной литературы на новых языках.— М.; Л.: Гостехиздат, 1934.— Т. 2. 211 с.
 109. Оциркевич Л. А. Памво Беринда и первые иллюстрированные издания на Украине.— В кн.: Народная гравюра и фольклор в России XVII—XIX вв.: (К 150-летию со дня рождения Д. А. Ровинского: Материалы науч. конф., 1975). М.: Сов. художник, 1976, с. 34—56.
 110. Оцирко І. Й. Із спостережень над побутовою лексикою української мови XVII ст. (На матеріалі «Лексикону славенорос.» Памви Беринди).— Питання укр. мовознавства, 1960, кн. 4, с. 117—126.
 111. Павлюк М. В. Історія українського мовознавства XIV—XVIII ст. Конспект лекцій для студентів філологічного факультету.— Одеса, 1970.—36 с.
 112. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду.— Київ; Одеса: Вища школа, 1978.— 184 с.
 113. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія.— К.: Наук. думка, 1978.— 202 с.
 114. Певницкий Ф. Ф. Епифаний Славинецкий — один из главных деятелей русской духовной литературы XVII в.— Тр. Киев. духов. акад., 1861, № 8, с. 405—438; № 10, с. 135—182.
 115. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом.— Спб., 1862.— Т. 1. 7, VI, 578, 1 с.
 116. Перетц В. Н. До історії перекладу біблії в Західній Русі. Книга Естери в перекладі кінця XV віку.— В кн.: Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. К., 1915, с. 23—45.
 117. Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII в.— Л., 1928.— 107 с. (Сб. по рус. яз. и словености; Т. 1. Вып. 1).
 118. Перетц В. Н. Новые труды о «жидовствующих» XV в. и их литературе.— Унив. изв., 1908, окт., с. 1—42.
 119. Перетц В. Н. Отчет о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г.— Унив. изв., 1907, окт., с. 1—22.
 120. Петров А. Озвук реформации в русском Закарпатьи XVI в.: Няг. поучения на Евангелие.— Прага, 1923.— 122 с.— (Материалы для истории Закарпат. Руси; Т. 8).
 121. Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века.— Киев, 1895.— 171 с.
 122. Петров Н. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Киев, 1875.— Вып. 1, 280 с.
 123. Петровский Н. О старинном латинско-русском словаре.— Казань, 1901.— 9 с.
 124. Пизани В. Этимология: История — проблемы — метод.— М.: Изд-во иностр. лит., 1956.— 188 с.
 125. Плющ П. П. Життя і діяльність Памви Беринди. (до 330-річчя з дня його смерті).— Вісн. Київ. ун-ту, 1962, № 5. Сер. філології і журналістики, вип. 2. Мовознавство, с. 72—78.
 126. Погорелов В. Библиотека Московской синодальной типографии. Ч. 1. Рукописи. Вып. 2. Сборники и лексиконы.— М., 1899.— 108 с.
 127. Погорелов В. Латинско-славянский словарь XVII в.— Рус. филол. вестн., 1904, 51, № 1, № 2, с. 337—339.
 128. Православная богословская энциклопедия.— Пг., 1904.— Т. 5. 1177 с.
 129. Регушевский Е. С. Научная терминология староукраинского языка и фиксация ее в словарях XVI—XVII вв.— В кн.: Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков. (Днепропетровск, нояб. 1975 г.): Тез. докл. и сообщ. Днепропетровск, 1975, с. 84.
 130. Ротар И. Епифаний Славинецкий, литературный деятель XVII в.— Киев. старина, 1900, 71, окт., с. 1—38; нояб., с. 189—217; дек., с. 347—400.
 131. Ружицкий Е. Невідомий документ про смерть Стефана Зизанія.— Арх. України, 1972, № 1, 63—64.

132. *Русанівський В. М.* Вшанування пам'яті П. Беринди.— Укр. мова в школі, 1958, № 2, с. 90—91.
133. *Рыбаков Б. А.* Первые века русской истории.— М. : Наука, 1964.— 240 с.
134. *Самійленко С. П.* Нариси з історичної морфології української мови.— К. : Вища школа, 1970.— Ч. 2. 190 с.
135. *Свенціцький І.* Нариси з історії української мови.— Львів, 1920.— 88 с.
136. *Семчинський С.* Про «румунські» слова в «Лексиконі» Памва Беринди.— Мовознавство, 1973, № 1, с. 89.
137. *Сенатович П.* Причини до життєпису Памва Беринди.— Мовознавство, 1970, № 6, с. 70—71.
138. *Симоны П. К.* Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV—XVI столетий.— Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук, 1908, 13, кн. 1, с. 175—212.
139. *Соболевский А. С.* Переводная литература Московской Руси XVI—XVII в. : Библиогр. материалы.— Спб., 1903.— 460 с.— (Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук; Т. 74).
140. *Сперанский М. Н.* Один из источников «Триязычного лексикона» Федора Поликарпова — рукописный белорусско-латинско-польский словарь XVII в.— В кн.: Сперанский М. Н. Из истории русско-славянских литературных связей. М. : Учпедгиз, 1960, с. 198—210.
141. *Срезневский И. И.* Рец. на кн.: Словарь церковнославянского и русского языка, составленный II Отделением императорской Академии наук : Статья вторая.— Спб., 1843.— Журн. М-ва просвещения, 1848, ч. 58, отд. 6. (Новые книги, изд. в России), с. 217—225.
142. *Станівецький М. Ф.* До початків слов'яно-румунської лексикографії.— В кн.: Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. Чернівці : Вид-во Чернів. ун-ту, 1958, с. 59—67. (Наук. зап. Чернів. ун-ту; Т. 31, Сер. філол. наук; Вип. 7).
143. *Степанов Г. В.* Внешняя система языка и типы ее связи с внутренней структурой.— В кн.: Принципы описания языков мира. М. : Наука, 1976, с. 147—163.
144. *Строев П. М.* Библиографический словарь и черновые к нему материалы П. М. Строева / Приведены в порядок и изд. под ред. акад. А. Ф. Бычкова.— Спб., 1882.— 532 с.
145. *Строев С.* Описание памятников славянорусской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции.— М., 1841.— XIII, 3 нум., 176 с.
146. *Суднік М. Р.* Гісторія ўзнікнення і этапы развіцця беларускай лексикографіі старажытнай пары.— Працы Ін-та мовознаўства АН БССР, 1957, вып. 4, с. 62—122.
147. *Сумцов Н. Ф.* Иоанникий Гялятовский : (К истории южнорус. лит. XVII века).— Киев, 1884.— 83 с.— (Оттиск из март. кн. журн. «Киев. старина»).
148. *Сырку П.* Заметки о славянских и русских рукописях в Bodleian Library в Оксфорде.— Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук, 1907, 12, кн. 7, с. 87—140.
149. *Сычевская А. И.* Памва Беринда и его Вирши на Рождество Христово и другие дни.— Киев, 1912.— 50 с.
150. *Творогов О. В.* Древнерусские хронографы.— М. : Наука, 1975.— 320 с.
151. *Тихомиров М. Н.* Русская культура XI—XVIII в.— М. : Наука, 1968.— 447 с.
152. *Томсен В.* История языкознания до конца XIX века.— М. : Учпедгиз, 1938.— 130 с.
153. *Традиции русского языкознания на Украине.*— Киев : Наук. думка, 1977.— 282 с.
154. *Третьяков П. Н.* Восточнославянские племена.— 2-е изд., переработ. и расшир.— М. : Изд-во АН СССР, 1953.— 312 с.
155. *Трифуновић Ђ.* Азбучник српских средњовековних књижевних појмова.— Београд : Изд. «Вук Караџић», 1974.— 359 с.
156. *Українські письменники : Біо-бібліогр. словник / Уклад Л. Є. Махновець.*— К. : Держлітвидав УРСР, 1960.— Т. 1. 979 с.

157. *Ундольский В. М.* Очерк славянорусской библиографии, с добавлениями А. Ф. Бычкова и А. Викторова.— М., 1871.— IV, 388 с.
158. *Успенский Б. А.* Первая русская грамматика на родном языке : Доломонос. период. отечеств. русистики.— М. : Наука, 1975.— 232 с.
159. *Флоровский А. В.* Чехи и восточные славяне : Очерки по истории чеш.-рус. отношений (X—XVIII ст.).— Прага, 1947.— Ч. 2.
160. *Харламович К. В.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным.— Казань, 1898.— XII, 524, I XV с.
161. *Харламович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Казань, 1914.— Т. I. XXIV, 878, LXVI с.
162. *Худаш М. Л.* Памва Беринда у світлі антропоніміки (до питання про форму власного імені та походження прізвища).— Мовознавство, 1974, № 6, с. 62—68.
163. *Худаш М. Л.* Рец. на вид. : Пам'ятки української мови.— Мовознавство, 1967, № 1, с. 88—93.
164. *Чистович И. А.* Труды Иакова Блоницкого.— Изв. Акад. наук по Отд-нию яз. и словесности. (Второе отд.), 1858, 7, вып. 1, с. 65—68.
165. *Чудинов А. Н.* О преподавании отечественного языка : Очерк истории языкознания в связи с историей обучения родному языку.— Филол. зап., 1871, вып. 3, с. 142—204.
166. *Шарлемань М. В.* Слов'янська природнича номенклатура першої половини XVII ст. : (На матеріалі «Лексикона» Памви Беринди).— Мовознавство, 1959, 15, с. 96—98.
167. *Шахматов А. А.* Древнейшие судьбы русского племени.— Пг., 1919.— 64 с.
168. *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови.— К. : Друкар, 1922.— 184 с.
169. *Шило Г. Ф.* Звідки походить Памво Беринда — автор Лексикона словеноруського.— В кн. : Тези доп. V Міжвуз. респ. славіст. конф., Ужгород, 25—30 верес. 1962 р.— Ужгород, 1962, с. 106—107.
170. *Шило Г. Ф.* Из наблюдений над лексикой лексиконов Е. Славинецкого и А. Корецкого-Сатановского. — В кн. : Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков. (Днепропетровск, нояб. 1975 г.) : Тез. докл. и сообщ. Днепропетровск, 1975, с. 153—155.
171. *Шимановский В.* Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI—XVII вв.— Варшава, 1893.— 103 с.
172. *Ширский К.* Очерк древних славянорусских словарей.— Филол. зап., 1869, вып. 1, с. 9—11; вып. 2—3, с. 17—31.
173. *Шляпкин И. А.* Св. Дмитрий Ростовский и его время.— Спб., 1891.— XIV, 460, 102, 3 с.— (Зап. ист.— фил. фак. Спб. ун-та; Ч. 24).
174. *Шолом Ф. Я.* Зародження і розвиток наукової філологічної думки в Росії і на Україні в XVI ст.— В кн. : Філологічний збірник. К. : Вид-во АН УРСР, 1958, с. 40—72.
175. *Яворский Ю. А.* Новые рукописные находки в области старинной карпато-русской письменности XVI—XVIII веков.— Прага, 1931.— 135 с.
176. *Яич И. В.* История славянской филологии.— Спб., 1910.— 961 с.— (Энциклопедия славян. филологии; Вып. 1).
177. *Якубович Т. Д.* Об источниках «Лексикона трехязычного» 1704 г. Ф. П. Поликарпова.— Л., 1958.— 18 с.
178. *Яременко Т. К.* Стефан Зизаній — український письменник-полеміст кінця XVI ст.— Рад. літературознавство, 1958, № 2, с. 39—54.
179. *Яцимирский А. И.* Описание южнославянских и русских рукописей зарубежных библиотек.— Пг., 1921.— Т. I. 912 с.— (Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук. Т. 98).
180. *Barnicot D. A., Simmons J. S. G.* Some unrecorded earlyprinted slavonic books in english libraries.— In: Oxford slavonic papers. Oxford : Clarendon press, 1954, vol. 2, p. 98—118.
181. *Bugarški R.* Jezik i lingvistika.— Beograd : Nolit, 1972.— 297 s.
182. *Crețu G.* Pambo Berînda...— In: Mardarie Cozianul. Lexicon slavo — românesc și tâlcuirea numelor din 1649 : Publ. cu studii, note și indicele cuvintelor românești de Grigorie Crețu.— București, 1900.

183. *Cytowska M.* Od Aleksandra do Alvara : (Gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.). Warszawa : Wyd-wo Pol. akad. nauk. 1968.— 105 s.
184. *Densusianu' Ovid.* Istoria limbii române.— București : Ed. științifică, 1961.— 455 p.
185. *Didiakin M.* Odbicie żywego języka w «Leksykonie» P. Beryndy.— Spraw. prac. nauk. Wydz. nauk społecz. PAN, r. 3, z. 2—3, 1960, s. 93—96.
186. *Didiakin — Leming M.* Fleksja ukraińska w Leksykonie Pamby Beryndy (Kom. sławoznaw. PAN. Monogr. sław; T. 16).— Wrocław etc.: Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1969.— 122 s.
187. *Eșanu Ș. T.* Pambo Berinda.— Limba și lit., 1969, 22, p. 179—184.
188. *Friedhof G.* Vergleichende sprachliche Studien zur Gennadius Bibel (1499) und Ostroger Bibel (1580—1581).— Frankfurt am Main : Athenäum, 1972.— 182 S.
189. *Guiraud P.* L'etymologie.— 2-me. éd.— Paris : Press univ. France, 1967.— 125 p.
190. *Helbig G.* Geschichte der neueren Sprachwissenschaft.— Leipzig : VEB Bibliogr. Inst., [1971].— 392 S.
191. *Istoria științelor în România : Lingvistica.*— București : Ed. Acad. RSR, 1975.— 175 p.
192. *Ivič M.* Pravci u lingvistici.— Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1963.— 190 s.
193. *Janów J.* Leksykografia wschodnio-słowiańska do końca XVI w. Cz. I. Uwagi o «Azbukownikach» i «Rozmówkach» bizantyńsko-rosyjskich.— Spraw. czyn. i pos. PAU, 1951, 52, N 2, s. 129—135.
194. *Janów J.* Leksykografia wschodnio-słowiańska do k. XVII w. Cz. 2. I. Leksykon P. Beryndy i jego stosunek do nauki zachodnio-europejskiej.— Spraw. czyn. i pos. PAU, 1951, 52, N 4, s. 327—334.
195. *Janów J.* Leksykografia wschodnio-słowiańska do końca XVII w. Cz. 2. 2. Etymologie Maksyma Greka, Manuela Retora i innych autorów w słowniku imion P. Beryndy z 1627 r.— Spraw. czyn. i pos. PAU, 1951, 52, N 6, s. 466—474.
196. *Janów J.* Z badań nad słownikami staroruskimi. Cz. I. Uwagi o zbiorze «Synonima sławenorosskaja» (z XVII w). Spraw. TN we Lwowie, 1939, 18, s. 3—11.
197. *Karas M., Karasiowa A.* Mariana z Jaślik Dykjonarz Słowiańsko-polski z roku 1641 (Dictionarium scauo-policum...) — Wrocław etc. : Wyd-wo Pol. acad. nauk 1969.— 151 s.
198. *Keipert H.* [Реч. на кн.:] Лексикон латынь'кыј Је. Славynec'коho. Лексикон словенoлатынь'кыј Је. Славynec'коho та А. Корец'коho-Сатановс'коho...—Z. slav. Phil., 1975, 38, H. 2, S. 390—394.
199. *Klemensiewicz Z.* Historia języka polskiego.— Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1974.— 596 s.
200. *Kochman S.* Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku.— Wrocław etc., 1967.— 163 s.
201. *László M.* [Реч. на кн.:]. Лексикон словенороський Памви Беринди.— Romanoslavica, 1964, 10, p. 560—564.
202. *Leeming M.* Greek and latin elements in Pamvo Berynda's Lexicon of 1627.— In: Slavonic and East European Review. Cambridge : Univ. press (6. p.), p. 182—218.
203. *Łopaciński H.* Najdawniejsze słowniki polskie drukowane.— Pr. filol. 1895, 5, z. 1, s. 393—454.
204. *Żużny R.* Pisarze kregu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska.— Kraków, 1966.— 170 s.
205. *Martel A.* La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche, 1569—1667.— Lille, 1938.— 318 p.
206. *Martinov P.* Les manuscrits slaves de la Bibliothèque impériale de Paris.— Paris, 1858.— 12, 111 p.
207. *Mayerowa M. R.* Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej.— Warszawa, 1955.— 215 s.
208. *Mecherzyński K.* Historia języka łacińskiego w Polsce.— Kraków, 1833.— 169 s.
209. *Munteanu. țara Vasile.* Historia limbii române literare (secolele al XVI-lea — al XVIII-lea) — 2-a ed. Timișoara, 1972,— 291 p.

210. *Obrońcy języka polskiego / Oprac W. Taszycki.*— Wrocław : Wyd-wo Pol. acad. nauk, 1953.— LXX XVII, 393 s.
211. *Padley G. A. Grammatical theory in Western Europe, 1500—1700 : Latin tradit.*— Cambridge etc. : Univ. Press, 1976.— VII—XIII, 290 p.
212. *Robins R. H. A short history of Linguistics.*— [London, 1969].— 248 p.
213. *Simmons J. S. G., Unbegaun B. O. Slavonic manuscript vocabularies in the Bodleian library.*— Oxford slav. pap. 1951, 2, p. 119—127.
214. *Schneider L. «Imen Toikowanije» P. Beryndy a onomastikon poliglotty antwerpskiej.*—Spraw. pr. nauk. Wyd. nauk społecz. PAN, 1960, r. 3, z. 2/3, s. 90—92.
215. *Strungaru D. Începuturile lexicografiei române.*— Romanoslavica, 1966, 10, p. 141—158.
216. *Studies in the history of linguistics : Tradit. and Paradigms / Ed. Dell Hymes.*— Blumington; London : Indiana Univ. press, [1974].— 519 p.
217. *Študie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia.*— Bratislava : Veda, 1978.— 511 s.
218. *Teodorescu M. Probleme de interpretare a grafiei textelor moldovenești (secolul al XVII-lea).*— Stud. și cercet. lingv., 1970, N 2, p. 157—170.
219. *Wandas A. Język staroruskiego przekładu polskich statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły.*—Wrocław etc. : Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1966.— 80 s.
220. *Witkowski W. Dwa rękopiśmienne słowniki polsko-cerkiewnoruskie z. XVII w.*— Zesz. nauk. UJ. Pr. językoznaw., 1961, z. 4 (filol. z, 8), s. 217—225.
221. *Witkowski W. Fonetyka Leksykonu Pamby Beryndy.*— Zesz. nauk. UJ, N 70. Pr. językoznaw., 1964, z. 7, s. 1—58.
222. *Witkowski W. Fonetyka wyrazów zapożyczonych z polskiego w Leksykonie Pamby Beryndy (1627).*— Zesz. nauk. UJ, N 37. Pr. językoznaw., 1961, z. 4, (filol. z. 8), s. 210—208.
223. *Witkowski W. Grafika i pisownia Leksykonu Pamby Beryndy.*— Zesz. nauk. UJ, N 60. Pr. językoznaw., 1963, z. 5, s. 93—122.
224. *Witkowski W. Jeszcze raz o pochodzeniu i nazwisku autora Leksykonu stawienorosskiego.*— Onomastica, 1973, r. 18, z. 1/2, s. 257—260.
225. *Witkowski W. Nowsze publikacje z zakresu leksykografii wschodniosłowiańskiej.*— Roczn. stawist. 1967, 28, cz. 1, s. 114—128.
226. *Witkowski W. Nowsze publikacje z zakresu XVII-wiecznej leksykografii ukraińskiej.*— Roczn. stawist., 1964, 23, cz. 1, s. 162—169.
227. *Witkowski W. O pochodzeniu i nazwisku Pamby Beryndy.*— Odbitka spraw. posiedzeń Komis. Oddziału PAN w Krakowie, 1962, stycz — czerw., s. 166—169.
228. *Witkowski W. Próba lokalizacji gwarowej języka Pamby Beryndy na podstawie analizy jego prac.*— Spraw. pr. nauk. Wyd. nauk społecz. PAN, 1960, r. 3, z. 2/3, s. 84—89.
229. *Witkowski W. Uwagi o kilku wyrazach polskich w Leksykonie Pamby Beryndy z 1627 r.*— Język pol., 1959, r. 39, z. 4, s. 317—318.
230. *Živković S. Ruske riječi u Stullijevu rječniku.*— Јужнослав. филолог, 1957/1958, 22, кн. 1/4, с. 241—264.

ВСТУП	3
МОВОЗНАВЧА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСИ	8
ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ В XV ст.	30
УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ XVI ст.	35
Вступні зауваження	35
Праця лексикографічного характеру	41
«Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто»	55
Реєстр «Лексиса... просто»	58
Джерела «Лексиса... просто»	59
Перекладна частина «Лексиса... просто»	66
Значення «Лексиса... просто»	69
«Лексисъ» Л. Зизанія-Тустановського	69
Життя і творчість Л. Зизанія	69
Склад «Лексиса»	74
Лексикографічні джерела «Лексиса»	75
Літературні джерела «Лексиса»	77
Реєстр «Лексиса»	79
Перекладна частина «Лексиса»	82
Значення «Лексиса»	87
УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ XVII ст.	90
Вступні зауваження	90
Праця лексикографічного характеру (глоси) на початку XVII ст.	96
«Лексикон словенороський» П. Беринди	100
Життя і творчість П. Беринди	100
Історія укладання «Лексикона»	108
Склад «Лексикона»	112
Джерела «Лексикона»	113
Лексикографічні джерела	113
Матеріали лексикографічного характеру в «Лексиконі»	138
Літературні джерела реєстру «Лексикона»	142
Друковані тексти	142
Рукописи	157
Лексикографічна організація реєстру словника	166
Перекладна (пояснювальна) частина «Лексикона»	173
Значення «Лексикона».	186
«Синоніма славеноросская»	197
Лексикони Є. Славинецького	211
Життя і творчість Є. Славинецького	212
Життя і творчість А. Корещького-Сатановського	217

«Лексикон латинський» Є. Славинецького	218
Історія тексту «Лексикона латинського»	218
Джерела і реєстр «Лексикона латинського»	233
Перекладна частина «Лексикона латинського»	234
Значення «Лексикона латинського»	244
«Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Са- тановського	246
Значення «Лексикона словено-латинського»	250
«Лексикон греко-словено-латинський» Є. Славинецького	253
Українська частина семимовного словника XVII ст.	255
Праця лексикографічного характеру в середині — другій половині XVII ст.	271
ВИСНОВКИ	282
Список використаних джерел	286
Список літератури	294

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ ССР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ ІНСТИТУТ
ЗЬЯКОВЕДЕННЯ ім. А. А. ПОТЕБНИ

ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ НИМЧУК

СТАРОУКРАЇНСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФІЯ В ЇЇ СВ'ЯЗЯХ С РУССКОЇ І БЕЛОРУССКОЇ

(На українському мові)

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР*

Редактор *О. Н. Тобілевич*
Оформлення художника *Ю. В. Войченко*
Художній редактор *І. М. Косарева*
Технічні редактори *І. М. Лукашенко, Г. М. Терезюк*
Коректори *К. В. Рибалко, Є. О. Кривіла*

Інформ. бланк № 3650

Здано до набору 22.02.80. Підп. до друку 13.08.80. БФ 00610.
Формат 60x90^{1/16}. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 19. Обл. вил. арк. 20,41.
Тираж 1200 пр. Зам. 0-324. Ціна 3 крб., 40 коп.

Видавництво «Наукова думка» 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Книжкова фабрика «Комуніст» РВО «Поліграфкнига» Держкомвидав
УРСР, 310012, Харків-12, Енгельса, 11.